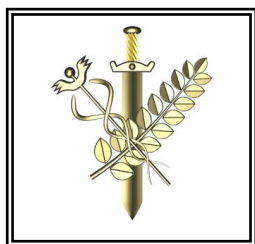

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ПРАВО

і БЕЗПЕКА

Науковий журнал

№ 1 (88) 2023

DOI: 10.32631/pb.2023.1

Засновник та видавець –
Харківський національний університет внутрішніх справ

Виходить 4 рази на рік

Заснований у травні 2002 р.

Харків 2023

Журнал належить до категорії «Б» Переліку наукових фахових видань України (дод. 1 наказу МОН України від 17.03.2020 № 409) і є фаховим з юридичних наук (наказ МОН України від 12.05.2015 № 528)

Рекомендовано до друку та до поширення через мережу Інтернет Вченою радою Харківського національного університету внутрішніх справ, протокол № 3 від 28.03.2023

Головний редактор: *В. В. Сокурєнко*, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, заслужений юрист України (Харківський національний університет внутрішніх справ, *Україна*)

Заступник головного редактора: *Л. В. Могілевський*, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України (ХНУВС, *Україна*)

Відповідальний секретар редколегії: *С. Є. Абламський*, кандидат юридичних наук, доцент (ХНУВС, *Україна*)

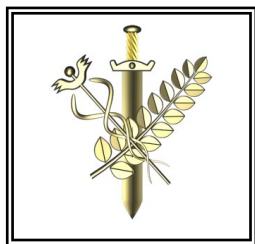
Редакційна колегія журналу:

- Д. Б. Базарова*, кандидат юридичних наук, доцент (Ташкентський державний юридичний університет, *Республіка Узбекистан*)
- О. М. Бандурка*, доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, заслужений юрист України (ХНУВС, *Україна*)
- В. І. Барко*, доктор психологічних наук, професор (Державний науково-дослідний інститут МВС України (м. Київ), *Україна*)
- О. І. Безпалова*, доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України (ХНУВС, *Україна*)
- С. М. Бортник*, доктор юридичних наук, доцент (ХНУВС, *Україна*)
- М. Ю. Бурдін*, доктор юридичних наук, професор (ХНУВС, *Україна*)
- А. Васько*, кандидат юридичних наук, доцент (Університет імені Матєя Бєла, *Словаччина*)
- О. М. Головка*, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, *Україна*)
- С. М. Гусаров*, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, заслужений юрист України (ХНУВС, *Україна*)
- П. ван Дайне*, доктор філософії, професор (Утрехтський університет, *Нідерланди*)
- А. Ді Ронко*, доктор філософії в галузі кримінології (Ессекський університет (м. Колчестер), *Сполучене Королівство*)
- О. О. Євдокімова*, доктор психологічних наук, професор (ХНУВС, *Україна*)
- М. А. Клочко*, доктор філософії в галузі соціології, доцент (Університет штату Огайо (м. Меріон), *США*)
- К. фон Лампе*, доктор філософії в галузі кримінального права та кримінології (Берлінська школа економіки та права, *Німеччина*)
- О. М. Литвинов*, доктор юридичних наук, професор, заслужений працівник освіти України (Департамент науки і освіти Харківської обласної державної адміністрації, *Україна*)
- А. Марковська*, доктор філософії (Університет Англія Раскін (м. Кембридж), *Сполучене Королівство*)
- В. С. Медведев*, доктор психологічних наук, професор (Національна академія внутрішніх справ, *Україна*)
- Н. Ч. Нгуїндіп*, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник (Університет Дшанга, *Камерун*)
- А. Серджі*, доктор філософії в галузі соціології та кримінології (Ессекський університет (м. Колчестер), *Сполучене Королівство*)
- П. Стоянов*, доктор наук (комунікаційні технології), професор (Південно-Західний Університет «Неофіт Рілскі», *Болгарія*)
- Д. В. Швець*, доктор юридичних наук, доцент, заслужений працівник освіти України (Одеський державний університет внутрішніх справ, *Україна*)
- М. Ягер*, доктор філософії, професор кримінології (Люблянський університет, *Словенія*)

- ☞ Статті журналу проходять рецензування, яке організують члени редколегії. Думки авторів можуть не збігатися з позицією редколегії.
- ☞ Журнал включено до міжнародної наукометричної бази «Index Copernicus International», доступ до паспорту видання: <https://journals.indexcopernicus.com/++p24783657,3.html>.
- ☞ Електронна копія журналу безплатно розміщується у відкритому доступі на сайті видання (<http://pb.univd.edu.ua>) і на сайті Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського НАН України (<http://nbuv.gov.ua/j-tit/PiB>). Повний актуальний перелік баз, репозитаріїв, бібліотек, каталогів можна побачити на сайті видання.
- ☞ Доступ до профілю журналу в Google Академії: <https://scholar.google.com/citations?user=Vi9GuilAAAAJ>.
- ☞ При передруку посилання на журнал «Право і безпека» обов'язкове.

ХАРЬКОВСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ

ПРАВО

и БЕЗОПАСНОСТЬ

Научный журнал

№ 1 (88) 2023

DOI: 10.32631/pb.2023.1

Основатель и издатель –
Харьковский национальный университет внутренних дел

Выходит 4 раза в год

Основан в мае 2002 г.

Харьков 2023

Журнал относится к категории «Б» Перечня научных профессиональных изданий Украины (доп. 1 приказа МОН Украины от 17.03.2020 № 409) и является профессиональным по юридическим наукам (приказ МОН Украины от 12.05.2015 № 528)

Рекомендован к печати и к распространению через сеть Интернет Учёным советом Харьковского национального университета внутренних дел, протокол № 3 от 28.03.2023

Главный редактор: *В. В. Сокуренько*, доктор юридических наук, профессор, член-корреспондент Национальной академии правовых наук Украины, заслуженный юрист Украины (Харьковский национальный университет внутренних дел, Украина)

Заместитель главного редактора: *Л. В. Могилевский*, доктор юридических наук, профессор, заслуженный юрист Украины (ХНУВД, Украина)

Ответственный секретарь редколлегии: *С. Е. Абламский*, кандидат юридических наук, доцент (ХНУВД, Украина)

Редакционная коллегия журнала:

- Д. Б. Базарова*, кандидат юридических наук, доцент (Ташкентский государственный юридический университет, Республика Узбекистан)
- А. М. Бандурка*, доктор юридических наук, профессор, академик Национальной академии правовых наук Украины, заслуженный юрист Украины (ХНУВД, Украина)
- В. И. Барко*, доктор психологических наук, профессор (Государственный научно-исследовательский институт МВД Украины (г. Киев), Украина)
- О. И. Беспалова*, доктор юридических наук, профессор, заслуженный деятель науки и техники Украины (ХНУВД, Украина)
- С. Н. Бортник*, доктор юридических наук, доцент (ХНУВД, Украина)
- М. Ю. Бурдин*, доктор юридических наук, профессор (ХНУВД, Украина)
- А. Вашко*, кандидат юридических наук, доцент (Университет имени Матая Бела, Словакия)
- А. Н. Головки*, доктор юридических наук, профессор, заслуженный юрист Украины (Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, Украина)
- С. Н. Гусаров*, доктор юридических наук, профессор, член-корреспондент Национальной академии правовых наук Украины, заслуженный юрист Украины (ХНУВД, Украина)
- П. ван Дайне*, доктор философии, профессор (Утрехтский университет, Нидерланды)
- А. Ди Ронко*, доктор философии в области криминологии (Эссекский университет (г. Колчестер), Объединённое Королевство)
- Е. А. Евдокимова*, доктор психологических наук, профессор (ХНУВД, Украина)
- М. А. Клочко*, доктор философии в области социологии, доцент (Университет штата Огайо (г. Мэрион), США)
- К. фон Лампе*, доктор философии в области уголовного права и криминологии (Берлинская школа экономики и права, Германия)
- А. Н. Литвинов*, доктор юридических наук, профессор, заслуженный работник образования Украины (Департамент науки и образования Харьковской областной государственной администрации, Украина)
- А. Марковская*, доктор философии (Университет Англия Раскин (г. Кембридж), Объединённое Королевство)
- В. С. Медведев*, доктор психологических наук, профессор (Национальная академия внутренних дел, Украина)
- Н. Ч. Нгуиндип*, кандидат юридических наук, старший научный сотрудник (Университет Дшанга, Камерун)
- А. Серджи*, доктор философии в области социологии и криминологии (Эссекский университет (г. Колчестер), Объединённое Королевство)
- П. Стоянов*, доктор наук (коммуникативные технологии), профессор (Юго-Западный Университет «Неофит-Рилски», Болгария)
- Д. В. Швец*, доктор юридических наук, доцент, заслуженный работник образования Украины (Одесский государственный университет внутренних дел, Украина)
- М. Ягер*, доктор философии, профессор криминологии (Люблянский университет, Словения)

- ☞ Статьи журнала проходят рецензирование, которое организуют члены редколлегии. Мнения авторов могут не совпадать с позицией редколлегии.
- ☞ Журнал включён в международную наукометрическую базу «Index Copernicus International», доступ к паспорту издания: <https://journals.indexcopernicus.com/++p24783657,3.html>.
- ☞ Электронная копия журнала бесплатно размещается в открытом доступе на сайте издания (<http://pb.univd.edu.ua>) и на сайте Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского НАН Украины (<http://nbuv.gov.ua/j-tit/PiB>). Полный актуальный перечень баз, репозитариев, библиотек, каталогов можно увидеть на сайте издания.
- ☞ Доступ к профилю журнала в Google Академии: <https://scholar.google.com/citations?user=Vi9GuiAAAAJ>.
- ☞ При перепечатке ссылка на журнал «Право и безопасность» обязательна.

KHARKIV NATIONAL UNIVERSITY OF INTERNAL AFFAIRS

LAW

and SAFETY

Scientific journal

No. 1 (Vol. 88) 2023

DOI: 10.32631/pb.2023.1

Founder and publisher –
Kharkiv National University of Internal Affairs

The frequency: 4 issues per year

Founded in May, 2002

Kharkiv 2023

The journal belongs to the category “B” of the List of scientific professional editions of Ukraine (add. 1 of the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated from March 17, 2020, No. 409) and is a professional edition in the field of juridical science

Recommended for publishing and distribution through Internet by the Academic Council of Kharkiv National University of Internal Affairs, protocol No. 3 dated from March 28, 2023

Chief Editor: *V. V. Sokurenko*, Doctor of Law, Professor, Honored Worker of SciTech of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine (Kharkiv National University of Internal Affairs, *Ukraine*)

Deputy Editor: *L. V. Mohilevskiyi*, Doctor of Law, Professor, Honored Lawyer of Ukraine (KhNUIA, *Ukraine*)

Executive Secretary of Editorial Board: *S. Ye. Ablamskiy*, Candidate of Law, Associate Professor (KhNUIA, *Ukraine*)

Editorial Board:

- O. M. Bandurka*, Doctor of Law, Professor, Correspondent Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine (KhNUIA, *Ukraine*)
- V. I. Barko*, Doctor of Psychological Sciences, Professor (State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine (Kyiv), *Ukraine*)
- D. B. Bazarova*, Candidate of Law, Associate Professor (Tashkent State Law University, *The Republic of Uzbekistan*)
- O. I. Bezpalo*, Doctor of Law, Professor, Honored Worker of SciTech of Ukraine (KhNUIA, *Ukraine*)
- S. M. Bortnyk*, Doctor of Law, Associate Professor (KhNUIA, *Ukraine*)
- M. Yu. Burdin*, Doctor of Law, Professor (KhNUIA, *Ukraine*)
- A. Di Ronco*, Doctor of Philosophy in Criminology (University of Essex (Colchester), *United Kingdom*)
- P. C. van Duyne*, Doctor of Philosophy, Professor (University of Utrecht, *Netherlands*)
- O. M. Holovko*, Doctor of Law, Professor, Honored Lawyer of Ukraine (V. N. Karazin Kharkiv National University, *Ukraine*)
- S. M. Husarov*, Doctor of Law, Professor, Correspondent Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine (KhNUIA, *Ukraine*)
- M. Jager*, Doctor of Philosophy, Professor of Criminology (University of Ljubljana, *Slovenia*)
- M. Klochko*, Ph.D., Associate Professor (Ohio State University (Marion), *USA*)
- K. von Lampe*, Doctor of Philosophy in Criminal Law and Criminology (Berlin School of Economics and Law, *Germany*)
- O. M. Lytvynov*, Doctor of Law, Professor, Honored Worker of Education of Ukraine (Department of Science and Education of Kharkiv Regional State Administration, *Ukraine*)
- A. Markovska*, Ph.D. (Anglia Ruskin University, Cambridge, *United Kingdom*)
- V. S. Medvediev*, Doctor of Psychological Sciences, Professor (National Academy of Internal Affairs, *Ukraine*)
- N. Ch. Nguindip*, Ph.D., Senior Professor (University of Dschang, *Cameroon*)
- A. Sergi*, Doctor of Philosophy in Sociology and Criminology (University of Essex (Colchester), *United Kingdom*)
- D. V. Shvets*, Doctor of Law, Associate Professor, Honored Worker of Education of Ukraine (Odesa State University of Internal Affairs, *Ukraine*)
- P. Stoyanov Apostolov*, Doctor of Sciences (Communication Technology), Professor (South West University “Neofit Rilski”, *Bulgaria*)
- A. Vaško*, Ph.D., Assistant Professor (Matej Bel University, *Slovakia*)
- O. O. Yevdokimova*, Doctor of Psychological Sciences, Professor (KhNUIA, *Ukraine*)

- ✂ Journal's articles undergo peer review organized by the members of the Editorial Board. The views of the authors may not coincide with the position of the Editorial Board.
- ✂ **The journal is included into the international scientometrical database “Index Copernicus International”,** access to the edition's passport: <https://journals.indexcopernicus.com/++p24783657,3.html>.
- ✂ E-copy of the journal is available free of charge on **the website of the edition (<http://pb.univd.edu.ua>)** and on the website of the National Library of Ukraine named after V. I. Vernadskyi of the National Academy of Sciences of Ukraine (<http://nbuv.gov.ua/j-tit/PiB>). The full up-to-date list of bases, repositories, libraries, catalogs can be observed on the website of the edition.
- ✂ Access to the Google Scholar journal's profile: <https://scholar.google.com/citations?user=Vi9GuiAAAAJ>.
- ✂ The reference to the journal “Law and Safety” is obligatory in case of reprinting.

ЗМІСТ

БЕРШАДСЬКА Ю. В. Трудо-правовий статус авіаційного персоналу в системі Міністерства внутрішніх справ України та його особливості.....	13
КАЛЕНІЧЕНКО Л. І., СЛИНЬКО Д. В. Особливості діяльності Національного агентства з питань запобігання корупції в умовах воєнного стану	25
ЯЩЕНКО А. М. Загальні засади застосування примусових заходів медичного характеру: поняття й основні критерії (англ.).....	35
БОРОВИК М. О., НАДУТИЙ А. В., ЛУКІН Б. П. Визначення компонентів психофізичної готовності поліцейських до застосування табельної вогнепальної зброї в умовах воєнного стану	44
ГРЕЧЕНКО В. А. Стан кадрового забезпечення міліції УРСР у середині 1950-х років.....	56
ЮШКЕВИЧ О. Г. Адвокат дитини в Україні.....	66
САНДЖИВ Г. Правопросвітницька програма роботи з громадою як невід’ємна складова клінічної юридичної освіти: соціально-правове дослідження (англ.).....	77
ЧОРНИЙ І. В., ЄЛЬНІКОВА Н. І. Правове регулювання української мови як державної в українській освітній сфері	88
ОРЛОВ Ю. В. Злочини проти людяності в контексті збройного конфлікту в Україні: визначення, проблеми розмежування із суміжними складами злочинів (англ.).....	99
ЖОРНОКУЙ Ю. М. Правове забезпечення корпоративних правовідносин: пріоритет за імперативністю чи диспозитивністю	113
КУХАРЄВ О. Є. Сутність обов’язку спадкоємців відшкодувати витрати на поховання спадкодавця та особливості його виконання	123
ВОЙЦІХОВСЬКИЙ А. В., БАКУМОВ О. С. Збройна агресія російської федерації проти України як загроза системі колективної безпеки	134
ДАНИЛЬЧЕНКО П. Ю. Кримінологічна типологія злочинців-радикалів серед засуджених до позбавлення волі	146
СТЕПАНЮК Р. Л., ГУСЄВА В. О., КІКІНЧУК В. В. Проблеми формування та реалізації методики розслідування вбивств, пов’язаних із домашнім насильством.....	157
ГЕТМАНЕЦЬ О. П., КОРОБЦОВА Д. В. Фінансова безпека як чинник воєнної безпеки	169
ЛАЗАРЄВ В. В. Концепції розуміння сутності категорії «зловживання правом»	179
КАЛЯКІН С. В., ОНИЩЕНКО Ю. М., НОСОВ В. В. Кібербезпека міської інфраструктури.....	190
ГУСАРОВ С. М., МАРЧУК М. І. Вплив децентралізації на швидкість надання адміністративних послуг в умовах війни	202
ЛІМА МОЛОДШИЙ О. П., ХОГЕМАНН Е. Р., ЛІМА ДАНТАС Л. К. С. Бразильська демократія під ударом: популістські ультраправі, економічна криза та протести 2013 року в Бразилії (англ.)	213

ПЕВКО С. Г.
Квінтесенція протекції честі та гідності працівника Національної поліції..... 224

ДО УВАГИ АВТОРІВ НАУКОВОГО ЖУРНАЛУ «ПРАВО І БЕЗПЕКА»

Сторінка редакції.....236

СОДЕРЖАНИЕ

БЕРШАДСКАЯ Ю. В. Трудо-правовой статус авиационного персонала в системе Министерства внутренних дел Украины и его особенности (укр.)	13
КАЛЕНИЧЕНКО Л. И., СЛИНЬКО Д. В. Особенности деятельности Национального агентства по вопросам предотвращения коррупции в условиях военного времени (укр.)	25
ЯЩЕНКО А. Н. Общие начала применения принудительных мер медицинского характера: понятие и основные критерии (англ.)	35
БОРОВИК Н. А., НАДУТЫЙ А. В., ЛУКИН Б. П. Определение компонентов психофизической готовности полицейских к применению табельного огнестрельного оружия в условиях военного положения (укр.)	44
ГРЕЧЕНКО В. А. Состояние кадрового обеспечения милиции УССР в середине 1950-х годов (укр.)	56
ЮШКЕВИЧ Е. Г. Адвокат ребенка в Украине (укр.)	66
САНДЖИВ Г. Правопроизводственная программа работы с общиной как неотъемлемая составляющая клинического юридического образования: социально-правовое исследование (англ.)	77
ЧЕРНЫЙ И. В., ЕЛЬНИКОВА Н. И. Юридическое регулирование украинского языка как государственного в украинской образовательной сфере (укр.)	88
ОРЛОВ Ю. В. Преступления против человечности в контексте вооружённого конфликта в Украине: определение, проблемы разграничения со смежными составами преступлений (англ.)	99
ЖОРНОКУЙ Ю. М. Правовое обеспечение корпоративных правоотношений: приоритет за императивностью или диспозитивностью (укр.)	113
КУХАРЕВ А. Е. Сущность обязанности наследников возмещать расходы на похороны наследодателя и особенности ее выполнения (укр.)	123
ВОЙЦИХОВСКИЙ А. В., БАКУМОВ А. С. Вооруженная агрессия российской федерации против Украины как угроза системе коллективной безопасности (укр.)	134
ДАНИЛЬЧЕНКО П. Ю. Криминологическая типология преступников-радикалов среди осужденных к лишению свободы (укр.)	146
СТЕПАНЮК Р. Л., ГУСЕВА В. А., КИКИНЧУК В. В. Проблемы формирования и реализации методики расследования убийств, связанных с домашним насилием (укр.)	157
ГЕТМАНЕЦ О. П., КОРОБЦОВА Д. В. Финансовая безопасность как фактор военной безопасности (укр.)	169
ЛАЗАРЕВ В. В. Концепции понимания сущности категории «злоупотребление правом» (укр.)	179
КАЛЯКИН С. В., ОНИЩЕНКО Ю. Н., НОСОВ В. В. Кибербезопасность городской инфраструктуры (укр.)	190
ГУСАРОВ С. Н., МАРЧУК Н. И. Влияние децентрализации на скорость оказания административных услуг в условиях войны (укр.)	202

ЛИМА МЛАДШИЙ О. П., ХОГЕМАНН Э. Р., ЛИМА ДАНТАС Л. К. С. Бразильская демократия под ударом: популистские ультраправые, экономический кризис и протесты 2013 года в Бразилии (англ.).....	213
ПЕВКО С. Г. Квинтэссенция протекции чести и достоинства работника Национальной полиции (укр.)	224

ВНИМАНИЮ АВТОРОВ НАУЧНОГО ЖУРНАЛА «ПРАВО И БЕЗОПАСНОСТЬ»

Страничка редакции (укр.).....	236
--------------------------------	-----

CONTENT

BERSHADSKA YU. V. Labor and legal status of aviation personnel in the system of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine and its peculiarities (<i>Ukr</i>).....	13
KALIENICHENKO L. I., SLYNKO D. V. Peculiarities of the National Agency for the Prevention of Corruption Activities under Martial Law (<i>Ukr</i>)	25
YASHCHENKO A. M. General principles of coercive medical measure application: concepts and basic criteria.....	35
BOROVYK M. O., NADUTYI A. V., LUKIN B. P. Determining the components of the psychophysical readiness of police officers to use service firearms under martial law conditions (<i>Ukr</i>).....	44
GRECHENKO V. A. The state of police staffing in the Ukrainian SSR in the mid-1950s (<i>Ukr</i>).....	56
YUSHKEVYCH O. G. Child’s lawyer in Ukraine (<i>Ukr</i>)	66
GHANGHASH S. Community outreach programmeme as an integral part of clinical legal education: a socio-legal study	77
CHORNYI I. V., YELNIKOVA N. I. Legal regulation of the Ukrainian language as the state language in the Ukrainian education sphere (<i>Ukr</i>)	88
ORLOV YU. V. Crimes against humanity in the context of the armed conflict in Ukraine: definition, problems of distinction with related offences.....	99
ZHORNOKUI YU. M. Legal support of corporate legal relations: priority in terms of imperative or discretionary nature (<i>Ukr</i>)	113
KUKHARIEV O. YE. The essence of the heirs’ obligation to reimburse funeral expenses of the testator and peculiarities of its fulfilment (<i>Ukr</i>)	123
VOITSIKHOVKYI A. V., BAKUMOV O. S. Armed aggression of the Russian Federation against Ukraine as a threat to the collective security system (<i>Ukr</i>).....	134
DANYLCHENKO P. YU. Criminological typology of radical criminals among sentenced to imprisonment (<i>Ukr</i>).....	146
STEPANIUK R. L., HUSIEVA V. O., KIKINCHUK V. V. Problems in the formation and implementation of the methodology for investigating homicides related to domestic violence (<i>Ukr</i>)	157
GETMANETS O. P., KOROBTSOVA D. V. Financial security as a factor of military security (<i>Ukr</i>)	169
LAZARIEV V. V. Concepts of understanding the essence of the “abuse of rights” category (<i>Ukr</i>)	179
KALIAKIN S. V., ONISHCHENKO YU. M., NOSOV V. V. Cybersecurity of the municipal infrastructure (<i>Ukr</i>)	190
GUSAROV M. I., MARCHUK M. I. The impact of decentralization on the speed of provision of administrative services in wartime conditions (<i>Ukr</i>).....	202
LIMA JUNIOR O. P., HOGEMANN E. R., LIMA DANTAS L. C. S. Brazilian democracy under attack: the populist extreme right, the economic crises and the 2013 protests in Brazil	213

PEVKO S. H.
The quintessence of protecting the honor and dignity of a National Police officer (*Ukr*)224

TO AUTHORS' OF SCIENTIFIC JOURNAL "LAW AND SAFETY" ATTENTION

Editorial Board's Notes (*Ukr*)236

ЮЛІЯ ВОЛОДИМИРІВНА БЕРШАДСЬКА,

*Харківський національний університет внутрішніх справ,
Кременчуцький льотний коледж,
відділення юридичного забезпечення;*

 <https://orcid.org/0000-0001-7699-1208>,
e-mail: yuliyaklk@gmail.com

**ТРУДО-ПРАВОВИЙ СТАТУС АВІАЦІЙНОГО ПЕРСОНАЛУ В СИСТЕМІ
МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ ТА ЙОГО ОСОБЛИВОСТІ**

Розглянуто поняття «трудо-правовий статус авіаційного персоналу в системі Міністерства внутрішніх справ України», визначено й охарактеризовано його особливості. На основі аналізу наукових поглядів учених досліджено теоретичні підходи до визначення понять «статус», «соціальний статус», «правовий статус», «трудова правосуб'єктність», елементів трудо-правового статусу працівника. На основі дослідження нормативних актів проаналізовано вимоги, що висуваються до суб'єктів авіаційного персоналу, особливостей професійної підготовки та виконання трудових функцій авіаційного персоналу. Обґрунтовано, що авіаційний персонал системи Міністерства внутрішніх справ виконує серед іншого правоохоронну функцію, наділений особливим трудо-правовим статусом, який регламентується не тільки загальним законодавством, а й спеціальним.

Ключові слова: *трудова право, авіаційний персонал, правовий статус, трудовий статус, трудова функція.*

Оглядова стаття

ВСТУП. Трудо-правовий статус авіаційного персоналу в системі Міністерства внутрішніх справ України обумовлюється наявністю певного кола правових норм і є однією зі складових інституту трудового права. Правове регулювання праці авіаційного персоналу в системі Міністерства внутрішніх справ України відрізняється від трудової діяльності працівників інших масових професій та спеціальностей, тому що їх робота пов'язана з використанням джерел підвищеної небезпеки, напруженістю, різноманітними зовнішніми умовами, за яких реалізується трудова функція, наявністю належного стану здоров'я, який відповідає визначеним стандартам і вимогам, обов'язковою сертифікацією та допуском авіаційного персоналу до діяльності в авіаційній галузі. Саме це обумовлює актуальність і необхідність проведення аналізу й ґрунтовного дослідження порушеної у статті теми.

Державне регулювання діяльності в галузі авіації та використання повітряного простору України спрямоване на гарантування безпеки авіації, забезпечення інтересів держави, національної безпеки та недопущення актів незаконного втручання в діяльність авіації¹. Держава як суб'єкт трудового права

спрямовує свої зусилля на створення умов, необхідних для ефективної та якомога повної зайнятості населення, сприяння працевлаштуванню, підготовку і підвищення трудової кваліфікації, професійних навичок, а також на забезпечення перепідготовки працівників, які змушені змінювати вид професійної діяльності у зв'язку зі змінами в економіці країни. Однак норми права у трудовій сфері України залишають поза увагою питання регулювання трудо-правового статусу авіаційного персоналу в цілому і в системі Міністерства внутрішніх справ України зокрема. Тому в нашій роботі акцентовано дослідницьку увагу на розкритті сутності й змісту трудо-правового статусу авіаційного персоналу в системі Міністерства внутрішніх справ України, встановленні його особливостей, визначенні трудових юридичних гарантій, складу авіаційного персоналу та кола його функцій.

Правовий статус як загальна категорія охоплює правові галузеві та індивідуальні статуси, що висвітлює специфіку окремих визначених правовідносин та їх суб'єктів. Загальний правовий статус, як і загальна правосуб'єктність особи, являє собою динамічну категорію, яка постійно розвивається, вдосконалюється і відповідно змінює властиву їй

¹ Повітряний кодекс України : Закон України від 19.05.2011 № 3393-VI // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) Ук-

раїни. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3393-17> (дата звернення: 17.01.2023).

характеристику. З огляду на це актуальності набуває поняття трудо-правового статусу авіаційного персоналу і в системі Міністерства внутрішніх справ України.

У статті досліджуються різні підходи, які використовуються в юридичній науці, особливу увагу приділено правосуб'єктності, її структурі, що передуює виникненню будь-яких прав і обов'язків. Повсякденна практика переконує в тому, що правосуб'єктність передуює правовідносинам не тільки логічно, але й фактично.

У дослідженні розглянуто трудову функцію авіаційного персоналу в системі Міністерства внутрішніх справ України, яка є важливим елементом, без якого неможливо визначити взаємні права, їх зміст. Саме трудова функція виступає тією правовою формою, якою визначаються всі інші наявні правовідносини та яка є основою для визначення умов праці авіаційного персоналу в системі Міністерства внутрішніх справ України, встановлення їх особливостей. Чітке визначення поняття трудової функції впливає на необхідне та відповідне для кожного підприємства встановлення конкретного режиму робочого часу, тривалості часу відпочинку, а також відповідних пільг, гарантій, переваг, передбачених законодавством та колективним договором, відповідно до напряму роботи, яка виконується на підприємстві, зокрема в авіаційній галузі. Визначеність трудової функції дозволяє окреслити конкретне коло прав і обов'язків, сприяє правильній і науково обґрунтованій організації праці тощо.

Не менш важливим є визначення гарантій авіаційного персоналу в системі Міністерства внутрішніх справ України, які застосовуються для виявлення та окреслення засобів, необхідних для реалізації та забезпечення прав, а також визначення умов, необхідних для реалізації тих чи інших питань.

Враховуючи вищезазначене, обумовлюється актуальність і необхідність проведення аналізу й ґрунтового дослідження порушеної теми у сфері трудового права, необхідність надання власного визначення трудо-правового статусу авіаційного персоналу в системі Міністерства внутрішніх справ та визначення кола його особливостей.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Метою статті є проведення комплексного науково-теоретичного дослідження поняття трудо-правового статусу авіаційного персоналу в системі Міністерства внутрішніх справ України, визначення та характеристика його особливостей. Для досягнення вказаної мети були поставлені такі завдання: визначити поняття

«статус», «соціальний статус», «правовий статус», «трудова правосуб'єктність», елементи трудо-правового статусу працівника; встановити коло суб'єктів авіаційного персоналу, особливості професійної підготовки та виконання трудових функцій авіаційного персоналу; виділити трудові юридичні гарантії; проаналізувати нормативно-правові акти, що регулюють питання трудо-правового статусу авіаційного персоналу в системі Міністерства внутрішніх справ України.

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ. Наукові пошуки щодо поняття, сутності, структури та правових засад трудо-правового статусу проводилися такими ученими-правознавцями, як О. В. Брусакова, Л. В. Вакарюк, О. В. Добріогло, В. Л. Костюк, С. М. Март'янова, Ю. Н. Тодика, П. Д. Пилипенко, Ю. І. Пивовар, М. О. Піжова та ін. Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій свідчить про наукову зацікавленість названих науковців до порушеної у статті тематики, однак саме визначенню особливостей регулювання трудового статусу авіаційного персоналу в системі Міністерства внутрішніх справ України увага не приділялася. Важливість авіаційної сфери, покликаної забезпечити виконання низки важливих завдань підрозділами силових структур Міністерства внутрішніх справ України, особливо в період дії військового стану, викликана необхідністю підвищення рівня обороноздатності країни, потребує визначення особливостей і специфіки трудової функції авіаційного персоналу, здійснення необхідних додаткових наукових пошуків. З урахуванням цього виникла гостра необхідність на теоретично-науковому рівні надати визначення поняття й особливостей трудо-правового статусу авіаційного персоналу в системі Міністерства внутрішніх справ України, що і вказує на актуальність обраної теми.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Обґрунтованість і вірогідність наукового дослідження забезпечувалися використанням загальнонаукових і спеціальних методів пізнання. За допомогою діалектичного методу виявлено закономірності, а також тенденції розвитку правового статусу авіаційного персоналу. За допомогою методу аналізу та синтезу досліджено поняття трудо-правового статусу авіаційного персоналу в системі Міністерства внутрішніх справ України та його особливості. Використання системно-структурного методу дало змогу визначити особливості правового статусу суб'єктів трудових відносин, висвітлити наявний взаємозв'язок між цими суб'єктами на основі їх правового статусу. За допомогою синергетичного методу передбачено процеси переходу

складних систем, що мають неупорядкований стан, у впорядкований і розкрито такі зв'язки між елементами цієї системи. Метод юридичної герменевтики застосовано для розуміння, тлумачення і сприйняття тексту нормативних актів. Компаративістський метод використано під час аналізу правових норм, які закріплені в різних законодавчих актах і регулюють однакові питання трудо-правового статусу авіаційного персоналу в системі Міністерства внутрішніх справ України, щодо їх узгодженості.

Науково-теоретичне підґрунтя статті становлять наукові праці фахівців у галузі теорії держави і права та трудового права. Зважаючи на те, що наукова теорія повинна бути добре обґрунтованою фактичним матеріалом, вивчено та проаналізовано велику кількість наукових праць щодо визначення правового статусу, трудо-правового статусу, трудової правосуб'єктності.

Стаття ґрунтується на нормах Конституції України, законодавчих та підзаконних нормативно-правових актів, які визначають правовий статус суб'єктів авіаційного персоналу в системі Міністерства внутрішніх справ України та особливості його трудо-правового статусу.

Інформаційною та емпіричною основою дослідження є узагальнення практичної діяльності та статистичні матеріали щодо визначення термінів «авіаційний персонал», «трудова функція», «гарантії».

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. Авіаційна сфера – особлива сфера діяльності, яка обумовлює особливий трудо-правовий статус працівників. Важливим моментом інституалізації авіаційного персоналу в системі Міністерства внутрішніх справ України є встановлення доказів, що перерахована сукупність його складових є специфічним системним утворенням. Під системою слід розуміти сукупність елементів, які пов'язані між собою й утворюють певну цілісність, єдність. При цьому властивості цілісної системи визначаються не лише додаванням властивостей її окремих елементів, але й властивостями, особливостями її структури.

Дослідження трудо-правового статусу авіаційного персоналу в системі Міністерства внутрішніх справ України та його особливостей потребує стислого аналізу його складових. О. В. Брусакова (2020) зауважує, що статусом позначають правове становище особи, тобто таке, що врегульовано правом. Крім того, слід наголосити, що право як складна та багатоспектна категорія вченими-правознавцями сприймається принаймні з двох позицій: як право об'єктивне та як право суб'єктивне.

На думку С. М. Мартянова (2011), сутність терміна «статус» для всіх суб'єктів тотожна й означає те, що властиво низці чи роду явищ, а саме міру свободи, певну можливість поведінки суб'єкта або соціальної групи. Інакше кажучи, слово «статус» передбачає соціально-типіві аспекти поведінки. Поняття «соціальний статус» уперше почало використовуватися у Стародавньому Римі (власне, термін «статус» походить з латинської мови й означає «становище»), і його трактування було близьким до сучасного, тобто це поняття визначало місце людини в суспільстві. Соціальний статус – це місце соціального суб'єкта в суспільстві, що передбачає для нього певні специфічні права й обов'язки, правила поведінки.

Поняття «правовий статус» є похідним від більш загального терміна «соціальний статус». Ю. Н. Тодика (2004, с. 186) вважає, що правовий статус – це правове становище індивіда, що відображає його фактичний стан у взаєминах із суспільством, державою, іншими людьми. М. В. Кравчук (2002, с. 86–87) вказує, що правовий статус особи – це сукупність або система всіх належних громадянину суб'єктивних юридичних прав, свобод і обов'язків, що визначають його правове становище в суспільстві, яке закріплене в чинному законодавстві та інших формах права. Категорія правового статусу працівника походить від більш загальної категорії правового статусу особи. О. Ф. Скакун (2000, с. 409) визначає правовий статус особи як систему закріплених у нормативно-правових актах і гарантованих державою прав, свобод, обов'язків, відповідальності, відповідно до яких індивід як суб'єкт права координує свою поведінку в суспільстві. На думку вченої, у структурі правового статусу особи наявні такі елементи: правосуб'єктність, права, їх гарантії, обов'язки і відповідальність.

Отже, правовий статус працівника – це один з проявів правового становища особи, закріпленого Конституцією України та іншими законами. Тому правовий статус особи і правовий статус працівника співвідносяться як загальне та конкретне. Саме категорія правового статусу працівника дозволяє найбільш повно проаналізувати становище працівника як суб'єкта трудового права, адже як правовий статус особи є підґрунтям для правового становища працівника, так і правовий статус працівника є орієнтиром для правового становища конкретного працівника, що вступив у трудові правовідносини. Професор В. С. Венедиктов (2004, с. 47) зазначав, що статус працівника набувається фізичною особою за наявності в неї трудової правосуб'єктності і

факту укладення з нею трудового договору. Ця точка зору відображає такі важливі та кваліфікуючі ознаки працівника, як належність його до категорії фізичних осіб і наявність у нього правосуб'єктності.

Правовий статус особи зумовлює зміст загального правового статусу працівника – трудо-правового статусу, адже всі суб'єкти трудового права є носіями трудових прав і обов'язків у трудовій сфері, мають відповідно до закону правовий статус. Суб'єкти трудового права завдяки правовому статусу можуть брати участь у визначених правовідносинах. Власний правовий статус має кожний із суб'єктів трудового права. Основне призначення правового статусу визначається забезпеченням і фактичним здійсненням права шляхом створення реальних умов для його функціонування та гарантування охорони і захисту. Завдяки цьому юридичні гарантії відображають визначальну роль щодо реалізації прав та обов'язків, чим створюють необхідні умови для ефективного їх функціонування, а також встановлення відповідного обсягу.

На думку І. С. Єпішко (2017), аналіз нормативно-правових актів, які закріплюють положення, що стосуються питань правового статусу працівника правоохоронного органу, дає можливість дійти висновку, що вони мають окремий правовий статус, хоча виконують однакові функції. Відмінність між правовими статусами встановлюється на основі нормативно-правового регулювання їх діяльності.

Підтримуємо висновок П. Д. Пилипенка (1999, с. 142), що правовий статус є явищем об'єктивної дійсності, в якому суб'єкти права набувають правосуб'єктності і стають суб'єктами правовідносин.

Деякі науковці акцентують увагу на тому, що до структури правового статусу входять: правосуб'єктність людини; принципи конституційно-правового статусу людини; права і свободи людини та гарантії їх реалізації; обов'язки людини та гарантії їх виконання (Мельник, Хавронюк, 2002, с. 191).

Спираючись на положення Конституції України та КЗпП України, можна вважати, що елементами трудо-правового статусу працівника є: 1) трудова правосуб'єктність; 2) основні трудові права, свободи й обов'язки; 3) законні інтереси; 4) трудові юридичні гарантії здійснення основних трудових прав, свобод і законних інтересів; 5) трудо-правова відповідальність. Кожен із наведених елементів має самостійний характер і виконує у змісті трудо-правового статусу працівника певну функцію.

М. Г. Александров (1955), визначаючи правосуб'єктність, вказував на те, що вона являє собою визнану державою за окремою людиною чи колективом здатність бути суб'єктом правовідносин. На думку Т. С. Клец (2021), правосуб'єктність визначає відповідність або належність особи до певної категорії учасників суспільних відносин, правовий статус яких характеризується не лише спеціальним набором прав та обов'язків, але й вимогами до самої особи. Ці вимоги, що виявляються в сукупності психофізіологічних, вікових та інших особливостей, демонструють можливість отримати особою відповідний рівень правосуб'єктності.

В. Л. Костюк (2012) пропонує визначення трудової правосуб'єктності як передбаченої нормами трудового права властивості особи мати, володіти, здійснювати (набувати, реалізовувати, виконувати) трудові права та обов'язки, а також нести юридичну відповідальність за їх невиконання чи неналежне виконання. У свою чергу, А. О. Маркін і Л. М. Тимченко (2021) визначили, що трудова правосуб'єктність – це соціально-юридична властивість, якою держава наділяє особу відповідно до потреб суспільного розвитку у сфері трудових відносин.

Тільки розуміючи, що йдеться про характеристику правового становища особи не взагалі, а саме в певній галузі правовідносин, можна зрозуміти сутність трудової правосуб'єктності. Трудова правосуб'єктність є передумовою надання суб'єктові трудового права прав та обов'язків, які безпосередньо впливають з дії закону та є центральним елементом правового статусу особи в контексті динаміки процесу реалізації нею своїх інтересів та мотивів, які призвели до початку такою особою трудових відносин. На думку Л. В. Вакарюк (2018), правовідносини виникають між суб'єктами, які визначені нормами права шляхом вказівки на невід'ємні властивості, притаманні їм як адресатам норм певної галузі права. Тому невід'ємною характеристикою колективних трудових правовідносин є правосуб'єктні відповідно до норм трудового права учасники, які перебувають у реальному правовому зв'язку та взаємодіють між собою, реалізуючи галузевий правовий статус, який визначається відповідним режимом (трудо-правовим).

Отже, трудова правосуб'єктність – це комплекс прав, обов'язків та ступеня відповідальності учасників трудових правовідносин, яких вони набувають, вирішуючи питання про набуття конкретної ролі в таких правовідносинах шляхом втілення наділеного основним законом країни права на працю. Трудова правосуб'єктність як комплекс детермінованих

законодавством прав та обов'язків існує об'єктивно, а тому особи – учасники трудових відносин набувають її, перебуваючи в повній обізнаності стосовно меж та обсягів такої правосуб'єктності. В основі трудової правосуб'єктності лежить здатність до праці, що зумовлюється фізичними та розумовими здібностями. Так, здатність виконувати певну роботу може бути обмеженою віком, станом здоров'я, інколи навіть статтю.

Трудове право має значний ступінь диференціації у правовому регулюванні трудових відносин залежно від умов виробництва, кліматичних умов, суб'єктних ознак і соціальних груп працівників (Скакун, 2000, с. 87–88). Застосування диференційованого підходу до регулювання трудових відносин працівників авіаційного персоналу в системі Міністерства внутрішніх справ України є закономірним та обумовленим специфікою і змістом професійної діяльності, пов'язаною з обслуговуванням джерела підвищеної небезпеки, особливим режимом роботи в авіаційній сфері, поставленими завданнями та роллю авіації в економіці та обороноздатності країни в цілому.

О. О. Чумак (2020) зазначає, що особливість регулювання правового становища авіаційного персоналу, що входить до складу екіпажу повітряного судна, обумовлюється наявністю норм, які регулюють діяльність екіпажу і є однією зі складових інституту повітряного права. Термін «авіаційний персонал» охоплює певні категорії працівників авіації, трудова діяльність яких пов'язана зі здійсненням льотної експлуатації, технічним обслуговуванням, організацією повітряного руху тощо, тому є цілком логічним затвердження інструкції, яка регламентує вимоги до класифікацій авіаційного персоналу державної авіації України¹.

Авіаційний персонал складається з осіб, які: а) пройшли спеціальну, професійну підготовку; б) мають відповідне свідоцтво; в) здійснюють льотну експлуатацію; г) здійснюють технічне обслуговування повітряних суден; г) здійснюють організацію повітряного руху; д) здійснюють технічну експлуатацію наземних засобів зв'язку, навігації та спостереження. Особа, яка належить до авіаційного персоналу, має відповідати кваліфікаційним вимогам за професійною ознакою, станом здоров'я та ма-

¹ Інструкція про класифікацію авіаційного персоналу державної авіації України : затв. Наказом МО України від 05.01.2015 № 3 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0079-15> (дата звернення: 17.01.2023).

ти належним чином оформлене свідоцтво згідно з авіаційними правилами України².

Конвенція про міжнародну цивільну авіацію 1944 року³ авіаційний персонал розподіляє на дві групи залежно від того, у польоті чи на землі працівник виконує свої професійні обов'язки.

Кваліфікаційні характеристики, відповідні вимоги, які обов'язково висувуються до рівня професійних знань, відповідної освіти, стажу професійної діяльності, встановлюються локальним нормативним актом відповідного міністерства⁴.

Трудові відносини та соціальний захист авіаційного персоналу регулюються законодавством України про працю, соціальне страхування і державну допомогу, іншими актами законодавства України, галузевою угодою між центральним органом виконавчої влади в галузі транспорту і профспілками працівників цивільної авіації України, колективними договорами підприємств. Особливості умов праці, соціально-побутового, житлового забезпечення, режиму робочого часу, часу відпочинку окремих категорій авіаційного персоналу встановлюються законодавством з урахуванням міжнародних вимог та рекомендацій щодо безпечних умов праці та особливих умов соціального захисту окремих категорій авіаційного персоналу⁵.

Особливості правового регулювання професійної підготовки та виконання трудових функцій авіаційного персоналу знайшли своє

² Повітряний кодекс України : Закон України від 19.05.2011 № 3393-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3393-17> (дата звернення: 17.01.2023).

³ Конвенція про міжнародну цивільну авіацію 1944 : від 07.12.1944 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_038 (дата звернення: 17.01.2023).

⁴ Довідник кваліфікаційних характеристик професій працівників. Випуск 68 «Авіаційний транспорт». Професії керівників, професіоналів, фахівців, технічних службовців та робітників : затв. Наказом М-ва транспорту України від 17.07.2002 № 488 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/va488361-02> (дата звернення: 17.01.2023).

⁵ Повітряний кодекс України : Закон України від 19.05.2011 № 3393-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3393-17> (дата звернення: 17.01.2023).

закріплення вже під час допуску до роботи та в інших сферах трудових правовідносин, зокрема це стосується таких інститутів, як робочий час і час відпочинку. Відповідно до Правил визначення робочого часу та часу відпочинку екіпажів повітряних суден цивільної авіації України робочий час – це час, протягом якого екіпаж повітряного судна зобов'язаний виконувати роботу, визначену трудовим договором і правилами внутрішнього трудового розпорядку¹.

Вікові обмеження, які висуваються для членів екіпажу, також впливають на допуск останніх до виконання професійних обов'язків. Авіаційними правилами України «Технічні вимоги та адміністративні процедури для льотних екіпажів цивільної авіації» для отримання відповідної трудо-правової характеристики у здійсненні діяльності в авіаційній галузі визначені такі вікові градації: вік курсанта-пілота на час першого самостійного польоту – 16 років; мінімальний вік заявників на отримання свідоцтва приватного пілота літаків або вертольотів – не менше 17 років; мінімальний вік заявників на отримання свідоцтва комерційного пілота літаків або вертольотів – не менше 18 років. Верхня вікова межа, до якої особа може виконувати функції з авіаційним напрямом, встановлена Повітряним кодексом України: пілоту комерційної авіації дозволяється виконувати функції командира повітряного судна під час здійснення польотів до досягнення ним 60 років; 65 років – якщо польоти виконуються у складі екіпажу на повітряному судні, сертифікованому для виконання польотів більш як одним пілотом, і другий пілот має менш ніж 60 років; пілоту комерційної авіації, який виконує функції другого пілота, дозволяється виконувати свої обов'язки під час здійснення польотів до досягнення 65 років².

¹ Про затвердження Правил визначення робочого часу та часу відпочинку екіпажів повітряних суден цивільної авіації України : Наказ М-ва транспорту України від 02.04.2002 № 219 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0390-02> (дата звернення: 17.01.2023).

² Про затвердження Авіаційних правил України «Технічні вимоги та адміністративні процедури щодо льотної експлуатації в цивільній авіації» : Наказ Держ авіаційної служби України від 05.07.2018 № 682 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1109-18> (дата звернення: 17.01.2023).

Виконання трудової функції авіаційним персоналом потребує наявності в пілотів різних типів повітряних суден, робота яких передбачає необхідність використання радіозв'язку, свідоцтва про відповідний рівень володіння англійською або іншою мовою, яка підлягає використанню під час радіозв'язку в польоті у визначеному повітряному просторі. Рівень володіння іноземною мовою має становити необхідний робочий рівень щодо використання та вживання фразеології та мови в цілому.

Трудові функції авіаційного персоналу в системі Міністерства внутрішніх справ України встановлюють взаємні права та обов'язки сторін в авіаційній галузі.

Тлумачення трудової функції пропонує В. А. Прудников (2020), на думку якого вона є правовою формою, яка опосередковує всі інші умови змісту трудового правовідношення, тобто є підґрунтям для визначення інших умов праці конкретного працівника. Дослідник А. М. Юшко (1999, с. 34) наголошує, що трудову функцію варто розглядати як сукупність встановлених угодою сторін завдань та обов'язків певної складності, обмежених професією (спеціальністю), довідником кваліфікаційних характеристик чи іншим розсудом сторін. На думку П. Д. Пилипенко (2003), професія, спеціальність, кваліфікація – це ті основні аргументи, якими оперує працівник під час укладення трудового договору, і саме завдяки їм він може претендувати на зайняття відповідної посади чи бути допущений до виконання певної роботи. При цьому професія, спеціальність, кваліфікація не можуть довільно трактуватися сторонами під час укладення трудового договору. Ці параметри відомі наперед, вони засвідчуються спеціальними документами (дипломами, посвідченнями тощо) і за взаємною згодою сторони змінити їх не спроможні. О. Є. Костюченко (2018) стверджує, що «трудова функція – це коло трудових прав та обов'язків працівника, які встановлюються на основі роду трудової діяльності, професії, спеціальності тощо, зміст, обсяг та порядок виконання яких визначається сторонами через кваліфікацію працівника в трудовому договорі з урахуванням локальних нормативних актів роботодавця та актів соціального партнерства».

Особливістю трудової функції авіаційного персоналу системи Міністерства внутрішніх справ є поєднання функцій керування повітряним судном, його технічного обслуговування, виконання диспетчерських функцій з управління повітряним простором тощо із правоохоронною функцією, адже правоохоронна

діяльність є багатоаспектною, її складана система реалізується за багатьма напрямками, одними з яких є діяльність щодо захисту державної (національної) безпеки, державного кордону та охорони правопорядку, виявлення, запобігання та розслідування злочинів. Правоохоронні органи країни є ключовими в системі органів виконавчої влади та є необхідною умовою захисту конституційного ладу, забезпечення законності й правопорядку, дотримання прав і свобод людини та громадянина й охорони внутрішньої безпеки від внутрішніх загроз (Макарчук, 2020).

Особливу увагу на реалізацію правоохоронної функції в галузі авіації звертають Ю. І. Пивовар, О. І. Сторощук та О. В. Дириєнко (2020), які зазначають, що для потенційно нових видів авіації має бути сформований та ефективно діяти правовий режим реалізації правоохоронної функції держави.

Трудова функція працівників авіаційного персоналу в системі Міністерства внутрішніх справ України – це встановлений компетентними державними органами та угодою сторін трудового договору перелік завдань та обов'язків у галузі авіації, обумовлених використанням об'єктів підвищеної небезпеки, технічним обслуговуванням авіаційної техніки, організацією управління повітряного руху, спрямованих на забезпечення й охорону прав і свобод громадян, підтримання безпеки та порядку в державі, які працівник на підставі знань (умінь) і професійної авіаційної підготовки повинен виконувати відповідно до своєї спеціальності, кваліфікації, посади (професії). Специфіка трудової функції працівників авіаційного персоналу в системі Міністерства внутрішніх справ України висвітлює основну мету діяльності авіаційної галузі, а умови праці таких працівників вказують на те, в яких саме умовах досягається ця мета.

Система трудових прав, що складають правовий статус працівника, забезпечується також низкою юридичних гарантій. Це закріплені в чинному законодавстві, міжнародно-правових актах і положеннях трудового договору умови, що забезпечують виконання іншою стороною трудових правовідносин своїх обов'язків та є підставою для захисту працівником своїх порушених трудових прав у спосіб та формі, що не заборонені законом. Основними гарантіями працівників є такі, що забезпечують: 1) вступ у трудові правовідносини; 2) безперешкодне здійснення трудових прав громадян у трудових і пов'язаних з ними правовідносинах; 3) відновлення порушених трудових прав працівників. Трудові юридичні

гарантії об'єднуються за інститутами трудового права, зокрема гарантії, що стосуються укладення, виконання та розірвання трудового договору, гарантії щодо відпусток (основних, додаткових, на навчання, по догляду за дитиною тощо), гарантії стосовно інституту оплати праці тощо.

Варто зазначити, що перелік гарантій реалізації права на працю встановлений міжнародними актами. Наприклад, як зазначає В. Л. Костюк (2011), концептуальною рисою Європейської соціальної хартії (переглянутої) є те, що у ній визначено як трудові права та принципи їх гарантування, так і самі гарантії здійснення трудових прав. На думку М. О. Пижової (2021), кількість правових гарантій повинна бути достатньою, оптимальною, а самі засоби, способи і умови мають бути реальними. У цьому контексті ми маємо розуміти, що не всі правові норми є юридичними гарантіями прав і свобод громадян, а лише ті, що містять визначені засоби і способи, за допомогою яких досягається безперешкодне користування правами й виконання обов'язків, захист прав і свобод та відновлення у випадку їхнього порушення.

На думку М. М. Гуренко (1999, с. 70), гарантії прав і свобод людини та громадянина являють собою систему норм, принципів, умов і вимог, які у сукупності забезпечують дотримання прав, свобод і законних інтересів. Ефективність цієї системи залежить від різноманітних факторів, але основним серед них є належність визначених елементів до системи функціонування державної влади. До них відносять: належність Основного Закону, дія якого не може бути зупинена самовільно; визнання державної влади вихідною від Конституції, закріплення на конституційному рівні основних прав і свобод людини та громадянина; наявність незалежної судової влади. Система гарантій прав і свобод людини включає в себе засади як економічного, так і соціального та правового характеру, які необхідні для реалізації прав і свобод та механізму їх захисту. О. Ф. Скакун (2000, с. 187), наприклад, виділяє соціально-економічні, політичні, ідеологічні (духовно-моральні) та юридичні гарантії.

Гарантії у трудовому праві – це передбачені правовими нормами правила, які гарантують права осіб у процесі виникнення, існування, зміни та припинення трудових правовідносин. Юридичні гарантії – це встановлений державою порядок діяльності державних органів та установ, громадських організацій, спрямований на попередження та припинення посягань на права громадян, на відновлення цих

прав і залучення до відповідальності за їх порушення (Добриогло, 2020). Саме за допомогою юридичних гарантій, правових та організаційно-правових засобів і способів досягається належна реалізація прав та відповідне виконання посадових і функціональних обов'язків.

Для працівників авіаційного персоналу в системі Міністерства внутрішніх справ України встановлюються гарантії робочого часу та часу відпочинку, тривалість яких встановлюється відповідно до вимог чинного законодавства. Також до гарантій належать соціальні гарантії держави, які передбачають надання найважливіших благ і послуг. Особливе місце серед гарантій авіаційного персоналу в системі Міністерства внутрішніх справ України посідає загальнообов'язкове соціальне державне страхування, яке можна визначити як цілісну систему прав, обов'язків і гарантій, воно передбачає страховий захист від настання різноманітних соціальних ризиків: втрата працездатності через хворобу, нещасний випадок, втрата роботи тощо.

Держава, враховуючи ситуацію в країні у зв'язку з уведенням воєнного стану, надала гарантії розглядуваній категорії працівників щодо можливості перетинання кордону. Так, Кабінет Міністрів України Постановою від 4 жовтня 2022 р. № 1148¹ доповнив Правила перетинання державного кордону громадянами України² пунктом 2-13, яким дозволив під час воєнного стану пропускати через державний кордон громадян України чоловічої статі віком від 18 до 60 років, що належать до авіаційного персоналу, є державними інспекторами з авіаційного нагляду або особами, уповноваженими на проведення перевірок Державіаслужби, працівниками Державного авіаційного підприємства «Україна», якщо вони прямують для роботи (виконання службових обов'язків) за кордоном або тренажерної підготовки. У свою чергу, значна частина авіаційних працівників (пілоти, інженери, механі-

ки та ін.) добровільно виявили бажання забезпечувати функціонування військової авіації на професійному рівні, що надзвичайно важливо під час дії воєнного стану.

Гарантією здійснення трудових прав є система засобів, способів і умов, які встановлюються державою або угодою сторін, за допомогою яких сторони правовідносин можуть охороняти, захищати та відновити своє порушене право. Гарантії виконують роль того надійного містка, який забезпечує необхідний в основах правового статусу особи перехід від загального до окремого, від проголошеної в законі можливості до дійсності. Гарантії вкрай необхідні та важливі як для правового статусу в цілому, так і для кожного його елемента.

ВИСНОВКИ. Проведене нами дослідження дає змогу назвати особливості трудо-правового статусу авіаційного персоналу в системі Міністерства внутрішніх справ України:

1) виконання трудової функції пов'язане з експлуатацією джерел підвищеної небезпеки (різних типів повітряних суден), напруженим характером роботи, підвищеним рівнем психоемоційного навантаження, обумовленого виконанням службових обов'язків у важких та небезпечних умовах праці, різноманітними зовнішніми умовами, за яких реалізується трудова функція;

2) відповідність кваліфікаційним вимогам за професійною ознакою, що передбачає опанування знань в авіаційній галузі, практичну підготовленість і натренованість льотного складу, особливі вимоги до віку особи та володіння на належному рівні іноземною мовою;

3) обов'язковість сертифікації та допуску авіаційного персоналу до авіаційної діяльності згідно з Авіаційними правилами України, наявність належним чином оформленого свідоцтва;

4) авіаційний персонал, який виконує службові завдання з пілотування повітряного судна, повинен мати відповідний стан здоров'я, який потрібно періодично підтверджувати;

5) врегулювання питання трудового статусу авіаційного персоналу як загальними нормами трудового права (КЗпП України), так і спеціальними (Повітряним кодексом України, численними авіаційними правилами);

6) виконання правоохоронної функції авіаційним персоналом у системі Міністерства внутрішніх справ України, тому що їх професійні завдання нерозривно пов'язані з надзвичайно важливими для держави інтересами щодо захисту правопорядку й безпеки в державі та суспільстві;

7) особлива регламентація робочого часу, часу відпочинку, відповідальності, гарантій,

¹ Про внесення зміни до Правил перетинання державного кордону громадянами України : Постанова Кабінету Міністрів України від 04.10.2022 № 1148 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1148-2022-p> (дата звернення: 17.01.2023).

² Про затвердження Правил перетинання державного кордону громадянами України : Постанова Кабінету Міністрів України від 27.01.1995 № 57 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/57-95-p> (дата звернення: 17.01.2023).

які сприяють установленню стабільності трудових відносин.

Враховуючи важливе значення авіаційної діяльності в нашій державі, складність роботи, нетиповий характер трудових відносин у цій сфері, низку інших особливостей, які визначають специфіку трудо-правового статусу, вважаємо, що підбір персоналу має здійснюватися ретельно та відповідально.

Трудо-правовий статус авіаційного персоналу в системі Міністерства внутрішніх справ України є правовою формою, яка опосе-

редковує всі умови, права, обов'язки, гарантії їх реалізації, що має відповідну специфіку, а саме виконання трудових обов'язків в авіаційній сфері та реалізація правоохоронної функції, відповідно до яких трудове законодавство встановлює спеціальні норми.

Правове регулювання трудо-правового статусу авіаційного персоналу в системі Міністерства внутрішніх справ України потребує свого подальшого дослідження науковцями в галузі трудового права та впровадження відповідних здобутків на нормативно-практичному рівні.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Александров Н. Г. Законность правоотношения в советском обществе. М. : Госюриздат, 1955. 176 с.
2. Брусакова О. В. Адміністративно-правовий статус авіаційного персоналу в Україні. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2020. № 1. С. 82–87. DOI: <https://doi.org/10.31733/2078-3566-2020-1-82-87>.
3. Вакарюк Л. В. Правові режими в трудовому праві України : монографія. Чернівці : Родовід, 2018. 415 с.
4. Венедиктов В. С. Трудовое право Украины (Общая часть) : учеб. пособие. Симферополь : ДОЛЯ, 2004. 164 с.
5. Гуренко М. Н. Конституционное право Украины : курс лекций. Мариуполь, 1999. 124 с.
6. Добрієгло О. В. Поняття і сутність трудових гарантій прав працівників. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. С. 170–172. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-2/44>.
7. Єпішко І. С. Працівник правоохоронного органу як представник держави. *Форум права*. 2017. № 5. С. 138–142. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.1194582>.
8. Клец Т. С. Трудова правосуб'єктність крізь призму трудової відповідальності: теоретико-методологічний підхід. *Європейські перспективи*. 2021. № 1. С. 160–166. DOI: <https://doi.org/10.32782/EP.2021.25>.
9. Костюк В. Л. Європейська соціальна хартія (переглянута): тенденції удосконалення правового становища суб'єктів трудового права. *Юридична наука*. 2011. № 3. С. 48–53.
10. Костюк В. Л. Правосуб'єктність у трудовому праві: проблеми теорії та практики : монографія. Київ : Вид. Карпенко В. М., 2012. 464 с.
11. Костюченко О. Є. Соціальне призначення трудового права: проблеми теорії та практики : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.05. Харків, 2018. 449 с.
12. Кравчук М. В. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права : навч. посіб. 3-тє вид., змін. і допов. Тернопіль : Карт-бланш, 2002. 247 с.
13. Макаруч В. В. Поняття правового статусу правоохоронних органів. *Правові горизонти*. 2020. № 23 (36). С. 90–94. DOI: <https://doi.org/10.21272/legalhorizons.2020.i23.p90>.
14. Маркін А. О., Тимченко Л. М. Правовий статус та трудова правосуб'єктність в науці трудового права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2021. № 65. С. 176–179. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.65.32>.
15. Мартянова С. М. Правовий статус судів Війська Запорозького козацько-гетьманської доби : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2011. 208 с.
16. Мельник М. І., Хавронюк М. І. Правоохоронні органи та правоохоронна діяльність : навч. посіб. Київ : Атіка, 2002. 576 с.
17. Пивовар Ю. І., Сторощук О. І., Дирієнко О. В. Сфера і об'єкт адміністративно-правового забезпечення реалізації правоохоронної функції держави в авіації. *Юридичний вісник*. 2020. № 4. С. 15–26. DOI: <https://doi.org/10.18372/2307-9061.57.15038>.
18. Пижова М. О. Функції юридичних гарантій у трудовому праві: актуальні питання. *Право та інновації*. 2021. № 1 (33). С. 41–45. DOI: [https://doi.org/10.37772/2518-1718-2021-1\(33\)-6](https://doi.org/10.37772/2518-1718-2021-1(33)-6).
19. Пилипенко П. Д. Підстави виникнення індивідуальних трудових правовідносин. Київ : Знання, 2003. 146 с.
20. Пилипенко П. Д. Проблеми теорії трудового права : монографія. Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 1999. 214 с.
21. Прудников В. А. Трудова функція працівника – основний елемент змісту трудового договору. *Право і суспільство*. 2020. № 2. С. 70–75. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.2-2.11>.

22. Скакун О. Ф. Теория государства и права : учебник. Харьков : Одиссей, 2000. 615 с.
23. Тодыка Ю. Н., Тодыка О. Ю. Конституционно-правовой статус человека и гражданина в Украине. Киев : Ин Юре, 2004. 398 с.
24. Чумак О. О. Особливості адміністративно-правового статусу. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 4. С. 192–196. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.4.32>.
25. Юшко А. М. Переведення на іншу роботу : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. Харків, 1999. 228 с.

Надійшла до редакції: 19.01.2023

Прийнята до опублікування: 14.02.2023

REFERENCES

1. Aleksandrov, N. G. (1955). *Legality of the legal relationship in the Soviet society*. Gosyurizdat.
2. Brusakova, O. V. (2020). Administrative legal status of aviation personnel in Ukraine. *Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*, 1, 82-87. <https://doi.org/10.31733/2078-3566-2020-1-82-87>.
3. Chumak, O. O. (2020). Peculiarities of administrative and legal status. *Entrepreneurship, Economy and Law*, 4, 192-196. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.4.32>.
4. Dobriohlo, O. V. (2020). Concept and essence of labor guarantees of employees rights. *Juridical Scientific and Electronic Journal*, 2, 170-172. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-2/44>.
5. Gurenko, M. N. (1999). *Constitutional law of Ukraine*. Mariupol.
6. Kliets, T. S. (2021). Labor legal personality through the prism of labor responsibility: a theoretical and methodological approach. *European Perspectives*, 1, 160-166. <https://doi.org/10.32782/EP.2021.25>.
7. Kostiuchenko, O. Ye. (2018). *Social assignment of labor law: problems of theory and practice* [Candidate dissertation, Kharkiv].
8. Kostiuk, V. L. (2011). European social charter (revised): trends in improving the legal position of subjects of labor law. *Juridical Science*, 3, 48-53.
9. Kostiuk, V. L. (2012). *Legal personality in labor law: problems of theory and practices*. V. M. Karpenko Publisher.
10. Kravchuk, M. V. (2002). *The theory of state and law. Problems of the theory of state and law* (3rd ed.). Carte Blanche.
11. Makarchuk, V. V. (2020). The concept of the legal status of law enforcement agencies. *Legal Horizons*, 23(36), 90-94. <https://www.doi.org/10.21272/legalhorizons.2020.i23.p90>.
12. Markin, A. O., & Tymchenko, L. M. (2021). Legal status and labor legal entity in the science of labor law. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law*, 65, 176-179. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.65.32>.
13. Martianova, S. M. (2011). *The legal status of the courts of the Zaporizhzhia Army of the Cossack-Hetman era* [Candidate dissertation, Lviv State University of Internal Affairs].
14. Melnyk, M. I., & Havroniuk, M. I. (2002). *Law enforcement agencies and law enforcement activities*. Atika.
15. Prudnykov, V. A. (2020). Labor function of the employer – the main element of the contents of the labor contract. *Law and Society*, 2, 70-75. <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.2-2.11>.
16. Pylypenko, P. D. (1999). *Problems of labor law theory*. Ivan Franko Lviv National University.
17. Pylypenko, P. D. (2003). *Grounds for the emergence of individual labor relations*. Knowledge.
18. Pyvovar, Yu. I., Storoshchuk, O. I., & Dyriienko, O. V. (2020). Sphere and object of administrative and legal support for the implementation of the state law enforcement function in aviation. *Law Herald*, 4, 15-26. <https://doi.org/10.18372/2307-9061.57.15038>.
19. Pyzhova, M. O. (2021). Functions of legal guarantees in labor law: current issues. *Law and Innovations*, 1(33), 41-45. [https://doi.org/10.37772/2518-1718-2021-1\(33\)-6](https://doi.org/10.37772/2518-1718-2021-1(33)-6).
20. Skakun, O. F. (2000). *Theory of state and law*. Odyssey.
21. Todyka, Yu. N., & Todyka, O. Yu. (2004). *Constitutional and legal status of a person and a citizen in Ukraine*. In Yure.
22. Vakariuk, L. V. (2018). *Legal regimes in labor law of Ukraine*. Rodovid.
23. Venediktov, V. S. (2004). *Labor law of Ukraine (General part)*. Fate.
24. Yepishko, I. S. (2017). Employee of a law enforcement agency as a representative of the state. *Forum of Law*, 5, 138-142. <https://doi.org/10.5281/zenodo.1194582>.
25. Yushko, A. M. (1999). *Transfer to another job* [Candidate dissertation, Yaroslav Mudryi National Law Academy of Ukraine].

Received the editorial office: 19 January 2023

Accepted for publication: 14 February 2023

ЮЛИЯ ВЛАДИМИРОВНА БЕРШАДСКАЯ,

*Харьковский национальный университет внутренних дел,
Кременчугский летный колледж,
отделение юридического обеспечения;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7699-1208>,
e-mail: yuliyaklk@gmail.com*

**ТРУДО-ПРАВОВОЙ СТАТУС АВИАЦИОННОГО ПЕРСОНАЛА В СИСТЕМЕ
МИНИСТЕРСТВА ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УКРАИНЫ И ЕГО ОСОБЕННОСТИ**

Рассмотрено понятие «трудо-правовой статус авиационного персонала в системе Министерства внутренних дел Украины», определены и охарактеризованы его особенности. На основе анализа научных мыслей ученых исследованы теоретические подходы к определению понятий «статус», «социальный статус», «правовой статус», «трудова правосубъектность», элементов трудо-правового статуса работника. На основе исследования нормативных актов проанализированы требования к субъектам авиационного персонала, особенностям профессиональной подготовки и выполнения трудовых функций авиационного персонала. Обосновано, что авиационный персонал системы Министерства внутренних дел выполняет среди прочего правоохранительную функцию, наделен особым трудо-правовым статусом, который регламентируется не только общим законодательством, но и специальным.

Ключевые слова: *трудовое право, авиационный персонал, правовой статус, трудовой статус, трудовая функция.*

YULIA VOLODYMYRIVNA BERSHADSKA,

*Kharkiv National University of Internal Affairs,
Kremenchuk Flight College,
Department of Legal Support;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7699-1208>,
e-mail: yuliyaklk@gmail.com*

**LABOR AND LEGAL STATUS OF AVIATION PERSONNEL IN THE SYSTEM OF THE
MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS OF UKRAINE AND ITS PECULIARITIES**

The relevance and necessity of analyzing and thoroughly researching the issue of legal regulation of aviation personnel's labor in the system of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine is due to the specific focus of aviation personnel's labor activity, unlike other mass professions and specialties, the use of sources of the increased danger, the strenuous nature of work, and various external conditions under which the labor function is realized, as well as the availability of proper health conditions defined by standards and requirements, mandatory certification and admission of aviation personnel to activities in the aviation industry, the mandatory certification and admission of aviation personnel to activities in the aviation industry, and the performance by aviation personnel, along with their professional duties, of a law enforcement function aimed at ensuring and maintaining order in the State and society, and increasing the country's defense capability. Therefore, the solution of problems arising within the framework of labor relations in the field of aviation is one of the important components of the analysis of the labor and legal status of aviation personnel in the aviation component of the Ministry of Internal Affairs system.

Based on the analysis of scientific views of scholars, it has been examined theoretical approaches to the definition of the concepts of "status", "social status", "legal status", "labor legal personality", and elements of the employee's labor and legal status; based on the analysis of regulations, the author has examined the requirements for aviation personnel. It has been determined the peculiarities of the labor and legal status of aviation personnel in the system of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine: aviation orientation of the labor function; compliance with the qualification requirements on a professional basis, which involves mastering knowledge in the aviation industry, practical preparedness and training of flight personnel, special requirements regarding age, health status of a person, and proper knowledge of a foreign language; mandatory certification and admission of aviation personnel to aviation activities in accordance with the aviation rules of Ukraine, availability of a duly issued certificate; regulation of the labor status of aviation personnel by both general and special rules; performance of law enforcement functions by aviation personnel in the system of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine aimed at realization of the interests of the state extremely important for the protection of law and order and security in the state and society; special regulation

of working hours, rest periods, responsibilities, and guarantees that contribute to the stability of labor relations. Considering the established features, it has been defined the labor and legal status of aviation personnel in the system of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine.

Key words: *labor law, aviation personnel, legal status, labor status, labor function.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Бершадська Ю. В. Трудо-правовий статус авіаційного персоналу в системі Міністерства внутрішніх справ України та його особливості. *Право і безпека*. 2023. № 1 (88). С. 13–24. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.01>.

Citation (APA): Bershadska, Yu. V. (2023). Labor and legal status of aviation personnel in the system of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine and its peculiarities. *Law and Safety*, 1(88), 13–24. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.01>.

УДК 343.9(477)

DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.02>

ЛІДІЯ ІВАНІВНА КАЛЕНІЧЕНКО,

доктор юридичних наук, професор,
Головне управління Національної поліції в Харківській області,
відділ запобігання корупції;

 <https://orcid.org/0000-0003-4068-4729>,
e-mail: kalenichenkolida@gmail.com;

ДМИТРО ВІКТОРОВИЧ СЛИНЬКО,

доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра теорії та історії держави і права;

 <https://orcid.org/0000-0001-7960-615X>,
e-mail: dimasdv1974@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО АГЕНТСТВА З ПИТАНЬ ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

В умовах воєнного стану, незважаючи на часткове тимчасове призупинення окремих функцій, Національне агентство з питань запобігання корупції не лише продовжує виконувати свої повноваження, а й перерозподіляє ресурси для потреб воєнного часу. Враховуючи військово-політичну ситуацію, яка обумовила появу нових суспільних відносин або зміну вже існуючих (перетин кордону чоловіками призовного віку в умовах воєнного стану, діяльність благодійних і гуманітарних фондів тощо), зміст повноважень агентства певною мірою трансформувався, однак сутність діяльності залишилася незмінною – забезпечення формування та реалізації державної антикорупційної політики, формування правил попередження корупції та підвищення прозорості публічного сектора.

Ключові слова: права Національного агентства з питань запобігання корупції, повноваження Національного агентства з питань запобігання корупції, Національне агентство з питань запобігання корупції, воєнний стан.

Оригінальна стаття

ВСТУП. Україна розташована на європейському континенті, і з географічної точки зору наша країна є країною європейською. На шляху розбудови державності Україна прагне (прямує) до Європи, основними цінностями цивілізації якої є громадянське суспільство, соціальна економіка, демократія, права людини, нульова толерантність до корупції у всіх її формах та сферах прояву. Таким чином вектор шляху розвитку нашої держави на сьогодні тісно пов'язаний з євроінтеграцією. У свою чергу, одним з етапів процесу впровадження європейських норм в українське законодавство є запровадження та розвиток інституту антикорупційного законодавства у системі законодавства України.

Корупція є багатоаспектним явищем і «невід'ємною частиною суспільного життя будь-якої держави незалежно від її географічного розташування, економічного та політичного рівня розвитку. На всіх етапах розвитку суспільства і державності корупція існувала та існує в тих чи інших проявах (формах). При цьому незалежно від виду, характеру, ступеня цього явища, воно однозначно є негативним, а

також тією чи іншою мірою завдає шкоди як окремим правовим відносинам, так і суспільству та державі в цілому» (Каленіченко, Слинко, 2022а, с. 39). На сучасному етапі державотворення в Україні проблема боротьби з корупцією є однією з актуальних і першочергових. Корупція в різних її видах і формах (Tutko et al., 2020, р. 168) негативно впливає на весь процес правового регулювання, а отже, тією чи іншою мірою впливає на всі аспекти суспільного життя – економіку, політику, управління. Подальший розвиток України неможливий без ефективної протидії корупції як негативному соціальному явищу, що перешкоджає нормальному функціонуванню політичних, соціальних, економічних відносин і громадського суспільства та держави загалом (Podorozhnyi et al., 2020, р. 304). Саме тому сьогодні в нашій державі наявна функціонально-організаційна структура суб'єктів протидії корупції. Україна з урахуванням прогресивного світового досвіду подолання та боротьби з корупцією сформувала інноваційні антикорупційні інституції, зокрема Національне антикорупційне бюро України, Національне агентство з питань

запобігання корупції (Шинкаренко, 2016), Спеціалізовану антикорупційну прокуратуру, Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, Державне бюро розслідувань, Вищий антикорупційний суд (Пархоменко-Куцевіл, 2018, с. 123). У системі антикорупційних органів центральне місце, на нашу думку, посідає Національне агентство з питань запобігання корупції (далі – НАЗК), яке є центральним органом виконавчої влади України зі спеціальним статусом, що забезпечує формування та реалізацію державної антикорупційної політики як у мирний, так і у воєнний час.

Із 24 лютого 2022 р. правове, політичне, економічне, соціальне, культурне життя нашої держави змінилося. Із повномасштабним вторгненням російської федерації в Україну механізм нашої держави в цілому та окремі його частини (елементи) повинні були трансформуватися, в екстремальних, надзвичайних умовах воєнного стану пристосовуватися до забезпечення реалізації оборони Української держави (Каленіченко, Слинко, 2022б). Незалежно від гілки влади, до якої належать, визначальною метою всіх державних органів України став захист державного суверенітету і територіальної цілісності. Для досягнення цієї мети трансформується зміст діяльності всіх державних органів, зокрема НАЗК.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. У цій науковій статті ми поставили собі за мету визначити та проаналізувати основні особливості діяльності Національного агентства з питань запобігання корупції в умовах воєнного стану. Для досягнення цієї мети потрібно вирішити такі завдання: по-перше, визначити та проаналізувати особливості діяльності НАЗК до початку повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну; по-друге, визначити та проаналізувати зміни в діяльності НАЗК, пов'язані з уведенням воєнного стану; по-третє, сформулювати відповідні висновки.

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ. На сторінках юридичної наукової літератури окремі питання протидії корупції досліджували А. В. Боровик, О. Ю. Бусол, О. І. Васильєва, Н. В. Васильєва, Б. М. Головін, В. М. Киричко, С. М. Клімова, М. В. Кравчук, О. І. Пархоменко-Куцевіл, І. Є. Мезенцева, М. І. Мельник, М. В. Романов, А. В. Савченко, О. В. Терещук, І. І. Яцків та ін. Водночас питання правового статусу Національного агентства з питань запобігання корупції в умовах воєнного стану потребують, на наш погляд, додаткового спеціального дослідження, результати якого, з одного боку, висвіт-

лять «сучасні» знання про особливості діяльності цього державного органу в умовах воєнного стану, а з іншого, стануть підґрунтям для подальшого вдосконалення «функціонального інституту» НАЗК.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Поєднання сучасних методів наукового пізнання дозволило по-новому цілісно та змістовно осмислити основні особливості діяльності НАЗК в умовах воєнного стану. В основу аналізу особливостей діяльності НАЗК в умовах воєнного стану ми поклали філософський метод матеріалістичної діалектики, який дозволив розкрити специфіку досліджуваного явища в різних аспектах прояву. Такого роду підхід до розуміння повноважень і прав НАЗК взагалі та в умовах воєнного стану зокрема дозволив з'ясувати і проаналізувати зміст досліджуваного правового явища у його динаміці.

Для досягнення мети, поставленої у цій науковій статті, ми застосували такі загальнонаукові методи: аналізу та синтезу, класифікації, системний, сходження від абстрактного до конкретного. Метод аналізу дозволив виокремити основні групи прав і повноважень НАЗК, а також визначити, як співвідносяться поняття «права Національного агентства з питань запобігання корупції» та «повноваження Національного агентства з питань запобігання корупції». За допомогою методу синтезу була створена єдина цілісна класифікація прав та повноважень НАЗК залежно від сфери їх реалізації або функції, в межах якої вони здійснюються. Системний метод дав можливість проаналізувати окремі види прав та повноважень Національного агентства з питань запобігання корупції у межах виокремленого критерія класифікації. Метод сходження від абстрактного до конкретного дозволив, сформулювавши визначення понять «права Національного агентства з питань запобігання корупції» та «повноваження Національного агентства з питань запобігання корупції», перейти до аналізу їх конкретних видів. Метод класифікації застосовувався у процесі поділу понять «права Національного агентства з питань запобігання корупції», «повноваження Національного агентства з питань запобігання корупції» на види.

Серед спеціальних наукових методів використовувалися системно-структурний, порівняльно-правовий, логіко-юридичний, логіко-семантичний. Системно-структурний метод дозволив дослідити сутність прав і повноважень НАЗК, які існують у правовій системі. Порівняльно-правовий метод дозволив порівняти поняття «права Національного агентства з питань запобігання корупції» та «повноваження

Національного агентства з питань запобігання корупції» і визначити їх особливості під час воєнного стану. Логіко-семантичний та логіко-юридичний методи дозволили сформулювати окремі відносно самостійні групи прав та повноважень Національного агентства з питань запобігання корупції.

Емпіричну базу дослідження становлять наукові роботи вчених-філософів, соціологів, психологів, економістів та правознавців. Нормативною основою проведення дослідження для досягнення поставленої в нашій науковій статті мети є спеціальний нормативно-правовий акт – Закон України «Про запобігання корупції», який містить перелік прав і повноважень Національного агентства з питань запобігання корупції. Інформаційну базу наукової статті посилюють довідкові видання за темою дослідження.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. В Україні масштаби корупційних діянь є критичними і набули характеру реальної загрози національній безпеці та конституційному ладу. Корумповані відносини все більше витісняють правові, моральні відносини між людьми, з аномалії поступово перетворюються на норму поведінки (Васильєва, 2019). Згідно з рейтингом, опублікованим Transparency International, Україна посідає 126 місце із 180 країн за індексом сприйняття корупції за 2019 р. Така статистика свідчить про першочерговий пріоритет боротьби з корупцією в нашій державі (Bondarenko et al., 2020, p. 407).

На варті виявлення та запобігання корупційним правопорушенням і пов'язаним з корупцією правопорушенням сьогодні «стоїть» не просто низка спеціальних державних органів, а їх система, тобто взаємоузгоджена структурно та функціонально сукупність спеціальних органів, кожен з яких має свій законодавчо закріплений правовий статус. Національне агентство з питань запобігання корупції як центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом, на відміну від спеціальних правоохоронних органів, які виявляють і розслідують корупційні правопорушення та пов'язані з корупцією правопорушення, запобігає вчиненню останніх. Згідно з положеннями Закону України «Про запобігання корупції» Національне агентство з питань запобігання корупції є центральним органом виконавчої влади України зі спеціальним статусом, який забезпечує формування та реалізацію державної антикорупційної політики, формує правила попередження корупції та підвищення прозорості публічного сектору¹.

Звернімо увагу на те, що НАЗК є державним органом, а отже, його діяльність, як і всіх інших органів державної влади, регулюється спеціально-дозвільним типом правового регулювання (Куракін, 2015; Тарахович, 2010; Яковлев, 2015).

Положення статей 11 та 12 Закону України «Про запобігання корупції» визначають права та повноваження Національного агентства з питань запобігання корупції. Аналіз здобутків доктринальної правової свідомості у сфері спеціальності 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень», змісту дефініцій «права Національного агентства з питань запобігання корупції», «повноваження Національного агентства з питань запобігання корупції» дає підстави стверджувати таке. По-перше, *під правами Національного агентства з питань запобігання корупції* слід розуміти вид і міру можливої поведінки суб'єкта, що забезпечується державою (Фатхудинов, 2018, с. 130). Інакше кажучи, права Національного агентства з питань запобігання корупції є мірою можливої, дозволеної (на законодавчому рівні) поведінки НАЗК. По-друге, *повноваження державного органу в юридичній науковій літературі визначають як «сукупність закріплених у законі прав та обов'язків, які встановлені для виконання конкретного завдання (напряму діяльності) та/або вчинення тих чи інших дій чи прийняття адміністративних (процесуальних тощо) рішень»* (Майоров, 2020, с. 87). Тобто *повноваження Національного агентства з питань запобігання корупції* – це сукупність прав та обов'язків Національного агентства з питань запобігання корупції, закріплених за ним у встановленому законодавством порядку для здійснення покладених на нього функцій і завдань, зокрема забезпечення формування та реалізації державної антикорупційної політики.

Аналіз змісту вищезазначених дефініцій дає підстави стверджувати, що вони співвідносяться як частина та ціле. Права Національного агентства з питань запобігання корупції є одним з елементів його повноважень.

З огляду на зміст понять «права Національного агентства з питань запобігання корупції» та «повноваження Національного агентства з питань запобігання корупції» звернемося до аналізу положень Закону України «Про запобігання корупції». Законодавець у ст. 11 зазначеного Закону закріплює повноваження

¹ Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII // База даних (БД)

«Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18> (дата звернення: 16.01.2023).

Національного агентства з питань запобігання корупції, у ст. 12 – його права.

Аналіз положень ст. 11 зазначеного законодавчого акта дає підстави стверджувати, що законодавець певною мірою «трансформував» зміст поняття «повноваження», і під повноваженнями Національного агентства з питань запобігання корупції, з одного боку, ми маємо підстави розуміти його обов'язки, тобто міру необхідної поведінки, а з іншого, – і права, і обов'язки цього державного органу. А права для державного органу за певних умов виступають вже його обов'язками.

Законодавець наділяє НАЗК досить широким колом повноважень (Созанський, Луцик, 2018; Волик, 2016). На нашу думку, слід їх розглянути через відповідну класифікацію, яка дозволить певною мірою впорядкувати зазначене правове явище. У зв'язку з тим, що будь-яка класифікація є поділом досліджуваного явища на види за певним критерієм, на наш погляд, необхідно виокремити основу поділу повноважень Національного агентства з питань запобігання корупції на види. У цій науковій статті ми будемо класифікувати повноваження НАЗК *залежно від сфери їх реалізації або функції, в межах якої вони здійснюються*.

Вважаємо, що слід виокремити, *по-перше*, повноваження НАЗК у сфері реалізації контролю і нагляду, тобто *контрольно-наглядові повноваження*. До останніх відносимо: «здійснення моніторингу та контролю за виконанням актів законодавства з питань етичної поведінки, запобігання та врегулювання конфлікту інтересів у діяльності осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та прирівняних до них осіб; здійснення в порядку, визначеному цим Законом, контролю та перевірки декларацій суб'єктів декларування, зберігання та оприлюднення таких декларацій, проведення моніторингу способу життя суб'єктів декларування; здійснення у порядку та в межах, визначених законом, державного контролю за дотриманням встановлених законом обмежень щодо фінансування політичних партій, законним та цільовим використанням політичними партіями коштів, виділених з державного бюджету на фінансування їхньої статутної діяльності, своєчасністю подання звітів партій про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру, звітів про надходження і використання коштів виборчих фондів на загальнодержавних та місцевих виборах, звітів про надходження та використання коштів фонду агітації щодо ініціативи проведення всеукраїнського референдуму, звітів

про надходження та використання коштів фонду всеукраїнського референдуму, звітів про надходження та використання коштів фонду ініціативної групи, повнотою таких звітів, звіту зовнішнього незалежного фінансового аудиту діяльності партій, відповідністю їх оформлення встановленим вимогам, достовірністю включених до них відомостей; забезпечення ведення Єдиного порталу повідомлень викривачів, Єдиного державного реєстру декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення»¹ тощо.

По-друге, повноваження НАЗК у сфері *нормотворчої діяльності*. Наприклад, «формування та реалізація антикорупційної політики, розроблення проектів нормативно-правових актів з цих питань; розроблення проектів Антикорупційної стратегії та державної антикорупційної програми з виконання Антикорупційної стратегії; погодження антикорупційних програм державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, розробка типової антикорупційної програми юридичної особи»².

По-третє, повноваження НАЗК у сфері *координації та надання методичної допомоги*. Наприклад, «координація та надання методичної допомоги щодо виявлення державними органами, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування корупційних ризиків у своїй діяльності та реалізації ними заходів щодо їх усунення, у тому числі підготовки та виконання антикорупційних програм; координація в межах компетенції, методичне забезпечення та здійснення аналізу ефективності діяльності уповноважених підрозділів (уповноважених осіб) з питань запобігання та виявлення корупції; організація підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації з питань, пов'язаних із запобіганням корупції, працівників державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, посадових осіб місцевого самоврядування (крім підвищення кваліфікації державних службовців і посадових осіб місцевого самоврядування); надання роз'яснень, методичної та консультаційної допомоги з питань застосування актів законодавства з питань етичної поведінки, запобігання та врегулювання конфлікту інтересів у діяльності осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та прирівняних до них осіб,

¹ Там само.

² Там само.

застосування інших положень цього Закону та прийнятих на його виконання нормативно-правових актів, захисту викривачів; координація виконання міжнародних зобов'язань у сфері формування та реалізації антикорупційної політики, співпраця з державними органами, неурядовими організаціями іноземних держав та міжнародними організаціями в межах своєї компетенції»¹.

По-четверте, повноваження НАЗК у сфері взаємодії з громадськістю та іншими суб'єктами права. Наприклад, «інформування громадськості про здійснювані Національним агентством заходи щодо запобігання корупції, реалізація заходів, спрямованих на формування у свідомості громадян негативного ставлення до корупції; залучення громадськості до формування, реалізації та моніторингу антикорупційної політики; обмін інформацією з компетентними органами іноземних держав та міжнародними організаціями»².

Зобов'язання НАЗК виконувати повноваження, які закріплені в Законі України «Про запобігання корупції», обумовлюють необхідність існування відповідних чітко закріплених на законодавчому рівні прав НАЗК, які б забезпечили та створили умови для реалізації цих повноважень.

У ст. 12 Закону України «Про запобігання корупції» законодавець закріплює права Національного агентства з питань запобігання корупції. Під час проведення класифікації закріплених прав, на нашу думку, слід використати принцип аналогії та поділу їх залежно від сфери реалізації прав або функції, з метою реалізації якої такого роду права використовуються Національним агентством з питань запобігання корупції. За цим критерієм слід розрізняти, *по-перше*, інформаційні права. До них слід віднести: «а) отримувати інформацію з відкритих баз даних, реєстрів іноземних держав, у тому числі після внесення плати за отримання відповідної інформації, якщо така плата вимагається для доступу до інформації; б) одержувати в установленому законом порядку за письмовими запитами від державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, суб'єктів господарювання незалежно від форми власності та їх посадових осіб, громадян та їх об'єднань інформацію, у тому числі з обмеженим доступом, необхідну для виконання покладених на нього завдань; в) мати безпосередній автоматизований доступ до інформаційно-

телекомунікаційних і довідкових систем, реєстрів, банків даних, у тому числі тих, що містять інформацію з обмеженим доступом, держателем (адміністратором) яких є державні органи або органи місцевого самоврядування, користуватися державними, у тому числі урядовими, засобами зв'язку і комунікацій, мережами спеціального зв'язку та іншими технічними засобами. Отримання інформації з Єдиного реєстру досудових розслідувань здійснюється у порядку та обсязі, визначених спільним наказом Національного агентства та Генерального прокурора»³.

По-друге, права у сфері нормотворчої діяльності. Наприклад, ухвалювати з питань, що належать до компетенції НАЗК, обов'язкові для виконання нормативно-правові акти.

По-третє, контрольні-наглядні права або права у сфері запобігання корупції. Наприклад, «а) отримувати заяви фізичних та юридичних осіб про порушення вимог цього Закону, проводити за власною ініціативою перевірку можливих фактів порушення вимог цього Закону; б) проводити перевірки організації роботи із запобігання і виявлення корупції в державних органах, органах влади Автономної Республіки Крим, органах місцевого самоврядування, юридичних особах публічного права та юридичних особах, зокрема щодо підготовки та виконання антикорупційних програм, функціонування внутрішніх і регулярних каналів повідомлення про можливі факти корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень, інших порушень цього Закону, захисту викривачів»⁴ тощо.

По-четверте, права, спрямовані на припинення корупційного правопорушення та правопорушення, пов'язаного з корупцією. Наприклад, «а) вносити приписи про порушення вимог законодавства щодо етичної поведінки, запобігання та врегулювання конфлікту інтересів, інших вимог та обмежень, передбачених цим Законом, захисту викривачів; б) у разі встановлення ним доказів того, що особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, набула необґрунтовані активи або що такі активи набула інша особа за її дорученням чи в інших передбачених статтею 290 Цивільного процесуального кодексу України випадках, – порушувати перед Спеціалізованою антикорупційною прокуратурою або у визначених законом випадках – перед Офісом Генерального прокурора питання щодо звернення до суду з позовом про визнання

¹ Там само.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само.

необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави; в) складати протоколи про адміністративні правопорушення, віднесені законом до компетенції Національного агентства, застосовувати передбачені законом заходи забезпечення провадження у справах про адміністративні правопорушення»¹ тощо.

По-п'яте, *права у методологічно-аналітичній, консультативній, координаційній сфері*. Наприклад, «а) створювати комісії та робочі групи, організувати конференції, семінари і наради з питань запобігання і протидії корупції; б) затверджувати методологію оцінювання корупційних ризиків у діяльності органів влади, проводити аналіз антикорупційних програм органів влади та надавати обов'язкові для розгляду пропозиції до таких програм; в) залучати у встановленому порядку до виконання окремих робіт, участі у вивченні окремих питань науковців, у тому числі на договірній основі, працівників державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування»².

Із першого дня повномасштабного вторгнення росії в Україну Національне агентство з питань запобігання корупції продовжувало виконувати свої функції і завдання у сфері протидії корупції. В умовах воєнного стану Національне агентство з питань запобігання корупції продовжує свою діяльність за такими напрямками.

Аналізує ситуацію з корупцією в Україні та розробляє відповідну Антикорупційну стратегію та державну програму з її реалізації, а також координує виконання цих документів. 20 червня 2022 р. Верховна Рада України ухвалила Антикорупційну стратегію, яка діятиме до 2025 р. В основу розробки цієї стратегії було покладено 5 основних принципів: 1) оптимізація функцій держави та місцевого самоврядування. Зокрема передбачено позбавлення органів влади надмірних повноважень та усунення дублювання їх функцій; 2) зниження «людського фактору» та збільшення прозорості й ефективності у відносинах держави з громадянами та організаціями. Цього вдасться досягти завдяки запровадженню правил загальної адміністративної процедури та цифровізації більшості процесів та послуг; 3) створення зручних та законних альтернатив корупційним практикам; 4) забезпечення дієвого державного контролю за дотриманням публічними службовцями правил етичної поведінки та вимог антикорупційного зако-

нодавства; 5) забезпечення невідворотності відповідальності за корупційні та пов'язані з корупцією правопорушення³.

Виявляє корупційні норми в законодавстві та проектах актів. Прикладом нормативно-правових актів, які пройшли антикорупційну експертизу НАЗК за час воєнного стану, є: Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства з питань проходження служби цивільного захисту, Проект Постанови Кабінету Міністрів України про внесення змін до правил перетинання державного кордону громадянами України, Проект Закону про заборону Московського патріархату на території України, Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства з питань проходження служби цивільного захисту.

Контролює дотримання правил етичної поведінки, законодавства щодо запобігання конфлікту інтересів у діяльності публічних службовців. За час воєнного стану НАЗК продовжує практику складання адміністративних протоколів через конфлікт інтересів щодо державних службовців та посадових осіб. Одним з яскравих прикладів здійснення дій посадовцями в умовах конфлікту інтересів під час воєнного стану є використання окремими депутатами свого права на депутатське звернення та отримання дозволу для близьких осіб від керівництва голови військової адміністрації пересуватися територією відповідної адміністративно-територіальної одиниці на власному транспорті під час комендантської години або отримання дозволу для близьких осіб від керівництва голови військової адміністрації вільно пересуватися через державний кордон (Каленіченко, Слинко, 2022б, с. 97).

У звіті, опублікованому 9 грудня 2022 р. до Міжнародного дня боротьби з корупцією, Національне агентство з питань запобігання корупції відмічає, що продовжує роботу над запобіганням конфлікту інтересів. На момент опублікування звіту було складено «адмінпротоколи на народних депутатів, заступника міністра, прокурора, 3 міських голів, 9 голів районних рад, 11 державних службовців. Надіслано 115 повідомлень про ознаки вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки. Внесено 14 приписів через конфлікт інтересів. Розглянуто 295 повідомлень

¹ Там само.

² Там само.

³ Антикорупційна стратегія // Національне агентство з питань запобігання корупції : офіц. сайт. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/antykoryuptsijna-strategiya/> (дата звернення: 16.01.2023).

про корупцію, інші порушення вимог Закону України «Про запобігання корупції». Затверджено 3 обґрунтовані висновки про виявлення ознак корупційних правопорушень на суму понад 5,8 млн грн. Затверджено 18 обґрунтованих висновків про виявлення ознак правопорушень, пов'язаних з корупцією»¹.

Координує та надає методичну допомогу державним органам та органам місцевого самоврядування у виявленні та усуненні корупційних ризиків у їх діяльності, погоджує та контролює виконання антикорупційних програм у цих органах. Під час воєнного стану в Україні Національне агентство з питань запобігання корупції пильно слідкує за корупційними факторами при перетині кордону, результатом аналізу яких стало дослідження «Корупційні схеми та ризики під час виїзду з України в умовах воєнного стану»². Також НАЗК проаналізувало корупційні ризики під час обмеження обігу ліків та підготувало окреме дослідження «Корупційні ризики під час обмеження обігу лікарських засобів в умовах воєнного стану»³, де визначило низку корупційних ризиків, що можуть призвести до катастрофічних наслідків, якщо ситуацію не змінити.

Контролює та перевіряє декларації публічних службовців, проводить моніторинг способу їх життя. Незважаючи на те, що з повномасштабним вторгненням росії в Україну процес декларування був зупинений, «призупинення обов'язкового декларування не заважає НАЗК перевіряти посадовців. НАЗК відно-

вило роботу з проведення моніторингу способу життя та розпочало моніторинг щодо 78 декларантів. За цей час складено адмінпротоколи щодо 5 народних депутатів України через зазначення недостовірних відомостей у декларації на загальну суму понад 3,1 млн грн»⁴.

Стежить за дотриманням обмежень щодо фінансування політичних партій, законним та цільовим використанням партіями виділених з державного бюджету коштів, своєчасністю подання партіями відповідних звітів та достовірністю включених до них відомостей, розподіляє виділені з державного бюджету кошти на фінансування статутної діяльності політичних партій.

Співпрацює з викривачами корупції, надає їм правовий та інший захист. Співпрацює з викривачами у сфері виявлення потенційних кандидатів на міжнародні санкції, які є причетними до війни в Україні. НАЗК ініціює накладення санкцій на: компанії, залучені до стратегічних секторів економіки рф, у тому числі військово-промислового комплексу. Під час воєнного стану Національне агентство з питань запобігання корупції активно допомагає державі із санкційною політикою, зокрема було створено портал «Війна і санкції» і портал повідомлень викривачів про активні осіб, причетних до агресії рф проти України. Крім того, НАЗК ідентифікувало близько 20 тис. фізичних та 4 тис. юридичних осіб, які причетні до агресії проти України, та підготувало списки кандидатів для накладення міжнародних санкцій. Також було виявлено понад 450 іноземців у 500 російських компаніях.

Адмініструє державні реєстри. Національне агентство з питань запобігання корупції адмініструє реєстр декларацій, реєстр корупціонерів, санкційні списки, базу списків юридичних осіб та фізичних осіб, які знаходяться під санкціями або їх загрозою. Слід окремо відмітити, що реєстр декларацій та реєстр корупціонерів протягом всього воєнного стану є закритими, натомість санкційні списки відкриті для громадян та користувачів інтернет-технологій.

Співпрацює з іншими державними органами для реалізації антикорупційної політики України. За час воєнного стану НАЗК спільно з іншими державними органами виявило

¹ На світлому боці: як НАЗК працювало під час війни? // Національне агентство з питань запобігання корупції : офіц. сайт. 09.12.2022. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/bez-kategoriyi/nasvitlomu-botsi-yak-nazk-pratsyuvalo-pid-chas-vijny/> (дата звернення: 16.01.2023).

² Корупційні схеми та ризики під час виїзду з України в умовах воєнного стану // Національне агентство з питань запобігання корупції : офіц. сайт. URL: https://nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2022/10/Koruptsiy-ni-shemy_ta_ryzky_pid_chas_vyi-zdu_z_Ukrai-ny_v_umovah.pdf (дата звернення: 16.01.2023).

³ Корупційні ризики під час обмеження обігу лікарських засобів в умовах воєнного стану: як один закон може зруйнувати здоров'я мільйонів українців // Національне агентство з питань запобігання корупції : офіц. сайт. 18.11.2022. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/novyny/koruptsiyni-ryzky-pid-chas-obmezheniya-obigu-likarskyh-zasobiv-v-umovah-voyennogo-stanu-yak-odyn-zakon-mozhe-zrujnuvaty-zdorov-ya-miljoniv-ukrayintiv/> (дата звернення: 16.01.2023).

⁴ На світлому боці: як НАЗК працювало під час війни? // Національне агентство з питань запобігання корупції : офіц. сайт. 09.12.2022. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/bez-kategoriyi/nasvitlomu-botsi-yak-nazk-pratsyuvalo-pid-chas-vijny/> (дата звернення: 16.01.2023).

2464 факти можливої колабораційної діяльності, які передано до СБУ.

ВИСНОВКИ. Отже, на підставі вищевикладеного, маємо підстави зробити такі висновки. *По-перше*, після повномасштабного вторгнення росії Національне агентство з питань запобігання корупції, як і більшість державних органів, адаптувалося до змін у державі та суспільстві. *По-друге*, на законодавчому рівні закріплено широке коло повноважень та прав Національного агентства з питань запобігання корупції. Всю сукупність прав та повноважень НАЗК умовно можна поділити на види залежно від сфери їх реалізації або функції, в межах якої вони здійснюються. *По-третє*, в умовах воєнного стану Національне агентство з питань запобігання корупції продовжило виконувати свої повноваження, використовуючи права, закріплені у

ст. 12 Закону України «Про запобігання корупції». Однак, враховуючи військово-політичну ситуацію, яка обумовила появу нових суспільних відносин або зміну вже існуючих (перетин кордону чоловіками призовного віку в умовах воєнного стану, діяльність благодійних та гуманітарних фондів тощо), зміст повноважень НАЗК певною мірою трансформувалася. *По-четверте*, в умовах воєнного стану, незважаючи на часткове тимчасове призупинення окремих функцій, НАЗК не лише продовжує виконувати свої повноваження, а й перерозподіляє ресурси для потреб воєнного часу. Сутність діяльності НАЗК в умовах воєнного стану залишилася незмінною – забезпечення формування та реалізації державної антикорупційної політики, формування правил попередження корупції та підвищення прозорості публічного сектору.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Васильєва О. І., Васильєва Н. В. Корупція – одна з найактуальніших проблем сучасності. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2019. № 6. DOI: <https://doi.org/10.32702/2307-2156-2019.6.1>.
2. Волик В. С. Нормативно-правові засади компетенцій Національного агентства з питань запобігання корупції. *Демократичне врядування*. 2016. Вип. 16–17. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/DeVr_2016_16-17_8.pdf (дата звернення: 16.01.2023).
3. Каленіченко Л. І., Слинько Д. В. Поняття, ознаки та види корупції. *Права і безпека*. 2022а. № 1 (84). С. 39–46. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.1.04>.
4. Каленіченко Л. І., Слинько Д. В. Трансформація змісту функцій та завдань Національного агентства з питань запобігання корупції в умовах воєнного стану // Протидія корупції: правове регулювання і практичний досвід : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 28 жовт. 2022 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Вінниця, 2022б. С. 97–99.
5. Куракін О. М. Аналіз функцій правового регулювання в аспекті його ефективності. *Державне управління*. 2015. № 3 (51). С. 53–58.
6. Майоров В. В. До питання співвідношення понять «компетенція» та «повноваження» Національної поліції України. *Право та державне управління*. 2020. № 1, т. 1. С. 85–89. DOI: <https://doi.org/10.32840/pdu.2020.1-1.13>.
7. Пархоменко-Куцевіл О. І. Формування сучасних механізмів удосконалення антикорупційних органів державної влади в Україні. *Юридичний бюлетень*. 2018. Вип. 6. С. 121–127.
8. Созанський Т. І., Луцик В. В. Повноваження Національного агентства з питань запобігання корупції. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 1. С. 302–314.
9. Тарахонич Т. І. Ефективність правового регулювання (питання теорії). *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2 С. 11–13.
10. Фатхудінов В. Г. Поняття суб'єктів, об'єктів та змісту адміністративно-правових відносин у сфері громадської безпеки. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2018. № 1 (59). С. 127–132.
11. Шинкаренко Н. В. Національне Антикорупційне бюро України як суб'єкт запобігання корупції. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. Вип. 2 (11). С. 74–77.
12. Яковлев О. А. «Правовий режим»: підходи до визначення. *Право та інновації*. 2015. № 2 (10). С. 80–85.
13. Bondarenko O., Reznik O., Garmash Ye., Andriichenko N., Stohova O. Participation of Ukraine in International Cooperation against Corruption. *Amazonia Investiga*. 2020. No. 9 (29). Pp. 407–416. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2020.29.05.45>.
14. Podorozhnyi Ye., Obushenko N., Harbuziuk K., Platkovska O. Legislative regulation of grounds for dismissal of an employee for committing a corruption or corruption-related offense. *Amazonia Investiga*. 2020. No. 9 (26). Pp. 304–310. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2020.26.02.34>.
15. Tytko A., Smokovych M., Dorokhina Yu., Chernenchenko O., Stremenovskiy S. Nepotism, favoritism and cronyism as a source of conflict of interest: corruption or not? *Amazonia Investiga*. 2020. No. 9 (29). Pp. 163–169. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2020.29.05.19>.

Надійшла до редакції: 20.01.2023

Прийнята до опублікування: 08.02.2023

REFERENCES

1. Bondarenko, O., Reznik, O., Garmash, Ye., Andriichenko, N., & Stohova, O. (2020). Participation of Ukraine in International Cooperation against Corruption. *Amazonia Investiga*, 9(29), 407-416. <https://doi.org/10.34069/AI/2020.29.05.45>.
2. Fatkhudinov, V. H. (2018). Concept of subjects, objects and content of administrative and legal relations in the field of public security. *State and Regions. Series: Law*, 1(59), 127-132.
3. Kalienichenko, L. I., & Slynko, D. V. (2022a). Concept, features and types of corruption. *Law and Safety*, 1(84), 39-46. <https://doi.org/10.32631/pb.2022.1.04>.
4. Kalienichenko, L. I., & Slynko, D. V. (2022b, October 28). *Transformation of the content of the functions and tasks of the National Agency for the Prevention of Corruption in the conditions of martial law* [Conference presentation abstract]. International Science and Practice Conference “Anti-corruption: legal regulation and practical experience”, Vinnytsia, Ukraine.
5. Kurakin, O. M. (2015). Analysis of the functions of legal regulation in terms of its effectiveness. *Public Administration*, 3(51), 53-58.
6. Mayorov, V. V. (2020). To the issue of connecting the concepts of “competence” and “authorization” of the National police of Ukraine. *Law and Public Administration*, 1(1), 85-89. <https://doi.org/10.32840/pdu.2020.1-1.13>.
7. Parkhomenko-Kutsevil, O. I. (2018). Formation of modern mechanisms for improvement of anti-corruption state authorities in Ukraine. *Legal Bulletin*, 6, 121-127.
8. Podorozhnyi, Ye., Obushenko, N., Harbuziuk, K., & Platkovska, O. (2020). Legislative regulation of grounds for dismissal of an employee for committing a corruption or corruption-related offense. *Amazonia Investiga*, 9(26), 304-310. <https://doi.org/10.34069/AI/2020.26.02.34>.
9. Shynkarenko, N. V. (2016). The National Anti-Corruption Bureau of Ukraine as a subject of corruption prevention. *Subcarpathian Law Herald*, 2(11), 74-77.
10. Sozansky, T. I., & Lutsyk, V. V. (2018). Authority of the National agency for the prevention of corruption. *Scientific Bulletin of Lviv State University of Internal Affairs*, 1, 302-314.
11. Tarakhonich, T. I. (2010). Effectiveness of legal regulation (theory issues). *Law Review of Kyiv University of Law*, 2, 11-13.
12. Tytko, A., Smokovych, M., Dorokhina, Yu., Chernenchenko, O., & Stremenovskiy, S. (2020). Nepotism, favoritism and cronyism as a source of conflict of interest: corruption or not? *Amazonia Investiga*, 9(29), 163-169. <https://doi.org/10.34069/AI/2020.29.05.19>.
13. Vasylieva, O. I., & Vasylieva, N. V. (2019). Corruption is one of the most important problems of modernization. *Public Administration, Improvement and Development*, 6. <https://doi.org/10.32702/2307-2156-2019.6.1>.
14. Volyk, V. S. (2016). Normative and legal basis of competences of the National Agency for the Prevention of Corruption. *Democratic Governance*, 16-17. http://nbuv.gov.ua/j-pdf/DeVr_2016_16-17_8.pdf.
15. Yakovlev, O. A. (2015). “Legal regime”: approaches to the definition. *Law and Innovations*, 2(10), 80-85.

Received the editorial office: 20 January 2023

Accepted for publication: 8 February 2023

ЛИДИЯ ИВАНОВНА КАЛЕНИЧЕНКО,

доктор юридических наук, профессор,
Главное управление Национальной полиции в Харьковской области,
отдел предотвращения коррупции;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4068-4729>,
e-mail: kalenichenkolida@gmail.com;

ДМИТРИЙ ВИКТОРОВИЧ СЛИНЬКО,

доктор юридических наук, профессор,
Харьковский национальный университет внутренних дел,
кафедра теории и истории государства и права;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7960-615X>,
e-mail: dimasdv1974@gmail.com

ОСОБЕННОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НАЦИОНАЛЬНОГО АГЕНТСТВА ПО ВОПРОСАМ ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ КОРРУПЦИИ В УСЛОВИЯХ ВОЕННОГО ВРЕМЕНИ

В условиях военного положения, несмотря на частичное временное приостановление отдельных функций, Национальное агентство по вопросам предотвращения коррупции не только продолжает выполнять свои полномочия, но и перераспределяет ресурсы для

нужд военного времени. Учитывая военно-политическую ситуацию, обусловившую появление новых общественных отношений или изменение уже существующих (пересечение границы мужчинами призывного возраста в условиях военного положения, деятельность благотворительных и гуманитарных фондов и т.п.), содержание полномочий Национального агентства по вопросам предотвращения коррупции в определенной степени трансформировалось. Сущность же его деятельности в условиях военного положения осталась неизменной – обеспечение формирования и реализации государственной антикоррупционной политики, формирование правил предупреждения коррупции и повышения прозрачности публичного сектора.

Ключевые слова: права Национального агентства по вопросам предотвращения коррупции, полномочия Национального агентства по вопросам предотвращения коррупции, Национальное агентство по вопросам предотвращения коррупции, военное положение.

LIDIYA IVANIVNA KALIENICHENKO,

*Doctor of Law, Professor,
Main Department of the National Police in the Kharkiv Region,
Corruption Prevention Department;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4068-4729>,
e-mail: kalenichenkolida@gmail.com;*

DMYTRO VIKTOROVYCH SLYNKO,

*Doctor of Law, Professor,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Theory and History of State and Law;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7960-615X>,
e-mail: dimasdv1974@gmail.com*

PECULIARITIES OF THE NATIONAL AGENCY FOR THE PREVENTION OF CORRUPTION ACTIVITIES UNDER MARTIAL LAW

In the article, the authors identified and analyzed the main features of the activities of the National Agency for the Prevention of Corruption under martial law.

The authors proved that after the full-scale invasion of Russia, the National Agency for the Prevention of Corruption, as well as most state bodies, has adapted to the changes in the state and society. The authors note that a wide range of powers and rights of the National Agency for the Prevention of Corruption are fixed at the legislative level. In the scientific article, the authors have conditionally divide the entire set of rights and powers of the National Agency for the Prevention of Corruption into types “depending on the scope of their implementation or depending on the function within they are carried out”. It has been emphasized that in the conditions of martial law, the National Agency for the Prevention of Corruption continued to fulfill its powers, using the rights enshrined in Article 12 of the Law of Ukraine “On Prevention of Corruption”. However, taking into account the military and political situation that has led to the emergence of new social relations or the change of existing ones (crossing the border by men of military age under martial law, the activities of charitable and humanitarian funds, etc.), the content of the powers of the National Agency for the Prevention of Corruption has been transformed to a certain extent. In the conditions of martial law, despite the partial temporary suspension of certain functions, the National Agency for the Prevention of Corruption not only continues to fulfill its mandate, but also redistributes resources for wartime needs. It has been proven that the essence of the activity of the National Agency for the Prevention of Corruption in the conditions of martial law has remained unchanged, ensuring the formation and implementation of the state anti-corruption policy, the formation of rules for the prevention of corruption and the improvement of the transparency of the public sector.

Key words: *rights of the National Agency for the Prevention of Corruption, powers of the National Agency for the Prevention of Corruption, National Agency for the Prevention of Corruption, martial law.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Каленіченко Л. І., Слинько Д. В. Особливості діяльності Національного агентства з питань запобігання корупції в умовах воєнного стану. *Право і безпека*. 2023. № 1 (88). С. 25–34. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.02>.

Citation (APA): Kalienichenko, L. I., & Slynko, D. V. (2023). Peculiarities of the National Agency for the Prevention of Corruption Activities under Martial Law. *Law and Safety*, 1(88), 25–34. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.02>.

ANDRII MYKOLAIOVYCH YASHCHENKO,

*Doctor of Law, Professor,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Criminal Law and Criminology;*
 <https://orcid.org/0000-0003-3956-3487>,
e-mail: ua.andr.iash@gmail.com

**GENERAL PRINCIPLES OF COERCIVE MEDICAL MEASURE APPLICATION:
CONCEPTS AND BASIC CRITERIA**

The article is devoted to the study of the general principles of coercive medical measure application and formulation of the author's own generalized conclusions on this basis, aimed at further development of the scientific idea of such coercive measures of criminal law impact personalization and improvement of their practice implementation through compliance of law enforcement entities with certain rules or criteria. It has been noted that one of the shortcomings of the general principles regulatory certainty of coercive medical measures application is that the current criminal legislation of Ukraine does not have an article that would separately enshrine such general principles or rules. In this regard, the author has proposed own definition of general principles of coercive medical measures application concept and a variant of its regulatory definition in a separate article of the current criminal legislation of Ukraine.

Key words: *personalization, coercive medical measures, impact, general principles, selection of medical measures, change of medical measures.*

Original article

INTRODUCTION. Violation of the criminal law prohibitions provided for in the Special Part of the Criminal Code of Ukraine (hereinafter – the CC of Ukraine) results in a number of criminal law measures of different severity. The leading place among them is given to the penalty (Article 51 of the CC of Ukraine). At the same time, an alternative criminal law consequence of criminal law prohibitions violation may be the application of coercive means of criminal law influence other than penalty. One of such criminal legal means is coercive medical measure applied to persons in need of psychiatric care.

The application of coercive medical measures is determined by the court's activity, which consists in making a decision in the form prescribed by law to determine one of the coercive medical measures provided for by the CC of Ukraine, to extend its implementation or to substitute one for another based on the established and assessed circumstances of the criminal proceedings and guided by the right of judicial discretion (Article 369 of the Criminal Procedure Code of Ukraine (hereinafter – the CPC of Ukraine)). In the course of such activities, the court must resolve a number of criminal law issues. These include, in particular, the issue of coercive medical measures personalization principle implementation, which is reflected in the general principles of these means of influence application.

PURPOSE AND OBJECTIVES OF THE RESEARCH. The purpose of the article is to study

the general principles of coercive measures of a medical nature application and to develop, on this basis, the author's own generalized conclusions aimed at further development of the scientific idea of these coercive measures personalization and improvement of their practice application through compliance with certain rules or criteria by law enforcement entities. The implementation of this purpose implies the need to fulfill the following tasks: to define the concept of coercive medical measures personalization; to formulate the concept of these coercive means of influence general principles application; to characterize the criteria for coercive medical measures general principles application; to identify the shortcomings of the legal regulation of coercive medical measures general principles application.

LITERATURE REVIEW. In the theory of criminal law, issues related to the use of coercive medical measures are addressed in the works of S. O. Beklemishchev, A. Y. Bersh, V. M. Burdin, V. F. Hayevyi, T. A. Denysova, I. V. Zhuk, V. V. Lenya, A. V. Kanishchev, M. M. Knyga, A. A. Muzyka, A. V. Tkach, S. L. Sharenko and many other scholars. The scientific developments of the above-mentioned authors undoubtedly contain a significant number of useful theoretical provisions and conclusions. In existing research, insufficient attention has been paid to the study of the general principles of the use of these coercive means of influence. Today, it can be stated that the state of scientific development of the main criteria that

should be taken into account when applying coercive medical measures at the stage of adoption or execution of a court decision is usually fragmentary or descriptive in nature. The issue of their actual regulatory certainty in the current criminal legislation does not cause any debate among representatives of the national criminal law doctrine and practitioners. This, in fact, determines the interest in the chosen topic of the scientific publication and its scientific and practical significance.

METHODOLOGY. With the help of the dialectical method of cognition, the main concepts formulated in the scientific publication have been studied and substantiated. Both dogmatic and formal legal methods have been applied in analyzing the content of criminal law provisions provided for in Section XIV of the General Part of the CC of Ukraine. The comparative legal method has made it possible to determine the general principles of applying coercive medical measures, taking into account the provisions related to the consideration of certain criteria or rules when applying coercive medical care, as defined in the draft new CC of Ukraine. The use of the above-mentioned methods of scientific cognition has allowed the author to: define the concept of “application of coercive medical measures”; improve the list of criteria which should guide the court in any criminal proceedings when selecting one of the types of coercive medical measures provided for by law, extending its implementation or replacing it with another; and propose a definition of the concept of personalization of coercive medical measures and the general principles of their application.

RESULTS AND DISCUSSION. In the system of state response to various manifestations of deviant behaviour of an individual, coercive medical measures are means of state coercion that are appointed, extended, changed and terminated by a court decision to a person who has committed a socially dangerous act, stipulated in the Special Part of the CC of Ukraine, in a state of insanity, as well as to a person recognized by a court as having limited sanity, and to a person who, after committing a criminal offense, has contracted a mental illness that deprives him or her of the ability to realize his or her actions (inaction) or control them. The purpose of compulsory medical measures is psychiatric treatment aimed at restoring or strengthening a person's mental health to exclude the possibility of committing a new socially dangerous act, the danger of harm to oneself or others, the possibility of causing other significant harm, as well as observance of one's rights and legitimate interests (Литвинов та ін., 2019, с. 422).

Despite the current debate in the professional scientific community on the legal nature of the above coercive measures, it should be fully agreed that they are criminal law measures by sectoral affiliation, since their types, purpose, procedure for appointment, extension, replacement and termination are determined by criminal law, and the procedure for appointment is determined by criminal procedure law. In general, the question of the necessity of their existence as a criminal law phenomenon, according to an accurate observation of some domestic scholars, is based on the fact that the need for these coercive means of influence under the law arises precisely when a person commits an encroachment on the protected spheres of human life as provided for in the Special Part of the CC of Ukraine. Such an encroachment generates certain legal relations that should be regulated and are regulated by criminal law, which is quite reasonable given the content of the main protective and regulatory function of this branch of law (Беклеміщев, 2017, с. 31–32).

It is worth noting that the mentioned purpose of coercive medical measures should be distinguished from the purpose of their application. By its very nature, application is an activity, and one or another coercive medical measure is the subject of such activity. In this regard, the purpose of applying any coercive measure of a medical nature is to assist in ensuring the state response to the manifestations of illegal or socially dangerous acts of mentally ill persons or persons recognized as having limited sanity by correctly determining, extending or replacing the relevant coercive measure provided for by law. The correct application of coercive medical measures is impossible without observing the principle of their personalization, which is not paid enough attention by domestic researchers.

A systematic analysis of the current criminal legislation of Ukraine, as well as certain doctrinal positions, primarily those of M. I. Bazhanov (2012, с. 79) regarding the personalization of criminal law punitive measures (various types of penalties), has allowed us to propose the following definition of the compulsory medical measures personalization principle concept. In particular, the personalization of these coercive measures can be understood as a requirement to take into account the severity of the socially dangerous act or criminal offense committed, the nature and severity of the disease and the degree of danger of the mentally ill person to oneself or others when choosing one of the coercive medical measures provided for by law, its extension or replacement. In other words, personalization of coercive medical measures means specifying the

type of coercive medical measure when it is chosen in relation to an insane or partially sane person, prolonging its implementation or replacing it with another depending on the characteristics of the socially dangerous act or criminal offense committed and the person who has committed it. This personalization is a type of judicial personalization, since the application of these coercive measures depends, firstly, on the peculiarities of the socially dangerous act or criminal offense committed and the person who has committed it, and secondly, on the fact that the law uses the wording “may” in relation to the court’s authority to apply any type of coercive medical measures. Thus, the main requirement for personalization of coercive medical measures is that only a coercive medical measure of a medical nature should be applied to a person of partial sanity or insanity, which, taking into account the peculiarities of the socially dangerous act or criminal offense committed and the person who has committed it, would ensure protection of society from dangerous actions of mentally ill persons, improve their mental state and help prevent the commission of new criminal offenses or socially dangerous acts (Литвинов та ін., 2019, с. 422; Шаренко, 2002, с. 17; Жук, 2009, с. 94, 98–99).

The personalization of coercive measures of a medical nature, as we have already noted, is manifested in the general principles of their application. An analysis of the provisions of Section XIV of the General Part of the CC of Ukraine shows that there is no article that would separately enshrine such general principles at the stage of making or executing a court decision. At the same time, part 1 of Article 94 of the CC of Ukraine declares that depending on the nature and severity of the act, taking into account the degree of danger of the mentally ill person to oneself or other persons, the court may apply the following coercive medical measures: 1) compulsory psychiatric outpatient care; 2) hospitalization in a psychiatric institution with regular care; 3) hospitalization in a psychiatric institution with enhanced care; 4) hospitalization in a psychiatric institution with strict care. These coercive measures of criminal legal influence do not include the placing of a mentally ill person to relatives’ or guardians’ supervision with compulsory medical care, since such “placing” can only be carried out in cases where the court, in accordance with Part 6 of Article 94 of the CC of Ukraine, does not find it necessary to apply any of the coercive medical measures provided for by law, as well as in case of termination of their application.

It should be noted that the vast majority of domestic scholars believe that Part 1 of Article 94

of the CC of Ukraine actually contains three criteria that the court should take into account when determining a certain type of coercive medical measures such as: 1) medical (nature and severity of the disease); 2) legal (severity of the committed act); 3) social (degree of danger of the mentally ill person to oneself or other persons) (Книга, 2009, с. 105). Therefore, Part 1 of Art. 94 of the CC of Ukraine is in fact the rule that actually establishes the general principles of application of coercive medical measures, which, again relying on the scientific heritage of M. I. Bazhanov (2012, с. 81), can be understood as those criteria established by law that should guide the court when choosing in each criminal proceeding one of the coercive medical measures provided for by law, prolonging its implementation or replacing one with another.

The main provisions regarding these criteria, which, in fact, constitute the general principles of application of coercive medical measures, are considered below. For instance, one of the scientific and practical commentaries of the CC of Ukraine states that the *nature and severity of the disease* are determined by the clinical form of mental illness, its depth and persistence, the dynamics of the disease process, the prognosis of its course and some other circumstances related to the person's disease state. The nature of the mental illness, its form, depth, persistence, peculiarities of the mental state and behaviour during the period of committing a socially dangerous act are the signs that determine the social danger of a mentally ill person. *The severity of the committed act* is based on the provisions of Article 12 of the CC of Ukraine on the classification of criminal offenses. *The degree of danger of a mentally ill person to oneself or others* includes an assessment of the mental state of the person at the time of the court proceedings and the danger of this patient to others, which follows from the nature of the disease (Мельник та ін., 2018, с. 276–277; Жук, 2009, с. 111–112; Андрушко та ін., 2008, с. 222–223).

In addition to the above, it is appropriate to add that the *nature and severity of the disease* are assessed by the court on the basis of a forensic psychiatric examination, which is mandatory, since the decision on the mental state of a person requires the use of special knowledge. In this case, experts are not only entitled but also obliged to assess the mental state of the subject. An expert opinion is one of the evidences that does not take precedence over other evidences and, like all other evidences, is subject to evaluation by the judges’ internal conviction based on a comprehensive, complete and objective consideration of all the circumstances of the case in their totality (Гаевий, 2013, с. 15). At the same time, the severity of

the act is assessed not only by analyzing the provisions of Article 12 of the CC of Ukraine, but also other circumstances, such as the nature, method of the act, the number of episodes of socially dangerous activity, the nature and severity of possible socially dangerous consequences or those that have occurred. In addition, according to Part 3 of Art. 501 of the CPC of Ukraine, the criminal law assessment of a socially dangerous act committed in a state of insanity should be based only on information characterizing the social danger of the actions committed. This does not take into account the previous criminal record, the fact of committing a criminal offense for which the person was released from liability or punishment, the fact of applying coercive medical measures to the person.

Regarding the assessment of the signs of the degree of danger of a mentally ill person to oneself or others, it, in comparison with the criteria already described, remains largely controversial in the professional scientific community. In particular, V. V. Len (2010, с. 122–123, 131–132) and M. M. Knyha (2009, с. 127–128) distinguish *not social*, but *socio-psychological* criteria among the ones that constitute the general principles of coercive medical measures application. Researchers include the description of a person in terms of negative moral and psychological traits, anti-social orientation, social disadaptation (lack of employment, material insecurity, housing and domestic problems, family disadvantage, antisocial influence of the environment, etc.), as well as the level of his or her spiritual development.

While expressing the attitude to the above-mentioned position, it is appropriate to note that it is not devoid of logic, since the mentioned characteristics of the socio-psychological criterion fully comply with the characteristics of a wider group of information describing the person who committed a criminal offense or socially dangerous act (for example, this includes the information specified in part 3 of Article 501 of the CPC of Ukraine: previous criminal record, the fact of committing a criminal offense for which the person was released from liability or punishment, the fact of applying coercive medical measures to the person, etc.) It is also worth noting that the general principles of applying coercive medical measures are not limited to the three criteria mentioned above. The analysis of scientific literature and interpretations of the highest court shows that the application of coercive medical measures provided for in paragraphs 2–5 of Article 94 of the CC of Ukraine depends on the presence of insanity or limited sanity. Thus, insane and partially sane persons cannot be subjected to

the same coercive medical measures provided for in paragraphs 3–5 of Article 94 of the CC of Ukraine based on medical criteria. Due to the fact that the provision of compulsory outpatient psychiatric care is applied to persons with mental disorders, the presence of which is a criterion for limited sanity (part 1 of Article 20, part 2 of Article 94 of the CC of Ukraine), courts should take into account that only this type of coercive medical measures can be applied to persons recognized as having limited sanity, if necessary. The peculiarity of this psychiatric care is that it is provided to convicted persons on a limited basis under a compulsory order simultaneously with serving a sentence imposed by a court verdict (Мельник та ін., 2018, с. 277; Джужа та ін., 2017, с. 223; Берш, 2017, с. 162). Therefore, we tend to believe that the court applies one of the coercive medical measures provided for by law, taking into account the state of insanity or limited sanity of the person, especially when it comes to deciding whether to apply these means of influence to minors (Гриндей, Боднарук, 2014). At the same time, if it is a case of limited sanity, then, according to S. O. Beklemishchev (2017, с. 158), when deciding on the appointment of compulsory outpatient psychiatric care, special attention should be paid to the "positive prognosis" of doctors, that is, the possibility of a mental disorder of limited sanity in the future to acquire a more complex form and depth, which will indicate an increased social danger of such a person. It is relevant to note that some researchers substantiate the position that it is generally unlawful to apply any type of coercive medical measures to persons of limited sanity. In particular, it is noted that the substantive description of the mental activity of a person in a state of so-called limited sanity does not give grounds to state that he or she is deprived of the ability to adequately realize the surrounding reality, his or her mental state and behaviour. On the contrary, since it is a type of sanity, a person in this state has the ability to exercise conscious and volitional control over his or her behaviour. In such circumstances, taking into account international principles of involuntary psychiatric care, a person should be able to decide of his or her own free will whether to seek psychiatric care (Бурдін, 2011, с. 20; Канищев, 2007). However, this position requires further scientific reflection, since it is unlikely that compulsory psychiatric care, taking into account the relevant international principles, can depend on the ability to decide whether to seek psychiatric care of one's own free will. In other words, the term "compulsory provision of psychiatric care" indicates that a person of limited sanity is forced to

undergo treatment by the authorized bodies. If it is the right of such a person to seek psychiatric care, then it is obvious that this care is not coercive.

Consequently, it can be stated that the general principles of application of a certain type of coercive medical measures are the following criteria: 1) medical (nature and severity of the disease); 2) legal (severity of the act committed, the state of insanity or limited sanity of the person); 3) social and psychological (degree of danger of the mentally ill person to oneself or other persons and other information characterizing the social danger of the mentally ill person, i.e. a wide range of information that allows characterizing the mentally ill person who committed a criminal offense or socially dangerous act). The said position to some extent clarifies the opinion previously expressed regarding the quantitative composition of the criteria for the general principles of application of coercive medical measures (Яценко, 2014, с. 250). The last socio-psychological criterion is the one that not only influences the choice of a certain type of coercive medical measure, but is actually decisive for the question of applying any such coercive means of influence, since these means can be used only against persons who are socially dangerous (part 4 of Article 503 of the CPC of Ukraine). Therefore, the determining place of the social danger of a mentally ill person in the mechanism of application of any coercive medical measure should lead to the following logical conclusion: coercive medical measures are not applied to persons who have mental disorders and have committed a socially dangerous act, but have lost their social danger at the time of the case consideration. The public danger of an insane or partially sane person has an objective expression (objective character), since it is primarily determined by the type (kind) of mental illness and the severity of the mental disorder or disease (Беклеміщев, 2017, с. 178).

At the same time, we are inclined to support those scholars who emphasize that the content of the provisions of Part 4 of Article 94 of the CC of Ukraine raises objections from the standpoint of their compliance with Part 4 of Article 503 of the CPC of Ukraine, and therefore, hospitalization in a psychiatric institution with enhanced care cannot be applied to a person who, by his or her mental state, does not pose a threat to society, i.e. is not socially dangerous (Гаєвий, 2013, с. 20). It should also be noted here that the risk of a patient committing a criminal offense or a socially dangerous act necessary to decide whether to apply one of the types of coercive medical measures provided for by law is assessed using a risk evaluation scale

in a special mental health care facility¹. In particular, the most widely used risk assessment tool, HCR-20 Version 3, is designed to measure the risk of violence among mentally unstable offenders. Moreover, it works equally well with non-mentally stable offenders. It includes three subscales: “Historical Factors” (10 items), “Clinical Factors” (5 items), and “Risk Management Factors” (items), consisting of 20 items, each rated on a scale from 0 to 2 (Яковець, 2014, с. 102). However, the analysis of the studies on the procedural activities of the prosecutor in criminal proceedings on the application of coercive medical measures shows that among the reasons for returning the prosecutor’s requests for the application of coercive medical measures, the main one is the uncertainty of the specific coercive medical measure proposed for application by the court, taking into account the general principles of their selection (74 %). Therefore, in the relevant request, the prosecutor must make sure that it is necessary to apply coercive medical measures to the person, propose a specific type of such measures, and determine whether it is possible to ensure the participation of the person who committed a socially dangerous act in the court proceedings for health reasons. (Ткач, 2021, с. 150).

In this regard, we understand that the general principles of application of coercive medical measures may be represented by the following possible provisions. Thus, the court applies for an indefinite period one of the coercive medical measures provided for by the CC of Ukraine, taking into account the nature and severity of the act, the state of insanity or limited sanity of the person, the nature and severity of the disease, the degree of danger of the mentally ill person to oneself or other persons, as well as other information about the person who committed the criminal offense or socially dangerous act, and the provisions of the CC of Ukraine. Each of these criteria has its own impact on the choice of a particular type of coercive medical measure, and each of them must be independently established and evaluated by the court.

It is worth noting that the draft of the new CC of Ukraine presents coercive medical measures as compulsory medical care, which is a type of security

¹ Про затвердження Правил застосування примусових заходів медичного характеру в спеціальному закладі з надання психіатричної допомоги : Наказ МОЗ України від 31.08.2017 № 992 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1408-17> (Accessed 14 December 2022).

measures. Art. 3.6.2 of the draft CC of Ukraine separately declares the general rules for the application of security measures, which can only be supported: one or more security measures may be applied to a person who has committed an act under the CC of Ukraine, regardless of the punishment (part 1); security measures are applied by the court taking into account the criminal law qualification of the act committed by the person, information about the person and in accordance with the rules provided for in the articles of this Section (part 2).

According to Part 2 of Article 3.6.3 of the draft CC of Ukraine, when determining the type of coercive psychiatric care (outpatient psychiatric care or placement in an institution providing inpatient psychiatric care) for a person who has committed an unlawful act, the court, in addition to the information specified in Part 2 of Article 3.6.2 of this Code, takes into account his or her mental state and the probability of committing a new unlawful act.

According to Art. 3.6.4 of the draft CC of Ukraine, compulsory psychiatric care may be applied to a person who: 1) is declared insane; 2) after committing a criminal offense, due to a mental disorder, is unable to serve his or her sentence; 3) is declared by a court to be of limited capacity. The period during which a person was placed in an inpatient psychiatric care facility (*this applies to insane persons and persons whose state of insanity arose after committing a criminal offense*) is counted towards the term of the sentence at the rate of one day in an inpatient psychiatric care facility for one day of imprisonment for a certain period or arrest.

A systematic analysis of the above provisions of the draft new CC of Ukraine allows us to conclude that, firstly, in contrast to the current criminal law, the general principles (rules) for the use of coercive medical care in the draft new criminal law are defined in a separate article. Secondly, when determining one of the two types of coercive medical care, the court should be guided by the following criteria: to take into account the criminal law qualification of the act, information about the person who committed it, in particular his or her mental state and the probability of committing a new illegal act. The above criteria for determining coercive medical care in the draft new CC of Ukraine are to some extent similar to those possible criteria that, in our opinion, could meet a separate regulatory definition in the current criminal legislation of Ukraine. This demonstrates that the study of the general principles of application of coercive medical measures and the development of scientifically sound recommenda-

tions aimed at improving the regulatory certainty in criminal law of the criteria which the court should be guided by when choosing one of their types, based on scientific research in various formats, is undoubtedly a relevant and timely area of scientific research and is at the same time interesting not only from a theoretical but also from a practical point of view.

CONCLUSIONS. The application of coercive medical measures results in the court's activity, which consists in making a decision in the form prescribed by law to determine one of the coercive medical measures provided for by the CC of Ukraine, to extend its implementation or to replace it with another based on the established and assessed circumstances of the criminal proceedings and guided by the right of judicial discretion.

Personalization of coercive medical measures is the specification of the type of coercive medical measure when it is chosen in relation to an insane or partially sane person, its continuation or replacement with another depending on the characteristics of the socially dangerous act or criminal offense committed and the person who committed it.

The general principles of application of coercive medical measures should be understood as those criteria established by law that should guide the court when choosing one of the coercive medical measures provided for by the CC of Ukraine in each criminal proceeding, extending its implementation or replacing one with another.

One of the shortcomings of the regulatory certainty of the general principles of application of coercive medical measures at the stage of making or executing a court decision is that the current criminal legislation of Ukraine does not contain an article that would separately enshrine such general principles or rules. At the same time, part 1 of Article 94 of the CC of Ukraine, which is called "Types of coercive measures of a medical nature", still indicates their certain "presence" in the law. The issue that requires further scientific reflection, at least in view of the provisions of the law that are currently in force, is the definition of a list of criteria that should guide the court in choosing one of these coercive measures, extending its implementation or replacing one with another. In this regard, we believe that in the current criminal legislation of Ukraine, the general principles of application of coercive medical measures could be represented by the following possible provisions: the court applies for an indefinite period one of the coercive medical measures provided for by the CC of Ukraine, taking into account the nature and severity of the act, the state of insanity or limited sanity of the person, the nature

and severity of the disease, the degree of danger of the mentally ill person to oneself or other persons, as well as other information about the person who committed the criminal offense or socially dangerous act and the provisions of this Code.

To a certain extent, they only complement and, at the same time, in some aspects detail the key criteria for the general rules of application of such coercive criminal legal measures defined in the relevant articles of the draft new CC of Ukraine.

REFERENCES

1. Бажанов М. И. Избранные труды / сост.: В. И. Тютюгин, А. А. Байда, Е. В. Харитоновна, Е. В. Шевченко ; отв. ред. В. Я. Таций. Харьков : Право, 2012. 1244 с.
2. Беклемішев С. О. Примусові заходи медичного характеру: кримінально-правовий аспект : дис. ... д-ра філософії : 12.00.08. Запоріжжя, 2017. 241 с.
3. Берш А. Я. Примусові заходи медичного характеру: правова природа та види : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2017. 188 с.
4. Бурдін В. М. Осудність та неосудність у кримінальному праві України: проблеми теорії та практики : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Львів, 2011. 42 с.
5. Гаєвий В. Ф. Участь прокурора у судовому кримінальному провадженні про застосування примусових заходів медичного характеру : навч.-практ. посіб. Київ : Нац. акад. прокуратури України, 2013. 48 с.
6. Гриндей Л. М., Боднарчук О. М. Проблеми застосування примусових заходів медичного характеру щодо неповнолітніх. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2014. Вип. 27, т. 3. С. 93–96.
7. Жук І. В. Примусові заходи медичного характеру та примусове лікування у кримінальному праві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2009. 293 с.
8. Каніщев А. В. Обмежена осудність та примусові заходи медичного характеру. *Архів психіатрії*. 2007. Т. 12, № 1–2. С. 42–50.
9. Книга М. М. Примусові заходи медичного характеру як засіб попередження злочинності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Дніпропетровськ, 2009. 172 с.
10. Кримінальне право України. Загальна частина : навч. посіб. / А. М. Яценко, В. Б. Харченко, О. О. Житний та ін. ; за заг. ред. О. М. Литвинова. Харків : Право, 2019. 480 с.
11. Ленъ В. В., Книга М. М. Примусові заходи медичного характеру: історія, стан, тенденції : монографія. Запоріжжя : Дніпровський металург, 2010. 212 с.
12. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / за заг. ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. 2-ге вид., перероб. та допов. Київ : Дакор, 2008. 1428 с.
13. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д. С. Азаров, В. К. Гришук, А. В. Савченко та ін. ; за заг. ред. О. О. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернея. Київ : Юрінком Інтер, 2017. 1104 с.
14. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., перероб. та допов. Київ : Дакор, 2018. 1368 с.
15. Ткач А. В. Процесуальна діяльність прокурора у кримінальному провадженні щодо застосування примусових заходів медичного характеру : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2021. 264 с.
16. Шаренко С. Л. Кримінально-процесуальні проблеми застосування примусових заходів медичного характеру : монографія. Харків : Право, 2002. 208 с.
17. Яковець І. С. Міжнародні методики оцінки ризиків і потреб засуджених: щодо їх ролі у процесі виконання покарань. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2014. Вип. 28. С. 99–106.
18. Яценко А. М. Застосування заходів кримінально-правового характеру : монографія. Харків : НікаНова, 2014. 388 с.

Надійшла до редакції: 18.12.2022

Прийнята до опублікування: 10.01.2023

REFERENCES (APA)

1. Andrushko, P. P., Honcharenko, V. H., & Fesenko, Ye. V. (Eds). (2008). *Scientific and practical commentary to the Criminal Code of Ukraine* (2nd ed.). Dakor.
2. Azarov, D. S., Hryshchuk, V. K., Savchenko, A. V. et al. (2017). *Scientific and practical commentary on the Criminal Code of Ukraine* (O. O. Dzhuzha, A. V. Savchenko & V. V. Chernei, Eds). Yurinkom Inter.
3. Bazhanov, M. I. (2012). *Selected writings* (V. Ya. Tatsii, Ed.). Right.
4. Beklemishchev, S. O. (2017). *Coercive measures of a medical nature: criminal-legal aspect* [Candidate dissertation, Zaporizhzhia].
5. Bersh, A. Ya (2017). *Coercive measures of a medical nature: legal nature and types* [Candidate dissertation, National University "Odesa Law Academy"].

6. Burdin, V. M. (2011). *Sanity and lack of sanity in the criminal law of Ukraine: problems of theory and practice* [Doctoral dissertation, Lviv State University of Internal Affairs].
7. Haievyi, V. F. (2013). *Prosecutor's participation in criminal court proceedings on the application of coercive measures of a medical nature*. National Academy Prosecutor's Office of Ukraine.
8. Hryndei, L. M., & Bodnaruk, O. M. (2014). Problems of applying coercive measures of a medical nature to minors. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law*, 27(3), 93-96.
9. Kanishchev, A. V. (2007). Limited sanity and coercive measures of a medical nature. *Archive of Psychiatry*, 12(1-2), 42-50.
10. Knyha, M. M. (2009). *Coercive medical measures as a means of crime prevention* [Candidate dissertation, Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs].
11. Len, V. V., & Knyha, M. M. (2010). *Coercive measures of a medical nature: history, state, trends*. Dnipro metallurgist.
12. Melmyk, M. I., & Khavroniuk, M. I. (Eds.). (2018). *Scientific and practical commentary on the Criminal Code of Ukraine* (10th ed.). Dakor.
13. Sharenko, S. L. (2002). *Criminal-procedural problems of the application of coercive measures of a medical nature*. Right.
14. Tkach, A. V. (2021). *Procedural activities of the prosecutor in criminal proceedings regarding the use of coercive measures of a medical nature* [Candidate dissertation, National Academy of Internal Affairs].
15. Yakovets, I. S. (2014). International methods of assessing the risks and needs of convicts: regarding their role in the process of execution of punishments. *Issues of Crime Prevention*, 28, 99-106.
16. Yashchenko, A. M. (2014). *Application of measures of a criminal legal nature*. NikoNova.
17. Yashchenko, A. M., Kharchenko, V. B., Zhytnyi, O. O. et al. (2019). *Criminal law of Ukraine. General part* (O. M. Lytvynov, Ed.). Right.
18. Zhuk, I. V. (2009). *Coercive measures of a medical nature and coercive treatment in the criminal law of Ukraine* [Candidate dissertation, Kyiv National University of Internal Affairs of Ukraine].

Received the editorial office: 18 December 2022

Accepted for publication: 10 January 2023

АНДРЕЙ НИКОЛАЕВИЧ ЯЩЕНКО,

доктор юридических наук, профессор,

Харьковский национальный университет внутренних дел,

кафедра уголовного права и криминологии;

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3956-3487>,

e-mail: ua.andr.iash@gmail.com

ОБЩИЕ НАЧАЛА ПРИМЕНЕНИЯ ПРИНУДИТЕЛЬНЫХ МЕР МЕДИЦИНСКОГО ХАРАКТЕРА: ПОНЯТИЕ И ОСНОВНЫЕ КРИТЕРИИ

Статья посвящена исследованию общих начал применения принудительных мер медицинского характера и формулировке на этом основании собственных обобщающих выводов, направленных на дальнейшее развитие научного представления об индивидуализации таких принудительных мер уголовно-правового воздействия и усовершенствования практики их правоприменения вследствие соблюдения судами отдельных правил или критериев. Отмечено, что одним из недостатков нормативной определенности общих начал применения принудительных мер медицинского характера является то, что в действующем уголовном законодательстве Украины отсутствует статья, которая отдельно закрепляла бы такие общие критерии или правила. Предложено авторское определение понятия общих начал применения принудительных мер медицинского характера, а также их нормативное определение в отдельной статье действующего уголовного законодательства Украины.

Ключевые слова: индивидуализация, принудительные меры медицинского характера, воздействие, общие начала, избрание мер медицинского характера, изменение мер медицинского характера.

АНДРІЙ МИКОЛАЙОВИЧ ЯЩЕНКО,

доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра кримінального права і кримінології;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3956-3487>,
e-mail: ua.andr.iash@gmail.com

ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ЗАСТОСУВАННЯ ПРИМУСОВИХ ЗАХОДІВ МЕДИЧНОГО ХАРАКТЕРУ: ПОНЯТТЯ Й ОСНОВНІ КРИТЕРІЇ

Статтю присвячено дослідженню загальних засад застосування примусових заходів медичного характеру та формулюванню на цій основі власних узагальнених висновків, спрямованих на подальший розвиток наукового розуміння персоналізації таких примусових засобів кримінально-правового впливу та вдосконалення практики їх застосування через дотримання судами певних правил чи критеріїв. Зазначено, що застосування примусових заходів медичного характеру передбачає діяльність суду, яка полягає в ухваленні рішення в передбаченій законом формі про призначення одного з примусових заходів медичного характеру, передбачених Кримінальним кодексом України, його продовження або заміну одного на інший на підставі встановлених та обґрунтованих обставин кримінального провадження та права судової дискреції. Встановлено, що одним із недоліків нормативної визначеності загальних засад застосування примусових заходів медичного характеру є відсутність у чинному кримінальному законодавстві України статті, яка б окремо закріплювала такі загальні засади чи правила. У зв'язку з цим висунуто наукову гіпотезу про те, що загальні засади застосування примусових заходів медичного характеру в чинному кримінальному законодавстві України можуть бути представлені такими можливими положеннями. Так, «суд застосовує безстроково один із примусових заходів медичного характеру, передбачених цим Кодексом, з урахуванням характеру і тяжкості вчиненого діяння, стану неосудності або обмеженої осудності особи, характеру і тяжкості захворювання, ступеня небезпечності психічнохворого для себе чи інших осіб, а також інших даних про особу, яка вчинила кримінальне правопорушення або суспільно небезпечне діяння, та положень цього Кодексу». Наголошено, що вони певною мірою лише доповнюють і водночас в окремих аспектах деталізують ключові критерії загальних правил застосування таких примусових засобів кримінально-правового впливу, які визначені у відповідних статтях проекту нового Кримінального кодексу.

Ключові слова: персоналізація примусових заходів медичного характеру, загальні засади застосування, вибір примусових заходів медичного характеру, зміна примусових заходів медичного характеру.

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Yashchenko A. M. General principles of coercive medical measure application: concepts and basic criteria. *Law and Safety*. 2023. No.1 (88). Pp. 35–43. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.03>.

Citation (APA): Yashchenko, A. M. (2023). General principles of coercive medical measure application: concepts and basic criteria. *Law and Safety*, 1(88), 35–43. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.03>.

УДК 351.741:623.4][477]«364»

DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.04>

МИКОЛА ОЛЕКСАНДРОВИЧ БОРОВИК,

кандидат педагогічних наук,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра тактичної та спеціальної фізичної підготовки;

 <https://orcid.org/0000-0003-0943-6735>,

e-mail: boroviknik86@gmail.com;

АНДРІЙ ВАЛЕРІЙОВИЧ НАДУТИЙ,

Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра тактичної та спеціальної фізичної підготовки;

 <https://orcid.org/0000-0002-0272-3005>,

e-mail: student.a.a.777@gmail.com;

БОГДАН ПАВЛОВИЧ ЛУКІН,

Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра тактичної та спеціальної фізичної підготовки;

 <https://orcid.org/0000-0002-4952-7407>,

e-mail: lukinbp@ukr.net

ВИЗНАЧЕННЯ КОМПОНЕНТІВ ПСИХОФІЗИЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ ДО ЗАСТОСУВАННЯ ТАБЕЛЬНОЇ ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Наукову статтю спрямовано на пошук шляхів удосконалення компонентів психофізичної готовності поліцейських до застосування табельної вогнепальної зброї. З метою вирішення завдань дослідження проведено аналіз джерел міжнародного та вітчизняного права, що регламентують застосування поліцейськими сили, спеціальних засобів і вогнепальної зброї. Виокремлено особливості правового регулювання застосування примусових поліцейських заходів в Україні в умовах воєнного стану. Наведено чинники, які впливають на прийняття поліцейськими рішення про можливість застосування табельної вогнепальної зброї. Здійснено порівняльну характеристику показників власників вогнепальної зброї на 100 тис. населення закордоном з аналогічним показником в Україні. Запропоновано шляхи комплексного поєднання зазначених напрямів психофізичної готовності до застосування табельної вогнепальної зброї.

Ключові слова: поліцейський, табельна вогнепальна зброя, психофізична підготовка, стрес, екстремальні умови, фізичні якості, медико-біологічні показники.

Оригінальна стаття

ВСТУП. Певний час застосування стрілецької зброї було прерогативою армійських збройних формувань. Однак зараз ситуація змінилась, вогнепальна зброя, спеціальні та індивідуальні засоби захисту стали невід'ємними складовими екіпіровки поліцейського, що свідчить про особливе місце Національної поліції України в системі адміністративно-розпорядчого примусу, яка безпосередньо забезпечує публічну безпеку в країні.

Виконання поліцейськими службово-бойових завдань здійснюється у специфічних умовах, за яких застосування вогнепальної зброї є досить імовірним. Особливу роль при цьому відіграють правові та психофізіологічні компоненти застосування поліцейськими вогнепальної зброї, враховуючи правовий статус і високий рівень відповідальності. Як свідчить

практика, в умовах збройного протистояння ведення вогню поліцейським може відбуватися з будь-яких положень, при різному освітленні, незалежно від кліматичних умов, в обставинах жорсткого ліміту часу. Результатом цього буде гарантоване ураження цілі, а не випадкове влучання.

Сучасна концепція правоохоронної діяльності передбачає, що поліцейський – це окрема бойова одиниця, здатна діяти в умовах реальної загрози. У зв'язку із цим постає необхідність ретельного вивчення тактико-технічних характеристик табельної зброї, правових підстав її застосування, тактики дій в умовах ближнього бою з озброєним злочинцем.

Під час дії воєнного стану, коли сили оборони України гідно чинять опір збройному вторгненню російської федерації, питання

внесення конструктивних змін у тактику проведення спеціальних операцій та алгоритми дій поліцейських, які виконують службово-бойові завдання на деокупованих територіях, психофізіологічної готовності поліцейських до застосування вогнепальної зброї набувають об'єктивної необхідності. Ефективне застосування та використання вогнепальної зброї, з одного боку, залежить від дотримання особистої безпеки, з іншого, – постає питання захисту життя, здоров'я та майна громадян від протиправних діянь. Саме тому одним із ключових питань професійної підготовки поліцейських є вдосконалення психофізіологічної готовності майбутніх офіцерів поліції до застосування вогнепальної зброї.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Метою статті є визначити пріоритетні напрями вдосконалення психофізичної готовності поліцейських до застосування табельної вогнепальної зброї в умовах воєнного стану. Завданнями дослідження є:

- 1) проаналізувати особливості правового регулювання застосування поліцейськими вогнепальної зброї в зарубіжних країнах;
- 2) розкрити сучасний стан психофізичної готовності поліцейських до застосування табельної вогнепальної зброї в умовах воєнного стану;
- 3) дослідити компоненти психофізичної готовності поліцейських до застосування вогнепальної зброї.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Для вирішення поставлених завдань застосовано такі методи наукового пізнання: *теоретичні* – аналізу, систематизації та узагальнення наукових джерел, нормативно-правових актів – з метою розкриття правових підстав застосування вогнепальної зброї поліцейськими; *компаративного аналізу* – для характеристики зарубіжного досвіду професійної підготовки поліцейських до застосування вогнепальної зброї; *емпіричні* – спостереження, бесіди, анкетування – для виявлення рівня сформованості психофізичної готовності поліцейських до застосування вогнепальної зброї; *математичні* – для обробки експериментальних даних, кількісного і якісного аналізу емпіричного матеріалу та інтерпретації результатів наукової праці.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. Недоліки аксіоми «людина – зброя» в період сьогодення є глобальною загальнолюдською проблемою. Поява нових збройних конфліктів, загальне зубожіння населення провокують неконтрольоване розповсюдження вогнепальної зброї, про що свід-

чать дослідження, проведенні ООН: зараз у світі налічується 875 млн одиниць короткоствольної стрілецької зброї, більше $\frac{3}{4}$ з яких – у власності приватних осіб. Дослідження, проведені Женевським інститутом міжнародних досліджень, свідчать, що найбільшою кількістю власників короткоствольної вогнепальної зброї на 100 тис. населення є громадяни: США – 880 осіб, Швейцарії – 460 осіб, Фінляндії – 430 осіб. Однак, незважаючи на це, названі країни не є лідерами з кількості злочинів, учинених із застосуванням вогнепальної зброї. Для розуміння цієї обставини слід звернути увагу на дані, отримані Управлінням ООН з боротьби з незаконним обігом наркотиків та організованою злочинністю, які демонструють, що лідерами серед вчинення злочинів із застосуванням вогнепальної зброї на 100 тис. населення є: Албанія – 22,1 %, Бразилія – 21,7 %, Парагвай – 18,4 %. Продемонстровані факти вказують на низку аспектів зазначеного явища, до яких можна віднести: низьку правову культуру населення, недосконалість правового регулювання обігу вогнепальної зброї, низький рівень професійної підготовленості особового складу силових структур (Заросило, Федченко, 2016).

Станом на лютий 2022 р. Національною поліцією України офіційно було зареєстровано 694 тис. громадян України, які є власниками 868 тис. одиниць вогнепальної зброї, з якої 20 % складають зразки мисливської нарізної зброї, а решту – мисливська гладкоствольна зброя. При цьому керівництво МВС України зазначає, що на руках в українців може бути до 5 млн одиниць легкої вогнепальної зброї.

Працівники силових структур під час виконання професійних обов'язків мають право використовувати вогнепальну зброю у випадках і порядку, передбачених низкою нормативних актів міжнародного та українського законодавства. Якщо брати до уваги фактори, які не виключають можливість помилок, свавілля, потурання державних органів чи посадових осіб, постає доцільним питання розгляду зазначеної проблеми в науковому дискурсі (Біліченко, 2016).

З метою вирішення вказаних проблем низка закордонних та вітчизняних учених присвятили свої дослідження питанням правового регулювання застосування зброї силовими структурами, зокрема це О. М. Бандурка, В. В. Бондаренко (2017), А. Т. Комзюк, М. І. Єропкін, М. Е. Єфімов, О. С. Фролов, Б. Перроу та Б. Фаррелл, Е. Дж. Пініцотто. Питання вдосконалення психофізичної готовності поліцейського до застосування вогнепальної зброї

розглядали Є. Ф. Зеєр, Е. Г. Слободнюк, О. М. Дьорова, М. Г. Логачев, О. М. Лопаєва (2009). Водночас питання правової захищеності поліцейського у випадку застосування зброї, вдосконалення його психофізичної готовності під час затримання злочинця, який чинить збройний опір, вивчалися окремо, а не як цілісна педагогічна система.

Застосування вогнепальної зброї є кульмінаційним етапом у службовій діяльності поліцейського, оскільки цей процес складається з низки зовнішніх і внутрішніх взаємопов'язаних факторів, серед яких правові, соціальні-побутові, та психофізіологічні (Малічевський, 2003).

Розглянемо соціально-правові чинники застосування зброї поліцейськими, які виражаються у вільному виконанні дій в екстремальній ситуації з інтерпретацією її у правове поле (Логачев, 2017). З метою вдосконалення правової компетенції поліцейського у випадку застосування вогнепальної зброї вважаємо за доцільне проаналізувати акти міжнародного та вітчизняного законодавства.

Важливим джерелом міжнародного права, що регулює широкий спектр діяльності силових структур, є Кодекс поведінки ООН для посадових осіб із підтримання правопорядку, керівним документом постає Декларація про поліцію, ухвалена Парламентською Асамблеєю Ради Європи в 1979 р. Проаналізувавши зазначені нормативні акти, було встановлено, що застосування поліцейськими вогнепальної зброї повинно відбуватися тільки у разі необхідності, на законних підставах і згідно з алгоритмом «комунікація – переконання – фізична сила – спеціальні засоби – вогнепальна зброя».

Стандарти ООН передбачають застосування сили та вогнепальної зброї поліцейськими з дотриманням ключових аксіом, за яких в умовах, коли їх застосування неминуче, поліцейський повинен: виявляти стриманість і діяти пропорційно до дій правопорушника; мінімізувати шкоду і травмування та поважати й охороняти людське життя; забезпечувати надання медичної та іншої допомоги будь-яким пораненим або потерпілим особам у найкоротші терміни; забезпечити, щоб родичі або близькі друзі поранених чи потерпілих осіб були повідомлені у найкоротші терміни (Тьорло та ін., 2018).

Окреме місце серед джерел міжнародного права, що закріплюють порядок застосування поліцією вогнепальної зброї, посідають Основні принципи застосування сили і вогнепальної зброї посадовими особами з підтримання правопорядку, ухвалені 27 серпня – 7 вересня

1990 р. Восьмим Конгресом ООН із запобігання злочинності та поведження з правопорушеннями, а також Рекомендації Комітету Міністрів державам – учасникам Ради Європи «Про Європейський кодекс поліцейської етики» від 2001 р.

Серед низки нормативно-правових актів українського законодавства, що закріплюють принципи політики держави стосовно дотримання прав людини і громадянина, ключове місце посідає Конституція України, в якій зазначено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Порядок застосування поліцейськими вогнепальної зброї передбачений не тільки Конституцією, а й Кримінальним кодексом України, який регулює питання правомірності застосування поліцією вогнепальної зброї (статті 364–365). Він також визначає термін «перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця». Так, відповідно до ч. 2 ст. 38 КК України перевищенням заходів, необхідних для затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, визнається умисне заподіяння особі, що вчинила злочин тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці затримання злочинця. Перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця, має наслідком відповідальність лише у випадках, спеціально передбачених у статтях 118 та 124 цього Кодексу.

Однак не слід забувати, що працівники поліції не несуть кримінальної відповідальності за шкоду, заподіяну під час виконання службових обов'язків із запобігання суспільно небезпечним посяганням і затриманню злочинців, у випадках, коли вони не здійснили перевищення заходів, необхідних для правомірного затримання правопорушника (Цуркан та ін., 2020).

Також у ст. 12 КК України наявна класифікація кримінальних правопорушень. Так, поліцейський може застосовувати вогнепальну зброю тільки, якщо вчиняється злочин із категорії тяжких або особливо тяжких. Спеціальними положеннями базових принципів застосування сили та вогнепальної зброї посадовими особами органів правопорядку передбачена заборона на застосування вогнепальної зброї поліцейськими проти людей, крім самозахисту поліцейського або захисту інших

осіб від неминучої загрози смерті або серйозного травмування, з метою недопущення вчиненню особливо тяжкого злочину, пов'язаного із загрозою життя, для арешту особи, яка становить таку загрозу та чинить опір законним вимогам поліцейського, або для запобігання втечі такої особи, і тільки тоді, коли менш рішучі заходи недостатні для досягнення цих цілей.

Статтею 43 Закону України «Про Національну поліцію» передбачений певний алгоритм, яким повинен керуватися поліцейський під час застосування вогнепальної зброї. Перед її застосуванням він зобов'язаний заздалегідь попередити особу про можливість застосування зброї та надати їй достатньо часу для виконання законної вимоги, крім випадку, коли зволікання може спричинити посягання на життя і здоров'я особи та/або поліцейського чи інші тяжкі наслідки, або в ситуації, що склалася, таке попередження є невиправданим або неможливим. У п. 5 цієї ж статті закріплено категорії осіб, до яких заборонено застосовувати вогнепальну зброю, зокрема до жінок з явними ознаками вагітності, малолітніх осіб, осіб з явними ознаками обмежених можливостей або старості, крім випадків учинення ними збройного чи групового нападу, учинення збройного опору поліцейському, що загрожує життю і здоров'ю інших осіб або поліцейських, якщо відбити такий напад або опір іншими способами і засобами неможливо.

Однак під час дії в Україні воєнного стану законодавцем були запроваджені зміни до чинних норм, зокрема поліцейський має право застосовувати заходи примусу стосовно осіб, які беруть участь у збройній агресії проти України, без урахування вимог та заборон, передбачених ст. 43, частинами 4 і 5 ст. 45, ч. 9 ст. 46 Закону України «Про Національну поліцію».

Отже, згідно з ч. 1 ст. 46 Закону України «Про Національну поліцію» застосування вогнепальної зброї поліцейським є найбільш суворим заходом примусу та можливе лише у виняткових випадках. Причому поліцейський уповноважений застосовувати вогнепальну зброю тільки з метою заподіяння особі такої шкоди, яка є необхідною і достатньою в такій обстановці, для негайного відвернення чи припинення збройного нападу, а також якщо відвернення чи припинення нападу неможливо досягнути іншими засобами (частини 7 та 8 ст. 43 Закону України «Про Національну поліцію»). Поліцейський має право застосовувати вогнепальну зброю тільки у випадках, якщо вчиняється тяжкий чи особливо тяжкий злочин, які доцільно класифікувати на злочини:

проти життя або здоров'я – поліцейського або інших осіб, зокрема членів його сім'ї (пункти 1–2 ч. 4 ст. 46); проти волі – якщо особу незаконно позбавлено волі (п. 3 ч. 4 ст. 46); проти власності та порядку управління (п. 4 ч. 4 ст. 46). Також законодавцем закріплені підстави для застосування зброї під час затримання злочинця, який: вчиняє будь-який тяжкий або особливо тяжкий злочин, якщо він намагається втекти (п. 5 ч. 4 ст. 46); чинить збройний опір, намагається втекти з-під варти, погрожує застосуванням зброї та інших предметів, що загрожують життю і здоров'ю людей та/або поліцейського (п. 6 ч. 4 ст. 46).

Окремим пунктом Закону України «Про Національну поліцію» надано право поліцейському застосовувати вогнепальну зброю з метою зупинки транспортного засобу шляхом його пошкодження, якщо водій своїми діями створює загрозу життю чи здоров'ю людей та/або поліцейського (п. 7 ч. 4 ст. 46). Однак у такому випадку слід переконатися, що дії водія є такими, які створюють небезпеку чи можуть завдати шкоди.

Вогнепальна зброя без попередження може бути застосована у випадках: якщо особа, яку затримує поліцейський, намагається наблизитися до нього, скоротивши визначену відстань, або доторкнутися до зброї; у разі збройного нападу, а також раптового нападу із застосуванням бойової техніки, транспортних засобів або інших засобів, що загрожують життю чи здоров'ю людей; якщо особа, затримана або заарештована за вчинення особливо тяжкого чи тяжкого злочину, втікає із застосуванням транспортного засобу; якщо особа чинить збройний опір; для припинення спроби заволодіти вогнепальною зброєю (пункти 1–5 ч. 6 ст. 46 Закону України «Про Національну поліцію»).

У ч. 11 ст. 46 Закону України «Про Національну поліцію» закріплено гарантії безпеки поліцейського під час затримання підозрюваних у вчиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину, а також під час перевірки у них документів, з яких впливає те, що поліцейський має право привести у готовність вогнепальну зброю і направити її на особу, тим самим невербально попередивши про можливість застосування зброї.

Окремо слід сказати про ч. 2 ст. 46 Закону України «Про Національну поліцію», в якій передбачені умови, за яких за працівником поліції закріплюється табельна вогнепальна зброя: поліцейський уповноважений на зберігання, носіння вогнепальної зброї, а також на її застосування і використання лише за умови,

що він пройшов відповідну спеціальну підготовку. Термін «відповідна спеціальна підготовка» закріплений у відомчих підзаконних нормативно-правових актах, серед яких Положення про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України, затверджене Наказом МВС України від 26 січня 2016 р., Інструкція із заходів безпеки при поводженні зі зброєю, затверджена Наказом МВС України від 1 лютого 2016 р., Положення про організацію первинної професійної підготовки поліцейських, яких вперше прийнято на службу у поліції, затверджене Наказом МВС України від 16 лютого 2016 р., Наказ МВС України «Про затвердження Інструкції про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної, холодної і охолощеної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії, та патронів до них, а також боєприпасів до зброї, основних частин зброї та вибухових матеріалів» від 21 серпня 1998 р. тощо (Черненко, 2016).

Також для визначення правомірності застосування поліцейськими табельної вогнепальної зброї необхідно керуватися судовою практикою. Пленум Верховного Суду України у Постанові «Про судову практику у справах про необхідну оборону» від 26 квітня 2002 р. № 1 роз'яснив, що для того, щоб установити наявність або відсутність ознак перевищення меж необхідної оборони, суди повинні враховувати не лише відповідність чи невідповідність зброї захисту і нападу, а й характер небезпеки, що загрожувала особі, яка захищалася, та обставини, що могли вплинути на реальне співвідношення сил, зокрема місце і час нападу, його раптовість, неготовність до його відбиття, кількість нападників і тих, хто захищався, їхні фізичні дані (вік, стать, стан здоров'я) та інші обставини. Якщо суд визнає, що в діях особи є перевищення меж необхідної оборони, у вирокі слід зазначити, в чому саме воно полягає. Із наведеного зрозуміло, що судова практика також здійснюється з прийняттям рішення окремо в кожній ситуації та передбачає можливість «виняткового випадку» (Цуркан та ін., 2020).

Враховуючи зазначене вище, було встановлено, що в національному законодавстві правильно були імплементовані більшість норм міжнародного законодавства, які регулюють питання застосування поліцейськими вогнепальної зброї. Використання позитивного досвіду в регламентації цих питань стало

базисом для національного законодавства, що дозволяє стверджувати про наявність правової захищеності під час застосування зброї в службово-бойовій діяльності (Малічевський, 2003).

В. В. Паламарчук (2013) зазначає, що до соціально-побутових чинників, які впливають на прийняття рішення поліцейськими про застосування табельної вогнепальної зброї, належать:

- суперечності на релігійному рівні, насамперед це пов'язано з тим, що більшість громадян України сповідують різні течії християнства, в якому поняття вбивство є великим тягарем (це може призвести до повного гальмування дій поліцейського в екстремальних умовах);

- суперечності на професійному рівні, які виявляються в невизначеності поліцейського щодо правомірності застосування табельної вогнепальної зброї, недосконалості в навичках і тактиці дій проти озброєного злочинця.

О. М. Дьорова (2019) виокремлює чотири компоненти психофізичної готовності поліцейських до застосування табельної вогнепальної зброї: психологічна, фізична, тактико-спеціальна, стрілецька.

І. Ю. Горелов (2013) зазначає, що компонентами психофізичної готовності поліцейських до застосування табельної вогнепальної зброї є:

- комплекс спеціальних професійних знань, умінь і навичок, які визначають їх здатність правомірно застосовувати зброю;

- мотиваційне санкціонування конкретних професійних дій;

- індивідуальні особливості поліцейського.

М. Г. Логачев (2017; 2018) зазначає, що психофізична готовність поліцейського до застосування табельної вогнепальної зброї складається з психологічної та бойової готовності, а компонентами бойової готовності є фізична, вогнева, тактико-спеціальна підготовка. Психологічна готовність поліцейського до застосування табельної вогнепальної зброї полягає у здатності поліцейського керувати психологічними процесами у складних, екстремальних умовах, що передбачає вміння мислити, як переможець, допрацьовувати ситуацію до її логічного вирішення, уникати самовпевненості (Ваврик, 2013).

На ефективність стрільби безпосередньо впливають деякі функції головного мозку: пам'ять; асоціативні процеси; діяльність рецепторів, які сприймають зовнішні подразники; свідоме керування м'язами; хімічні процеси в організмі тощо. Так, було встановлено, що у стрільців під час прицілювання на електроенцефалограмі відбувається виражений

альфа-ритм. Психологом Б. Г. Ананьевим (1977) було доведено, що бінокулярний зір (двома очами) досягається за рахунок «поєднання різних монокулярних функцій». При цьому бінокулярний зір людини є більш досконалим, ніж функції кожного ока окремо.

Учений-нейрофізіолог, фахівець із поведінкової оптометрії Е. Годніг тривалий час займався визначенням візуальних навичок, найбільш важливих для стрільця. Він вважає, що найбільш важливими психофізіологічними факторами, що безпосередньо впливають на влучність і швидкість реакції поліцейських під час стрільби, є: гострота зору – це навичка в деталях визначати статичний або рухомий об'єкт, що суттєво впливає на швидкість прицілювання; периферійний зір – за допомогою нього можливо контролювати повний оперативний простір, передбачати пересування супротивника, визначати потенційні цілі з метою недопущення влучення в невинних; сприйняття глибини – це важлива професійна здібність, яка дозволяє реально оцінювати відстань між супротивниками; гнучкість фокусування уваги – дозволяє здійснити влучний постріл та оперативно перенести вогонь на наступну ціль; моторна пам'ять – дає можливість стрільцю виконувати постріли автоматично, що суттєво впливає на інтенсивність ведення вогню (Логачев, 2018).

Фізична готовність поліцейського до застосування табельної вогнепальної зброї полягає в достатньому рівні розвитку фізичних якостей (витривалість, сила, швидкість, гнучкість, координація рухів), що дозволить йому ефективно приймати стрілецькі стійки, вчасно здійснювати заміну магазинів, оперативно проводити зміну позицій для стрільби (Боровик, Партико, Хацаюк, 2022). Зазначимо, що більшою мірою на ефективне застосування поліцейським табельної вогнепальної зброї впливає достатній рівень розвитку спритності та координації рухів. На думку В. В. Бондаренка (2017), під спритністю і координаційними здібностями поліцейських розуміють здатність швидко, точно, цілеспрямовано, економно та винахідливо, інакше кажучи, найбільш досконало вирішувати рухові завдання (особливо складні й такі, що виникають раптово). У повсякденній руховій діяльності різні координаційні здібності виявляються в тісній взаємодії між собою та з іншими фізичними якостями. Тому якщо для розвитку фізичних якостей і вдосконалення техніки використовуються складнокоординаційні вправи, то одночасно вдосконалюється спритність. Вибіркове вдосконалення будь-якої координаційної

здібності сприяє вдосконаленню фізичних якостей та інших здібностей.

Існує орієнтовний перелік вправ, направлених на розвиток професійної спритності поліцейських: спеціальні акробатичні вправи; вправи для розвитку вестибулярного апарату; жонгливання; спортивні (контактні) ігри; вправи на координаційній драбині. Розглянемо деякі спеціально-підготовчі вправи, що виконуються з вогнепальною зброєю та спрямовані на засвоєння техніки і тактики стрільби.

Спеціальні підготовчі вправи класифікують на формуючі та розвиваючі. Формуючі вправи закріплюють навички виконання пострілу, а розвиваючі забезпечують вдосконалення фізичних і психологічних якостей стрільця. Зазначені категорії вправ виконуються комплексно, що пов'язано з їхнім взаємозв'язком. До вправ, що виконуються з незарядженою зброєю, належать:

- тривале перебування в положенні наповітря без зброї, зі зброєю в різних стійках (лежачи, стоячи, з коліна) без прицілювання;

- тривале перебування в позі наповітря з обтяженою або полегшеною зброєю (1,5–2 кг зброї) без прицілювання;

- тривале утримання зброї в точці (районі) прицілювання;

- імітація пострілу;

- імітація пострілу з полегшеним або посиленим спуском.

До вправ, що виконуються з виконанням пострілів, належать:

- стрільба по мішені зменшених розмірів;

- стрільба по мішенях, розташованих на різній висоті (для тренування стійкості доцільно застосовувати різні критичні рівні висоти мішені);

- стрільба з виконанням різноманітних способів управління спуском: поступово-поворотний, ступінчастий, комбінований, пульсуючий, спуск із попередженням, вільним ходом різної довжини і натягу;

- стрільба з чергуванням сильних і слабких патронів;

- виконання пострілів із мінімальною кількістю патронів (за вказівкою інструктора/викладача);

- стрільба з різними проміжками відпочинку між серіями;

- стрільба сидячи. У положенні сидячи на стільці прицілюватися, при цьому рухати ногами і частково тулубом заборонено. Увага стрільця сконцентрована тільки на утриманні зброї в районі прицілювання. Сидячи на стільці, стрілок утримує зброю за допомогою верхніх м'язів тулуба і м'язів рук. Це сприяє розвитку їх сили;

– стрільба з різних дистанцій. Здебільшого застосовується для роботи з новачками: починати стріляти, наприклад, з малокаліберного пістолета з дистанції 10 м, а потім збільшувати відстань (Поливанюк та ін., 2019).

Вогнева (стрілецька) готовність поліцейського до застосування табельної вогнепальної зброї полягає в досконалому дотриманні заходів безпеки, знаннях матеріальної частини та правил експлуатації зразків, що перебувають на озброєні поліції, основ умілого володіння зброєю (Поливанюк та ін., 2019).

Важливе значення у фізичному компоненті, що впливає на ефективність стрільби, має правильне дихання. Дихальну прицільну паузу краще робити на напіввдиху або невеликому вдиху, щоб було зручно для конкретного стрільця. На тлі значних фізичних і психоемоційних переживань організм потребує більше кисню, тому краще виконувати постріл на вдиху, його глибина повинна бути помірною, тому що глибокий вдих викликає напруження м'язів грудної клітини та плечового поясу, що впливає на тремтіння рук і зброї.

Працівники практичних підрозділів Національної поліції України зазначають, що однією з прогалин сучасного стрілецького озброєння поліції є відсутність «планки Пікатіні», на яку можна встановити додаткове обладнання до пістолету: лазерні цільказівники, тактичні ліхтарі тощо. Для проектування та виготовлення нових моделей вогнепальної зброї для підрозділів Національної поліції використовуються новітні розробки фахівців. Наприклад, компанія «Yardarm» зі Сполучених Штатів Америки виявляє значний інтерес до правоохоронних органів своєї держави, працює над вдосконаленням і покращенням рівня озброєння патрульних поліцейських. Ця компанія виготовляє спеціальні датчики, які кріпляться до пістолета. Механізм має акселерометр і магнітометр, за допомогою яких можна визначити: знаходиться пістолет в побуті чи ні; його місцезнаходження; час, коли пістолет зарядився і коли був здійснений постріл.

Тактико-спеціальна готовність поліцейського до застосування табельної вогнепальної зброї – це сукупність знань, умінь і навичок, якими він користується під час застосування вогнепальної зброї в умовах патрулювання (пішого, рухомого), огляду будівлі (зовнішнього, внутрішнього), зупинки транспортного засобу (з невідомим та високим ризиком), проведення евакуації потерпілого з дотримання тактичних принципів, таких як: психологія переможця, контакт прикриття, правило «один плюс один», укриття-прикриття, час-

відстань, сигнал небезпеки, усні команди (Логачев, 2018).

Вибір цілі поліцейським має відбуватися за принципом відкриття вогню відносно злочинця, який озброєний автоматичною зброєю, що знаходиться зі зброєю найближче. При цьому дії поліцейського мають бути несподіваними та агресивними для противника, швидкість застосування зброї має бути максимальною, але не на шкоду влучності та акуратності, несподіваність дій повинна бути забезпечена проведенням відволікаючих маневрів.

Важливим елементом тактико-спеціальної готовності поліцейського до застосування табельної вогнепальної зброї є ефективна тактична комунікація. Тактика комунікації поліцейського присутня від моменту прибуття на місце події до моменту застосування поліцейським заходів примусу. Правильно обраний поліцейським тактичний прийом комунікації може призвести до ескалації та навпаки. У випадках, коли тактична комунікація поліцейського не досягла позитивного результату, він при застосуванні табельної вогнепальної зброї повинен здійснювати комунікацію із правопорушником, з напарником, з додатковими підрозділами поліції, з черговою частиною, з іншими службами (Боровик та ін., 2022).

Для вирішення окреслених завдань і встановлення компонентів психофізичної готовності поліцейських до застосування табельної вогнепальної зброї було проведено анкетування слухачів курсів поліцейських офіцерів громад, які мають стаж роботи в поліції не менше 5 років на різних посадах: оперуповноважений, слідчий, дільничний, патрульний, інспектор роти швидкого реагування батальйону поліції спеціального призначення. Тобто професіограма посад передбачає можливість застосування превентивних і примусових заходів втручання. Було опитано 90 осіб.

Під час опрацювання результатів анкетування було встановлено, що при застосуванні поліцейських заходів примусу 95 % ситуацій супроводжувалися затриманням особи та конвоюванням її у відділ поліції, у 5 % такі заходи не проводились у зв'язку з припиненням здійснення особою протиправних дій та подальшим виконанням законних вимог поліцейських. Що стосується затримання, то в 75 % ситуацій застосовувалися заходи фізичного впливу, у 21 % – гумовий кийок і засоби, споряджені речовинами сльозогінної та дратівної дії. Демонстрація табельної вогнепальної зброї відбувалась у 3 % ситуацій, а в 1 % ситуацій відбулося застосування зброї на ураження. Вказані дані продемонстровані на рис. 1.

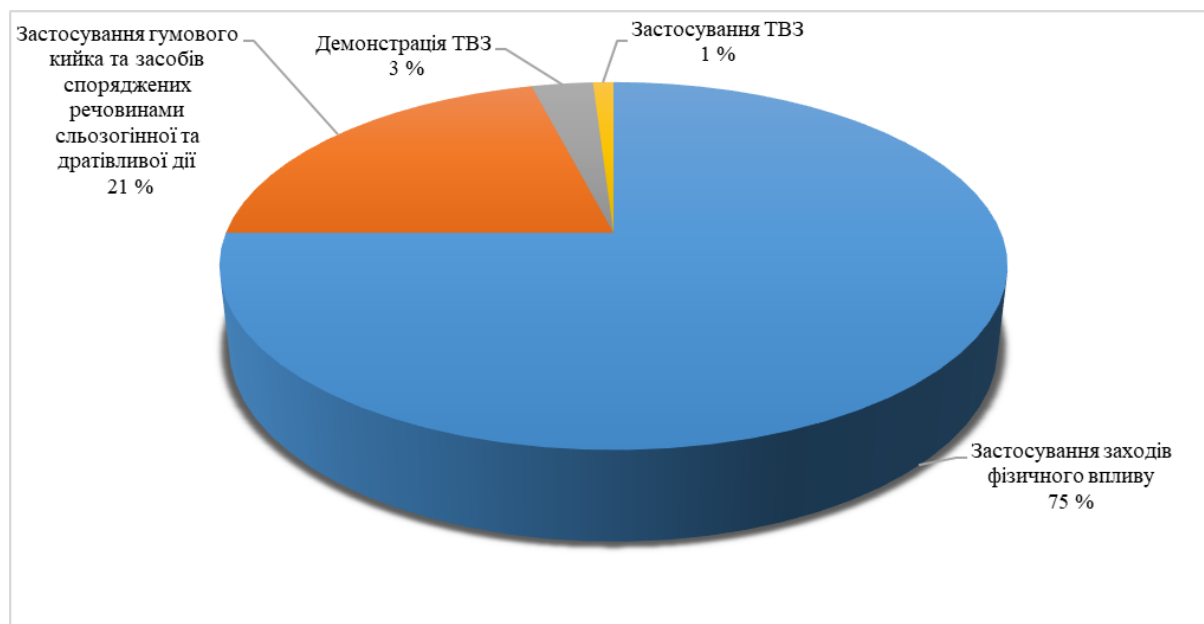

Рис. 1. Співвідношення видів поліцейських заходів примусу

Окремо проводилось анкетування п'яти осіб, які під час виконання своїх обов'язків застосовували табельну вогнепальну зброю. Виявилось, що троє поліцейських виконували від двох до п'яти пострілів з дистанції до 8 м, при цьому вони відчували значну пітливість долонь, прискорення серцебиття і підвищення тиску, відчували порушення координації рухів, що не дозволяло їм прийняти стійке положення для стрільби, погіршення зорового контакту. Двоє поліцейських були впевнені, що ефективне застосування табельної вогнепальної зброї впливали відволікаючі фактори, серед яких час доби, погодні умови, кількість правопорушників, наявність засобів індивідуального захисту.

Зважаючи на повномасштабне вторгнення російської федерації, було засвідчено факт, що поліцейські неодноразово виконували нетипові завдання зі зброєю в руках. Вказане вище передбачає вдосконалення навичок володіння табельною вогнепальною зброєю, а

також отримання навичок застосування зразками більш важкого озброєння (Okhrimenko et al., 2021).

ВИСНОВКИ. Отже, проведене дослідження свідчить, що працівники поліції під час виконання професійних обов'язків повинні бути готовими до застосування табельної вогнепальної зброї, яке повинно відбуватися тільки згідно з нормами міжнародного та національного законодавства. Отримані дані опитування поліцейських дозволили встановити компоненти психофізичної готовності працівників поліції до застосування табельної вогнепальної зброї: фізична, психологічна, вогнева (стрілецька) і тактико-спеціальна готовність.

Вбачаємо за доцільне в подальших дослідженнях сформулювати комплексне поєднання напрямів готовності поліцейських до застосування табельної вогнепальної зброї з використанням інноваційних методів навчання, вирішенням алгоритмів типових завдань поліцейської діяльності.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания. М. : Наука, 1977. 380 с.
2. Біліченко В. В. Світовий досвід підготовки кадрів поліції та його впровадження в Україні // Світовий досвід підготовки кадрів поліції та його впровадження в Україні : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпропетровськ, 21 берез. 2016 р.) / МВС України, Дніпропетровськ. держ. ун-т внутр. справ. Дніпропетровськ, 2016. С. 390–393.
3. Бондаренко В. В. Проблеми професійної підготовленості працівників підрозділів патрульної поліції. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Педагогіка*. 2017. № 11. С. 24–28.
4. Боровик М. О., Забора А. В., Колісниченко В. В., Надутий А. В., Коваль А. Д. Вдосконалення тактики комунікації поліцейських під час виконання професійних завдань. *Наука і техніка сьогодні. Серія: Педагогіка*. 2022. Вип. 12. С. 107–118. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-12\(12\)-107-117](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-12(12)-107-117).

5. Боровик М., Партико Н., Хацаюк О. Спеціальна фізична підготовка майбутніх офіцерів-правоохоронців : монографія. Chisinau : Dodo Books Indian Ocean Ltd, 2022. 85 с.
6. Боровик М., Патрико Н., Хацаюк О. Спеціальна фізична підготовка майбутніх офіцерів поліції : монографія. Chisinau : Dodo Books Indian Ocean Ltd, 2022. 85 с.
7. Ваврик Л. В. Психологічні передумови успішної діяльності правоохоронців в екстремальних умовах. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2013. № 14 (1). С. 33–41.
8. Горелов І. Ю. Про засоби розвитку у курсантів вищого навчального закладу Міністерства внутрішніх справ України емоційної стійкості до психологічного тиску з боку правопорушника під час застосування вогнепальної зброї. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2013. Вип. 1. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vnadps_2013_1_13.pdf (дата звернення: 22.12.2022).
9. Дьорова О. М. Різновиди психофізичної готовності поліцейського кримінальної поліції в контексті нормативно-правового забезпечення. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 4, ч. 3. С. 141–145. DOI: <https://doi.org/10.32850/sulj.2019.4.3.32>.
10. Заросило В. О., Федченко О. С. Реалізація зарубіжного досвіду в процесі трансформації міліції України у Національну поліцію України: адміністративний аспект. Київ : Леся, 2016. 216 с.
11. Ігнатенко Н. В. Розвиток фізичної витривалості студентів вищих навчальних закладів з використанням різних рухових режимів : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02. Київ, 2015. 18 с.
12. Клименко І. В. Психологічні засади професійної підготовки поліцейських : монографія. Харків : Фолю, 2018. 424 с.
13. Логачев М. Г. Правові та психологічні аспекти застосування поліцією вогнепальної зброї : навч. посіб. Харків, 2018. 232 с.
14. Логачев М. Г. Правові та психологічні аспекти застосування поліцією вогнепальної зброї. *Право і безпека*. 2017. № 4 (67). С. 199–204.
15. Лопаєва О. М. Психологічна підготовка курсантів для виконання вправ стрільби з бойової зброї на заняттях з вогневої підготовки в Академії митної служби України // *Новини от добрата науки – 2009 : Міжнар. наук.-практ. конф. (Болгарія, Софія, 17–25 трав. 2009 р.)*. Софія, 2009. Т. 15. С. 45–50.
16. Малічевський В. І. Психологічні методи вогневої підготовки в підрозділах органів внутрішніх справ МВС України : дис. ... канд. юрид. наук : 19.00.06. Київ, 2003. 263 с.
17. Навчання поліцейських на початковому етапі вогневої підготовки : метод. рек. / за заг. ред. В. Д. Поливанюка. Дніпро : ДДУВС, 2019. 52 с.
18. Основи професійної підготовки поліцейських : зб. метод. рек. / О. І. Тьорло, В. М. Синенький, Ю. Р. Йосипів та ін. Львів : ЛьвДУВС, 2018. 297 с.
19. Паламарчук В. В., Арутюнов С. О., Дьоміна М. С. Аналіз психологічної готовності застосування вогнепальної зброї працівниками міліції. *Юридична психологія та педагогіка*. 2013. № 1. С. 156–165.
20. Цуркан О. П., Тулінов В. С., Гурський В. Є., Голик В. А. Вогнева підготовка: теоретичний розділ для постійного та перемінного складу Донецького юридичного інституту МВС України, поліцейських Національної поліції України. Кривий Ріг : Вид-во ДЮІ МВС України, 2020. 100 с.
21. Черненко А. П. Європейський досвід підготовки поліцейських та можливість його використання в Україні // *Світовий досвід підготовки кадрів поліції та його впровадження в Україні : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпротеровськ, 17 берез. 2016 р.) / МВС України, Дніпропетровськ. держ. ун-т внутр. справ. Дніпропетровськ, 2016. С. 66–69.*
22. Okhrimenko I. M., Hrebenuk M. O., Borovyk M. O., Krasnopolskyi M. M., Rodionov M. O., Kuzenko Yu. I., Korak Ye. O. Sport classes as effective means for psychophysical health improvement of representatives of the security and defense sector. *Official Journal of the Polish Medical Association*. 2021. Vol. 47, Iss. 5. Pp. 1142–1147. DOI: <https://doi.org/10.36740/wlek202105118>.

Надійшла до редакції: 26.12.2022

Прийнята до опублікування: 19.01.2023

REFERENCES

1. Ananev, B. G. (1977). *On the problems of modern human knowledge*. Science.
2. Bilichenko, V. V. (2016, March 21). *World experience in training police personnel and its implementation in Ukraine* [Conference presentation abstract]. International Scientific and Practical Conference “World experience in training police personnel and its implementation in Ukraine”, Dnipropetrovsk, Ukraine.
3. Bondarenko, V. V. (2017). Problems of professional preparedness of patrol police units employees. *Proceedings of the National Aviation University*, 11, 24-28.
4. Borovyk, M. O., Zabora, A. V., Kolisnichenko, V. V., Nadutyty, A. V., & Koval, A. D. (2022). Improvement of professional communication tactics during the performance of professional tasks. *Science and Technology Today*, 12, 107-118. [https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-12\(12\)-107-117](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-12(12)-107-117).

5. Borovyk, M., Partyko, N., & Khatsaiuk, O. (2022). *Special physical training of future law enforcement officers*. Dodo Books Indian Ocean Ltd.
6. Borovyk, M., Partyko, N., & Khatsaiuk, O. (2022). *Special physical training of future police officers*. Dodo Books Indian Ocean Ltd.
7. Chernenko, A. P. (2016, March 17). *European experience of police training and the possibility of its use in Ukraine* [Conference presentation abstract]. International Scientific and Practical Conference “World experience in training police personnel and its implementation in Ukraine”, Dnipropetrovsk, Ukraine.
8. Dorova, O. M. (2019). Varieties of psychophysical readiness of a criminal police officer in the context of regulatory and legal support. *South Ukrainian Law Journal*, 4(3), 141-145. <https://doi.org/10.32850/sulj.2019.4.3.32>.
9. Horelov, I. Yu. (2013). About means of developing emotional resistance to psychological pressure from the offender during the use of firearms in cadets of the higher educational institution of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. *Bulletin of the National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine*, 1. http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vnadps_2013_1_13.pdf.
10. Ihnatenko, N. V. (2015). *Development of physical endurance of students of higher educational institutions using different movement modes* [Candidate thesis, National Pedagogical Dragomanov University].
11. Klymenko, I. V. (2018). *Psychological principles of professional training of police officers*. Folio.
12. Logatchev, M. G. (2017). Legal and psychological aspects of using firearms by police personnel. *Law and Safety*, 4(67), 199-204.
13. Lohachev, M. H. (2018). *Legal and psychological aspects of police use of firearms*. Kharkiv.
14. Lopaieva, O. M. (2009, May 17-25). *Psychological preparation of cadets for firing exercises with combat weapons at fire training classes at the Academy of the Customs Service of Ukraine* [Conference presentation abstract]. International Scientific and Practical Conference “Good Science News – 2009”, Sofia, Bulgaria.
15. Malichevskiy, V. I. (2003). *Psychological methods of fire training in the internal affairs units of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine* [Candidate dissertation, National Academy of Internal Affairs].
16. Okhrimenko, I. M., Hrebenuk, M. O., Borovyk, M. O., Krasnopolskyi, M. M., Rodionov, M. O., Kuzenko, Yu. I., & Korak, Ye. O. (2021). Sport classes as effective means for psychophysical health improvement of representatives of the security and defense sector. *Official Journal of the Polish Medical Association*, 47(5), 1142-1147. <https://doi.org/10.36740/wlek202105118>.
17. Palamarchuk, V. V., Arutiunov, S. O., & Domina, M. S. (2013). Analysis of psychological readiness to use firearms by police officers. *Legal psychology and pedagogy*, 1, 156-165.
18. Polyvaniuk, V. D. (Ed.). (2019). *Training of police officers at the initial stage of fire training*. Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs.
19. Torlo, O. I., Synenkyi, V. M., Yosypiv, Yu. R. et al. (2018). *Basics of professional training of police officers*. Lviv State University of Internal Affairs.
20. Tsurkan, O. P., Tulinov, V. S., Hurskyi, V. Ye., & Holyk, V. A. (2020). *Fire training: theoretical section: for permanent and temporary staff of the Donetsk Legal Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, police officers of the National Police of Ukraine*. Publishing House of the Donetsk Legal Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine.
21. Vavryk, L. V. (2013). Psychological prerequisites for the successful activity of law enforcement officers in extreme conditions. *Disaster and Crisis Psychology Problems*, 14(1), 33-41.
22. Zarosylo, V. O., & Fedchenko, O. S. (2016). *Implementation of foreign experience in the process of transformation of the militia of Ukraine into the National Police of Ukraine: administrative aspect*. Lesia.

Received the editorial office: 26 December 2022

Accepted for publication: 19 January 2023

НИКОЛАЙ АЛЕКСАНДРОВИЧ БОРОВИК,

*кандидат педагогических наук,
Харьковский национальный университет внутренних дел,
кафедра тактической и специальной физической подготовки;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0943-6735>,
e-mail: boroviknik86@gmail.com;*

АНДРЕЙ ВАЛЕРИЕВИЧ НАДУТЫЙ,

*Харьковский национальный университет внутренних дел,
кафедра тактической и специальной физической подготовки;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0272-3005>,
e-mail: student.a.a.777@gmail.com;*

БОГДАН ПАВЛОВИЧ ЛУКИН,

*Харьковский национальный университет внутренних дел,
кафедра тактической и специальной физической подготовки;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4952-7407>,
e-mail: lukinbp@ukr.net*

**ОПРЕДЕЛЕНИЕ КОМПОНЕНТОВ ПСИХОФИЗИЧЕСКОЙ ГОТОВНОСТИ
ПОЛИЦЕЙСКИХ К ПРИМЕНЕНИЮ ТАБЕЛЬНОГО ОГНЕСТРЕЛЬНОГО
ОРУЖИЯ В УСЛОВИЯХ ВОЕННОГО ПОЛОЖЕНИЯ**

Научная работа направлена на поиск путей совершенствования компонентов психофизической готовности полицейских к применению табельного огнестрельного оружия. С целью решения задач исследования проведен анализ источников международного и отечественного права, регламентирующих применение полицейской силы, специальных средств и огнестрельного оружия. Выделены особенности правового регулирования применения принудительных полицейских мер в Украине в условиях военного положения. Указаны факторы, которые влияют на принятие полицейскими решения о возможности применения табельного огнестрельного оружия. Проведена сравнительная характеристика показателей владельцев огнестрельного оружия на 100 тыс. населения за границей с аналогичным показателем в Украине. Предложены пути комплексного сочетания указанных направлений психофизической готовности к применению табельного огнестрельного оружия.

Ключевые слова: *полицейский, табельное огнестрельное оружие, психофизическая подготовка, стресс, экстремальные условия, физические качества, медико-биологические показатели.*

MYKOLA OLEKSANDROVYCH BOROVYK,

*Candidate of Pedagogical Sciences,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Tactical and Special Physical Training;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0943-6735>,
e-mail: boroviknik86@gmail.com;*

ANDRII VALERIIOVYCH NADUTYI,

*Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Tactical and Special Physical Training;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0272-3005>,
e-mail: student.a.a.777@gmail.com;*

BOHDAN PAVLOVYCH LUKIN,

*Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Tactical and Special Physical Training;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4952-7407>,
e-mail: lukinbp@ukr.net*

**DETERMINING THE COMPONENTS OF THE PSYCHOPHYSICAL READINESS
OF POLICE OFFICERS TO USE SERVICE FIREARMS UNDER MARTIAL LAW
CONDITIONS**

The scientific work is aimed at finding ways to improve the components of the psychophysical readiness of police officers to use service firearms. In order to solve the research tasks, an

analysis of the sources of international and domestic law regulating the use of force, special means, and firearms by the police has been carried out, including the UN Code of Conduct for Law Enforcement Officials, the Declaration on the Police, Basic Principles of the Use of Force and Firearms by Officials on maintaining law and order, the Constitution of Ukraine, the Criminal Code of Ukraine, the Law of Ukraine “On the National Police”, Regulations on the organization of official training of employees of the National Police of Ukraine, Instructions on safety measures when handling weapons, Regulations on the organization of initial professional training of police officers who are first accepted on police service.

The algorithm for applying coercive police measures proposed by the UN has been considered, that is communication – persuasion – physical force – special means – firearms. A comparative characterization of the indicators of firearm owners per 100,000 population abroad with a similar indicator in Ukraine has been carried out. The peculiarities of the legal regulation of the use of coercive police measures in Ukraine under martial law conditions have been determined. The legal, social, domestic and psychophysiological factors that affect the decision-making by police officers on the possibility of using a registered firearm have been given.

Based on the conducted research, the study of special literature, and the analysis of the activities of practical police officers who have at least 5 years of service, it has been established that the components of psychophysical readiness for the use of service firearms are physical, psychological, fire (shooting) and tactical-special training. Ways of a complex combination of the specified areas of psychophysical readiness for the use of service firearms have been proposed.

Key words: *police officer, service firearms, psychophysical training, stress, extreme conditions, physical qualities, medical and biological indicators.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Боровик М. О., Надутий А. В., Лукін Б. П. Визначення компонентів психофізичної готовності поліцейських до застосування табельної вогнепальної зброї в умовах воєнного стану. *Право і безпека*. 2023. № 1 (88). С. 44–55. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.04>.

Citation (APA): Borovyk, M. O., Nadutyi, A. V., & Lukin, B. P. (2023). Determining the components of the psychophysical readiness of police officers to use service firearms under martial law conditions. *Law and Safety*, 1(88), 44–55. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.04>.

ВОЛОДИМИР АНАТОЛІЙОВИЧ ГРЕЧЕНКО,

доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра соціально-гуманітарних дисциплін;

 <https://orcid.org/0000-0002-6046-0178>,
e-mail: grechenko18@gmail.com

СТАН КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МІЛІЦІЇ УРСР У СЕРЕДИНІ 1950-Х РОКІВ

Розглянуто актуальне та недостатньо досліджене в історико-правовій науці питання про структурні зміни в МВС та їхній вплив на стан кадрового забезпечення міліції, що діяла на території Української РСР у перший період після зміни влади в СРСР, в умовах часткової лібералізації радянського тоталітарного режиму (1954–1955 рр.). Аналіз діяльності міліції в цей період свідчить, що ступінь протидії злочинності був пов'язаний із рівнем кваліфікації працівників міліції. Їхній недостатній освітній рівень і стаж роботи зменшували ефективність такої протидії. У роботі обласних та міських управлінь міліції мали місце суттєві недоліки з підбору, розстановки та висунення керівних кадрів міліції, – це питання недостатньо контролювалося з боку МВС республіки.

Ключові слова: Україна, 1950-ті роки, Міністерство внутрішніх справ, міліція, кадри.

Оригінальна стаття

ВСТУП. Серед актуальних і недостатньо вивчених історико-правових проблем, які вимагають переосмислення з погляду сучасних методологічних позицій із залученням нових історичних джерел, є питання структурної організації та діяльності одного з головних органів охорони правопорядку – міліції, що входила до складу МВС УРСР. Саме для чіткого з'ясування самого процесу трансформації та вдосконалення структурної організації залежно від того спектра функцій, які наразі покладені на всю систему МВС України, необхідно по-новому зважити й оцінити ті позитивні та негативні сторінки історії, що пов'язані з діяльністю міліції. Дослідження діяльності органів охорони правопорядку за останні 100 років свідчить, що недоліки в їхній роботі багато в чому були пов'язані з недостатньою кваліфікацією кадрів, високою їх плінністю. Не була винятком і середина 1950-х років, коли після смерті Йосипа Сталіна почали відбуватися суттєві зміни у внутрішній та зовнішній політиці держави та перебудовуватися робота правоохоронних органів.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Метою статті є дослідити стан кадрового забезпечення органів міліції у середині 1950-х років. Поставлена мета конкретизується в таких завданнях:

– виявити основні проблеми і недоліки кадрового забезпечення міліції;

– визначити фактори, які впливали на існування кадрових проблем міліції у вказаний період;

– проаналізувати заходи, які планувалися Міністерством внутрішніх справ республіки для покращення кадрового забезпечення підрозділів міліції.

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ. Потрібно наголосити, що перші об'єктивні дослідження цього періоду почалися ще в роки перебудови, у 1988–1989 рр., але вони стосувалися загальних змін у структурі МВС та виділення з його складу КДБ. Більш предметне вивчення конкретної діяльності міліції та її проблем почалося тільки після проголошення незалежності України, тобто після 1991 р., а прискорилося після формування у Харківському національному університеті внутрішніх справ школи істориків права (1994 р.), які стали активно досліджувати цю проблематику. Особливо це стосується останніх 10 років. Деякі основні елементи організації та діяльності міліції знайшли своє висвітлення в дисертаціях М. М. Лагоші (2000), М. М. Войцеховського (2001), М. М. Геруса (2021), О. М. Калюка (2006), О. В. Пристайко (2021), С. А. Саблука (2017). Можна відмітити також, що певні аспекти цієї проблематики досліджуються в монографіях О. М. Бандурки (2022) «Від генеральних секретарів до міністрів внутрішніх справ», І. Г. Біласа (1994) «Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий

аналіз», В. А. Греченка (2021) «Керівники Харківської міліції/поліції (1918–2021 рр.): історико-правове дослідження», В. Т. Окіпнюка (2019) «Радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.)», Сокурєнка В. В., Бандурки О. М., Греченка В. А. (2017) «Підготовка охоронців правопорядку в Харкові: 100 років історії (1917–2017 рр.)», Ю. І. Шаповала (1993) «Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії». Основні тенденції цих досліджень на початку 2000-х років аналізуються у статті В. А. Греченка та О. Н. Ярмиша (2004). Але всі ці публікації, незважаючи на їхню відносно достатню кількість, висвітлюють лише окремі незначні аспекти вказаної проблеми, тому подана стаття має істотні елементи наукової новизни. Ця новизна полягає в тому, що вперше комплексно висвітлено основні аспекти кадрових проблем у міліції в середині 1950-х років, визначено їх причини та наслідки, заходи, які вживалися керівництвом МВС України для поліпшення ситуації.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Аналізуючи поставлену проблему, ми спиралися насамперед на принцип історизму, що дало можливість дослідити вказаний процес у розвитку, у тісному переплетінні з конкретними політичними умовами початку лібералізації радянського тоталітарного режиму. Засадничою основою дослідження було обрано також принцип об'єктивності, що створило сприятливі умови для всебічного розгляду питання, отримання принципової новизни у дослідженні зазначеної проблеми.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. Проведені після зміни влади в СРСР у 1953 р. перші заходи щодо зміцнення кадрового апарату органів міліції деякою мірою дали свої результати. Однак до середини 1950-х років у зв'язку з надмірною централізацією всієї політичної системи в СРСР кадрове питання, як і раніше, було одним із найголовніших серед усіх управлінських. Це було зумовлено тим, що при всьому бажанні та зусиллях кадрові органи МВС СРСР не могли врахувати специфіку вирішення кадрових проблем, характерних для окремо взятої республіки та її областей.

Незважаючи на наявність надцентралізації у вирішенні кадрових питань, штатна чисельність органів, що працювали фактично в однакових умовах, істотно відрізнялася; навантаження на працівників основних служб цих органів мало різницю в десятки разів. Низьке матеріальне забезпечення призвело до штучного завищення посадових одиниць, у

результаті чого в управліннях міліції замість відділень створювалися «карликові» відділи, що склалися з 4–6 працівників, і «відділки» з 2–3 працівників. Унаслідок цього співвідношення керівників і підлеглих складало 1:3, а старших оперуповноважених до оперуповноважених – 3:1 (Войцеховський, 2001, с. 82).

При цьому слід зауважити, що кризове становище кадрів в органах внутрішніх справ було зумовлено низкою причин: по-перше, значна частина кадрового складу міліції загинула під час бойових дій Другої світової війни, багато стали непрацездатними; по-друге, достатньо низький професійний та моральний стан в органах міліції призводив до значної плинності кадрів; по-третє, незадовільне кадрове та матеріально-технічне забезпечення міліцейських навчальних закладів обумовлювало недостатню професійність викладацького складу та рівень навчально-виховної роботи, що впливало на рівень підготовки кадрів міліції, які приймалися на службу. До того ж у 1953 р. у зв'язку із загальною реорганізацією системи органів внутрішніх справ СРСР була закрита низка відомчих навчальних закладів МВС, зокрема Харківська школа міліції¹.

На формування структури МВС УРСР впливала низка особливостей, характерних саме для цих територій. Серед них повоєнне збільшення злочинності, про що буде йтися далі, активний опір радянській владі національно-визвольного руху в західних областях України (ОУН УПА). До того ж територія України, а саме західні її області, за своїм географічним розташуванням стали транзитною зоною для репатріації військовополонених. Постійне перебування на території Української РСР військовополонених потребувало організації нових таборів для їхнього утримання, а також впливало на формування відповідної структурної організації цього підрозділу МВС та зміни у штатному розписі.

У листопаді 1953 р. МВС СРСР подало на розгляд Президії ЦК КПРС проект «Про скорочення штатної чисельності органів МВС та затвердження структури МВС СРСР». У ньому пропонувалося: провести об'єднання 4-го і 5-го управлінь в одне – 4-те управління МВС СРСР, 3-го і 5-го спецвідділів у 5-й спецвідділ МВС СРСР; ліквідувати 6-й спецвідділ з передачею його функцій 4-му управлінню МВС СРСР; ліквідувати Управління конвойної охорони, а його функції передати Головному управлінню

¹ Знання. Закон. Честь: Національний університет внутрішніх справ – 1994–2004. Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. С. 19.

внутрішньої охорони, яке повинно було змінити назву на Головне управління внутрішньої і конвойної охорони МВС СРСР; Головну бухгалтерію об'єднати з Фінансовим відділом МВС СРСР. Всього планувалося скоротити штат центрального апарату МВС СРСР на 20 % (Пристайко, 2021, с. 215).

Подальші зміни у структурі МВС відбулися на початку 1954 р. із ухваленням ЦК КПРС постанов «Про серйозні недоліки в роботі партійного і державного апарату», «Про суттєві недоліки в структурі міністерств та відомств і заходи щодо поліпшення роботи державного апарату». Як видно з назв постанов, цей курс був спрямований на усунення недоліків у системі управління шляхом її реформування. Певним чином ці рішення відбилися і на системі МВС не тільки союзно-республіканського рівня, а й союзних республік. Так, у січні 1954 р., керуючись вищезгаданою постановою ЦК КПРС, керівництвом МВС СРСР було прийнято рішення про перегляд штатів органів міліції по різних регіонах з урахуванням змін у чисельності населення та оперативної ситуації. У результаті управлінського штат органів міліції був скорочений на 12 % (Пристайко, 2021, с. 215).

Важливим рішенням, яке вплинуло на стан кадрового забезпечення МВС і міліції зокрема, було питання про виокремлення із структури МВС органів держбезпеки. Воно було поставлене вже у лютому 1954 р. Так, міністром внутрішніх справ СРСР С. Кругловим 4 лютого 1954 р. до Президії ЦК КПРС був направлений лист із пропозиціями виділити зі складу МВС апарату органів державної безпеки. Серед основних причин такого кроку визначалося неможливість проведення ефективної діяльності через громіздкість структури МВС та його органів і підрозділів. Виокремлення оперативно-чекістських управлінь повинно було забезпечити необхідні умови для покращення їхньої розвідувальної та контррозвідувальної діяльності. Також у листі було сформульовано пропозиції щодо побудови організаційної структури МВС СРСР із певними змінами. Пропонувалося включити до складу ГУМ Управління міліції на залізничному та водному транспорті. Враховуючи те, що після включення до складу МВС ГУЛАГу на правоохоронний орган було покладено виконання виробничої програми уряду та значний обсяг капітального будівництва, було запропоновано поновити в системі Міністерства Управління матеріально-технічного постачання. Також була внесена пропозиція про ліквідацію міських та районних відділів та

відділень МВС, існування яких при проведенні зазначених організаційних заходів уже не вважалося необхідністю. При цьому оперативне керівництво роботою існуючих в містах і районах органів пожежної охорони, архівних органів і спецкомендатур у місцях поселень мало бути покладене на начальників відповідних відділів та відділень міліції. Ліквідація таких відділів та відділень МВС в адміністративних районах країни не передбачалася в Естонській, Латвійській та Литовській республіках, а також у західних областях УРСР. Замість ліквідації таких відділів та відділень на їхній базі у названих республіках мали бути створені апарати уповноважених Комітету у справах державної безпеки (Пристайко, 2021, с. 217–218). Такий крок вважався необхідним з урахуванням політичної ситуації на зазначених територіях. Відповідно до рішення ЦК КПРС Указом Президії Верховної Ради СРСР від 13 березня 1954 р. органи держбезпеки були виділені зі складу МВС і утворений Комітет державної безпеки при Раді Міністрів СРСР (Окіпнюк, 2007, с. 419).

У складі МВС водночас залишалися: Головне управління міліції, Головне управління виправно-трудових таборів і колоній, Головне управління прикордонних військ, Головне управління внутрішньої і конвойної охорони, Головне управління пожежної охорони, Головне управління служби МППО, Головне управління геодезії та картографії, Головне управління військового постачання, Тюремне управління, Воєнно-будівельне управління, Відділ урядового зв'язку, Відділ фельд'єгерського зв'язку, Відділ з нагляду за висланими та спецпоселенцями, Відділ з охорони та обліку державних запасів дорогоцінних металів, алмазного фонду та інших цінностей, Відділ по контролю та інспектуванню відомчої охорони, відділ залізничних і водних перевезень. Крім того, до складу МВС увійшли всі структурні підрозділи, які виконували функції із забезпечення діяльності підрозділів апарату МВС.

Міністерство внутрішніх справ, будучи де-юре правоохоронним органом, де-факто являло собою господарсько-силове відомство, завданням якого було створення (будівництво) різних господарських об'єктів за допомогою експлуатації безкоштовної робочої сили ув'язнених і висланих. Якщо виокремити підрозділи, які знаходились у структурі МВС, то їхню діяльність можна звести до трьох основних напрямів: 1) виконання покарань у вигляді позбавлення волі та інших видів покарань: висилка, примусові роботи (ГУЛАГ, тюремне

управління); 2) пожежна та міжвідомча охорона; 3) економічна діяльність.

Останній напрям вважався істотно важливим, про що свідчить наявність великої кількості спеціалізованих підрозділів за різними галузями економіки. Довгі роки МВС вважалося у радянській державі одним із лідерів за темпами та обсягом виробленої продукції та виконаної роботи, хоча силове відомство взагалі не повинно було займатися економічною діяльністю нарівні з іншими суб'єктами господарської діяльності. За цих обставин із МВС фактично було виведено всі структурні збройні формування й органи, які здійснювали оперативно-розшукову діяльність, за винятком ГУЛАГу.

Кваліфікація кадрів міліції була пов'язана з основним завданням органів правопорядку – протидією злочинності. У середині 1950-х років криміногенна ситуація в державі характеризувалася зростанням злочинності, особливо вчиненням тяжких злочинів. Відмітимо, що у 1953 р. було зареєстровано 552 281 злочин, у 1954 р. – 478 912, у 1955 р. – 554 155 (Ворожко, 2015, с. 174). Слід звернути увагу, що до 1953 р. єдиного обліку вчинених злочинів у МВС не існувало, а до реєстру вносилися лише ті злочини, в яких було встановлено обвинувачених.

Запровадження політики «відлиги» викликало зміни і у кримінально-правовій політиці. Відбулося скасування більшості указів і постанов 1930–1940 рр., які були нормативною базою політичних репресій. Так, у 1953–1956 рр. було ухвалено законодавчі акти про скасування кримінальної відповідальності за невироблення колгоспниками обов'язкового мінімуму трудоднів, за ухилення від мобілізації на сільськогосподарські роботи, за самовільний проїзд у товарних поїздах (!), за прогул та самовільний відхід із підприємств та установ. Деякі злочинні діяння (посадові та господарські порушення) замінювалися заходами адміністративного і дисциплінарного характеру. Важливу роль у суспільному житті відіграли укази Президії Верховної Ради СРСР, ухвалені у вересні 1955 р. Так, згідно з указом «Про дострокове звільнення засуджених з місць ув'язнення» від 3 вересня 1955 р. передбачалося звільнення соціально незахищених верств населення: інвалідів, пристарілих, осіб з невиліковними хворобами, вагітних жінок та жінок, які мали малолітніх дітей (із таборів, колоній і в'язниць МВС УРСР мали вийти 8 884 особи)¹. Водночас нега-

тивним аспектом цього указу було його застосування без урахування небезпечності вчиненого злочину. Із 183 достроково звільнених осіб із місць ув'язнення, засуджених за крадіжки, майже 100 осіб незабаром знову були притягнуті до судової відповідальності за такі ж злочини. Прокуратура УРСР змушена була дати вказівку прокурорам областей республіки тимчасово не застосовувати указ відносно 368 осіб, засуджених за крадіжки у великих розмірах².

Влада пояснювала зростання загальної злочинності лише масовими порушеннями законності службовими особами правоохоронних органів та їхньою недостатньою укомплектованістю. Дійсно, зниження професійного рівня кадрового складу органів внутрішніх справ у результаті постійної зміни кадрів, призвело до порушення структури функціонування правоохоронних органів та підвищення рівня злочинності. Продовжувалася тенденція кадрового забезпечення правоохоронних органів особами партійно-комсомольського резерву, які не мали ні відповідного досвіду, ні відповідної освіти, а також військовослужбовцями, звільненими в запас (Герус, 2021, с. 77).

Новою проблемою, яка виникла в державі, стала злочинність серед працівників міліції. Так, за IV квартал 1952 р. трибуналами Українського округу було розглянуто 232 справи, за якими засуджено до покарання у вигляді позбавлення волі строком на п'ять і більше років понад 256 військовослужбовців військ МВС і працівників органів МВС і МДБ³. Лише за I півріччя 1952 р. було затримано близько 20 тис. осіб, а близько 2 тис. працівників міліції були звільнені за службову непридатність, у зв'язку із закриттям кримінальних справ та прийняттям виправдувальних рішень стосовно підозрюваних, справи щодо яких порушувалися працівниками правоохоронних органів⁴.

У доповіді міністра внутрішніх справ УРСР Т. М. Строкача на оперативній нараді начальників управлінь Міністерства внутрішніх справ УРСР та їх заступників з кадрової роботи, проведеної у січні 1953 р., відмічалось, що підбір кадрів до правоохоронних органів «здійснювався не за діловими і політичними якостями, а за знайомством та на основі особистої приязні»⁵.

² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4088. Арк. 140.

³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4937. Арк. 21–24.

⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4936. Арк. 4.

⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4939. Арк. 12.

¹ ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань України). Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4088. Арк. 142.

Найбільша кількість порушень виявлена працівниками міліції західноукраїнських областей, а також Одеської, Сталінської, Харківської та Київської областей¹.

Тому кадрова політика постійно залишалася в полі уваги керівництва МВС республіки. У листопаді 1953 р. був переглянутий та упорядкований перелік посад керівного складу управлінь МВС областей УРСР, що входили до номенклатури МВС СРСР та МВС УРСР. Це означало, що на ці посади можна було призначати лише за згодою цих органів. Сюди входили начальники обласних управлінь МВС, їхні заступники, начальники відділів та їхні заступники, начальники особливих інспекцій відділів кадрів УМВС, начальники деяких самостійних відділень УМВС, начальники міських відділів МВС, начальники районних відділів МВС, начальники міських та районних відділень МВС, начальники слідчих та внутрішніх в'язниць УМВС².

7 червня 1955 р. колегія МВС УРСР ухвалила рішення «Про стан роботи щодо укріплення штатів органів МВС та міліції та створення дієвого резерву висунення на керівні посади», яке підписав міністр внутрішніх справ УРСР, генерал-лейтенант Тимофій Строкач³. У ньому зазначалося, що за 1953–1954 рр. була проведена значна робота щодо комплектування та закріплення кадрів органів МВС, очищення їх від морально нестійких осіб, п'яниць, порушників дисципліни і законності, передбачалося створення деякого резерву висунення на керівні посади. Це свідчить, що МВС визнавало наявність у лавах своїх працівників аморальних людей, п'яниць, порушників дисципліни і законності.

Заразом у справі підбору, розстановки, вивчення та виховання кадрів, у роботі з резервом, як зазначалося в рішенні колегії МВС УРСР, були значні недоліки. В управліннях МВС і міліції Дрогобицької, Одеської, Рівненської, Станіславської, Херсонської, Черкаської областей рівень укомплектованості залишався низьким і складав 95–97 % штатної чисельності. Як нам здається, такий рівень укомплектованості навряд чи можна вважати низьким, скоріше не цілком достатнім. Очевидно, міністерство тут намагалося дещо

«згустити фарби», акцентувати увагу на цьому недоліку та націлити свої кадрові органи на більш продуктивну роботу.

В УМВС Вінницької, Запорізької, Кіровоградської, Хмельницької та інших областей, як вказувалося далі в рішенні, були вакантні посади райпожежінспекторів та дільничних уповноважених міліції, у зв'язку з чим без керівництва залишалися важливі ділянки роботи органів МВС. Колегія відмічала, що начальники відділів кадрів УМВС та УМ областей Кримської – Тимофіїв, Логінов, Одеської – Красноп'яров, Бондар, Станіславської – Нестеровський, Самойлов замість планомірної роботи при комплектуванні кадрів допускали шкідливу (термінологія ще з 1937 р. – *авт.*) поспішність, «компанійщину», незадовільно вивчали працівників, які приймалися на роботу, внаслідок чого в міліцію проникали випадкові, морально нестійкі особи, яких через кілька місяців вимушені були звільняти за різними обставинами. У низці МВС, особливо у Ворошиловградській, Сталінській, Одеській, Тернопільській областях, а також в управліннях міліції Києва, Львова, Харкова плінність кадрів залишалася високою і складала в середньому за рік 20–25 % особового складу⁴. Тут ми цілком погоджуємося з оцінкою колегії: дійсно, плінність кадрів у 25 % на рік є дуже високою за будь-яких умов, крім воєнного часу. Висока плінність кадрів свідчила, що керівний склад управлінь і підрозділів слабо займався вихованням особового складу, не вживав дієвих заходів щодо зміцнення дисципліни. У результаті цього, як наголошувала колегія МВС, значна кількість працівників скоювала аморальні вчинки, порушувала дисципліну та законність, що призводило до їхнього звільнення з органів МВС та міліції. Плінності кадрів сприяла також відсутність роботи щодо покращення житлово-побутових умов міліціонерів, особливо працівників, які проживали в гуртожитках. Особливі інспекції УМВД та міліції незадовільно проводили профілактичні заходи щодо попередження порушень дисципліни серед особового складу і в деяких випадках не виявляли необхідної чуткості та об'єктивності при перевірці фактів про проступки працівників. Відсутність достатньої відповідальності за поповнення кадрів МВС грамотними працівниками, за підвищення ідейного, загальноосвітнього рівня та ділової кваліфікації особового складу та висока плінність кадрів призвели до того, що

¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 1733. Арк. 8.

² ГДА СБУ (Галузевий державний архів Служби безпеки України). Ф. 16. Оп. 1. Спр. 203. Арк. 75–76.

³ ГДА МВС України (Галузевий державний архів МВС України). Ф. 46. Т. 2. Оп. 1. Спр. 235. Арк. 104–107.

⁴ ГДА МВС України. Ф. 46. Т. 2. Оп. 1. Спр. 235. Арк. 104.

в управліннях МВС та міліції Дніпропетровської, Запорізької, Кримської, Одеської та Чернівецької областей погіршився якісний склад кадрів (виросла кількість працівників із нижчою освітою). На початок 1955 р. в органах міліції МВС УРСР більше 16 % працівників карного розшуку (далі – ВКР), 7,5 % працівників ВБРСВ мали нижчу освіту та більше 60 % – незакінчену середню освіту, 50 % начальників міськрайонів міліції не мали навіть середньої освіти¹. Цифри, дійсно, вражають і такі, що не потребують окремих коментарів. Цікава деталь: коли постало питання про встановлення надбавки за знання іноземних мов працівникам МВС, то таких в апараті виявилось двоє: один знав англійську та іспанську, і йому встановили 15 % надбавку, а другий – лише англійську, тому йому встановили 10 % надбавку².

В управліннях МВС та міліції Станіславської, Вінницької, Кримської, Хмельницької, Миколаївської, Сумської, Херсонської та Чернівецької областей резерв на висунення був дуже малочисельний і не міг задовольняти зростаючі потреби в керівних кадрах.

Відсутність дієвого резерву призводила до істотної затримки у комплектації окремих керівних посад (УМВС Одеської, Закарпатської, Вінницької, Сталінської, Дніпропетровської, Харківської областей), до випадків висунення на керівні посади маловивчених та непідготовлених працівників, які через нетривалий час звільнялися з посад або з міліції взагалі (Козін – УМ Ворошиловградської області, Новіков – УМ м. Сталіно, Ждаха, Гічев, Сліпченко – УМ м. Кривий Ріг), що призводило до великої необґрунтованої змінюваності керівних кадрів. В УМВС Вінницької області упродовж двох років двічі змінювався склад карного розшуку в районах. В УМВС Станіславської області з 16 працівників ВКР було замінено 15³. Інакше, як хаосом і дезорганізацією, це не назвеш. Звичайно, це призводило до того, що протидія кримінальній злочинності в цих областях знаходилася на низькому рівні.

Колегія МВС зазначала, що начальники відділів кадрів областей (Харківської – Садовський, Вінницької – Іщенко, Сумської – Бойко, Миколаївської – Іванов) слабо контролюють роботу кадрових апаратів міліції та

не надають їм практичної підтримки. Також наголошувалося, що начальники відділів кадрів УМ областей (Ровенської – Либідь, Тернопільської – Максименко, Вінницької – Павлишин, Одеської – Бондар, Ковшун, Кримської – Логінов, Дрогобицької – Лук'янкін, Станіславської – Самойлов), користуючись безконтрольністю з боку начальників управлінь МВС, міліції та відділів кадрів УМВС, незадовільно займалися підбором, вивченням і вихованням кадрів міліції.

Серйозні недоліки в комплектуванні кадрів, створенні дієвого резерву висунення на керівні посади свідчили про те, що відділ кадрів МВС УРСР (Долинний, Шевченко, Полинець), ВК УМ МВС УРСР (Бурліков, Проскуров, Терещенко), ВК УІТЛК УРСР (Витчиков), ВК УПО УРСР (Луценко, Ільяшкевич), ВК УМПО МВС УРСР (Банін) ще повільно перебудовували роботу з кадрами у світлі нових, підвищених вимог.

Для покращення стану кадрового забезпечення органів міліції колегія МВС УРСР ухвалила спеціальну постанову, в якій були висловлені зауваження на адресу керівників кадрових апаратів міністерства, зокрема відділів кадрів МВС УРСР (Долинному), УМ МВС УРСР (Бурлікову) та інших управлінь МВС, начальникам обласних управлінь МВС та міліції. Їм було приписано в короткі терміни ліквідувати наявні серйозні недоліки у комплектуванні органів МВС та міліції та роботі з резервом на висунення.

Начальникам управлінь МВС, міліції було в категоричній формі рекомендовано: обговорити стан роботи з підбору, розстановки і виховання кадрів, створення дієвого резерву висунення на нарадах керівного складу та вжити заходів щодо корінного покращення роботи з кадрами; покращити керівництво відділами кадрів та у місячний термін зміцнити їх більш підготовленими та досвідченими працівниками; з метою поліпшення контролю і підвищення відповідальності за роботу з кадрами систематично заслуховувати на нарадах керівництва управлінь МВС і міліції доповіді начальників відділів кадрів, органів та підрозділів МВС щодо їхньої роботи з виховання кадрів; на підставі глибокого вивчення кадрів на практичній роботі створити дієвий резерв висунення на керівні посади і упродовж 1955–1956 рр. добитися такої розстановки кадрів, щоб на посадах заступників начальників відділів, органів та підрозділів МВС були такі працівники, які за своїми діловими і політичними якостями могли би бути висунуті на вищі посади.

¹ ГДА МВС України. Ф. 46. Т. 2. Оп. 1. Спр. 235. Арк. 105.

² ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 199. Арк. 30.

³ ГДА МВС України. Ф. 46. Т. 2. Оп. 1. Спр. 235. Арк. 106.

Відділу кадрів МВС УРСР (Шевченко, Полинєць), заступнику начальника УМВС по кадрам Бурлікову, начальникам кадрових апаратів Витчікову, Луценку, Баніну було приписано посилити контроль за станом роботи з комплектування кадрами органів міліції, пожежної охорони та інших підрозділів МВС та вжити заходів щодо повного укомплектування вакантних посад та заміни якісного некомплекту керівного складу номенклатури МВС СРСР та МВС УРСР.

Начальникам відділів кадрів УМВС областей (Харківської – Садовському, Вінницької – Іщенку, Станіславської – Несторовському, Запорізької – Шишлакову) і начальникам відділів кадрів УМ УМВС областей (Дрогобицької – Лук'янкінку, Ровенської – Либідю, Тернопільської – Максименку і УМ Харкова – Крюкову) було вказано на їхню незадовільну роботу з кадрами¹.

Отже, постанова містила деякий аналіз причин недоліків у забезпеченні кадрами міліції, в ній називалися найхарактерніші з цих недоліків та відповідальні за їхню наявність працівники республіканського кадрового апарату та обласних відділів кадрів. Роботу частини з них було визнано незадовільною, але без організаційних висновків, тобто без усунення їх з посади. Це означало, що їхню роботу не визвали такою ж уже провальною. У постанові була окреслена і низка заходів, яку можна характеризувати як тривіальну: обговорювати кадрове питання на нарадах, посилити за ним контроль, створити дієвий резерв тощо, тобто фактично нічого креативного, але це рішення можна розцінювати як спробу «накачування» та нагадування кадровим апаратам про їхні функціональні обов'язки.

Із позитивних наслідків рішення колегії МВС можна відмітити такий. У цих умовах перед міліцейськими навчальними закладами України, зокрема Харківською школою міліції, знову було поставлене завдання активізувати процес якісної підготовки кадрів. Наприкінці 1955 р. наказом МВС УРСР № 138 у Харкові було створено Міжобласний навчальний пункт міліції (Бандурка, 1995, с. 16), в якому навчалися від 100 до 150 осіб. Він обслуговував шість областей України².

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Бандурка О. М. Від генеральних секретарів до міністрів внутрішніх справ. Харків : Майдан, 2022. 544 с.
2. Бандурка О. М. Університет внутрішніх справ: минуле, сучасне, майбутнє. *Інформаційний бюлетень Республіканського навчально-методичного центру*. 1995. № 3. С. 16–18.

¹ ГДА МВС України. Ф. 46. Т. 2. Оп. 1. Спр. 235. Арк. 107.

² Знання. Закон. Честь: Національний університет внутрішніх справ – 1994–2004. Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. С. 19.

ВИСНОВКИ. Умови повоєнної відбудови і повернення країни до мирного існування владо поставили до порядку денного життєдіяльності країни вжиття заходів, спрямованих на вдосконалення діяльності всіх ланок державної системи управління, з внесенням відповідних змін як до їхніх завдань та функцій, так і до їхньої структурної організації. Системі МВС в цьому контексті відводилося одне з перших місць, оскільки поряд з основним завданням – охороною громадського порядку в країні – поставало питання про видозміну тоталітарного режиму в державі. Для цього потрібно було зміцнити самі ці силові структури і не лише шляхом трансформування їхніх функцій, але й за допомогою покращення ситуації з кадрами. У середині 1950-х років кадрове забезпечення міліції УРСР знаходилося на невисокому рівні. Значною була плінність кадрів. Це було пов'язано з помилками відбору кадрів до лав цього органу правопорядку, недостатньою перевіркою їхніх ділових та моральних якостей, недостатньою також привабливістю служби в міліції через низьке матеріальне забезпечення та погані житлово-побутові умови. На явно недостатньому рівні знаходилася професійна підготовка кадрів для міліції, у 1953 р. була закрита низка обласних шкіл міліції. Низьким був також загальний освітній рівень працівників міліції, значна частина з них не мала навіть неповної середньої освіти, зокрема це стосувалося начальників міських та районних відділів міліції, працівників ВБРСВ.

У 1955 р. стан кадрового забезпечення став предметом спеціального обговорення на колегії МВС УРСР. Були виявлені конкретні недоліки в роботі кадрових апаратів як у республіканському МВС, так і обласних управлінь республіки. У багатьох з них був відсутній дієвий резерв кадрів, що призводило до істотної затримки у комплектації окремих керівних посад. У постанові було визначено заходи щодо поліпшення кадрової ситуації, але їх не можна назвати достатньо продуманими, проте ця постанова колегії відіграла певну позитивну роль у поліпшенні рівня роботи з кадрами в міліції республіки.

3. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 кн. Київ : Либідь ; Військо України, 1994. Кн. 2. 686 с.
4. Войцеховський М. М. Правові основи організації та діяльності міліції України у повоєнний період (1946–1953 рр.) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2001. 176 с.
5. Ворошко В. П. Становлення та розвиток системи захисту державних секретів у радянській Україні (1919–1954 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2015. 232 с.
6. Герус М. М. Кримінальне судочинство в УРСР у післявоєнний період (1945–1958 рр.) : історико-правове дослідження : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2021. 272 с.
7. Греченко В. А., Ярмаш О. Н. Основні тенденції в дослідженнях історії радянського тоталітарного режиму 20–50-х років ХХ ст. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2004. Вип. 27. С. 196–207.
8. Калюк О. М. Війська НКВС (МВС) в Україні (1939–1953 рр.) : історико-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2006. 182 с.
9. Керівники Харківської міліції/поліції (1918–2021 рр.) : історико-правове дослідження / за заг. ред. В. А. Греченка. Харків : Майдан, 2021. 402 с.
10. Лагоша М. М. Міліція України в 1945–1953 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 2000. 24 с.
11. Окіпнюк В. Т. Комітет державної безпеки // *Енциклопедія історії України* : в 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2007. Т. 4: Ка-Ком. С. 419–420.
12. Окіпнюк В. Т. Радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.) : монографія. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2019. 416 с.
13. Пристайко О. В. НКВС-МВС УРСР (1934–1954 рр.) : структурна побудова та функції (історико-правове дослідження) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2021. 272 с.
14. Саблук С. А. Кримінально-правовий контроль за злочинністю в Україні у 1922–1960 рр. : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2017. 476 с.
15. Смирнов Ю. О., Михайленко П. П., Святоцький О. Д., Ануфрієв М. І. Міліція України: історичний нарис, портрети, події : наук.-попул. вид. / за заг. ред. Ю. О. Смирнова. Київ : Ін Юре, 2002. 798 с.
16. Сокурєнко В. В., Бандурка О. М., Греченко В. А. Підготовка охоронців правопорядку в Харкові: 100 років історії (1917–2017 рр.) : до 100-річчя подій Української революції. Харків : Золота миля, 2017. 496 с.
17. Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. Київ : Наук. думка, 1993. 349 с.

Надійшла до редакції: 06.01.2023

Прийнята до опублікування: 27.01.2023

REFERENCES

1. Bandurka, O. M. (1995). University of Internal Affairs: past, present, future. *Information Bulletin of the Republican Educational and Methodological Center*, 3, 16-18.
2. Bandurka, O. M. (2022). *From general secretaries to Ministers of Internal Affairs*. Mайдan.
3. Bilas, I. H. (1994). *Repressive and punitive system in Ukraine. 1917–1953: Socio-political and historical-legal analysis* (Book 2). Lybid; Army of Ukraine.
4. Grechenko, V. A. (Ed.). (2021). *Leaders of the Kharkiv militia/police (1918–2021): historical and legal research*. Mайдan.
5. Grechenko, V. A., & Yarmysh, O. N. (2004). The main trends in the research of the history of the Soviet totalitarian regime of the 20s–50s of the 20th century. *Bulletin of the National University of Internal Affairs*, 27, 196-207.
6. Herus, M. M. (2021). *Criminal justice in the Ukrainian SSR in the post-war period (1945–1958): historical and legal research* [Doctoral dissertation, Kharkiv National University of Internal Affairs].
7. Kaliuk, O. M. (2006). *PCIA troops (MIA) in Ukraine (1939–1953): historical and legal aspect* [Candidate dissertation, Kyiv National University of Internal Affairs].
8. Lahosha, M. M. (2000). *Militia of Ukraine in 1945–1953* [Candidate thesis, Donetsk State University].
9. Okipniuk, V. T. (2007). State Security Committee. In V. A. Smolii (Ed.), *Encyclopedia of the history of Ukraine* (Vol. 4) (pp. 419-420). Scientific thought.
10. Okipniuk, V. T. (2019). *Soviet state security agencies in Ukraine during the reign of the totalitarian regime (1929–1953)*. OLDI-PLUS.
11. Prystaiko, O. V. (2021). *PCIA-MIA of the Ukrainian SSR (1934–1954): structural construction and functions (historical and legal research)* [Doctoral dissertation, National Academy of Internal Affairs].

12. Sabluk, S. A. (2017). *Criminal and legal control of crime in Ukraine in 1922–1960* [Doctoral dissertation, Kyiv National Academy of Internal Affairs].
13. Shapoval, Yu. I. (1993). *Ukraine in the 20s–50s: pages of unwritten history*. Scientific thought.
14. Smyrnov, Yu. O., Mykhailenko, P. P., Sviatotskiy, O. D., & Anufriev, M. I. (2002). *Militia of Ukraine: historical sketch, portraits, events: popular scientific edition* (Yu. O. Smirnov, Ed.). Kyiv: In Jure.
15. Sokurenko, V. V., Bandurka, O. M., & Grechenko, V. A. (2017). *Training of law enforcement officers in Kharkiv: 100 years of history (1917–2017): to the 100th anniversary of the events of the Ukrainian Revolution*. Golden Mile.
16. Voitsekhovskiy, M. M. (2001). *Legal foundations of the organization and activity of the militia of Ukraine in the post-war period (1946–1953)* [Candidate dissertation, Kharkiv National University of Internal Affairs].
17. Vorozhko, V. P. (2015). *Formation and development of the system of protection of state secrets in Soviet Ukraine (1919–1954)* [Candidate dissertation, Pereiaslav-Khmelnitskiy Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University].

Received the editorial office: 6 January 2023

Accepted for publication: 27 January 2023

ВЛАДИМИР АНАТОЛЬЕВИЧ ГРЕЧЕНКО,

*доктор исторических наук, профессор,
заслуженный работник образования Украины,
Харьковский национальный университет внутренних дел,
кафедра социально-гуманитарных дисциплин;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6046-0178>,
e-mail: grechenko18@gmail.com*

СОСТОЯНИЕ КАДРОВОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ МИЛИЦИИ УССР В СЕРЕДИНЕ 1950-Х ГОДОВ

Рассмотрен актуальный и недостаточно исследованный в историко-правовой науке вопрос о структурных изменениях в МВД и их влиянии на состояние кадрового обеспечения милиции, действовавшей на территории РСФСР в первый период после смены власти в СССР, в условиях частичной либерализации советского тоталитарного режима (1954–1955 гг.). Анализ деятельности милиции в этот период показывает, что степень противодействия преступности напрямую была связана с уровнем квалификации работников милиции. Их недостаточный уровень образования и стаж работы уменьшали эффективность такого противодействия. В работе областных и городских управлений милиции имели место существенные недостатки по подбору, расстановке и выдвижению руководящих кадров милиции – этот вопрос недостаточно контролировался со стороны МВД республики.

Ключевые слова: Украина, 1950-е годы, Министерство внутренних дел, милиция, кадры.

VOLODYMYR ANATOLIIOVYCH GRECHENKO,

*Doctor of Historical Sciences, Professor,
Honored Education Worker of Ukraine,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Social and Humanitarian Disciplines;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6046-0178>,
e-mail: grechenko18@gmail.com*

THE STATE OF POLICE STAFFING IN THE UKRAINIAN SSR IN THE MID-1950S

A topical and insufficiently studied issue in historical and legal science is the question of structural changes in the Ministry of Internal Affairs and their impact on the state of staffing of the police operating in the Ukrainian SSR in the first period after the change of power in the USSR, in the context of partial liberalization of the Soviet totalitarian regime (1954–1955). An analysis of police activity during this period shows that the level of crime prevention was correlated with the level of qualification of police officers. There were significant shortcomings in the work of regional and city police departments in the selection, placement and promotion of police management personnel as this issue was not sufficiently controlled by the republic's Ministry of Internal Affairs. It has been emphasized that in the mid-1950s, the staffing of the police of the Ukrainian SSR was at a low level. There was a significant turnover of personnel. This was due to mistakes in the selection of personnel to the ranks of this law enforcement body, insufficient

verification of their business and moral qualities, and insufficient attractiveness of police service due to low material support and poor living conditions. Professional training for the police was clearly insufficient, and in 1953 a number of regional police schools were closed. The general educational level of police officers was also low, a significant number of them did not even have an incomplete secondary education. At the beginning of 1955, more than 16 % of the police officers of the Ministry of Internal Affairs of the Ukrainian SSR, 7.5 % of the employees of the Department for Combating the Theft of Socialist Property had a secondary education and more than 60 % had incomplete secondary education, and 50 % of the heads of city police stations did not even have a secondary education. In 1955, the state of staffing became the subject of a special discussion at the Board of the Ministry of Internal Affairs of the Ukrainian SSR. Specific shortcomings were identified in the work of personnel departments both in the republican MIA and in the regional departments of the republic. Many of them did not have an effective personnel reserve, which led to significant delays in staffing certain management positions. The resolution identified measures to improve the personnel situation, but they cannot be called sufficiently well-thought-out, however, this resolution of the board played a certain positive role in improving the level of work with personnel in the police of the republic.

Key words: *Ukraine, 1950s, Ministry of Internal Affairs, police, personnel.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Греченко В. А. Стан кадрового забезпечення міліції УРСР у середині 1950-х років. *Право і безпека*. 2023. № 1 (88). С. 56–65. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.05>.

Citation (APA): Grechenko, V. A. (2023). The state of police staffing in the Ukrainian SSR in the mid-1950s. *Law and Safety*, 1(88). 56–65. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.05>.

ОЛЕНА ГЕННАДІЇВНА ЮШКЕВИЧ,

кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра теорії та історії держави і права;

 <https://orcid.org/0000-0003-0024-6070>,
e-mail: el.iushkevich@gmail.com

АДВОКАТ ДИТИНИ В УКРАЇНІ

Досліджено позиції науковців, адвокатів щодо визначення поняття «адвокат дитини». Незважаючи на те, що в Україні вже майже три роки здійснюється сертифікація адвокатів дитини, ведеться відповідний реєстр, сьогодні українське законодавство не регламентує поняття «адвокат дитини», не закріплює вимоги до такої спеціалізації. Проаналізовано можливості, які надає Вища школа адвокатури Національної асоціації адвокатів України для отримання спеціалізації «адвокат дитини». Розглянуто досвід інших країн щодо використання на практиці понять «адвокат дитини у сімейних судах», «адвокація дітей» та встановлено вимоги до адвоката дитини.

Ключові слова: адвокат дитини, адвокація, дитяче право, дитина, дитячий адвокат, права дитини, неповнолітні.

Оригінальна стаття

ВСТУП. У загальному розумінні поняття «адвокат дитини» в Україні та всі належні до нього структурні елементи (сфери захисту, строки, підвідомчість тощо) розвивалися та розвиваються разом з інститутом адвокатури. Захист прав дітей завжди був актуальним питанням. Майже кожного дня діти потребують допомоги адвоката у сімейних, спадкових, трудових та інших спорах. У зв'язку з теперішньою ситуацією в Україні – збройною агресією росії – виникають нові гострі питання захисту прав дітей: евакуація з місць проведення бойових дій, деокупованих територій; перетин державного кордону; облік та забезпечення дітей як внутрішньо переміщених осіб тощо. На жаль, має місце злочинність серед дітей та щодо дітей, які відповідно стають безпосередніми клієнтами адвокатів.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.

Мета статті полягає в дослідженні сутності діяльності адвоката дитини. Враховуючи мету дослідження, потребують вирішення такі *завдання*: проаналізувати відповідні акти законодавства у сфері захисту прав дитини в Україні; дослідити позиції науковців щодо розуміння поняття «адвокат дитини»; визначити рівень кваліфікації адвоката дитини; окреслити коло справ, в яких діти потребують захисту за участі адвоката.

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ. Окремі питання захисту прав дитини в Україні за участю адвоката були предметом дослідження М. Буроменського, М. Бабішеної, О. Навроцького, О. Погорілець, Т. Симоненко та ін. Слід зазначити, що

безпосередньо дослідженню поняття «адвокат дитини» приділяли увагу українські адвокати – лектори Вищої школи адвокатури (далі – ВША) Національної асоціації адвокатів України (далі – НААУ), які викладають курс «Адвокат дитини», Г. Гаро, Т. Гнатюк, У. Ковна, Г. Колесник, Д. Незвиський, П. Пархоменко, О. Поєдинок, Т. Попко, С. Савицька.

Інтереси дитини в цивільному провадженні розглядалися адвокатом, сімейним медіатором, головою секції із сімейного права НААУ Г. Гаро (2020). У співавторстві було розроблено відповідний методичний посібник для адвокатів та інших зацікавлених осіб, де розглянуто особливості правового статусу дитини в цивільному процесі з метою забезпечення її інтересів у відповідних справах. У методичних рекомендаціях враховано досвід практикуючих адвокатів у сфері захисту прав дитини в цивільному процесі, що теоретично, законодавчо та практично розвивають поняття «адвокат дитини».

Проблемам правового захисту та притягнення до відповідальності учасників освітнього процесу в ситуації кібербулінгу присвячено публікації адвоката, медіатора, керівника центру «Адвокат дитини» ВША НААУ, заступника голови комітету із сімейного права НААУ Л. Гретченко (2022). Так, ефективним способом захисту прав потерпілого в ситуації булінгу є застосування до правопорушника цивільно-правової відповідальності, що враховує відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої цькуванням, а також за потреби

захист честі, гідності, ділової репутації (спростування недостовірної інформації).

Досвід міжнародних установ, що здійснюють правовий захист дітей та існують у багатьох країнах у різних формах, досліджували М. Бабішена, Г. Гаро (2019), Ю. Сегеда (2019). Зокрема, адвокат для дітей у США – це фахівець, який захищає права неповнолітніх у сімейних справах, справах щодо вчинення насильства над дітьми. Найбільшою організацією є Національна асоціація адвокатів для дітей (НАСС) – некомерційна дитяча адвокатська та професійна організація, діяльність якої спрямована на покращення благополуччя дітей та сімей у США. Її основне завдання – надання правової допомоги дітям. Канадські провінції мають різні установи, які є незалежними представниками дітей. У восьми канадських провінціях є офіційний адвокат для дітей, завданням якого є захист інтересів та добробуту, а також захист прав дітей у межах системи кримінального правосуддя. У Франції створений Дитячий центр адвокатури у Парижі (САС), який є неприбутковою організацією, що фінансується громадою та допомагає дітям, які постраждали від насильства (Гаро, Бабішена, 2019; Сегеда, 2019).

Чимало досліджень проблем захисту прав дітей за участі адвоката дитини проведені іноземними науковцями. Н. Сесілія Силіло-Цішонга (1990) досліджувала потенціал для адвокації з питань дітей, що є у конфлікті із законом. Зокрема, вчена зазначила, що діти є вразливими і часто страждають від того, що не можуть висловити дорослим свою думку. Необхідні зміни повинні починатися в сім'ї, для дітей-сиріт – у дитячих будинках, де, якщо не чують батьки та вихователі, потрібне втручання сторонніх осіб, які здійснюють послуги з адвокації. Міждисциплінарний підхід до захисту інтересів дітей, розвиваючи ключові навички за допомогою перевіреного процесу з шести кроків, який використовувався для навчання захисників дітей та створення соціальних змін у всьому світі, пропонують А. С. Райт і К. Дж. Джаффе (2014). Дослідники пропонують ознайомитися з процесом розробки плану та інструментів для кампанії захисту прав дітей у реальному житті та заходами для розвитку навичок, наприклад, як використовувати соціальні медіа для адвокації. Тематичні дослідження адвокаційних кампаній висвітлюють прикладні підходи до адвокації з низки питань, враховуючи добробут дітей, інвалідність, раннє дитинство й освіту.

Наведені наукові дослідження висвітлювали різні сфери життя дитини, в які може бу-

ти залучений адвокат для надання правової допомоги. Поряд із цим ішлося також про послуги з адвокації для дитини, міждисциплінарні підходи в питаннях захисту прав дітей. Отже, все це є передумовами для дослідження та з'ясування ролі адвоката дитини під час захисту прав дітей як індивідуально, так і в межах адвокації.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Загальнотеоретичні і спеціальні методи наукового пізнання дозволили осмислити зміст терміна «адвокат дитини» і досягти поставленої у статті мети. Зокрема, за допомогою методу аналізу окреслено позиції науковців, адвокатів щодо розуміння понять «адвокат дитини», «спеціалізація адвоката», «адвокація дітей». Діалектичний метод дозволив дослідити нормативні джерела у сфері захисту прав дитини, з'ясувати визначення поняття «адвокат дитини» на міжнародному та національному рівнях. Використання гносеологічного методу допомогло усвідомити важливість існування інституту адвоката дитини в Україні, який забезпечує реалізацію прав дитини у правовідносинах з органами опіки та піклування, соціальними службами, правоохоронними органами, судами. Метод сходження від абстрактного до конкретного дозволив показати важливість урахування державою (уповноваженими суб'єктами) підготовки фахівців ВША НААУ – адвокатів дитини, адже українське законодавство потребує внесення змін до регламентації поняття «адвокат дитини», розроблення спеціальних підзаконних нормативних актів щодо ведення справ адвокатом дитини тощо. Застосування порівняльно-правового методу дало змогу продемонструвати єдність підходів до використання понять «адвокат дитини», «адвокація дітей», «дитяче право» в Україні та інших країнах.

Емпіричну базу дослідження становлять наукові праці фахівців у галузі цивільного, кримінального, адміністративного права, а також представників інших галузей права, насамперед міжнародного. Нормативною основою є Конституція та закони України, підзаконні нормативно-правові акти.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. Аналіз чинного законодавства у сфері захисту прав дитини дає можливість стверджувати, що на сьогодні термін «адвокат дитини» не міститься в жодному нормативно-правовому акті, проте використовується в юридичній літературі, наукових публікаціях, матеріалах публічних виступів осіб, як правило, адвокатами, що мають свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю і захищають

права та інтереси дітей в Україні. В результаті пошуку терміна «адвокат дитини» в іноземних виданнях, нормативних актах можна говорити про «Child Advocate Attorney» (США, Велика Британія), «Prawnik dla nieletnich» (Польща). Термінами-синонімами виступають «юрист у справах неповнолітніх», «адвокат (для) неповнолітніх», відповідно англійською – «minor's Counsel (Attorney)», «advokids», «child's lawyer» тощо.

Відомими адвокатами дитини, які не лише захищають права дітей в українських судах, а й здійснюють навчання адвокатів, публікують відповідні статті, є Г. Гаро, Л. Гретченко, П. Пархоменко, О. Поєдинок, С. Савицька та ін. На їх думку, адвокат дитини – це людина, яка: чує думку, позицію дитини та намагається донести її до батьків, уповноважених органів та осіб, що мають заслухати дитину і врахувати її думку при вирішенні спорів; надає правову допомогу; допомагає адаптуватися в новій для дитини обстановці (приміщенні органів опіки та піклування, поліції, суду), зрозуміти систему правоохоронних органів і правосуддя. Він сприяє тому, щоб думка дитини та її інтереси (які не завжди співпадають з бажаннями батьків) були заслухані та враховані при вирішенні спорів (Гаро, 2020). Адвокат дитини має розуміти, що дитина потребує особливого ставлення до себе та особливого поведіння. Саме від поведінки адвоката дитини будуть залежати психологічний комфорт дитини, перебіг справи, формування довіри дитини до дорослих, представників держави (поліції, суддів). Він є провідником дитини, що опинилася в певних життєвих обставинах, у житті дорослих, зокрема у правоохоронній та судовій системах. Саме адвокат має розповісти дитині, що буде відбуватися з нею, які можливі події, документи та люди будуть на шляху подолання проблеми, які у дитини є права та обов'язки (Гаро, 2020).

Під час розгляду змісту поняття «адвокат дитини» чітко виокремлюються правові категорії «адвокат» і «дитина». Керуючись положеннями законів України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»¹, «Про охорону дитинства»² можна говорити, що адвокат дити-

ни – це особа, яка здійснює адвокатську діяльність на підставах та в передбаченому законом порядку, що полягає в незалежній професійній діяльності адвоката щодо здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги особі віком до 18 років (повноліття).

Надаючи загальну характеристику такому правовому явищу, як адвокат дитини, на нашу думку, слід звернутися до поняття «спеціалізація» в українській адвокатурі. Існує чимало підходів до тлумачення терміна «спеціалізація». Узагальнюючи наявні в юридичній літературі думки, О. Хотинська-Нор (2019, с. 84) акцентує увагу на чотирьох основних аспектах спеціалізації в адвокатурі: по-перше, спеціалізація передбачає умовну сегментацію сфер адвокатської діяльності; по-друге, спеціалізація передбачає наявність і концентрацію певних поглиблених (експертних) знань і навичок в адвоката у відповідній, відмінній від інших, сфері адвокатської діяльності; по-третє, обрана як спеціалізована сфера адвокатської діяльності є постійною та пріоритетною для адвоката; по-четверте, спеціалізація позиціонує, персоналізує та вирізняє адвоката серед його колег. А. Бірюкова (2018) додає, що, використовуючи галузевий підхід, спеціалізацію слід тлумачити як зосередження діяльності на відносно вузьких напрямках, окремих технологічних операціях чи видах продукції, що випускається, як розподіл праці за її окремими видами та формами. С. Гайдук (2020) акцентує увагу на спеціалізації адвоката як виборі конкретних правовідносин у конкретній підгалузі на підставі принципу компетентності, відповідно до якого адвокат зобов'язаний здійснювати захист і представництво клієнта компетентно і добросовісно. При цьому вчені виокремлюють рівні спеціалізації (корпоративний, професійний), її напрями (організаційний, функціональний), підстави для спеціалізації (сфера правовідносин (галузева диференціація права), клієнтура або їх поєднання у різних пропорціях) (Іваницький, 2017, с. 353), типи клієнтів (юридична особа, фізична особа).

Якщо враховувати вищенаведене, на нашу думку, спеціалізація «адвокат дитини» може бути як на корпоративному (створення в системі органів адвокатського самоврядування структурної одиниці, відповідальної саме за захист прав дітей), так і на професійному (законом передбачено здійснення адвокатської діяльності індивідуально, через адвокатське

¹ Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI // База (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17> (дата звернення: 13.01.2023).

² Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14> (дата звернення: 13.01.2023).

бюро та адвокатське об'єднання, які займаються в тому числі захистом прав дітей) рівнях. Сьогодні в Україні при Національній асоціації адвокатів України функціонують комітет із сімейного права, секція захисту прав дітей, комітет захисту прав людини, що разом складають робочу групу «Адвокат дитини».

Більш зрозумілою та загальноприйнятною для спеціалізації українських адвокатів є галузева диференціація права, заснована на теорії диференціації правовідносин. Тут можна говорити про адвоката дитини у цивільних (сімейних, спадкових) справах (цивільне право), кримінальних справах (кримінальне право), справах про адміністративні правопорушення (адміністративне право). Загальновідомим є факт, що кожен нормативно-правовий акт, що регулює правовідносини, в яких учасником є дитина, містить окремі розділи, присвячені особливостям захисту прав дітей.

Як правило, адвокат дитини надає правову допомогу дітям у цивільних справах: питання опіки та піклування, про стягнення аліментів, порядок участі батьків у вихованні, про визначення місця проживання, позбавлення батьківських прав тощо; кримінальних справах, в яких дитина виступає підозрюваною, обвинуваченою, потерпілою, свідком; у справах про адміністративні правопорушення – особа, яка вчинила адміністративне правопорушення.

У будь-яких ситуаціях першим, кого повідомляють про порушення прав дитини, є орган опіки та піклування, рішення якого обов'язкове до виконання, якщо не було звернення за захистом порушених прав та інтересів дитини до суду. Саме на цей орган за законом має обов'язок захисту прав та інтересів дитини, хоча безпосередня діяльність стосовно захисту прав дітей (дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей-сиріт) покладаються на служби у справах дітей. Для допомоги в роботі органу опіки та піклування створені комісії з питань захисту прав дитини із консультативно-дорадчими функціями (Савицька, 2015). Зрозуміло, що у проблемній ситуації дитина, права якої порушено, та навіть батьки чи інші особи, що захищають права дитини, губляться в різноманітті органів, служб та питанні, до якого з цих органів слід звернутися. Таким чином, на практиці виникають питання розмежування повноважень зазначених органів, які документи потрібно подати, строки розгляду і прийняття рішень у справі тощо, які допомагають вирішити адвокати дитини.

Справи щодо визначення місця проживання дітей та участі батьків у їх вихованні

складають значну частину справ за участі дитини. Як наголошують С. Василів та Я. Чабан (2021, с. 81), зазначена категорія справ виникає внаслідок розірвання шлюбу між батьками дитини та встановлення режиму їх роздільного проживання. Вкрай важливим є звернення адвокатом уваги батьків на інтереси та потреби їх дитини, а не на задоволення їх інтересів особистого та майнового характеру. Залежно від професійності адвоката визначення місця проживання дитини та участі батьків в її вихованні може не бути предметом розгляду в суді. Адвокат у таких справах може запропонувати та роз'яснити батькам переваги надання правової консультації, процедури медіації як альтернативного позасудового способу вирішення спірних питань.

Досить актуальним питанням є участь адвоката у процедурі медіації, де він представляє дитину як сторону медіації. На сьогодні медіація за участю дитини можлива у цивільному (до звернення до суду; за умови зупинення провадження у справі у зв'язку із проведенням медіації) та кримінальному (у зв'язку з каяттям, у разі примирення винного з потерпілим, у зв'язку зі зміною обстановки) процесі. Йдеться про впровадження відновного правосуддя в Україні (медіації у кримінальних справах) – процесу, в якому постраждалому та дитині-правопорушнику надаються можливості вирішити питання, пов'язані зі скоєним злочином (каяття, пробачення, матеріальні та моральні збитки), за допомогою нейтральної третьої сторони (медіатора). Ми погоджуємося з О. Нагорнюк-Данилюком (2020, с. 127–128), що медіація у кримінальних справах є тим альтернативним способом вирішення кримінальних справ, який допомагає розвантажити судову систему (відновне правосуддя стосується неповнолітніх, що вчинили кримінальне правопорушення вперше), прискорює тривалість судового розгляду (відновне правосуддя дозволяє за декілька зустрічей вирішити всі наявні питання), дозволяє самим учасникам кримінального правопорушення вирішити свою справу (під час відновного правосуддя рішення щодо наявних питань приймають сторони медіації, медіатор слідкує за процедурою та оформленням домовленостей, а суддя оформлює ці домовленості відповідно до законодавства).

Говорячи про типи клієнтів адвоката, слід виокремлювати дитину як фізичну особу, якій адвокат дитини надає правову допомогу. Необхідно звернути увагу, що українське законодавство оперує такими спеціальними поняттями, як «забезпечення найкращих інтересів

дитини», «жорстоке поводження з дитиною», «дитина, яка перебуває у складних життєвих обставинах», «дитина, яка потребує додаткового захисту», «контакт з дитиною», які притаманні лише справам за участю дитини.

Адвоката дитини слід відрізнити від осіб, що займаються адвокацією дітей. У такому випадку йдеться про дитячих адвокатів, таких як дитячий омбудсмен, дитячий комісар, юнацький комісар, дитячий захисник, дитяча комісія, юнацький омбудсмен, компетентний орган (Гаро, 2020). В Україні, на думку Г. Гаро (2020) та Л. Гретченко (2022), дитячий адвокат – це державний орган влади (дитячий омбудсмен (Уповноважений Президента з прав дитини), Міністерство молоді та спорту України, Комітет Верховної Ради України з питань сім'ї, молодіжної політики, спорту та туризму, ювенальні прокурори та ювенальна поліція), орган місцевого самоврядування (соціальні служби та інші служби, що захищають права дітей), відповідальний за охорону, захист і пропаганду прав дітей та молоді як у суспільстві загалом, так і у певних сферах, а також громадські об'єднання, які надають правову допомогу у сфері захисту прав дітей. Дитяча адвокатура – це низка осіб, професіоналів і адвокатських організацій, які працюють на захист найкращих інтересів дитини, приватні установи, що займаються питаннями соціального забезпечення.

У Великій Британії, наприклад, у 2003 р. уряд Асамблеї Уельсу, установчої країни в Західній Європі, що входить до Сполученого королівства Великої Британії та Північної Ірландії, затвердив Національні стандарти з надання послуг захисту прав дітей (National Standards for the Provision of Children's Advocacy Services)¹, відповідно до яких адвокація, поперше, полягає в тому, щоб представляти погляди, бажання та потреби дітей і молоді перед особами, які приймають рішення, і допомагає їм орієнтуватися в системі²; по-друге, прагне захистити права дітей, які можуть бути обмежені або можуть зазнати зловживань у низці сфер; по-третє, сукупність організованих заходів, що впливають на політику та дії для

досягнення позитивних змін у житті дітей на основі знань і досвіду безпосередньої роботи з дітьми, їхніми родинами та громадами. Зазначені Стандарти поширюють адвокацію для дітей та молоді віком до 21 року. Послуги надають незалежно та конфіденційно: інформацію; поради; адвокацію; представництво; підтримку. Ці стандарти послуг з адвокації є основою для планування, розвитку та перегляду практики адвокації на всіх рівнях. Вони були розроблені для служб місцевих органів влади та для волонтерських організацій, з якими вони працюють. Діти і молодь мають обрати захисника, адвоката. Наприклад, батьків, інших повнолітніх родичів, опікунів, соціальних працівників, вчителів, друзів та ін. Це називається «неформальна адвокація», «адвокація рівних». Зазначені особи можуть звертатися за порадою та підтримкою до відповідних служб за послугами з адвокації як їх адвокати. Тобто і цьому випадку дитина обирає собі адвоката – людину, якій вона довіряє висловити своє прохання, вимогу, думку, позицію, потребу тощо під час прийняття важливих рішень щодо свого життя. Можливо, це працівники соціальних служб, медичні сестри, лікарі чи будь-які сумлінні члени спільноти (Sililo-Tshishonga, 1990). Проте за необхідності дитина через послуги з адвокації може звернутися до юриста, зокрема адвоката, що безпосередньо займається адвокатською діяльністю. Людина, яка здійснює адвокацію дитини, не обов'язково має бути юристом, щоб захищати права дитини, яка їй небайдужа. Існує точка зору, що для того, щоб бути адвокатом, не потрібно досконало розумітися на законі. Багато людей, які працюють в організаціях у громадах, не є юристами, але мають базове розуміння закону, що стосується певної ситуації. Ці люди можуть допомогти дитині зрозуміти можливі варіанти та вирішити, чи потрібно викликати юриста, зокрема адвоката (Sililo-Tshishonga, 1990).

Сфера захисту прав дітей передбачає роботу команди професіоналів. Захист прав дитини у загальному розумінні означає підтримку когось шляхом підкріплення його дій або права, яке, на думку адвоката, вони мають. Наприклад, учитель може виступати за те, щоб його учням забезпечили їх право на справедливую систему оцінювання. Подібним чином батьки можуть виступати за те, щоб їх дитина отримувала спеціальне навчання в школі, якщо це необхідно. Однак це загальний спосіб, у який може відбуватися адвокація.

Адвокація дітей – це підтримка дітей, які перебувають у вразливому становищі в суспільстві

¹ National Standards for the Provision of Children's Advocacy Services. November 2002 // Article 39 : сайт. URL: <https://article39.org.uk/wp-content/uploads/2019/02/National-advocacy-standards-Nov-02.pdf> (дата звернення: 13.01.2023).

² Basic advocacy skills // School Advocacy Hamilton : сайт. URL: <https://www.schooladvocacy.ca/basic%20advocacy.pdf> (дата звернення: 13.01.2023).

або у вразливій ситуації¹. Отже, всі, хто приймає участь в адвокації дітей, виступають від імені дитини. Адвокати та соціальні працівники, як правило, є основними професіоналами, які втручаються у випадки жорстокого поводження, зневаги чи правопорушень щодо дітей. Ці ситуації стосуються судової системи у справах щодо неповнолітніх, де захисник дитини, дитячий адвокат відіграє надзвичайно важливу роль, оскільки представляє найкращі інтереси дитини, тому що їй ще немає 18 років.

До обов'язків дитячого адвоката входять: збір найактуальнішої інформації, яка стосується справи (юридичне та соціальне походження батьків, розповіді дитини про факти та її почуття щодо ситуації тощо); з'ясування та представлення інтересів дитини в суді; представлення доказів на підтримку позиції; допомога дитині зрозуміти судове провадження; бути присутнім на судових засіданнях і надавати усні та письмові аргументи на підтримку найкращих інтересів дитини (це означає, що дитячий адвокат може давати рекомендації суду щодо того, що найкраще для дитини, на основі інтерв'ю з батьками / членами сім'ї, дитиною та іншими спеціалістами); брати участь в інших засіданнях у справі (наприклад, школа, яку відвідує дитина, може провести зустріч, щоб обговорити, як кейс вплине на навчальні досягнення дитини та як найкраще діяти); спілкуватися з іншими професіоналами, які знають про справу, – психологами, лікарями і соціальними працівниками; інформувати дитину про те, як просувається справа; підтримувати конфіденційність усіх записів тощо.

Слід також виділяти так зване «дитяче право» («Child Law»)². Як свідчить дослідження позитивних світових практик дитячого права, більшість країн схильються до його існування як певної комплексної, міждисциплінарної галузі, яка включає в себе широке й різноманітне коло правовідносин, одним з учасників яких є дитина. Так, наприклад, Сто-

кгольмський центр прав дитини (Stockholm Centre for the Rights of the Child – дослідницький центр та платформа Стокгольмського університету, що здійснює дослідження та операції, зосереджені на правах дітей та юридичних питаннях, що стосуються дітей, у широкому спектрі ситуацій та в багатьох різних галузях права) визначає, що дитяче право можна охарактеризувати як сукупність усіх законів, які будь-яким способом вирішують або регулюють життєві ситуації за участю дітей, враховуючи права дітей, закріплені в Конвенції ООН про права дитини (Гаро, Бабішена, 2019; Гретченко, 2022).

Цікавим є дослідження Г. Риндзюньського та Т. Савинської (1932, с. 332), які ще до ухвалення Конвенції ООН про права дитини у книзі «Дитяче право» 1932 р. видання вже говорили про певні складові дитячого права: особисті права дітей, майнові права дітей, охорону материнства і дитинства, охорону праці неповнолітніх, соціальне страхування неповнолітніх, державне (соціальне) забезпечення неповнолітніх, опіку над неповнолітніми, патронаж, неповнолітніх у кримінальних справах як обвинувачених, неповнолітніх як свідків, засади шкільного навчання і виховання.

Ірландська дослідниця Л. Бракен (2018) підходить до теми дитячого права з позиції дитини й аналізує дитяче право Ірландії. Зокрема, йдеться про широкий спектр тем, що складають зміст дитячого права: права дитини; батьківство; донорство та сурогатне материнство; опіка та піклування; усиновлення; огляд законодавства та судової практики з питань захисту дітей; представництво дітей; участь дітей у судових провадженнях; освіта. Дослідниця також зазначає, що дитяче право стосується закону щодо дітей та молоді, охоплює аспекти міжнародного права та прав людини, конституційне право, кримінальне право, деліктне право, медичне право та закон про рівність. У ньому беруть участь різні особи: дитина, батьки (як законні, так і соціальні), члени родини, вчителі, медичні працівники, правоохоронні органи, судді, уряд, чиновники та ін. Дитяче право впливає на все суспільство, коли кожен із нас, маючи певний правовий статус у конкретній ситуації щодо захисту дитини, створює соціальне середовище, яке охоплює різні форми спільноти, повагу до особистого вибору дитини, та цінує думку дітей.

З огляду на наведені дослідження можна стверджувати, що дитяче право має міждисциплінарний характер, що виявляється в сукупності різних аспектів життя дитини (психологічний стан, правовий статус у родині,

¹ Advocacy on child rights // Child Rights Resource Centre : сайт. URL: https://resourcecentre.savethechildren.net/pdf/getting_it_right_chapter7_0.pdf (дата звернення: 17.01.2023); Office of the Children's Lawyer // Ontario : сайт. URL: <https://www.ontario.ca/page/office-childrens-lawyer> (дата звернення: 13.01.2023).

² What is child law? // Stockholm Centre for the Rights of the Child : сайт. URL: <https://www.su.se/stockholm-centre-for-the-rights-of-the-child/> (дата звернення: 13.01.2023).

освіта та розвиток, спілкування з дорослими, в тому числі з батьками (опікунами), представниками соціальних служб, поліції тощо), наявності законодавства, що регулює суспільні відносини за участю дитини, де тісно пов'язані публічне та приватне право, створенні спільноти дорослих, що мають повноваження діяти з метою захисту дитини, забезпечувати права дитини та адаптовувати суспільні процеси (процедури усиновлення, опіки та піклування, розгляд юридичної справи у суді) до забезпечення потреб та інтересів дитини.

Відповідно до чинного законодавства України вимоги до адвоката дитини нічим не відрізняються від вимог до адвокатів з іншою спеціалізацією. Так, Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» передбачено загальні вимоги до особи, що виявила бажання стати адвокатом; порядок допуску до складення кваліфікаційного іспиту; процедуру отримання посвідчення адвоката України та свідчення про право на заняття адвокатською діяльністю; види адвокатської діяльності; види документів, що посвідчують повноваження адвоката на надання правової допомоги; умови дисциплінарної відповідальності адвоката тощо¹.

На відміну від українського законодавства та діяльності адвоката дитини в Україні, до адвоката дитини в Офісі дитячого адвоката («Office of the Children's Lawyer», Toronto (Ontario), Canada) – незалежній юридичній конторі в Міністерстві генерального прокурора, яка здійснює програми правосуддя від імені дітей, висуваються такі вимоги: пройти навчання з альтернативних способів вирішення спорів; знати і розуміти шляхи вирішення повсякденних конфліктних ситуацій, в які потрапляє дитина (домашнє насильство, алкоголізм батьків); розуміти поведінку дитини; розуміти симптоми дефіциту уваги з гіперактивністю та алкогольного синдрому; мати досвід опитування дітей; гарно володіти знаннями про особливості розгляду юридичних справ щодо дітей та порядок здійснення судового процесу за участю дітей тощо.

Інша справа у ставленні адвоката дитини, як і будь-якого іншого адвоката, що спеціалізується, наприклад, у земельних спорах, до підвищення своєї кваліфікації. Загальновідомо, що кожен рік адвокати України мають

пройти підвищення кваліфікації. Для цього працює сайт ВША НААУ, де розміщено всю необхідну інформацію. Для всіх адвокатів, хто бажає отримати спеціалізацію «адвокат дитини», розроблено навчальний онлайн-курс «Адвокат дитини», де можна дізнатися про: міжнародні стандарти у сфері захисту прав дитини; національне законодавство у сфері захисту прав дитини; особливості судового розгляду кримінальних проваджень за участю дитини, справ про адміністративні правопорушення та цивільних справ, які стосуються прав дитини; роль органів опіки та піклування тощо. Крім того, ВША НААУ пропонує пройти спеціалізовані модулі курсу «адвокат дитини» у сферах: кримінального, цивільного проваджень та провадження у справах про адміністративні правопорушення; охорони здоров'я дитини; дитячої психології та експертних досліджень. З метою розвитку ідеї та гуртування відповідної адвокатської спільноти на курсі здійснюється сертифікація адвокатів, ведеться реєстр адвокатів дитини, фахівці постійно поглиблюють тематичну спеціалізацію та надають інформаційний супровід і підтримку.

Адвокатами Г. Гаро та Л. Гретченко у серпні 2020 р. створено центр «Адвокат дитини» ВША НААУ², започатковано українську платформу дитячого права. Метою центру «Адвокат дитини» ВША НААУ є згуртування суспільства, зокрема мультидисциплінарної спільноти – правників усіх спеціальностей у сфері прав дитини та дитячого права, службовців у справах дітей, громадських діячів, освітян та ін. Завдяки спільній роботі цієї спільноти напрацьовуються пропозиції щодо змін профільного законодавства та формується усталена правозахисна практика із дотриманням принципу найкращого забезпечення інтересів дитини. Основними напрямками діяльності центру «Адвокат дитини» ВША НААУ є: навчальні заходи з підвищення кваліфікації адвокатів щодо надання правової допомоги дитині; антибулінгова правоосвітня платформа для правників та освітян; навчально-консультативний центр для батьків і дітей; територія кар'єрного росту «Молодіжний профорієнтаційний центр».

Наостанок слід наголосити на відкритому сьогодні питанні: спеціалізація адвокатської

¹ Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17> (дата звернення: 13.01.2023).

² Центр «Адвокат дитини» ВША НААУ: приєднуйся до команди змінотворців! // Higher School of Advocacy : сайт. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/tsentr-advokat-dytyny-vsha-naaupryyednujsya-do-komandy-zminotvortsiv> (дата звернення: 13.01.2023).

діяльності в Україні має неформальний характер, є такою, що розвивається поза сферою правового регулювання. Наразі на законодавчому рівні, зокрема в Законі України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»¹, відсутні положення, відповідно до яких адвокат може обрати свою спеціалізацію, яка б мала фіксуватися органами адвокатського самоврядування, відображатися в особистому кабінеті адвоката тощо. Це неодноразово обговорювалося на сторінках наукових праць та у публікаціях українських адвокатів. З одного боку, кожен адвокат залежно від життєвих обставин, власного професійного досвіду, переконань обирає певну спеціалізацію або навіть декілька. Головне, щоб вистачало часу на добросовісне виконання обов'язків та умов договору про надання правової допомоги. З іншого боку, можливе виникнення професійної містифікації (коли самі адвокати замість простих ефективних шляхів рішень у справі розробляють складні конфігурації), рутинізації адвокатської діяльності, коли є напрацьовані алгоритми дій (Хотинська-Нор, 2019, с. 93. Це неодмінно призводить до професійного вигорання, зникнення творчого підходу до кожної справи, монотонності в роботі. На нашу думку, вирішення цього питання потребує часу, оскільки законодавче закріплення спеціалізації адвокатської діяльності може «зарегулювати» її, створюючи негативні наслідки.

ВИСНОВКИ. Підводячи підсумки, слід зазначити, що фактором, який об'єднує всіх захисників дітей, є здорова повага до дітей – малолітніх та повнолітніх. Кожен із них потребує особливої уваги з боку дорослих. У житті кожної дитини трапляються випадки, коли для неї важливо відстояти свою позицію, донести свою думку до дорослих, що її оточують. Суспільство здебільшого не розглядає дітей як таких осіб, що мають певні права нарівні дорослими. Якщо думку дитини не чують бать-

ки, на допомогу приходять інші особи, що здійснюють адвокацію. Тут необхідно чітко розуміти, що є інститут адвокатури як самоврядний орган, що здійснює захист прав дитини, та інші особи, які утворюють певну спільноту, що доносить думку дитини до інших, та здійснюють адвокацію дитини – представники соціальних служб, опіки та піклування, поліція, правозахисні організації. В цьому переліку може бути і адвокат – особа, що має відповідний правовий статус.

Адвокат дитини надає правову допомогу дітям у звичайних та прийомних сім'ях із питань сімейного права, дітям, які знаходяться у конфлікті та контакті із законом, проходять через будь-яку судову систему. Він надає необхідні консультації дорослим, щоб забезпечити високу якість життя дитини та найкращі її інтереси. Найголовнішою людиною для адвоката дитини є дитина. Філософія адвоката дитини полягає в тому, щоб гарантувати, що батьки, опікуни будь-якої дитини отримують належні інструменти, необхідні для виховання цієї дитини, гарантуючи задовільне життя.

Чинне законодавство у сфері захисту прав дитини в Україні сьогодні не містить визначення поняття «адвокат дитини» та відповідних вимог до такої спеціалізації. Це може пояснюватися тим, що українське законодавство, що регулює суспільні відносини за участю дитини, є складовою ширшого поняття «дитяче право», що включає в себе не лише законодавство, а й певні процедури (усиновлення, опіку тощо) та мультидисциплінарний склад фахівців і просто людей, що захищають дитину та її права.

Заслуговує на увагу позиція ВША НААУ та адвокатів, що в Україні є така спеціалізація, як «адвокат дитини». Кожного року адвокати обирають справи у цьому напрямі, підвищують свою кваліфікацію, формують реєстр адвокатів дитини та відповідну судову практику.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Бірюкова А. М. Адвокатура України в умовах глобалізації : монографія. Київ : Правова єдність ; Алерта, 2018. 423 с.
2. Василів С., Чабан Я. Участь адвоката у справах щодо визначення місця проживання дітей та участі батьків у їх вихованні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. 2021. № 4 (32). С. 81–88. DOI: <https://doi.org/10.23939/law2021.32.081>.
3. Гайдук С. І. Спеціалізація адвоката як гарантія компетентності // *Адвокатура України: сучасний стан та перспективи розвитку : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 17 груд. 2020 р.) / редкол.: Т. Б. Вільчик (голова) та ін. Харків : Право, 2020. С. 286–288.*
4. Гаро Г., Бабішена М. «Адвокату дитини» бути в Україні! // *Національна асоціація адвокатів України* : сайт. 22.04.2019. URL: <https://unba.org.ua/publications/4291-advokatu-ditini-buti-v-ukraini>.

¹ Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17> (дата звернення: 13.01.2023).

html?fbclid=IwAR0t7URGHsu2yTsq67exg9NxW78lmkclXq2DHYtIc36CrrRQyonyJc1qAg (дата звернення: 13.01.2023).

5. Гретченко Л. Проблеми правового захисту та притягнення до відповідальності учасників освітнього процесу в ситуації кібербулінгу // Higher School of Advocacy : сайт. 21.04.2022. URL: <https://www.hsa.org.ua/lectors/gretchenko-larysa/articles/problemy-pravovogo-zahystu-ta-prytyagnennya-do-vidpovidalnosti-uchasnykiv-osvitnogo-protsesu-v-sytuatsiyi-kiberbulingu> (дата звернення: 13.01.2023).

6. Іваницький С. О. Теоретичні основи організації адвокатури в Україні: принципи та система : монографія. Київ : Інтерсервіс, 2017. 800 с.

7. Нагорнюк-Данилюк О. А. Відновне правосуддя як складова ювенальної превенції. *Юридична наука*. 2020. № 5 (107). С. 127–138. DOI: <https://doi.org/10.32844/2222-5374-2020-107-5-2.16>.

8. Найкращі інтереси дитини у цивільному провадженні (серія методичних рекомендацій «Адвокат дитини») / Г. О. Гаро, О. М. Спектор, С. Л. Савицька та ін. Харків : Фактор, 2020. 96 с.

9. Рындзюнский Г. Д., Савинская Т. М. Детское право. Ленинград : Гос. учебно-пед. изд-во, 1932. 332 с.

10. Савицька С. Участь органів опіки та піклування у захисті прав та законних інтересів дитини. *Підприємництво, господарство і право*. 2015. № 7. С. 19–23.

11. Сегеда Ю. Адвокат дитини – правозахисник, психолог, друг // Національний телепроект Нові лідери : сайт. 2019. URL: https://novilidery.com/sites/default/files/leader_programs/СЕГЕДА%20-%20АДВОКАТ%20ДИТИНИ%20%20проект%20НОВІ%20ЛИДЕРИ.pdf (дата звернення: 13.01.2023).

12. Хотинська-Нор О. Спеціалізація як перспектива розвитку адвокатури України. *Право України*. 2019. № 12. С. 84–96. DOI: <https://doi.org/10.33498/louu-2019-12-084>.

13. Bracken L. *Child Law in Ireland*. Dublin : Clarus Press, 2018. 253 p.

14. Sililo-Tshishonga N. C. What is ‘a child advocate’? // South African History Online : сайт. 1990. URL: <https://www.sahistory.org.za/sites/default/files/archive-files/BSJan90.0036.4843.032.003.Jan1990.9.pdf> (дата звернення: 13.01.2023).

15. Wrigh A. C., Jaffe K. J. *Six Steps to Successful Child Advocacy: Changing the World for Children*. New York : Sage Publications, 2014. 186 p. DOI: <https://doi.org/10.4135/9781483387888>.

Надійшла до редакції: 17.01.2023

Прийнята до опублікування: 10.02.2023

REFERENCES

1. Biriukova, A. M. (2018). *Advocacy of Ukraine in the context of globalization*. Legal unity; Alerta.
2. Bracken, L. (2018). *Child Law in Ireland*. Clarus Press.
3. Haiduk, S. I. (2020, December 17). *Specialization of a lawyer as a guarantee of competence* [Conference presentation abstract]. International Scientific and Practical Conference “Bar of Ukraine: current state and prospects for development”, Kharkiv, Ukraine.
4. Haro, H., & Babishena, M. (2019). *“Child’s Advocate” to be in Ukraine!* National Association of Lawyers of Ukraine. <https://unba.org.ua/publications/4291-advokatu-ditini-buti-v-ukraini.html?fbclid=IwAR0t7URGHsu2yTsq67exg9NxW78lmkclXq2DHYtIc36CrrRQyonyJc1qAg>
5. Haro, H., Spector, O., Savytska, S. et al. (2020). *The best interests of the child in civil proceedings (a series of methodological recommendations “Child’s lawyer”)*. Factor.
6. Hretchenko, L. (2022, April 21). *Problems of legal protection and prosecution of participants in the educational process in the situation of cyberbullying*. Higher School of Advocacy. <https://www.hsa.org.ua/lectors/gretchenko-larysa/articles/problemy-pravovogo-zahystu-ta-prytyagnennya-do-vidpovidalnosti-uchasnykiv-osvitnogo-protsesu-v-sytuatsiyi-kiberbulingu>.
7. Ivanytskyi, S. O. (2017). *Theoretical foundations of the advocacy organization in Ukraine: principles and system*. Interservice.
8. Khotynska-Nor, O. (2019). Specialization as a development opportunity of the bar in Ukraine. *Law of Ukraine*, 12, 84-96. <https://doi.org/10.33498/louu-2019-12-084>.
9. Nagornyyuk-Danilyuk, O. (2020). Restorative justice as a component juvenile prevention. *Juridical Science*, 5(107), 127-138. <https://doi.org/10.32844/2222-5374-2020-107-5-2.16>.
10. Ryndzyunskii, G. D., & Savinskaya, T. M. (1932). *Children’s law*. State Educational and Pedagogical Publishing House.
11. Savytska, S. (2015). Participation of guardianship and care authorities in protecting the rights and legitimate interests of the child. *Entrepreneurship, Economy and Law*, 7, 19-23.
12. Sehed, Yu. (2019). *A child’s lawyer is a human rights defender, a psychologist, a friend*. National TV project New Leaders. https://novilidery.com/sites/default/files/leader_programs/СЕГЕДА%20-%20АДВОКАТ%20ДИТИНИ%20%20проект%20НОВІ%20ЛИДЕРИ.pdf.

13. Sililo-Tshishonga, N. C. (1990). *What is 'a child advocate'?* South African History Online. <https://www.sahistory.org.za/sites/default/files/archive-files/BSJan90.0036.4843.032.003.Jan1990.9.pdf>.

14. Vasylyv, S., & Chaban, Ya. (2021). Lawyer's participation in cases of determination of children's residence and participation of parents in their upbringing. *Bulletin of Lviv Polytechnic National University. Series: Legal Sciences*, 4(32), 81-88. <https://doi.org/10.23939/law2021.32.081>.

15. Wrigh, A. C., & Jaffe, K. J. (2014). *Six Steps to Successful Child Advocacy: Changing the World for Children*. Sage Publications. <https://doi.org/10.4135/9781483387888>.

Received the editorial office: 17 January 2023

Accepted for publication: 10 February 2023

ЕЛЕНА ГЕННАДИЕВНА ЮШКЕВИЧ,

*кандидат юридических наук, доцент,
Харьковский национальный университет внутренних дел,
кафедра теории и истории государства и права;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0024-6070>,
e-mail: el.iushkevich@gmail.com*

АДВОКАТ РЕБЕНКА В УКРАИНЕ

Исследованы позиции ученых, адвокатов по определению понятия «адвокат ребенка». Несмотря на то, что в Украине уже почти три года осуществляется сертификация адвокатов ребенка, ведется соответствующий реестр, на сегодняшний день украинское законодательство не регламентирует понятие «адвокат ребенка», не содержит требования к такой специализации. Проанализированы возможности, которые предоставляет Высшая школа адвокатуры Национальной ассоциации адвокатов Украины для получения специализации «адвокат ребенка». Рассмотрен опыт других стран по использованию на практике понятий «адвокат ребенка в семейных судах», «адвокация детей» и установлены требования к адвокату ребенка.

Ключевые слова: адвокат ребенка, адвокат, детское право, ребенок, детский адвокат, права ребенка, несовершеннолетние.

OLENA GENNADIIVNA YUSHKEVYCH,

*Candidate in Law, Associate Professor,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Theory and History of State and Law;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0024-6070>,
e-mail: el.iushkevich@gmail.com*

CHILD'S LAWYER IN UKRAINE

It has been analyzed the opinions of scholars and lawyers on the definition of the concept of "a child's lawyer". The author's definition on the concept of "child's lawyer" has been formulated, which should be understood as a person who carries out legal activities on the grounds and in accordance with the procedure provided for by law, and which consists in the independent professional activity of a lawyer in the field of defense, representation and provision of other types of legal assistance to a person under 18 years of age (majority). Taking into account the levels of specialization in the bar, it has been established that the specialization "child's lawyer" can be both at the corporate level (creation of a structural unit in the system of bar self-government bodies responsible for the protection of children's rights) and at the professional level (the law provides for the practice of the legal profession individually, through a law firm and a law association, which are also engaged in the protection of children's rights). It has been proved that the branch differentiation of law, based on the theory of differentiation of legal relations, is generally accepted for the specialization of Ukrainian lawyers. It has been proposed to distinguish a child as an individual to whom a child's lawyer provides legal aid, i.e., as a type of a lawyer's client. It has been noted that Ukrainian legislation operates with special concepts such as "ensuring the best interests of the child", "child abuse", "child in difficult life circumstances", "child in need of additional protection", "contact with the child", which are inherent only in cases involving a child.

It has been analyzed the opportunities provided by the Higher School of Advocacy of the National Bar Association of Ukraine for obtaining the specialization of a child lawyer. In order to develop the idea and unite the relevant lawyer community "child lawyer", lawyers are being

certified, a register of child lawyers is being maintained, and specialists are constantly deepening their thematic specialization and providing information and support.

It has been analyzed the experience of other countries regarding the use in practice of the concepts of “child’s lawyer” in family courts, “child protection advocacy” and established the requirements for a child’s lawyer.

Key words: *lawyer, advocacy, children’s law, child, child’s lawyer, children’s rights, minors.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Юшкевич О. Г. Адвокат дитини в Україні. *Право і безпека*. 2023. № 1 (88). С. 66–76. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.06>.

Citation (APA): Yushkevych, O. G. (2023). Child’s lawyer in Ukraine. *Law and Safety*, 1(88), 66–76. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.06>.

SANJEEV GHANGHASH,

*Assistant Professor of Law,
Delhi Metropolitan Education, Noida (India),
School of Law;*

 <https://orcid.org/0000-0002-9217-8150>,
e-mail: adv.ghanghash@gmail.com

**COMMUNITY OUTREACH PROGRAMMERS AS AN INTEGRAL PART
OF CLINICAL LEGAL EDUCATION: A SOCIO-LEGAL STUDY**

This study explores the integration of community outreach programmes in clinical legal education from a socio-legal perspective. Using Doctrinal research methods, the study examines the impact of community outreach programmes on students' legal education, and the benefits to the communities served. Results indicate that the programmes enhance students' legal skills, promote social justice, and foster community engagement. Additionally, the programmes provide communities with much-needed legal services and promote access to justice. The study concludes that community outreach programmes should be an integral part of clinical legal education to promote socially responsible legal education and advance social justice.

Key words: *clinical legal education, legal education reform, community outreach, education, access to justice, legal-aid, legal awareness.*

Original article

INTRODUCTION. Unity doesn't imply similarity. It signifies "unity of purpose", which is the basis of the Community Outreach initiative.

Legal education is the instrument for protecting the rule of law, the fundamental precept upon which the political and legal framework of contemporary countries is based. Law schooling has evolved into a specialized field that controls the crucial and potent task of policing arbitrary behaviour in society. It has undergone constant adjustments to keep up with the evolving understanding of the socio-legal philosophy and the makeup of the legal institutions (Banshtu, 2018).

For example, the goal of any community outreach programme is to bring people together and educate them. Any community outreach programme, in particular, has as its goal: the well-being of society as a whole. It empowers people to be self-sufficient and improves their lives by raising awareness.

Depending on the focus of their message and the audience they aim to reach, social workers employ a variety of tactics to create an effective outreach campaign. In all circumstances, it begins with selecting a clear objective and putting in the effort to achieve it.

At every age, learned men in the legal profession have served as bulwarks against the arbitrary and unreasonable behaviour of those in positions of authority in our polities (Nirmal, 2018). Lawyers have always played a key role in advancing the essential values of "the rule of law", "constitutionalism", and "democracy", both in India

and Internationally. Over time, it became clear that if the bar's quality continues to decline, the fundamentals of the rule of law may be compromised, necessitating an improvement in the standard of legal education (Setsuo, Kay-Wah, Ilhyung, 2008).

Law students can learn about professional tasks and obligations in a variety of ways. Still, they cannot truly comprehend and internalize professional identity without actively taking those obligations and reflecting on their experience (Tokarz et al., 2013). Some academics claim that while law schools teach students how to think critically, they do not effectively prepare them for the practice of law or inculcate in them a sense of professional responsibility and civic duty (Sarker, 2015). The authors use the terms "curious error in orientation", "educational anomaly", or "complete failure" to describe this shortcoming of conventional legal education¹. These terms all denote the fact that legal education has, for a long time, lagged behind sister professional schools in terms of preparing its graduates.

¹ "The Role of lawyers in India 's freedom struggle". URL: <http://www.ukessays.com/essays/law/role-of-lawyers-in-indiasfreedom-struggle.php> (Accessed 10 February 2023). Even in independent India, lawyers have formed the single largest group in prominent political, social and national groups. See generally, TV Mahalingam and Shantanu Nandan Sharma, "Anna Effect: Why Lawyers Have a Party in Politics", *Economic Times*, March 4, 2022.

In order to address these deficiencies, Clinical Legal Education (CLE) was created. Modern clinics have probably brought about the most remarkable change in legal education over the past forty years in western law schools. Clinics are the teaching setting where the cognitive, skills and civic dimensions are allegedly iteratively and comprehensively integrated (Moliterno, 1996). Here, students learn and apply legal skills and confront the ethical dilemmas of working directly with clients to identify and resolve their legal issues. Law students who spend three years in law school will then spend 30 to 50 years in practice or other professional sectors, making CLE necessary (Lasky, Prasad, 2011).

Suppose law schools teach their students strategies of learning from experience. In that case, i.e., they incorporate clinical methodology into their curriculum, the learning of these 30 or 50 years can be a moderated and structured learning process rather than a hit-or-miss learning experience in the school of hard knocks (Moliterno, 1996).

A move from the conventional perspective in the legal field has shifted attention to professional medical education and their idea of giving students a practical orientation through clinical efforts. The Clinical Legal Education (CLE) regime acknowledges the need for legal educators to continually collaborate with experts from other fields to broaden the scope of legal knowledge. The goal of this practice is to help law students develop their attitudes, perceptions, abilities, and goals. Technically speaking, it means that pupils are educated about the real-world effects of law on society through a variety of mechanisms. The name “clinical” comes from medical school clinics, which are a common way for medical students to learn how to apply their theoretical knowledge in practice (Spiegel, 1987)

In its simplest form, CLE encourages the development of professional skills and involvement of law schools in social justice. One idea of CLE is getting clinic students involved in some social justice action, like a legal aid clinic, to engage them in experiential learning. This is a departure from doctrinal legal education, in which the legal theory precedes academic knowledge of the legal procedure. As James Moliterno (1996) notes, law schools, not law schools, were the places where legal education was taught.

The research aims to determine the extent to which the rapidly expanding CLE movement, particularly noteworthy for diverse and justice-starved countries like ours, may benefit India's constantly changing legal profession. Will it have the ability to influence the way the legal profes-

sion views how legal services are provided to the public? It would entail a study of the evolving dynamics of legal education and the legal profession, as well as how society's expectations of these two are steadily rising (Noone, Dickson, 2001).

The recent shift toward clinical instruction has been greeted with considerable scepticism, much like all the other substantial shifts in legal education that have come before it. Although many obstacles have been removed, many still exist. This shift has not been simple, and it is still far from complete. Both of these scenarios will be evaluated, and the currently used clinical metrics will be examined, as concerns may be made over the applicability of foreign methods in India (Banshtu, 2018). We will talk about the difficulties that a law student and a law teacher confront and how clinical legal education might aid in overcoming them. The skills and social justice approach regarded as the distinguishing features of CLE in developing nations like India are discussed by researchers as being essential.

PURPOSE AND OBJECTIVE OF RESEARCH.

The purpose of this research is to examine the role of community outreach programmes as an integral part of clinical legal education and to assess their impact on access to justice and legal services. The specific objectives of the research are:

- 1) to analyze the current state of clinical legal education and its integration with community outreach programmes;
- 2) to identify the challenges and barriers to the implementation and sustainability of community outreach programmes within the context of clinical legal education;
- 3) to make recommendations for the improvement and expansion of community outreach programmes as a component of clinical legal education;
- 4) to contribute to the larger body of socio-legal research on the intersection of law, justice, and society.

Hypothesis. The integration of community outreach programmes as a component of clinical legal education will result in increased access to justice and legal services for marginalized communities, leading to greater community empowerment and improved social justice outcomes.

METHODOLOGY. This study has adopted a descriptive research approach, including qualitative methods, bibliographic resources and the dialectical method. The main objective of the study is to gain a comprehensive understanding of the current legal framework that supports clinical legal education and community outreach programmes in India, and to explore the effectiveness

of these programmes in increasing access to justice for marginalized communities.

For data collection, it has been relied upon bibliographic resources, including legal documents, academic literature, and reports on clinical legal education and community outreach programmes in India. It has been also used the dialectical method to analyse and synthesize these resources, drawing out the connections and contradictions between different perspectives and sources of information. In addition, qualitative methods have been used to collect detailed information about the experiences of law students, legal aid providers and members of marginalised communities who have participated in these programmes.

RESULTS AND DISCUSSION

History of clinical legal education

Understanding the concept of CLE necessitates looking deeper into the circumstances that led to its conception and development. The history of clinical legal education must be viewed from a western perspective because the concept of the rule of law and the legal profession originated in the west (Ogilvy, Seibel, 2007). There is more reason for the western perspective because almost all of India's social, political, economic, and scientific advancements have their origins in other countries. In the west, formal legal education has existed for at least four centuries and is significantly older than in India (Bartoli, 2016).

Initially, it was piecemeal and mostly comprised of practical court or apprentice training. However, over time, courses have been created for it, and the study of law has gained a place in university education. The idea of CLE in higher education is relatively new and first gained popularity in the early 20th century. The casebook approach became a well-liked method of getting ready for a legal career in the late 1890s. Shortly after, law students at various law schools started voluntary, non-credit "legal dispensaries" or "legal assistance bureaus", which marked the start of the first wave of CLE in the US. The need for practical instruction was first made in the early nineteenth century by members of the legal fraternity such as Dean W.R. Vance, Hampton Carson, and Harold Fiske.

The clinical movement in the United States started to pick up steam around the 1960s, not by accident. Almost all of the early clinical programmes in the United States were based in legal aid offices, as CLEs were introduced at a time when national funding for legal services for the poor was increasing. Several forces came together to create the modern clinical movement as a direct or covert response to long-standing criti-

cisms of legal education. Law students were eager to participate in the social conflicts raging outside the classroom since the 1960s-era ferment was still very much present in the legal profession (Ogilvy, 2009).

Students desired increased relevance in their studies and an active role for universities in public affairs because the times were progressive and education, in general, was advancing. A federally sponsored legal services programme was developed in response to the need to include social justice and poverty law programmes in the law school curriculum (Spiegel, 1987).

Clinics strengthened and grew their presence in the academy during the second wave of CLE, which lasted from the 1960s until the late 1990s. A supporter of clinical experiences in law school noticed the need for relevance in legal education and the desire of a sizable portion of law students to aid in making the lawsuit the needs of the underprivileged in 1965. This mentality, which had existed since the first volunteer "legal aid dispensaries" run by law students, developed in the 1960s and 1970s, when clinical programmes were developed to help low-income clients with a variety of legal issues. In developing nations like India, the primary argument for CLE is its capacity to introduce students to numerous facets of the field of social justice. Clinics work with other populations, other advocacy groups, and movements and progressively integrate themselves into ongoing campaigns for social justice across a range of issues. This is in line with the purpose of CLE, which is to expose law students to underrepresented groups so they can learn about the needs and requirements of persons whose circumstances may be substantially different from those with whom they could interact in a more conventional law practice (Gullapalli, Paltrowitz, 2012).

Clinical and academic changes in legal education

According to the study, changing the ideology of legal education is the main motivation behind integrating practicality. Because there is no agreement on what should be taught and how, it may be exceedingly challenging to put this fundamental principle into practise even if it is understood and accepted. Even though CLE does not specifically call for curriculum changes, and the majority of colleges are content with having added one or two practical courses to demonstrate CLE compliance as per the Bar Council mandate, it is still undeniable that CLE principles cannot be implemented in their entirety without a two-pronged approach (Spiegel, 1987).

First, the actual courses that are being taught must be changed; a major overhaul of both the titles and numbers of courses is long overdue.

Second, the approach and means by which these courses are delivered need to be totally revised. According to the researcher, thirty substantial courses are currently taught in a standard five-year LLB. programme in India, while fifty are taught throughout a three-year programme (Grossman, 1974).

The effective incidence of legal education should cover this complete sequence during the course duration; the current system simply makes the student aware of the few steps that are positioned at the end of this sequence, namely higher court pronouncements and *stare decisis*. In this approach, even if the law student applies his general mental faculties to grasp the essence of the legal matter, he will not be able to develop his mental abilities to see the wider picture, improve his possibilities, and contribute to law reform and systemic changes in the formal legal system.

Thus, it is obvious that the current legal curriculum covers only, perhaps, 10 % of the overall picture. This only means that subjects and courses should be recreated and rearranged in such a way that the law student can gain a comprehensive understanding of legal structures. This does not indicate that the curriculum must be increased ten times. But this is much easier said than done! (Bruce, Prasad, 2011).

The conventional consensus is that law students do not require much instruction in moral principles; yet, the CLE system acknowledges that moral principles are the foundation of conviction, discretion, and balance, all of which are crucial characteristics of the legal profession. Role assumption and context are predicated on the idea that the skills taught in clinics differ from those in other courses (Carpenter, 2012).

The personality and values of the client and the lawyer, as well as how those values impact the client's claims, determine how well a lawyer is able to interview, prepare, counsel, write, examine witnesses, solve difficulties, and represent a client. The ideals that guide and support these talents must also be taught together with the lawyering skills. It also depends on the traits of other parties that either disagree with the client or have a stake in their success.

Finally, it depends on the court in which the claim will be filed. Clinical education's fundamental ideas include playing the part of a lawyer and carrying out these duties in the setting of actual cases and initiatives. They are also necessary for transformative learning and professional development. Lawyers' and clinical teachers' knowledge of the mechanics of legal abilities may not be enough to maximise their clients' interests if they

are unaware of how institutional character and human attributes affect the pursuit of the client's claims and interests. Understanding the values that clients, attorneys, and other individuals bring to legal representation is necessary in order to learn how to teach and supervise those abilities in the context of human interaction.

It is now widely acknowledged that clinical education has always been a values-based experiential teaching strategy. The idea that new lawyers can be educated apart from the clients they represent is rejected by contemporary clinical educators, just like Jerome Frank did in the 1930s.

Concept of legal service community outreach programmes

Community outreach Programmes are for engaging the community differ widely. They are frequently observed in groups with a religious, social and activist, or health-related focus. Social workers employ a variety of techniques to create an effective outreach campaign, depending on the message's focus and the target audience they are trying to reach. In every situation, the first step is to decide on and strive toward a defined goal (Moliterno, 1996).

In India, the idea of access to justice encompasses much more than just the availability of legal counsel for court appearances. Its scope includes educating people about the law and helping poor and marginalized people get legal aid so they can exercise their rights and entitlements under the welfare laws and government welfare programmes. Outreach is a technique for interacting with the public using various resources to carry out the broader vision of access to justice.

India needs to adopt an extended vision in particular due to factors including legal illiteracy, geographical isolation, demographic variety, poverty, and the complexity of the judicial system's procedural rules, among others. This expansive eyesight is due to two additional factors. Since courts are located in cities and towns, lawyers and legal professionals are primarily concentrated there (Stone, 2008). Furthermore, not every issue can be resolved through litigation. People can get what they are entitled to under government welfare laws and programmes with the support of local-level interventions. The intended advantages do not trickle down to the beneficiaries without awareness of the laws and the ability to protect their rights, especially in a welfare state when the welfare laws are in place.

Legal outreach programmes of Legal Services Authorities are divided into two categories:

- 1) legal awareness programmes;
- 2) legal advice and help for the right realization.

The Legal Services Authorities Act, 1987, serves as the foundation for legal awareness programmes. However, NALSA later developed its outreach strategy through the creation of Regulations, Schemes, and Programmes to reach out to people and offer them legal advice and support for the actualization of their rights. The 2018 NALSA (Legal Services Clinics) Regulations increased the breadth of outreach and made support available through these clinics. In addition to connecting the needy and qualified with their rights and entitlements under welfare laws and government programmes, it assists persons with legal concerns.

The operations of legal outreach services have multiplied during the past several years, concentrating increasingly on reaching out to individuals and assisting in the realization of their rights. These initiatives are also carried out to inform people about the availability of free legal assistance. Legal outreach programmes give legal aid institutions a platform to assess the population's unmet legal requirements, understand the kind of legal issues people in different parts of the district encounter, and then customize the legal aid programmes to those needs. The Legal Services Authorities' extensive network, present in every district, and a workforce of Panel Lawyers and Paralegal Volunteers enable it to carry out nationwide legal assistance. Thus, the broad vision of access to justice is intended by the legislative mandate as well as by NALSA plans and Regulations 2011, and the outreach strategy is the means by which this intention is put into practise.

Purpose of legal service outreach activities

Legal Services Outreach programme's main goal is to raise public awareness of the rights and protections afforded to them by various laws. Such awareness campaigns have been running for a while now, increasing knowledge of the rights under various assistance programmes run by the federal and state governments. The goal is to strengthen their capacities so that they are able to apply the law to achieve their rights as well as their knowledge of their rights and entitlements (Grossman, 1974).

The importance of putting a strong emphasis on legal literacy initiatives cannot be overstated, especially in India, where 260 million people live below the poverty line, and two-thirds of the country's population of more than a billion depend on agriculture (Singh, 2021). One such effort to empower economically and socially underprivileged persons are the National Legal Literacy Mission. To enhance the goals of such initiatives, 863 Clinics can be established, which will assist students in gaining critical organization, research,

public speaking, and translation skills. Campaigns to promote legal literacy have the added benefit of not requiring significant financial investment or specialized knowledge.

The term "legal empowerment" is not used in the Legal Services Authorities Act of 1987. It refers to legal literacy and awareness. However, suppose the functions detailed in section 4 of the Act are read together with the Preamble to the Legal Services Authority, which reflects the removal of disabilities to access justice. In that case, it follows logically that the goal of removing disabilities cannot be achieved unless legal empowerment of people occurs. Empowerment helps underprivileged groups gain more influence over the factors that have an impact on their life, according to a study done by the International Institutes for Environment and Development, which has its headquarters in London. Therefore, a general goal of legal awareness programmes is to increase people's capacities.

People are made aware of their obligations, particularly the Fundamental Duties outlined in Article 51 A of the Indian Constitution, through legal awareness programmes. Legal Services Authorities have expanded the scope of outreach programmes to provide legal aid and assistance to the public at the local level in accordance with NALSA Regulations, Schemes, and Campaigns (Sarker, 2015). During the aforementioned process, individuals in need of legal assistance are identified and given assistance to realise their rights. Therefore, the goal of legal assistance programmes now goes much beyond simply raising legal literacy.

Types of outreach activities in India

Clinic management in India is covered in this research paper. According to the researcher, clinics in India that focus on social justice issues are the first and most significant group of clinics. These clinics may handle a wide range of tasks, from giving students one-on-one, direct legal assistance to integrating real-world projects into the law classroom. There are also clinics aimed at improving the professional skills of law students. In this section, numerous clinic kinds that can or are already being operated in India are discussed, first in terms of the clinics' work areas and then in terms of the educational institutions where they are taught.

Legal aid

According to Rajnish Nirmal (2018), legal aid is now recognized as a fundamental right in India, and the provision of legal aid is crucial for social justice. However, the contribution of legal education institutes to the provision of legal assistance has not been particularly positive, in part due to

the absence of a clear definition of what legal education is meant to accomplish. To bridge the gap between those in need of legal assistance and qualified attorneys, it is necessary to employ the services of students. Law schools can establish legal assistance cells in collaboration with Legal Services Authorities to offer legal assistance to those in need. Students can play a crucial role in these cells by providing paralegal services, preparing affidavits, and assisting in the registration of marriages, births, and deaths. Students can also conduct surveys of localities and set up public forums to help underprivileged communities to voice their concerns. Clinical programmes can offer direct legal services, including defending clients in administrative processes and representing clients before quasi-judicial agencies (Gullapalli, Paltrowitz, 2012).

Educational Visit

Educational visits to different places can provide law students with valuable experiential learning opportunities that enhance their understanding of the social and legal contexts in which they will be practicing law. As Berman et al. (2017) note, these visits can enable students to observe legal and social issues first-hand, which can help them to develop a deeper understanding of the challenges faced by underserved communities. Additionally, these visits can expose students to different cultural perspectives and increase their cultural competence, which is an essential skill for effective lawyering (Purnell, 2013). Finally, educational visits can provide students with opportunities to interact with community members and stakeholders, which can help them to build relationships and develop skills in community engagement (Dzur, Hendrix, 2013).

Advocacy and awareness-raising campaigns

Advocacy and awareness-raising campaigns are an important type of outreach activity in India that aim to raise awareness about legal issues and empower individuals to access justice. These campaigns involve activities such as legal literacy workshops, public interest litigation, and advocacy for policy and legal reforms. According to a study by Kapoor (2017), advocacy and awareness-raising campaigns can help to create an enabling environment for marginalized communities to access justice, and they can contribute to the development of a more responsive and accountable legal system.

Alternative dispute resolution mechanisms

Alternative dispute resolution mechanisms, such as mediation and arbitration, are an important type of outreach activity in India that aim to provide a more efficient and accessible means of resolving disputes outside of the formal court

system. These mechanisms can be particularly beneficial for underserved communities that may face barriers to accessing the formal legal system. According to a report by the National Law School of India University (2017)¹, alternative dispute resolution mechanisms have been successfully used in India to resolve disputes in a timely and cost-effective manner, and they can provide a more personalized and effective approach to dispute resolution.

Community-based legal education

Community-based legal education is an important type of outreach activity in India that aims to provide legal education and awareness to underserved communities. This type of outreach activity can involve activities such as legal clinics, legal awareness camps, and community-based paralegal training programmes. According to a study by Singh and Kumar (2017), community-based legal education can help to promote legal literacy and awareness among marginalized communities, and it can empower them to assert their legal rights and access justice.

NGOs

The collaboration between Clinical Legal Education (CLE) programmes and Non-Governmental Organizations (NGOs) is mutually beneficial, as both share similar goals in promoting democracy, liberalism, and anti-poverty initiatives. This collaboration allows NGOs to expand their reach to communities and provide better services, while law schools benefit from increased opportunities for their students to receive practical training and internships at the NGOs. NGOs also provide continuity and trust with target populations, such as peasants, and offer ongoing support to communities, even when students are unavailable. Collaborations between clinics and NGOs enable students to engage in community service or empowerment initiatives, including legal education, awareness-raising, forming community organizations, and supporting livelihood activities. Such initiatives become more practical and successful when done in conjunction with NGOs, which offer logistical, tactical, and administrative support. Law students also gain an activist mind-set by participating in collaborative clinics with NGOs, which helps keep them socially conscious for a long time. This could involve participation in various actions, including media advocacy, protests, public hearings, and street theatre

¹ National Law School of India University (2017). Alternative Dispute Resolution Mechanisms in India: An Overview. URL: <https://www.nls.ac.in/wp-content/uploads/2019/03/ADR-Report-FINAL.pdf> (Accessed 10 February 2023).

(Gullapalli, Paltrowitz, 2012; Lasky, Prasad, 2011; Stone, 1971).

Community outreach programme and India

In India, the Bar Council of India Rules mandate require law schools to provide students with the opportunity to participate in pro bono activities that serve low-income individuals and groups¹. Additionally, the Bar Council of India encourages law schools to provide practical training to law students through clinical legal education programmes, including legal aid clinics that provide legal services to marginalized communities².

Studies have shown that clinical legal education can help law students develop practical skills and knowledge necessary to serve marginalized communities in India (Das, 2017; Singh, 2016). This is particularly important given the significant legal needs of India's marginalized communities, including access to justice, legal representation, and protection of their legal rights (Bhat, Patel, 2016; Jha, 2018).

Community outreach programmes can further enhance the effectiveness of clinical legal education in India. Dutta (2019) argues that community outreach programmes can provide law students with practical experience in serving marginalized communities and help them develop a deeper understanding of the legal and social issues affecting these communities. Similarly, Upal (2018) emphasizes the importance of community outreach programmes in promoting access to justice for marginalized communities in India.

Through the community outreach programme, law students were able to work with community organizations to identify legal needs and develop programmes that were responsive to these needs. This led to improved access to legal services for underserved populations (Farmer, Farrell, 2016; Green, McLeod, 2019).

Law students who participated in the community outreach programme reported feeling more prepared to serve marginalized clients and more likely to continue to work with these clients after graduation. This was attributed to the opportunity for law students to gain practical experience and exposure to the legal and social issues

affecting marginalized communities (Buchanan, Johnson, 2014). Additionally, law students were able to develop critical skills such as cultural competency, communication, and problem-solving, which are essential for serving marginalized communities (Adams, Bedi, 2016).

The community outreach programme also helped to build relationships between law schools and community organizations, leading to a greater understanding of community needs and the development of collaborative solutions. Law students were able to engage with community organizations to address social justice issues affecting marginalized communities (Barnes, Davis, Manson, 2019). The collaboration between law schools and community organizations fostered community empowerment and trust in the legal system, which are critical to achieving greater access to justice and improved social justice outcomes.

The study found that the community outreach programme had broader implications for social justice outcomes and community empowerment. Law students gained a deeper understanding of the legal and social issues affecting marginalized communities, which led to greater empathy and a commitment to social justice, both among the law students themselves and within the legal profession more broadly (Barnes, Davis, Manson, 2019). Through their work with community organizations and marginalized populations, law students were able to promote social justice and contribute to the development of a more equitable and just society.

CONCLUSION. There is a great need for lawyers who are first and foremost competent in keeping up with the changing times and, secondly, who can take up social issues in the context of India's vast legal, social, and political systems. In this country, there are numerous progressive laws and court judgments, frequent improper or incomplete implementation of such legal protections, a large number of poor and poorly educated marginalised individuals and communities, and everything is, as they say, "a racket". This requirement is made more pressing by the widening gap between the legal system as it is written down and how it is actually applied.

There is currently a severe lack of high-quality education designed to produce lawyers committed to advancing the public good who are competent on a global scale. In these situations, clinical legal education (CLE) has the ability to act as the crucial link between the dire need for high-quality legal services and advocacy on the one hand and the dearth of high-quality attorneys who can meet that need on the other.

¹ Bar Council of India Rules (2015). Legal Education Rules, 2008. URL: <http://www.barcouncilofindia.org/rules-and-regulations/legal-education-rules-2008/> (Accessed 10 February 2023).

² Bar Council of India (2016). Legal Education Rules, 2008 (Amended up to December, 2016). URL: <http://www.barcouncilofindia.org/wp-content/uploads/2010/05/legal-education-rules-2008.pdf> (Accessed 10 February 2023).

The medical schools, whose clinical practical training was long considered as the standard, served as the law schools' primary source of inspiration for reform. There are mandatory standards that must be learned in clinical settings when graduate and continuing medical education programmes are present. This is true of the majority of medical schools. This makes sure that even before they enter the field, medical students are exposed to their actual future employment.

This exposure is what CLE aims to provide law students, and it's also what the medical school's basic pedagogy is based on. Clinicians are motivated to make similar, innovative improvements in law school as a result of all the innovations, observations, and adjustments in professional skills training programmes in medical schools. Over the past century, a number of committees and expert groups have been formed due to growing unhappiness with the current model of legal education and to bring it into compliance with medical education (Stone, 2008).

In light of these problems, legal education in India requires a new curriculum that produces capable, committed, and highly motivated faculty, exceptional, socially conscious students, and knowledgeable, ethical, and responsible lawyers, who can guide the field toward a just, competent and accessible legal system. Since clinical education is in a unique position to achieve these aims in India, the legal academy and the profession should look to it to lead this endeavour (Bruce, Prasad, 2011).

In conclusion, it leads to the conclusion that it would be highly desirable on its own merits to build a more balanced and integrated legal education that can address more of the needs of the legal profession than the current model. There is an urgent need to review and reenergize CLE, as well as to revive its emphasis on constitutionalism, the development of student expertise in social justice-related legislation, and the provision of entitlements in practise (Spiegel, 1987).

Recommendations

Based on the study and analysis of numerous sources covered in detail in the study, the following proposals have been made for the establishment and integration of public initiatives in clinical legal education in the Indian legal academy.

1. People in India must not be afraid to draw inspiration and ideas from western clinical pedagogical approaches. However, they should not be adopted blindly and should be modified before being implemented in domestic legal education institutions.

2. Community outreach programmes must have a global view and a local focus because they are fundamentally built on liberal, democratic values.

3. The scope of CLE approaches introduced may vary based on the location of the law school – town, city, or metropolitan area – and the methodology used may appropriately vary from the most basic to the most advanced depending on the general profile, bent, and academic level of the law students.

4. Every law school and university should have a clinical committee tasked with outreaching programmes, researching numerous clinics functioning in various parts of the world and then identifying and selecting the most relevant clinics for the respective legal education institution.

5. To emphasise the importance of cooperation between clinical legal education programmes, NGOs and communities in the development and implementation of community outreach programmes. This will help to ensure that such programmes are effective and responsive to the needs of the communities they serve.

6. To encourage the use of innovative approaches in the design and implementation of community outreach programmes, such as the use of technology or alternative dispute resolution techniques. This will help to improve the impact and reach of these programmes, and will also provide students with opportunities to develop new skills and perspectives.

7. To provide adequate resources and support for community outreach programmes, including funding, staff, and training. This will help to ensure that these programmes are effective and sustainable over time.

8. To foster a culture of reflection and evaluation in clinical legal education programmes that includes community outreach programmes. To encourage students, faculty, and staff to reflect on their experiences and to evaluate the outcomes and impact of these programmes. This will help to identify opportunities for improvement and to ensure that these programmes are effective in achieving their goals.

9. To provide opportunities for professional development for students, faculty, and staff involved in community outreach programmes. This will help to ensure that they have the skills and knowledge necessary to carry out these programmes effectively and to continue to improve their practices over time.

REFERENCES

1. Adams, M. J., & Bedi, T. (2016). Training for Change: A Law School's Innovative Approach to Social Justice Education. *Journal of Legal Education*, 66(1), 49-83.

2. Banshtu, P. (2018). New Dimensions of Clinical Legal Education in India. *Army Institute of Law Journal*, 11, 172-184. https://www.ail.ac.in/pdf/ail_journal_final_2018.pdf.
3. Barnes, T. D., Davis, D. R., & Manson, A. (2019). Preparing Socially Just Lawyers Through Community-Based Learning. *Clinical Law Review*, 25(2), 183-215.
4. Bartoli, C. (2016). Legal clinics in Europe: for a commitment of higher education in social justice. *Diritto & Questioni Pubbliche, Spec. Iss.*, 7-98.
5. Berman, M. L., Becerra, D., & Tavares, A. (2017). Learning from Practice: Reflections on a Community-Based Clinic. *Clinical Law Review*, 23(1), 3-35.
6. Bhat, R., & Patel, M. (2016). Legal Aid in India: A Perspective. *International Journal of Advanced Research and Development*, 1(6), 59-61.
7. Bruce, M. L., & Prasad, M. R. K. (2011). The Clinical Movement in Southeast Asia and India: A Comparative Perspective. In F. S. Bloch (ed.), *Global Clinical Movement*. Oxford University Press.
8. Buchanan, S., & Johnson, S. M. (2014). Clinical Legal Education and Professional Identity: Challenges and Opportunities. *Legal Education Review*, 24, 3-22.
9. Carpenter, A. E. (2012). The Project Model of Clinical Education: Eight Pedagogical Principles to Maximize Student Learning and Social Justice Impact. *Clinical Law Review*, 20, 39-94. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2159500>.
10. Das, A. (2017). Clinical Legal Education in India: A Comparative Study of Three Law Schools. *International Journal of Legal Studies and Research*, 3(2), 107-117.
11. Dutta, S. (2019). Importance of Clinical Legal Education and Community Outreach Programmes in India. *Journal of Indian Law and Society*, 10, 17-29.
12. Dzur, A. W., & Hendrix, J. (2013). Legal Education and the Reproduction of Hierarchy. In S. K. Dubber & M. Valverde (Eds.), *Police and the Liberal State* (pp. 277-298). Stanford University Press.
13. Farmer, L. C., & Farrell, J. L. (2016). Expanding Access to Justice: A Case Study of Law School Clinics Collaborating with Community-Based Organizations. *Clinical Law Review*, 23(2), 263-289.
14. Green, M. C., & McLeod, C. M. (2019). Law School Clinics and Access to Justice: Using Technology to Increase Legal Services to Low-Income Clients. *Journal of Law and Technology*, 32(1), 3-36.
15. Grossman, G. S. (1974). Clinical Legal Education: History and Diagnosis. *Journal of Legal Education*, 2(26), 162-193. <http://www.jstor.org/stable/42892228>.
16. Gullapalli, V., & Paltrowitz, S. (2012). Transforming Clinical Legal Education: An Opening for Dialogue. *Social Change*, 4(42), 467-486. <https://doi.org/10.1177/0049085712468134>.
17. Jha, S. K. (2018). Access to Justice in India: A Critique of the Legal Services Authorities Act, 1987. *International Journal of Humanities and Social Science Research*, 7(2), 10-18.
18. Kapoor, V. (2017). Access to Justice in India: A Critical Analysis. *Journal of Law and Social Sciences*, 1(1), 3-12.
19. Lasky, B., & Prasad, M. (2011). Training lawyers to serve the public interest: A case study of clinical legal education in India. *Journal of Legal Education*, 60(2), 284-298.
20. Moliterno, J. (1996). On the Future of Integration between Skills and Ethics Teaching: Clinical Legal Education in the Year 2010. *Journal of Legal Education*, 1(46), 67-78. <https://scholarship.law.wm.edu/facpubs/923/>.
21. Nirmal, R. (2018). Clinical Legal Education in India: Development, Impact and Challenges. *Asia Pacific Journal of Legal Education*, 1(3), 5-18.
22. Noone, M. A., & Dickson, J. (2001). Teaching towards a New Professionalism: Challenging Law Students to Become Ethical Lawyers. *Legal Ethics*, 4(2), 127-145. <https://doi.org/10.1080/1460728x.2001.11424148>.
23. Ogilvy, J. P. (2009). Celebrating CLEPR's 40th Anniversary: The Early Development of the Clinical Legal Education and Legal Ethics Instruction in U.S. Law Schools. *Clinical Law Review*, 1(16). <https://scholarship.law.edu/scholar/13/>.
24. Ogilvy, J. P., & Seibel, R. (2007). Externship Demographics Redux. *CUA Columbus School of Law Legal Studies Research Paper*, 13. <http://doi.org/10.2139/ssrn.1077551>.
25. Purnell, L. (2013). *Transcultural Health Care: A Culturally Competent Approach*. FA Davis.
26. Sarker, S. P. (2015). *Empowering the Underprivileged: The Social Justice Mission for Clinical Legal Education in India*. In *Clinical Legal Education in Asia*. Palgrave Macmillan US. <https://doi.org/10.1057/9781137517531>.
27. Setsuo, M., Kay-Wah, C., & Ilhyung, L. (2008). The Reform of Legal Education in East Asia. *Annual Review of Law and Social Science*, 1(4), 333-360. <https://doi.org/10.1146/annurev.lawsocsci.3.081806.112713>.
28. Singh, A. (2016). Clinical Legal Education in India: A Critical Analysis. *Journal of Law, Policy and Globalization*, 54, 43-47.
29. Singh, A. K., & Kumar, A. (2017). Legal Education and Legal Aid in India: An Overview. *Journal of Education and Practice*, 8(23), 147-152.

30. Singh, R. (2021). *Access to Justice and Legal Aid Services with special reference to specific Justice needs of the underprivileged people*. Studocu. <https://www.studocu.com/in/document/university-of-mumbai/practical-training/15-1023-prof-dr-ranbir-singh-access-to-justice-and-legal-aid-services-with-special-reference-to-specific-justice/37542977>.

31. Spiegel, M. (1987). *Theory and Practice in Legal Education: An Essay on Clinical Education*. *UCLA Law Review*, 34, 577-610.

32. Stone, A. (2008). *Clinical Legal Education and Access to Justice: a View from India* [Conference presentation abstract]. Asian Law Institute Conference, Singapore.

33. Stone, A. A. (1971). *Legal Education on the Couch*. *Harvard Law Review*, 85(2), 392-441. <https://doi.org/10.2307/1339740>.

34. Tokarz, K., Lopez, A. S., Maisel, P., & Seibel, R. (2013). *Legal Education at a Crossroads: Innovation, Integration, and Pluralism Required!* *Journal of Law and Policy*, 43(11), 11-57.

35. Uppal, A. (2018). *Community Outreach Programmes for Promoting Access to Justice for Marginalized Communities in India*. *International Journal of Humanities and Social Science Research*, 7(2), 3-9.

Received the editorial office: 13 February 2023

Accepted for publication: 6 March 2023

САНДЖИВ ГХАНХАШ,

доцент кафедры права,
Дели Метрополитан Эдьюкейшн, Нойда (Индия),
Школа права;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9217-8150>,
e-mail: adv.ghanghash@gmail.com

ПРАВОПРОИЗВОДСТВЕННАЯ ПРОГРАММА РАБОТЫ С ОБЩИНОЙ КАК НЕОТЪЕМЛЕМАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ КЛИНИЧЕСКОГО ЮРИДИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ: СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ

Это исследование рассматривает интеграцию просветительской программы работы с общинами в клиническое юридическое образование с социально-правовой точки зрения. С использованием методов доктринальных исследований в работе проанализированы влияние информационно-просветительских программ для сообществ на правовое образование студентов, а также преимущества для общин, в которых они реализуются. Результаты показывают, что программы улучшают правовые навыки студентов, способствуют социальной справедливости и активизируют участие общественности. Кроме того, программы предоставляют общинам крайне необходимые юридические услуги и способствуют доступу к правосудию. Сделан вывод, что правопросветительские программы работы с общинами должны быть неотъемлемой частью клинического юридического образования, чтобы содействовать социально ответственному образованию и развитию социальной ответственности.

Ключевые слова: клиническое юридическое образование, реформа юридического образования, правопросветительская работа с обществом, образование, доступ к правосудию, правовая помощь, правовая осведомленность.

САНДЖИВ ГХАНХАШ,

доцент кафедры права,
Дели Метрополитан Эдьюкейшн, Нойда (Индия),
Школа права;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9217-8150>,
e-mail: adv.ghanghash@gmail.com

ПРАВОПРОСВІТНИЦЬКА ПРОГРАМА РОБОТИ З ГРОМАДОЮ ЯК НЕВІД'ЄМНА СКЛАДОВА КЛІНІЧНОЇ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ: СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Вивчення права перетворилося на високоспеціалізовану професію, яка відіграє важливу й ефективну роль для контролю за ірраціональною поведінкою в суспільстві. Щоб іти в ногу з мінливими знаннями про соціально-правову філософію та структуру правових установ, вона зазнавала постійних змін.

Метою будь-якої інформаційно-просвітницької програми для громади є добробут суспільства. Вона допомагає людям стати незалежними та покращує їхнє життя завдяки

підвищенню рівня обізнаності. Для розуміння концепції клінічної правничої освіти необхідно зазирнути глибше в обставини, що призвели до її зародження та розвитку. За останні кілька років діяльність правопросвітницьких служб зросла, вони все більше зосереджуються на роботі з людьми та допомозі в реалізації їх прав. Ці програми також використовуються для інформування людей про можливість отримання безоплатної правової допомоги. Правопросвітницькі програми дають організаціям, що надають правову допомогу, можливість оцінити незадоволені правові потреби населення, зрозуміти, з якими правовими проблемами стикаються люди в різних районах області, а потім адаптувати свої послуги з надання правової допомоги до цих потреб. Було б цікаво дізнатися, наскільки важливу роль відіграє правопросвітницька робота в громаді в рамках клінічної правової освіти.

Ключові слова: клінічна юридична освіта, реформа юридичної освіти, правопросвітницька робота з громадою, освіта, доступ до правосуддя, правова допомога, правова обізнаність.

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Ghanghash S. Community outreach programmeme as an integral part of clinical legal education: a socio-legal study. *Law and Safety*. 2023. No. 1 (88). Pp. 77–87. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.07>.

Citation (APA): Ghanghash, S. (2023). Community outreach programmeme as an integral part of clinical legal education: a socio-legal study. *Law and Safety*, 1(88), 77–87. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.07>.

УДК 342.725

DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.08>**ІГОР ВІТАЛІЙОВИЧ ЧОРНИЙ,***доктор філологічних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра українознавства;* <https://orcid.org/0000-0001-6079-1746>,
*e-mail: igorchorny64@gmail.com;***НАТАЛІЯ ІГОРІВНА ЄЛЬНІКОВА,***Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра українознавства;* <https://orcid.org/0000-0002-5061-8226>,
*e-mail: elnikova_n_i@ukr.net***ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ДЕРЖАВНОЇ
В УКРАЇНСЬКІЙ ОСВІТНІЙ СФЕРІ**

Проаналізовано конституційний статус української державної мови як консолідуючої складової українського суспільства з 1991 року і донині. Репрезентовано значення пошуку духовних об'єднань, що згуртовують сучасну спільноту. Право не може розмежовуватися з розвідинами духовної спорідненості та від піднесення певної ідеології, що забезпечує розвиток національної держави. Зазначено, що провідне місце в системі сполучуваних зв'язків належить українській мові. Здійснено розмежування понять «державна мова» та «офіційна мова». Досліджено питання правового регулювання використання української державної мови в освітній сфері з моменту проголошення України незалежною демократичною державою і дотепер. Проаналізовано мовний стан здобуття освіти відповідного рівня, спираючись на Закон України «Про освіту», державні стандарти всіх рівнів освіти, Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». Наголошено, що відповідно до згаданих вище законів і нормативних документів тільки державною мовою України можна здобути всі рівні освіти, зазначені у стандартах, затверджених після набуття чинності Законом України «Про освіту». Зауважено, що серед ключових компетентностей дошкільної та початкової освіти виокремлено здатність спілкуватися рідною, якщо вона відрізняється від державної, та іноземними мовами. Наголошено на обов'язковості вивчення державної мови України в освітніх установах усіх рівнів.

Ключові слова: українська мова, державна мова, рідна мова, освіта, закон, мовне законодавство.

Оригінальна стаття

ВСТУП. Мовне питання в незалежній Україні практично на всіх етапах її існування так або інакше було пов'язане з політикою і стояло досить гостро. Час від часу робилися спроби унормувати цю проблему на законодавчому рівні, проте рішення ці не мали значних наслідків для її докорінного вирішення. Набуття чинності Законом України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 16 липня 2019 р. є найважливішою ознакою становлення сучасної української державності, що надважливо утврджує незалежність України, згуртовуючи українців у захисті гідності та свободи нації. Із початком повномасштабного вторгнення РФ на територію України мільйони українців переоцінили свій суспільний і духовний рівень, особливо гостро відчувши своє національне ототожнення. Зараз відбувається потужний стимул

ментальних змін загальнонаціональної самоідентифікації, що реалізується в небувалій підтримці української мови як єдиної державної за всі роки суверенітету, адже в такий спосіб українці обороняють своє право на мовне й культурне вираження. «Масовий перехід на українську, – зазначає Президент України В. Зеленський (2022) у своєму вітанні з нагоди Дня української писемності та мови, – дерусифікація громадського простору, стрімкий розвиток і популярність україномовного культурного продукту свідчать, що багато співвітчизників переосмислили й усвідомили важливість національного самовизначення у тому числі й через мову, рівень підтримки якої в суспільстві зріс чи не найбільше за роки незалежності України». Зважаючи на те, що мова є визначним чинником національної ідентичності, упорядники мовної політики в

галузі освіти повинні приймати тверде рішення щодо мови викладання в закладах освіти всіх рівнів, ураховуючи тісний зв'язок не тільки технічних, а й політичних векторів.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Мовна політика за часів незалежності України, яка проводилася до 2019 р., була доволі лояльною, що призвело до піднесення й утвердження інших національних мов, зокрема російської, і створило реальну загрозу розвитку української мови, освіти та культури. Актуальність цієї наукової розвідки полягає у студіюванні правового регулювання застосування української мови як державної в галузі освіти з моменту здобуття Україною незалежності і до сьогодні. *Мета* створення статті полягає у вивченні мовного питання в освіті та визначенні належних регулювальних настанов і принципів. *Завданнями* цієї наукової розвідки є характеристика мовної політики періоду незалежності України та виконання мовного законодавства в освіті в зазначений період, а також дослідження змін статусу української мови як державної на законодавчому рівні, що уможливило навчання за освітніми рівнями всіх здобувачів освіти незалежно від національності.

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ. Різноманітні аспекти правового статусу української мови як державної та її правового регулювання в українській освітній сфері ставали об'єктом дослідження багатьох науковців. У монографії Б. Ажнюка (2021) «Мовна політика: Україна і світ» докладно досліджуються питання щодо мовного законодавства в Україні. Дослідник аналізує, зокрема, новітні концепти мовної політики й мовного планування, простежує міжмовну взаємодію й екологію мови, порушує питання кодифікації української мови та підвищену вимогливість до її чистоти, наголошуючи на консолідувальній складовій суспільства й освіти.

Науковцем П. Гриценком (2018) студіюється призначення української мови у процесі державотворення впродовж останніх десятиліть крізь історичну призму мовного уподібнення українців у кінці ХХ ст., наводяться зміни, які відбулися в українській мові та суспільстві в зазначений період, що прямо позначилося на освітній сфері.

У науковій розвідці А. Нелюби (2017) «Термінологія мовного законодавства: між минулим і майбутнім» висвітлюються проблеми української термінології, що регламентує на правовому рівні статус мов в Україні. Учений акцентує увагу на тому, що й досі відсутні правові дефініції щодо визначення державної мови, а визначення, які подають словники,

лише перераховують галузі, щоправда, не всі, в яких потрібно її застосовувати.

Із сучасних досліджень у галузі мовної політики безумовну зацікавленість викликає стаття Ю. Куць і О. Сергєєвої (2019) «Сучасна державна мовна політика України: європейський вимір», у якій аналізується всебічна підтримка української мови як державної, що є одним із символів державності. Науковці наголошують, що запорукою успіху цієї політики є чітко розроблене законодавство мовної галузі, адже воно регулює ділову, освітню, наукову та культурну комунікації.

Науковиця О. Ялова (2020) у роботі «Шляхи та форми реалізації мовного законодавства в Україні» зауважує, що Україна має достатній досвід регулювання мовного питання в освітній сфері, наводячи приклади проведення конференцій, круглих столів, вебінарів різних рівнів, присвячених мовній взаємодії та мовній ситуації в Україні, зокрема в освіті. Вона наголошує, що в роботі вищезгаданих заходів участь беруть не лише науково-педагогічні представники, а й здобувачі всіх рівнів освіти, що забезпечує функціонування української мови в науково-освітніх установах.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Методика і вибір шляхів і засобів дослідження ґрунтуються на системному підході, який послуговується засобами історичного, формально-юридичного, системно-структурного методів наукового пізнання. Так, використання історичного методу дозволило розглянути формування і розвиток підходів до ствердження української мови як державної на різних історичних етапах існування незалежної Української держави, глибше зрозуміти суть проблеми і намітити шляхи для подолання на сучасному етапі проблем, що накопичились. Застосування формально-юридичного методу дозволило викристалізувати формальний зміст юридичних норм, пов'язаних із функціонуванням української мови як державної, класифікувати й унормувати їх. Системно-структурний метод дозволив дослідити розглядувану у статті проблему в багатогранності ціннісних орієнтирів і пріоритетів, а також пов'язати основні підходи в мовному законодавстві з певними правовими ситуаціями. Матеріалом слугують основні законодавчі документи в галузі мовного питання й освітнього простору, дослідження українських та зарубіжних учених, присвячені правовому статусу офіційної (у вітчизняному законодавстві української) мови та її захисту.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. Мова і суспільство у взаємодії давно

канонізувались як об'єкт дослідження в межах різних галузей науки: лінгвістиці, правознавстві, юрислінгвістиці, філософії, соціолінгвістиці тощо. Значення української мови для української культури як невід'ємної частини духовної спадщини нашого народу завжди відмічалось на офіційному рівні, водночас події, спричинені повномасштабним вторгненням РФ на територію України, лише підсилили цю значущість. Українська мова, якою широко послуговуються в офіційно-діловому, науковому, освітньому, публіцистичному дискурсах, є об'єктом сучасної мовної політики. Вона фундаментує українську культуру й українську державність, гуртуючи українську спільноту у визначних діяльносних сферах. Водночас українська мова, репрезентуючи Україну на міжнародній арені, є атрибутом національної держави, так само, як і гімн, прапор, герб, що сприяє консолідації нації, а відповідно до Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» українська мова здобула статус державного символу України, ключового елементу її конституційного ладу.

Національна політика кожної демократичної країни, що ґрунтується на підтвердженні мовно-культурного фактора, задоволенні етнокультурних, мовних інтересів і потреб народу, зароджує та формує дотримання домінанти міжнародного паритету та злагоди. Водночас надання українській мові статусу державної є ключовим атрибутом у розбудові та піднесенні України як незалежної держави. Розвиток нашої держави зріднений зі змінами в українському освітньому просторі, який орієнтується на модернізацію структури та методів навчання, зростання інтелектуального потенціалу громадян, регенерацію національної вдачі. Сьогодні в Україні в усіх закладах освіти навчальний процес здійснюється українською мовою, що регламентовано законами України «Про освіту», «Про забезпечення функціонування української мови як державної», Конституцією України і державними стандартами всіх рівнів освіти.

Українська мова як державна, мовні норми якої продукують тексти, що є елементами науково-освітньої, соціально-політичної, суспільно-економічної, природничої галузей, має свої порядкові, практичні й утилітарні своєрідності, що виокремлюють її в окрему композиційну модифікацію, яка розбігається як від інших функціональних варіантів кодифікованої складової літературної мови – унормованого варіанта національної мови, так і від некодифікованих елементів української мови –

територіальних і соціальних діалектів, просторіччя, сленгів, жаргонів, застарілої лексики та новотвірних композицій мовної системи.

Аналізуючи правове регулювання української мови як державної в українській освітній сфері, насамперед варто розтлумачити формулювання державної мови, що є предметом вивчення значної кількості наукових розвідок, проте не має єдиної узвичаєної дефініції. У широкому розумінні державною мовою вважають мову національну, яка є першорядним способом комунікації панівної частини населення в усіх сферах суспільного життя, де репрезентована її інтеграційна функція. У вузькому значенні державною мовою є мова, яка згідно із законодавством конкретної держави є обов'язковою для послугування в усіх офіційних проявах комунікації, де реалізується її інтеграційна функція. Правовий режим державної мови утверджується завдяки певному правовому регулюванню, квінтесенція якого поширюється на формулювання статусів суб'єктів мовних відносин, а отже, у підтвердженні їхніх прав, обов'язків, заборук їхнього провадження. Однак, як зазначає Г. Янковська (2013), «у правовому розумінні “статус” стосується лише суб'єктів права, натомість мова є об'єктом правових відносин, а не суб'єктом, звідси недоречність використання словосполучення “правовий статус мови” і відповідна заміна на “правовий режим мови”». Терміном «правовий режим» послуговується також Є. Ткаченко (2010), зазначаючи, що правовий режим мов є правовим регулюванням, правовими передумовами позицій національних мов у громадських відносинах, закріплених Конституцією й іншими нормативно-законодавчими актами України.

Дослідниця С. Пенковська (2019) наводить таке визначення державної мови: «один із атрибутів держави, закріплена законодавством мова титульної нації, сфери обов'язкового використання якої визначені Конституцією та законами, для якої державою встановлюється комплекс заходів захисту задля гарантування її статусу», наголошуючи передусім на змістовному призначенні мови в утворенні української державності. Також одним з атрибутів конституційного ладу та української державності вважає українську мову Н. Занкевич (2020), визначаючи її особливим критерієм загальнонаціональної тотожності. Науковець наголошує, що значущим елементом у врегулюванні мовної ситуації є об'єднання історичних і культурних чинників конкретної нації, оскільки «правове регулювання мовних відносин у тій чи іншій державі залежить від рівня

сформованості національної ідентичності та політики, яка мала місце у державі щодо її рідної мови у відповідні етапи суспільного розвитку». Дослідники А. Дюран і Дж. Люн (2017) акцентують увагу на тому, що державна мова відіграє надважливу роль не лише у створенні законів, а й у реалізації їхнього запровадження, особливо якщо йдеться про полінаціональні країни, де тривалий час існувала або є багатомовна юрисдикція.

Науковці О. Копиленко та Л. Мозговий (2007) зазначають, що державна мова є «офіційно визнаною обов'язковою мовою законодавства, судочинства, діловодства, навчання дітей у школах, офіційних засобах масової інформації тощо». Таке міркування підтримує В. Орленко, формулюючи державну мову із зазначенням царини її неухильного застосування як «визнану конституцією чи законом основну мову держави, обов'язкову для використання в діловодстві, освіті, навчанні». Учений А. Нелюба (2017, с. 312) зауважує, що в реаліях сьогодення державна мова є (політико) правовим поняттям, що реалізує статусність мови, тому «і визначати її треба не через сфери діяльності: державна мова – правовий статус мови, яку визнано невіддільним і обов'язковим атрибутом держави з визначеними законом функціями (як правило, такий статус має мова титульної нації)».

Конституційно-правове фіксування державної мови є провідним і найбільш значущим фактором правового режиму мов. Воно тлумачить питання не лише застосування національної мови в законодавчо окресленій сфері офіційних відносин у межах території держави, а й права її носіїв. Затвердження статусу державної мови властиве для країн із багатонаціональною структурою населення або чималою кількістю територіальних діалектів. В українському законодавстві трапляються терміни «офіційна мова» та «державна мова», які застосовуються іноді як синоніми, іноді як самостійні терміни. Подекуди це зумовлено маніпуляціями щодо надання російській мові статусу офіційної в Україні, не позбавляючи водночас українську мову статусу державної. Пропозиції щодо диференціації державної мови і офіційної мови висунула організація ЮНЕСКО в середині ХХ ст., визначаючи державну мову символом конкретної держави, що виконує інтеграційну функцію в культурній, політичній і соціальній галузях у межах цієї країни, а офіційну мову називаючи мовою законодавства, судочинства. У різних країнах реалізуються різноманітні моделі мовної політики щодо державної мови: у країні чинна

одна державна мова (однокомпонентна модель мовної політики), наприклад Польща, Німеччина, Франція, дві державні мови (двокомпонентна модель), наприклад Канада, Ірландія, Фінляндія, Танзанія, а також три і більш державних мов (багатокомпонентна модель), наприклад Швейцарія, Бельгія, Сінгапур, Нова Зеландія. Отже, у державах, де одна державна мова, вона ж виконує функцію офіційної. Натомість країни, де поширені дві і більше державних мов, застосовують термін «офіційна мова», ототожнюючи його з терміном «державна мова». Як зауважує А. Нелюба (2017, с. 314), особливості синонімічного застосування цих двох термінів можуть бути спричинені своєрідністю тлумачення європейськими міждержавними установами, коли послідовно прикметник *державна* замінюється прикметником *офіційна*, а також різним номінуванням одного і того ж статусу мови в конкретній країні – офіційна та державна. Учений акцентує увагу на тому, що в Україні термін «офіційна мова» є надмірним, адже не має фактичного референта. Натомість Ю. Макарець (2019, с. 113) уважає, що паралельне вживання термінів «державна мова» і «офіційна мова» є рідкісним фактом, адже здебільшого застосовують поняття державної мови, акцентуючи на її символічній функції. Застосування цих термінів не є дублетним, адже територіально вони відокремлені: державна мова охоплює всю державу, а офіційна закріплена на території певного регіону, вживання якої можливе рівночасно з державною. Прерогативу державної мови в офіційній галузі спілкування відмічають також В. Кравчук і О. Бегош (2021, с. 8), виокремлюючи в царині її поширення сферу компетенцій органів законодавчої, виконавчої та судової влади, інших державних органів та органів місцевого самоврядування, сферу освіти, культури, ЗМІ тощо.

Однак тривалий час державна мовна політика України в освітній сфері реалізовувалася згідно з очевидно анахронічними нормами Закону України «Про освіту» від 23 травня 1991 р. № 1060-X11, ст. 6 якого зауважувала, визначаючись ст. 25 Закону Української РСР «Про мови в Українській РСР» (1989 р.), що громадяни Української РСР мають невід'ємне право вільно обирати мову навчання, а також гарантувала кожній дитині право «на виховання і одержання освіти національною мовою. Це право забезпечується створенням мережі дошкільних установ та шкіл з вихованням і навчанням українською та іншими національними мовами. Вільний вибір мови навчання є невід'ємним правом громадян». Як відомо,

українську мову скасовували, локалізували й обмежували упродовж багатьох століть, і згадані вище норми надавали офіційну змогу здобувати освіту українською мовою, однак цей закон дозволяв навчатися й іншими мовами, що винищувало першорядний ранг української мови. Вищезазначений закон утратив чинність 10 серпня 2012 р. через те, що не є конституційним.

Порушуючи Конституцію України, було ухвалено Закон України «Про засади державної мовної політики» від 3 липня 2012 р. № 5029-VI¹, за яким здобуття освіти уможливлювалося як державною мовою, так і мовами регіональними та мовами національних меншин. Цей закон спричинив жваву полеміку щодо одержання російською мовою статусу другої державної в Україні, що фактично спростовувало норми ст. 10 Конституції України, і спровокував маніпулятивні заходи щодо відокремлення термінів «державна мова» і «офіційна мова». Озвучувалися рекомендації щодо надання російській мові статусу другої офіційної в Україні, не позбавляючи водночас українську мову статусу державної.

Отже, статус української мови як державної поступово послаблювався та виштовхувався з ужитку в усіх галузях громадського життя переважної частини України, зокрема в освітній сфері. 23 лютого 2014 р. Верховна Рада України скасувала Закон України «Про засади державної мовної політики» і ухвалила поданий 28 грудня 2012 р. В. Кириленком проект Закону «Про визнання таким, що втратив чинність, Закону України “Про засади державної мовної політики”». 28 лютого 2018 р. Рішенням Конституційного суду закон України «Про засади державної мовної політики» визнано неконституційним через порушення процедури ухвалення документа.

Ухвалення 25 квітня 2019 р. Верховною Радою України Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» № 2704-VIII визнає найважливіше свідчення зрілості сьогочасної української державності, оскільки мовна політика, спрямована на мовну безпеку країни, потребує пильної уваги фахівців усіх галузей науки, зокрема гуманітарної. Цей закон помітно употужнює статус української мови в державі й освітньому прос-

торі зокрема, виокремлюючи державоутворювальну та соборну функції нашої мови та підкреслюючи відмежування від споконвічної уподібнювальної політики агресорів, яка спричинювала спотворення української мовно-культурної та мовно-освітньої царини. Серед нововведень закону увиразнено застосування власне української лексики замість іншомовної, якщо є тотожні рівнозначники, виокремлено попередження вульгаризації української мови та захист від покручів, наголошено на тому, що в освітньому просторі спілкування українською мовою є обов'язковим і рекомендовано поширювати українську мову в молодіжному середовищі: дошкільному, учнівському, курсантському, студентському та серед науково-педагогічного складу.

Варто звернути увагу на те, якою мовою в Україні можна здобути освіту різних рівнів. Надважливим є здобуття основної загальної освіти, оскільки цей процес є не лише правом людини, а й її обов'язком.

У чинному законодавстві про освіту встановлено, що в освітніх організаціях освітня діяльність здійснюється державною мовою². Там само зазначено, що «держава гарантує кожному громадянину України право здобуття формальної освіти на всіх рівнях (дошкільної, загальної середньої, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої), а також позашкільної та післядипломної освіти державною мовою в державних і комунальних закладах освіти»³, з чого можна зробити висновок про те, що законом не дозволяється здобуття освіти всіх рівнів будь-якою іншою мовою, крім української⁴. Водночас зазначено, що «особи, які належать до національних меншин України, мають гарантоване право на навчання в комунальних закладах освіти для здобуття дошкільної та початкової освіти, поряд із державною мовою, мовою відповідної національної меншини. Це право реалізується шляхом створення відповідно до законодавства окремих класів (груп) із навчанням мовою відповідної національної меншини поряд із державною мовою і не поширюється на класи (групи) з навчанням українською мовою»⁵. Також виокремлено, що «особам, які належать до корінних народів,

¹ Про засади державної мовної політики : Закон України від 03.07.2012 № 5029-VI // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5029-17> (дата звернення: 27.01.2023). Втратив чинність.

² Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 27.01.2023).

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

національних меншин України, гарантується право на вивчення мови відповідних корінного народу чи національної меншини в комунальних закладах загальної середньої освіти або через національні культурні товариства»¹. Отже, працівники дошкільних освітніх установ і закладів базової середньої освіти, у яких навчаються представники національних меншин і корінних народів України, мають право, поряд із державною мовою, навчати мови відповідних національних меншин, однак першорядною мовою освіти є українська.

Варто також проаналізувати те, як регулюється мовне питання державними стандартами освіти відповідного рівня. Наприклад, у новій редакції Базового компоненту дошкільної освіти як Державного освітнього стандарту, затвердженій наказом МОН України від 12 січня 2021 р. № 33, за освітнім напрямом «Мовлення дитини»² зазначено, що «дитина розуміє, що в Україні українська мова є державною; усвідомлює звуковий склад рідної мови, спираючись на фонематичний слух і мовленнєве дихання, а також ефективно спілкується рідною мовою, свідомо намагається говорити виразно і правильно, чітко вимовляючи звуки і слова відповідно до орфоепічних норм української мови».

Згідно з Постановою Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до Державного стандарту початкової освіти» від 24 липня 2019 р. № 688 однією з вимог до обов'язкових результатів навчання та ключових компетентностей здобувачів освіти є «вільне володіння державною мовою, що передбачає уміння усно і письмово висловлювати свої думки, почуття, чітко та аргументовано пояснювати факти, а також любов до читання, відчуття краси слова, усвідомлення ролі мови для ефективного спілкування та культурного самовираження, готовність вживати українську мову як рідну в різних життєвих ситуаціях»³, а також «здатність спілкуватися рідною (у разі відмінності від державної) та іноземними мовами, що передбачає активне використання рідної мови в різних комунікативних ситуаціях, зокрема в побуті, освітньому процесі, культурному житті громади»⁴.

Мовне питання в Державному стандарті базової середньої освіти, затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р. № 898, висвітлено у ключових компетентностях на рівні вільного володіння державною мовою: умінні комунікувати усно та писемно, ґрунтуючись на нормах сучасної української літературної мови, оперуючи лексико-граматичними ресурсами; опрацюванні інформації з різних джерел, критичному осмисленні та застосуванні мови в усній і писемній формах, обстоюванні власних поглядів і національних цінностей; усвідомленні цінності української мови як мови взаємодії на всій території держави⁵. Другий пункт ключових компетентностей уможливорює спілкування рідною мовою, якщо вона відрізняється від державної, та іноземними мовами, здійснюючи усну та писемну комунікацію за допомогою лексики, граматики та мовних норм відповідної мови, опрацьовуючи інформацію з різних осередків і критично осмислюючи її, ефективно висловлюючи таку інформацію відповідно до ситуації, базуючись на мовному та мовленнєвому досвіді⁶.

Отже, можемо спостерігати певні протиріччя в галузі правового регулювання вибору освітньою установою мови навчання. На нашу думку, додаткового трактування вимагають терміни «державна мова» і «рідна мова», адже ці поняття не є тотожними, проте в цій Постанові можуть тлумачитись як синонімічні. Так, в одному зі словників (Яременко, Сліпущко, 2008) рідну мову визначають як «мову, якою володіє певна особа з раннього дитинства (звичайно, мова тієї національності, до якої належить ця особа)», тобто люди, які з дитинства говорять не українською мовою, а будь-якою іншою, уважатимуть останню рідною. Однією з ключових проблем України є не багатомовність, а білінгвізм, за яким російська мова зазіхає на всі галузі застосування, що й українська. Безсумнівно, повномасштабне вторгнення РФ в Україну 2022 р. зумовило зміну мовного коду нашої держави, адже значна кількість людей почала формувати україномовний простір, свідомо позбуваючись російсько-української двомовності, деокупуючи в такий спосіб власні мовні терени. Проте російською мовою у

¹ Там само.

² Про внесення змін до Державного стандарту початкової освіти : Постанова Кабінету Міністрів України від 24.07.2019 № 688 // Урядовий портал : офіц. сайт. URL: <https://www.kmu.gov.ua/nras/pro-vnesennya-zmin-do-derzhavnog-688> (дата звернення: 27.01.2023).

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Про деякі питання державних стандартів повної загальної середньої освіти : Постанова Кабінету Міністрів України від 30.09.2020 № 898 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2020-p> (дата звернення: 27.01.2023).

⁶ Там само.

східних і південних областях України й досі в побуті послуговуються різні верстви суспільства, уважаючи цю мову рідною. Тому вважаємо, що синонімічне введення терміна «рідна мова» замість «державна мова» у новій редакції Базового компоненту дошкільної освіти як Державного освітнього стандарту, затвердженого наказом МОН України від 12 січня 2021 р. № 33, неприпустиме, оскільки може уможливити навчання осіб у закладах дошкільної, початкової і повної середньої освіти не лише державною, а й іншими мовами, зокрема російською.

Державний стандарт професійної (професійно-технічної) освіти, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 20 жовтня 2021 р. № 1077, а також державні стандарти фахової передвищої освіти, фахової вищої освіти у реалізації мовного питання керуються ст. 7 Закону України «Про освіту», у якій зазначається, що «мовою освітнього процесу в закладах освіти є державна мова, а також особам, які належать до корінних народів, національних меншин України, іноземцям та особам без громадянства створюються належні умови для вивчення державної мови»¹.

Акцентуємо увагу на тому, що відповідно до державних стандартів усіх рівнів освіти викладання та вивчення державної мови України здійснюється в межах будь-яких освітніх програм. Тобто українську мову як державну завжди вивчають як дисципліну завдяки її державному статусу. Українське законодавство прямо передбачає обов'язки громадян України володіти та використовувати державну мову на території України «при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування, а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначені цим Законом»² і зазначає, що «дія цього Закону не поширюється на сферу приватного спілкування та здійснення релігійних обрядів»³, проте основна загальна освіта спрямована на формування компетентностей, пов'язаних із реалізацією особою своїх прав і обов'язків як члена суспільства, усвідомленням цінностей громадянського (вільного демократичного) суспільства, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина⁴.

Тому можна наголосити на обов'язку громадян володіти державною мовою України. Виокремлюючи ліберально-гібридну модель мовного питання в Законі України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», науковиця І. Фаріон (2019, с. 119) зауважує, що зазначений Закон не забезпечує державний статус української мови, а навпаки, створює умови для його звуження, що простежується «в базових статтях, вторинності цього закону через системне відсилання до інших законів, у наскрізному відтермінуванні його окремих статей та відтермінуванні покарання за порушення. Показово про це свідчать три базові сфери буття нації: освітньо-наукова, культурно-інформаційна та державноуправлінська. У всіх них допущено іншу мову або ж мову, «прийнятну для сторін»».

Чинне законодавство відповідно до ст. 188-52 Кодексу України про адміністративні правопорушення передбачає відповідальність за порушення вимог Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» у галузі освіти, культури, науки тощо у вигляді «накладення штрафу від двохсот до трьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або попередження, якщо порушення вчинене вперше»⁵. Варто також відмітити, що чинне законодавство фіксує розгалужену систему норм, яка встановлює відповідальність за порушення мовних приписів. У Законі України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» чітко прописані особи, яких можуть притягнути до відповідальності за протиправні дії або бездіяльність у зазначеній сфері відповідно до виконання своїх службових і посадових обов'язків. Слід також наголосити, що питання контролю за дотриманням норм наведеного Закону покладено на Уповноваженого із захисту державної мови згідно з його компетенціями та функціями. Проте на сьогодні цей правовий механізм застосовується поодинокі. Вважаємо, що ефективність законодавства може бути досягнута застосуванням адміністративних заходів у поєднанні з економічними регуляторами. Така система відповідальності за порушення норм законодавства водночас повинна формувати в усіх громадян України позитивне

¹ Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 27.01.2023).

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Про забезпечення функціонування української мови як державної : Закон України від 25.04.2019 № 2704-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19> (дата звернення: 27.01.2023).

ставлення до дотримання мовних норм, розуміння власної відповідальності за стан української мови.

ВИСНОВКИ. Отже, закони та нормативно-правові акти України спрямовані на вибудову мовної ситуації й актуалізацію мовної політики. Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» репрезентує українську мову як державну мову України, що реалізується в таких ключових площинах: мова водночас виступає знаряддям консолідації нації, інструментом підтримки культури та фактором міжнародного впливу. Слід зазначити, що обов'язкове вивчення української мови як державної здобувачами всіх рівнів освіти незалежно від їхньої національності загалом має стати запорукою поширення та розвитку української мови як елемента культури та соборності держави, проте обов'язковість її вивчення здатна негативно позначатися на правах деяких громадян, які не можуть або не хочуть її вивчати з різних причин. Тому проблема застосування мов у сфері української освіти тривалий час буде актуальною, що обов'язково культурно змі-

нить нашу державу. Висуваючи до громадян України особливі вимоги щодо мовних змін, держава водночас зобов'язується забезпечити в повному обсязі процес навчання, вивчення і застосування державної мови та створити гарантії реалізації етнолінгвістичних інтересів тих громадян, для яких державна мова не є рідною. Для забезпечення міцної комунікації українського уряду з народом, викладачів і здобувачів освіти, керівників і працівників, урядовців і громадян, застосовуючи українську мову як державну, потрібно утвердити такі правописні правила, що надаватимуть змогу широкому загалу змістовно розуміти тексти державною мовою, забезпечуючи їхню стилістичну нейтральність і доступність. Визначними ознаками текстів наукової літератури є чіткість, точність, логічність, ясність і змістовність. Ці ж ознаки властиві текстам юридичних документів і правничої науки, адже такі тексти, укладені державною мовою, зменшують кількість комунікативних неточностей, збільшують дієвість соціальних зносин, зменшують державні видатки під час контактування з громадянами багатонаціональної країни.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Ажнюк Б. М. Мовна політика: Україна і світ : монографія. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2021. 420 с.
2. Гриценко П. Українська мова: державна і державотворча. *Український інформаційний простір*. 2018. № 1. С. 32–42. DOI: <https://doi.org/10.31866/2616-7948.1.2018.141091>.
3. Занкевич Н. В. Мовні відносини як об'єкт конституційно-правового регулювання. *Форум права*. 2020. № 5. С. 49–59. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.4300614>.
4. Зеленський В. О. Вітання Президента з нагоди Дня української писемності та мови // Президент України : офіц. сайт. 09.11.2022. URL: <https://www.president.gov.ua/news/vitannya-prezidenta-z-nagodi-dnya-ukrayinskoji-pisemnosti-ta-79025> (дата звернення: 27.01.2023).
5. Копиленко О. П., Мозговий Л. І. Правознавство. Київ, 2007. 400 с.
6. Кравчук В., Бегош О. Державна мова як визначальна ознака держави. *Актуальні проблеми правознавства*. 2021. № 4 (28). С. 6–10. DOI: <https://doi.org/10.35774/app2021.04.006>.
7. Куць Ю. О., Сергеева О. Ю. Сучасна державна мовна політика України: європейський вимір. *Теорія та практика державного управління*. 2019. № 3 (66). С. 16–23.
8. Макарець Ю. С. Статус і стан української мови в незалежній Україні: соціолінгвістичний вимір. Київ : ЛАТ&К, 2019. 209 с.
9. Нелюба А. М. Термінологія мовного законодавства: між минулим і майбутнім. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. 2017. Вип. 64 (1). С. 310–319.
10. Новий тлумачний словник сучасної української мови : у 3 т. / уклад. В. Яременко, О. Сліпущко. 2-ге вид., виправ. Київ : Аконіт, 2008. Т. 1. 926 с.
11. Орленко В. І. Конституційне право України. Київ, 2011. 156 с.
12. Пеньковська С. М. Державна мова в Україні: аналіз правового регулювання. *Молодий вчений*. 2019. № 2 (66). С. 193–199. DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-43>.
13. Ткаченко Є. В. Конституційно-правове регулювання мовних відносин : монографія. Харків : ФІНН, 2010. 336 с.
14. Фаріон І. Д. Ліберально-гібридна модель мовного питання в Законі України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». *Записки з українського мовознавства*. 2019. Т. 2, вип. 26. С. 109–119. DOI: <https://doi.org/10.18524/2414-0627.2019.26.181507>.
15. Ялова О. Шляхи та форми реалізації мовного законодавства в Україні. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 1 (114). С. 110–119. DOI: <https://doi.org/10.33270/01201141.110>.

16. Янковська Г. В. Правовий статус чи правовий режим мов: термінологічні зауваги. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2013. Вип. 23, ч. 1, т. 1. С. 107–109.

17. Durant A., Leung J. *Language and Law: A resource book for students*. London : Routledge, 2016. 258 p. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315436258>.

Надійшла до редакції: 01.02.2023

Прийнята до опублікування: 28.02.2023

REFERENCES

1. Azhniuk, B. M. (2021). *Language Policy: Ukraine and the World*. Dmytro Buraho Publishing House.
2. Durant, A., & Leung, J. (2016). *Language and Law: A resource book for students*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315436258>.
3. Farion, I. D. (2019). Liberal-hybrid model of language issue in the Law of Ukraine “On ensuring the functioning of Ukrainian language as a state language”. *Opera in Linguistica Ukrainiana*, 2(26), 109-119. <https://doi.org/10.18524/2414-0627.2019.26.181507>.
4. Hrytsenko, P. (2018). The Ukrainian language: state and state creative. *Ukrainian Information Space*, 1, 32-42. <https://doi.org/10.31866/2616-7948.1.2018.141091>.
5. Kopylenko, O. P., & Mozhovyi, L. I. (2007). *Science of law*. Kyiv.
6. Kravchuk, V., & Begosh, O. (2021). State language as a determinative sign of the state. *Actual Problems of Law*, 4(28), 6-10. <https://doi.org/10.35774/app2021.04.006>.
7. Kuts, Yu. O., & Sergeyeveva, O. Yu. (2019). Contemporary state language policy of Ukraine: a European dimension. *Theory and Practice of Public Administration*, 3(66), 16-23.
8. Makarets, Yu. S. (2019). *Status and status of the Ukrainian language in independent Ukraine: sociolinguistic dimension*. LAT&K.
9. Neliuba, A. M. (2017). Linguistic legislation terminology: between past and future. *Visnyk of the Lviv University. Series Law*, 64(1), 310-319.
10. Orlenko, V. I. (2011). *Constitutional law of Ukraine*. Kyiv.
11. Penkovska, S. M. (2019). State language in Ukraine: analysis of legislative regulation. *Young Scientist*, 2(66), 193-199. <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-43>.
12. Tkachenko, Ye. V. (2010). *Constitutional and legal regulation of linguistic relations*. FINN.
13. Yalova, O. (2020). Ways and Forms of Implementation of language legislation in Ukraine. *Scientific Herald of the National Academy of Internal Affairs*, 1(114), 110-119. <https://doi.org/10.33270/01201141.110>.
14. Yankovska, H. V. (2013). Legal status or legal regime of languages: terminological remarks. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law*, 23(1), 107-109.
15. Yaremenko, V., & Slipushko, O. (2008). *New interpretative dictionary of modern Ukrainian language* (Vol. 1). Aconite.
16. Zankevych, N. V. (2020). Language relations as an object of constitutional and legal regulation. *Forum of Law*, 5, 49-59. <https://doi.org/10.5281/zenodo.4300614>.
17. Zelenskyi, V. O. (2022, November 11). *Greetings to the President on the occasion of Ukrainian Writing and Language Day*. President of Ukraine. <https://www.president.gov.ua/news/vitannya-prezidenta-z-nagodi-dnya-ukrayinskoyi-pisemnosti-ta-79025>.

Received the editorial office: 1 February 2023

Accepted for publication: 28 February 2023

ИГОРЬ ВИТАЛЬЕВИЧ ЧЕРНЫЙ,

*доктор филологических наук, профессор,
Харьковский национальный университет внутренних дел,
кафедра украинознания;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6079-1746>,
e-mail: igorchorny64@gmail.com;*

НАТАЛЬЯ ИГОРЕВНА ЕЛЬНИКОВА,

*Харьковский национальный университет внутренних дел,
кафедра украинознания;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5061-8226>,
e-mail: elnikova_n_i@ukr.net*

**ЮРИДИЧЕСКОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА КАК
ГОСУДАРСТВЕННОГО В УКРАИНСКОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СФЕРЕ**

Проанализирован конституционный статус украинского государственного языка как консолидирующий компонент украинского общества с 1991 года и по сей день. Представлено значение поиска духовных ассоциаций, которые объединяют современное общество. Право не может отделяться от разведок духовного родства и от повышения определенной идеологии, которая защищает развитие национального государства. Отмечено, что ведущее место в системе связей принадлежит украинскому языку. Осуществлено разграничение понятий «государственный язык» и «официальный язык». Исследованы вопросы правового регулирования использования украинского государственного языка в образовательной сфере с момента провозглашения Украины независимым демократическим государством и до сих пор. Проанализировано языковое состояние получения образования соответствующего уровня, опираясь на Закон Украины «Об образовании», государственные стандарты всех уровней образования, Закон Украины «Об обеспечении функционирования украинского языка как государственного». Отмечено, что в соответствии с вышеуказанными законами и нормативными документами только на государственном языке Украины можно получить все уровни образования, указанные в стандартах, утвержденных после вступления в силу Закона Украины «Об образовании». Замечено, что среди ключевых компетентностей дошкольного и начального образования выделена способность общаться на родном, если он отличается от государственного, и иностранных языках. Отмечена обязательность изучения государственного языка Украины в образовательных учреждениях всех уровней.

Ключевые слова: украинский язык, государственный язык, родной язык, образование, закон, языковое законодательство.

IHOR VITALIIOVYCH CHORNYI,

*Doctor of Philology, Professor,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Ukrainian Studies;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6079-1746>,
e-mail: igorchorny64@gmail.com;*

NATALIIA IHORIVNA YELNIKOVA,

*Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Ukrainian Studies;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5061-8226>,
e-mail: elnikova_n_i@ukr.net*

**LEGAL REGULATION OF THE UKRAINIAN LANGUAGE AS THE STATE LANGUAGE
IN THE UKRAINIAN EDUCATION SPHERE**

The constitutional status of the Ukrainian state language as a consolidating component of Ukrainian society from 1991 to the present day has been analyzed in the article. The significance of the search for spiritual associations uniting the modern community is represented. The law cannot be separated from explorations of spiritual kinship and from the rise of a certain ideology that ensures the development of the nation state. It has been noted that the leading place in the system of connecting links belongs to the Ukrainian language. A distinction between “state language” and “official language” has been made. The issue of legal regulation of the use of the state language of Ukraine in the educational sphere from the moment Ukraine was declared an independent democratic state to the present day has been studied. The language status

of education at the appropriate level based on the Law of Ukraine “On Education”, State Standards of all levels of education, the Law of Ukraine “On Ensuring the Functioning of the Ukrainian Language as a State Language” has been analyzed. It has been emphasized that in accordance with the above-mentioned laws and regulatory documents, all levels of education indicated in the standards approved after the entry into force of the Law of Ukraine “On Education” can be obtained exclusively in the state language of Ukraine. It has been noted that among the key competences of preschool education and primary education, the ability to communicate in foreign languages and the native language, if the latter differs from the state, is singled out. It has been stressed that it is mandatory to study the state language of Ukraine in educational institutions of all levels.

Key words: *the Ukrainian language, state language, native language, education, law, language legislation.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Чорний І. В., Єльнікова Н. І. Правове регулювання української мови як державної в українській освітній сфері. *Право і безпека*. 2023. № 1 (88). С. 88–98. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.08>.

Citation (APA): Chornyi, I. V., & Yelnikova, N. I. (2023). Legal regulation of the Ukrainian language as the state language in the Ukrainian education sphere. *Law and Safety*, 1(88), 88–98. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.08>.

YURII VOLODYMYROVYCH ORLOV,

*Doctor of Law, Professor,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
The Department of Criminal Law and Criminology;*

 <https://orcid.org/0000-0003-1981-0794>,

e-mail: orlov1284@ukr.net

**CRIMES AGAINST HUMANITY IN THE CONTEXT OF THE ARMED CONFLICT
IN UKRAINE: DEFINITION, PROBLEMS OF DISTINCTION WITH RELATED
OFFENCES**

The article is devoted to the characteristics of crimes against humanity as a category of international criminal law and in the context of the armed conflict in Ukraine. It has been stated that corpus delicti of crimes against humanity reveal many features which have a common meaning with the features of war crimes, and this creates difficulties in legal application. A table of the norms relevance and their drafts on crimes against humanity and war crimes under the Rome Statute of the ICC and the draft UN Convention on the Prevention and Punishment of Crimes against Humanity has been compiled. The criteria for distinction between these corpus delicti has been proposed. It has been established that the Criminal Code of Ukraine does not contain special corpus delicti of crimes against humanity. The conceptual direction of national criminal legislation improvement has been determined.

Key words: *aggression, armed conflict, crimes against humanity, genocide, war crimes, distinction, subject of crime, contextual element.*

Original article

INTRODUCTION. Russia's unleashing of an aggressive war against Ukraine, an unprovoked and definitely illegal initiation of an international armed conflict, naturally entailed a long criminal trail derived from the crime of aggression itself. It is associated with a large-scale violation of the rights and freedoms of Ukrainian citizens, systematic attacks on the territorial integrity and sovereignty of the state, and violations of the laws and customs of war. The range of these violations and encroachments is very wide and affects both the national legal system and the international legal order. At the same time, it manifests two groups of crimes – war crimes and crimes against humanity. At the same time, neither the former nor the latter are defined as such with the corresponding legal and linguistic identity in the national criminal law. The relevant criminal law provisions are semantically and structurally dispersed; the construction of their elements raises many questions in terms of completeness, consistency of the criminal law protection mechanism, adequacy of its components to the system and logic of criminal law regulation, policy and international legal instruments to combat these categories of crimes.

The involvement of international legal mechanisms of criminal justice in responding to the situation of the international armed conflict in Ukraine is generally (among civilised nations of

the world) considered a necessary step to restore the legal order, to bring those responsible for committing international crimes to international criminal liability on the basis of complementarity with national jurisdiction. These circumstances necessitate the synchronisation of national and international mechanisms of criminal law protection against threats of war, and the introduction of semantic and terminological clarity and relevance. First of all, this concerns crimes against humanity and war crimes, which, in addition to not having a clear legislative definition, represent situations of competition of corpus delicti that need to be resolved and the practice of correct and uniform application of the law on criminal liability established.

PURPOSE AND OBJECTIVES OF THE RESEARCH. *The purpose* of the article is to formulate proposals for the criteria for distinguishing between crimes against humanity and war crimes in the international legal format and to make a theoretical and model projection onto the legal system of Ukraine in the context of the armed conflict. *The objectives* of the article are: 1) to define crimes against humanity and war crimes; 2) to identify and describe the international legal sources of their criminal unlawfulness; 3) to determine the criteria for their distinction; 4) to establish the compliance of the elements of crimes against humanity and war crimes under international criminal law

with the provisions of Ukrainian criminal law; 5) to provide recommendations on their qualification when distinguishing them as related elements of crimes in the context of the armed conflict in Ukraine.

METHODOLOGY. The philosophical level of the methodology for studying the issues of qualification of crimes against humanity and war crimes is represented by the principle of systematicity, historicism, the laws of universal connection and dialectical contradiction, the application of which has determined the general research paradigm of parity and complementarity of international and national criminal law. At the general scientific and specific scientific levels, the methods of hypothesis, analysis, synthesis, as well as systemic legal analysis and hermeneutic (for the purpose of interpreting the elements of crimes against humanity and war crimes), content analysis (statutes of international ad hoc tribunals, UN resolutions, court verdicts under Art. 438 of the Criminal Code of Ukraine), expert assessments (120 pre-trial investigation officers of the National Police, 40 prosecutors, 10 heads and deputy heads of investigative departments of the Security Service of Ukraine, 23 judges who had experience in war crimes cases were interviewed).

RESULTS AND DISCUSSION. The categories of “crimes against humanity” and “war crimes” were formed in the depths of international criminal law and are used to refer to international crimes. In domestic criminal law, they do not have their identical normative projection, which does not mean that the CC of Ukraine does not have the relevant elements at all (and this opinion is common among law enforcement officers). However, in order to establish their relevance and further identify gaps, conflicts, other legal inconsistencies and areas for improvement of the Criminal Code of Ukraine and its application practice, it is necessary to clarify the content and correlation of these categories in international law.

In this context, it is appropriate to emphasise that, according to N. A. Zelinska (2017), the concept of “crime” is no longer as completely controlled by the state as it used to be. An international crime is an attack on universal ethics and human values that is the subject of solidarity criminal prosecution by the states or the international community. Solidarity in the prosecution of the most serious international crimes, in turn, requires that national and international jurisdictions “speak the same language”, so that domestic mechanisms for recording, documenting and investigating these crimes are adequate to those adopted by international criminal justice. This is

the basic grounds for the principle of complementarity in the activities of international criminal justice bodies; the principle of complementarity can only work when there is something to complement, but not to replace or substitute.

It is worth noting that the English-language phrase *crimes against humanity*, which is used in international legal acts, has found its ambiguous equivalent in Ukrainian. Although not a broad, but somewhat variable range of meanings, the term “*humanity*” can be translated into Ukrainian as “*людство*” or “*людяність*”, among other possible denotations. This duality is partially reflected in the regulations. Thus, in the national legal discourse, two actually synonymous categories are simultaneously present. The first is crimes against humanity, which is enshrined in the UN Convention on the Non-Applicability of Statutory Limitations to War Crimes and Crimes against Humanity¹ and fragmented, in connection with security, in the title of Chapter XX of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine “Crimes against Peace, Human Security and International Law and Order”². The second is actually crimes against humanity, which is contained in the title and text of the European Convention on the Non-Applicability of Statutory Limitations to Crimes against Humanity and War Crimes³. However, the analysis of these international treaties does not make it possible to clarify the exact content of the categories analysed. And while the European Convention defines crimes against humanity by referring exclusively to the 1948 Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, the UN Convention on the Non-Applicability of Statutory Limitations to War Crimes and Crimes against Humanity defines such crimes as follows: “Crimes against humanity, whether committed in time of war or in time of peace, as defined in the Statute of the Nuremberg International Military Tribunal dated 8 August 1945 and reaffirmed in resolutions 3 (I)

¹ Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства : від 26.11.1968 // *Zakon.cc*. URL: https://zakon.cc/law/document/read/995_168 (Accessed 5 January 2023).

² Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001. № 2341-III // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (Accessed 5 January 2023).

³ Європейська конвенція про незастосування строків давності до злочинів проти людяності та воєнних злочинів : від 25.01.1974 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_125 (Accessed 5 January 2023).

dated 13 February 1946 and 95 (I) dated 11 December 1946 of the General Assembly of the United Nations expulsion as a result of armed attack or occupation and inhuman acts resulting from apartheid policies, as well as the crime of genocide as defined in the 1948 Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, even if these acts do not constitute a violation of the domestic law of the country in which they were committed”¹.

This definition allows us to draw several conclusions. Firstly, the category under study is seen as generic in relation to a number of criminal manifestations, including genocide; it has a broader meaning and a specific object that is associated not with humanity as a population, but with humanity as a spiritual and value component, the quality of human coexistence, and some basic ethics of such coexistence. On this basis, secondly, it is still preferable to use the category of “crimes against humanity”. Thirdly, crimes against humanity are sufficiently clearly, at least discursively, normatively distinguished from war crimes. Fourth, for the first time, the definition of “crimes against humanity” is articulated and formally enshrined in the Charter of the Nuremberg Military Tribunal for the Trial and Punishment of the Major War Criminals of the European Axis Powers (hereinafter – the Nuremberg Military Tribunal), to which the European Convention on the Non-Applicability of Statutory Limitations to Crimes against Humanity and War Crimes refers.

In general, the Nuremberg modification of the international crime represented a triad of crimes: crimes against peace, war crimes and crimes against humanity. The latter, according to paragraph “c” of part 2 of Art. 6 of the Statute of the Nuremberg Military Tribunal was defined as murder, extermination, enslavement, exile and other cruel acts committed against civilians before or during the war, or persecution for political, racial or religious reasons in order to commit or in connection with any crime within the jurisdiction of the Tribunal, whether or not such acts constituted a violation of the domestic law of the country where they were committed².

¹ Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства : від 26.11.1968 // *Zakon.cc*. URL: https://zakon.cc/law/document/read/995_168 (Accessed 5 January 2023).

² Устав Международного военного трибунала для суда и наказания главных военных преступников европейских стран оси от 08.08.1945 г. // *Нюрнбергский процесс. Сборник материалов* : в 2 т. / под ред. К. П. Горшенина, Г. Н. Сафонова,

At the first stage of establishing an international legal criminal sanction for crimes against humanity, the classification of crimes against humanity was developed based on the structure of Article 6(c) of the Nuremberg Tribunal Statute:

– “*murder type crimes against humanity*” – murder, extermination, enslavement, exile and other cruel acts committed against civilians before or during war;

– “*persecution-type crimes against humanity*” – persecution for political, racial or religious reasons for the purpose of committing or in connection with any crime within the jurisdiction of the Nuremberg Tribunal (Гнатівський, 2017).

The rational basis for this classification is that qualifying a person’s behaviour as a “persecution-type crime” requires discriminatory motives, while for “murder-type crimes” they are not required. However, all later codifications of international criminal law do not adhere to this classification (Гнатівський, 2017).

As can be seen, crimes against humanity largely overlap with the act known as “genocide”, which in the Roman modification of the international crime corresponds to the independent element of the international crime of genocide. However, such a rhyme (if not the correlation of both general and special legal compositions) also arises from the text of the European Convention on the Non-Applicability of Statutory Limitations to Crimes against Humanity and War Crimes, Article 1 of which operates with the category “crimes against humanity as defined in the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide adopted by the General Assembly of the United Nations on 9 December 1948”³. Nevertheless, it should be noted that even within the meaning of the Nuremberg Tribunal Statute, despite the linkage of the group of persecution crimes to discriminatory motives, it is impossible to speak of a complete coincidence of the scope of the concepts of “crimes against humanity” and “genocide”. The former appears to be broader, which has served to preserve its independent epistemological and legal significance today.

In addition, the modern doctrine of international criminal law expresses the opinion that the possibility of considering the crime of genocide as

С. А. Голунского, И. Т. Никитченко. М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1952. Т. 1. С. 12.

³ Європейська конвенція про незастосування строку давності до злочинів проти людяності та воєнних злочинів : від 25.01.1974 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_125 (Accessed 5 January 2023).

a type of crime against humanity or *lex specialis* (special rule that displaces the general rule) in relation to them is generally excluded. Unlike the crime of genocide, the elements of crimes against humanity always require a widespread or systematic attack against the civilian population. However, unlike crimes against humanity, the crime of genocide requires a specific intent of the subject of the crime to destroy a protected group completely or partially (Гнатівський, 2022). This opinion is quite vulnerable to criticism, since special intent can hardly be recognised as a sufficient basis for categorically denying the possibility of constituting crimes against humanity and genocide as general and special elements. After all, both crimes against humanity in the form of persecution and genocide have practically the same motive. And it is the motive that is the key feature that determines the direction of the intent. The specific outlines of the intellectual moment of the latter are not sufficient grounds for refusing to correlate the studied elements as general and special.

In our opinion, crimes against humanity and genocide are not related, as M. M. Hnatovskiy (2022) essentially points out, but are competing. As early as in the works of A. N. Traynin (1954), the need to distinguish between situations of adjacency and competition of *corpus delicti* was substantiated. Unlike generic and special *corpus delicti*, the researcher emphasised that related elements are, in fact, different *corpus delicti*, but close due to the proximity of their individual elements. According to L. P. Brych (2006), the norms providing for related elements of crimes have no subordination either in terms of content or scope, they are autonomous. Instead, the correlation of common features of *corpus delicti* provided for by the rules competing as general and special is characterised by the fact that all the features of *corpus delicti* named in the general rule are also contained in the special rule. And although it is difficult to form a vision of the basic composition of crimes against humanity from the Statute of the Nuremberg Tribunal (it contains a list of alternative acts that constitute the content of these crimes), nevertheless, their subsequent international modifications already provide such an opportunity and allow us to conclude that the international criminal law norms of “crimes against humanity” and “genocide” compete as general and special.

The Tokyo modification of the international crime (according to the Statute of the International Military Tribunal for the Far East (hereinafter – the Tokyo Tribunal)) actually duplicated the Nuremberg one, providing for liability for three

groups of crimes: *crimes against peace, conventional war crimes, and crimes against humanity*. The latter were defined by analogy with the Nuremberg Tribunal through a list of acts rather than a definition, namely (Article 5 (c)): “Murder, extermination, enslavement, exile (deportation), and other inhuman acts committed against civilian populations before or during the war, or persecution for political or racial reasons, committed in the commission of any crime or in connection with any crime, indictable by the Tribunal, whether or not such act violated the internal laws of the country where it was committed”¹.

The Tokyo Tribunal’s verdict, in Chapter VIII, appears to contain a valuable contextual element: “The evidence of atrocities and other ordinary war crimes submitted to the Tribunal establishes that from the outbreak of the war in China until the surrender of Japan in August 1945, torture, murder, rape and other cruelties of the most inhuman and barbaric nature were widespread and widely practised by the Japanese army and navy. For several months, the Tribunal heard oral or written testimony from witnesses who gave detailed evidence of atrocities committed in all theatres of the war on such a scale, but in such a general pattern in all theatres, that only one conclusion is possible: the atrocities were either secretly ordered *or deliberately permitted by the Japanese Government or by individual members and leaders of the armed forces*”². In the future, the indication of governmental legitimisation of criminal acts, their elevation to the rank of state policy, will become one of the determining contextual elements for establishing the existence and identification of crimes against humanity (as well as their distinction from war crimes), which will be embodied in the Hague and Roman modifications of international crime.

Moving further in the formation of the conventional definition of the category under study, it is worth paying attention to the provisions of Article 4 of the Statute of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, which has already presented the first generic definition of crimes against humanity in the history of criminal law: “The International Court of Justice shall have

¹ International Military Tribunal for the Far East // United Nations. URL: https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.3_1946%20Tokyo%20Charter.pdf (Accessed 5 January 2023).

² International Military Tribunal for the Far East : Judgment // Ibiblio. URL: <http://www.ibiblio.org/hyperwar/PTO/IMTFE/index.html> (Accessed 5 January 2023).

the power to prosecute persons responsible for crimes against humanity when committed in armed conflict, whether of an international or internal character, and directed against any civilian population: a) murder; b) extermination; c) enslavement; d) deportation; e) imprisonment; f) torture; g) rape; h) persecution for political, racial or religious reasons; i) other inhuman acts”¹. Although this description is a mixed, definitional and species-specific one, it already allows us to draw conclusions about the normative generic features of these crimes. In particular, this concerns the linking of crimes against humanity to the context of armed conflict, their targeting of civilians, and their characterisation as “inhuman acts”. At the same time, the linkage to this context has added not so much certainty as confusion, creating additional difficulties for their distinction from war crimes, since the latter overlap with crimes against humanity in many respects.

Crimes against humanity were defined somewhat differently, albeit in a similar vein, in the Statute of the International Criminal Tribunal for Rwanda (Article 3, Crimes against Humanity): “The International Criminal Tribunal for Rwanda has the power to prosecute persons responsible for crimes against humanity when committed as part of a widespread or systematic attack against a civilian population based on national, political, ethnic, racial or religious motives: a) murder; b) extermination; c) enslavement; d) deportation; e) imprisonment; f) torture; g) rape; h) persecution for political, racial or religious reasons; i) other inhuman acts”². As it can be seen, in contrast to the statutory provisions of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, the Rwandan approach to crimes against humanity to some extent overlaps with the Tokyo

approach, as evidenced by the reference to the widespread or systematic nature of attacks on civilians. It is postulated that such attacks, characterised by large-scale or systematic nature, can only be carried out as a manifestation of state or organisational policy. In addition, a reference is made to the discriminatory nature of these crimes by indicating a special mandatory feature of the subjective side of their composition such as a national, political, ethnic, racial or religious motive.

It is quite clear that the causality of the statutory (ad hoc) definition of crimes against humanity was due to specific situations of international criminal law response to serious and large-scale human rights violations in different countries, with different reasons, and in the course of conflicts. However, this causality also reveals a tendency in the genesis of the international concept of crimes against humanity. Eventually, this tendency took shape in the Roman modification of the international crime, the normative features of which are enshrined in the Rome Statute of the International Criminal Court.

Thus, in accordance with Part 1 of Article 7 of the Rome Statute of the International Criminal Court, a “crime against humanity” means any act committed as part of a widespread or systematic attack directed against any civilian population and such attack is committed intentionally³. It also specifies that “an attack directed against any civilian population” means a course of conduct involving the repeated commission of acts referred to in paragraph 1 against any civilian population in pursuance of a policy of a State or organisation aimed at committing such an attack or in furtherance of such a policy. Therefore, the Rome modification of the international crime against humanity summarised the long-term evolution of attempts to normatively define it and eventually formed a definition with clearly defined acts and contextual elements. At the same time, it would be premature to state that the understanding set out in the Rome Statute of the ICC is final. International crimes are as dynamic as the means and methods of warfare, forms of aggression and inhuman treatment. The legal forms of response to them are also dynamic.

A clear indication of this is the fact that in 2014 The UN International Law Commission put the topic of “Crimes against Humanity” on its agenda and appointed S. Murphy as a special rapporteur. The purpose of the topic is to develop a

¹ Updated Statute of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia. September 2009 // International Residual Mechanism of Criminal Tribunals. URL: https://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statute_sept09_en.pdf (Accessed 5 January 2023).

² Statute of the International Criminal Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Genocide and Other Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of Rwanda and Rwandan Citizens Responsible for Genocide and Other Such Violations Committed in the Territory of Neighbouring States, between 1 January 1994 and 31 December 1994 // United Nations. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/statute-international-criminal-tribunal-prosecution-persons> (Accessed 5 January 2023).

³ Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду : від 17.07.1998 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_588 (Accessed 5 January 2023).

draft Convention on the Prevention and Punishment of Crimes against Humanity. In 2019, the Commission developed the document “Text of the Draft Articles on the Prevention and Punishment of Crimes against Humanity” (consisting of a Preamble and 15 articles) and submitted it to the UN General Assembly with a recommendation to develop a Convention on this basis. The project was approved by the UN General Assembly (Resolution A/RES/74/187 dated 18 December 2019) (Гнатівський, 2022). However, despite the significant progress in the development of international criminal law in this area, the process of legal conceptualisation of crimes against humanity can still be considered complete and exhausted. Firstly, the draft of the Convention has not been finally adopted yet. At the UN level, it was decided to continue studying the recommendations of the International Law Commission contained in paragraph 42 of its report (Держипільська, 2020). Secondly, even the articles of this Convention themselves do not fully resolve the problem of normative definition of the criteria for distinguishing between crimes against humanity and related crimes, primarily war crimes.

It should be noted that war crimes are defined as deliberate and serious violations of the laws and customs of war (Дрозд та ін., 2022). For the purposes of the Rome Statute of the International Criminal Court, “war crimes” are serious violations of the Geneva Conventions dated 12 August 1949, namely any act against persons or property protected under the provisions of the relevant Geneva Convention (Article 8(2)(a))¹. A detailed analysis of the provisions of Art. 8 of the Rome Statute in comparison with Art. 7 gives grounds to identify situations of criminal law overlap, a kind of “intersection points” of the corpus delicti of the two groups of international crimes. To illustrate these situations, we propose a table of relevance, i.e., the correspondence of both legal and semantic, as well as a series of substantive objective features of crimes against humanity and war crimes.

The comparable features presented in the table represent 7 groups of relevant elements of crimes against humanity and war crimes. Among them there are 3 groups of complete out-of-context relevance and 4 groups of relative out-of-context relevance. The indication of out-of-context means “bracketing” the meaning of the context of the crime (in the terminology of international criminal law), which is taken into account both for determining the essence, social content, nature of the social danger of a particular crime, and for distinguishing between corpus de-

licti. Intentional murder, torture and rape are fully compliant. This means that these acts, even if committed in the context of an armed conflict, including by military personnel of the armed forces of one of the parties, in particular the Russian Federation, can be qualified as war crimes and crimes against humanity, depending on the context. The problem with domestic law enforcement practice is that crimes against humanity do not exist for it; the statistical picture is filled exclusively with crimes under Article 438 of the Criminal Code of Ukraine, i.e. war crimes, which is not always true. In particular, this refers to the numerous and confirmed documented cases of mass killings of Ukrainian citizens by Russian military personnel in the cities of Bucha, Hostomel, Borodyanka in Kyiv region, Iziium, Kupyansk in Kharkiv region, and a number of settlements in Kherson region. And these are only those cases that were identified as a result of the de-occupation of the relevant territories. But even their recording leaves a lot of doubt that they are solely manifestations of violations of the laws and customs of war, rather than a deliberate policy of the aggressor state.

The other 4 groups of relative relevance concern cases of illegal detention, other forms of illegal deprivation of liberty, including enforced disappearances, as well as deportations and displacement of the population committed in the temporarily occupied territories by representatives of the armed forces of the Russian Federation, as well as by civilians from the occupation administration, and Ukrainian citizens who have chosen to collaborate with the occupier. Relativity of relevance in this case does not mean complete identity of the linguistic form, discursive ways of defining the elements of crimes in the relevant sources of law (their drafts). However, the teleological, systemic and grammatical ways of interpreting the relevant norms and their drafts give grounds to talk about the relevance of these groups of crimes against humanity and war crimes and the existence of a problem of their distinction. This includes, for example, numerous cases of illegal deprivation of liberty and torture of Ukrainian citizens on political grounds (pro-Ukrainian position, former participation in the ATO, JFO, etc.), committed by subjects of various affiliations, which are not always violations of the laws of war in the sense of war nexus. Nevertheless, the national practice of criminal prosecution follows the path of qualifying such acts exclusively as war crimes under Article 438 of the Criminal Code of Ukraine. That is, other circumstances, such as the fact that there is a sign of discriminatory treatment and the absence of a direct link to the armed conflict (the crime is a means of achieving

¹ Ibid.

the goal of the armed conflict), are not taken into account. Although, according to Article 7(1)(h) of the Rome Statute of the International Criminal Court, persecution of any identifiable group or

community on political, racial, national, ethnic, cultural, religious, gender or other grounds generally recognised as inadmissible under international law is considered to be a crime against humanity.

Table 1

Relevance of the norms and their drafts on crimes against humanity and war crimes under the Rome Statute of the ICC and the draft UN Convention on the Prevention and Punishment of Crimes against Humanity¹

№	<i>Crimes against humanity under Article 7 of the Rome Statute of the ICC</i>	<i>Crimes against humanity under Article 2 of the draft articles on the prevention and punishment of crimes against humanity</i>	<i>War crimes under Article 8 of the Rome Statute of the ICC</i>
1	a) murder	a) murder	i) intentional murder; xi) malicious murder or injury to persons belonging to the enemy nation or army
2	d) deportation or forced displacement of the population	d) deportation or forcible transfer of population	vii) unlawful deportation or transfer or unlawful deprivation of liberty
3	e) imprisonment or other severe deprivation of physical liberty in violation of fundamental norms of international law	c) enslavement; f) imprisonment or other severe deprivation of physical liberty in violation of fundamental norms of international law	vii) unlawful deportation or transfer or unlawful deprivation of liberty
4	f) torture	f) torture	ii) torture
5	g) зґвалтування	g) rape	xxii) rape, which also constitutes a serious violation of the Geneva Conventions
6	i) enforced disappearance of persons	i) enforced disappearance of persons	vii) unlawful deportation or transfer or unlawful deprivation of liberty
7	k) other inhuman acts of a similar nature that intentionally cause great suffering or serious bodily injury or serious harm to mental or physical health	k) other inhuman acts of a similar nature that intentionally cause great suffering or serious bodily or mental or physical injury	iii) intentionally causing great suffering or serious bodily injury or damage to health; xxi) outrages on human dignity, in particular humiliating and degrading treatment

¹ Report of the International Law Commission Seventy-first session (29 April – 7 June and 8 July–9 August 2019) // ODS – Sedoc. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G19/243/93/PDF/G1924393.pdf> (Accessed 5 January 2023).

The comparable features presented in the table represent 7 groups of relevant elements of crimes against humanity and war crimes. Among them there are 3 groups of complete out-of-context relevance and 4 groups of relative out-of-context relevance. The indication of out-of-context means “bracketing” the meaning of the context of the crime (in the terminology of international criminal law), which is taken into account both for determining the essence, social content, nature of the social danger of a particular crime, and for distinguishing between *corpus delicti*. Intentional murder, torture and rape are fully compliant. This means that these acts, even if committed in the context of an armed conflict, including by military personnel of the armed forces of one of the parties, in particular the Russian Federation, can be qualified as war crimes and crimes against humanity, depending on the context. The problem with domestic law enforcement practice is that crimes against humanity do not exist for it; the statistical picture is filled exclusively with crimes under Article 438 of the Criminal Code of Ukraine, i.e. war crimes, which is not always true. In particular, this refers to the numerous and confirmed documented cases of mass killings of Ukrainian citizens by Russian military personnel in the cities of Bucha, Hostomel, Borodyanka in Kyiv region, Izium, Kupyansk in Kharkiv region, and a number of settlements in Kherson region. And these are only those cases that were identified as a result of the de-occupation of the relevant territories. But even their recording leaves a lot of doubt that they are solely manifestations of violations of the laws and customs of war, rather than a deliberate policy of the aggressor state.

The other 4 groups of relative relevance concern cases of illegal detention, other forms of illegal deprivation of liberty, including enforced disappearances, as well as deportations and displacement of the population committed in the temporarily occupied territories by representatives of the armed forces of the Russian Federation, as well as by civilians from the occupation administration, and Ukrainian citizens who have chosen to collaborate with the occupier. Relativity of relevance in this case does not mean complete identity of the linguistic form, discursive ways of defining the elements of crimes in the relevant sources of law (their drafts). However, the teleological, systemic and grammatical ways of interpreting the relevant norms and their drafts give grounds to talk about the relevance of these groups of crimes against humanity and war crimes and the existence of a problem of their distinction. This includes, for example, numerous

cases of illegal deprivation of liberty and torture of Ukrainian citizens on political grounds (pro-Ukrainian position, former participation in the ATO, JFO, etc.), committed by subjects of various affiliations, which are not always violations of the laws of war in the sense of war nexus. Nevertheless, the national practice of criminal prosecution follows the path of qualifying such acts exclusively as war crimes under Article 438 of the Criminal Code of Ukraine. That is, other circumstances, such as the fact that there is a sign of discriminatory treatment and the absence of a direct link to the armed conflict (the crime is a means of achieving the goal of the armed conflict), are not taken into account. Although, according to Article 7(1)(h) of the Rome Statute of the International Criminal Court, persecution of any identifiable group or community on political, racial, national, ethnic, cultural, religious, gender or other grounds generally recognised as inadmissible under international law is considered to be a crime against humanity.

Thus, both in theory and practice, and especially in the context of the armed conflict in Ukraine, the problem of criminal law qualification arises when distinguishing between crimes against humanity and war crimes, at least within the groups of extra-contextual relevance that we have identified. The situation is complicated by: 1) contextual non-specificity and substantive (nature of public danger) inconsistency of the provisions of the Criminal Code of Ukraine (Articles 115, 121, 127, 146, 146-1, 152, 153) on liability for acts constituting crimes against humanity under international criminal law; 2) gap in national criminal legislation on certain categories of crimes against humanity in accordance with Art. 7 of the Rome Statute of the International Criminal Court, namely: deportation, illegal (forced) displacement of population, and some others; 3) doctrinal uncertainty of ways to either overcome competition or operate with clear criteria for distinguishing between related elements of the relevant groups of crimes. For example, according to M. M. Hnatovsky (2022), crimes against humanity do not exclude the qualification of the subject's actions as war crimes, so specific crimes contained in Articles 7, 8 of the ICC Statute (in particular, murder, torture, rape, deprivation of liberty) can be simultaneously qualified as crimes against humanity and war crimes. This position seems to be at least in need of clarification. It remains unclear whether we are talking about the possibility of an ideal combination, or about the qualification under different articles of the Rome Statute of the ICC of the same objective manifestations, but in different contexts?

Summarising the existing problematic areas of legal assessment of acts in the context of the international armed conflict in Ukraine, we can propose two basic criteria for distinguishing between crimes against humanity and war crimes: the subject and the contextual element.

As for the subject of a war crime, in particular, the subject of violations of the laws and customs of war (Article 438 of the CC of Ukraine), the scientific literature usually characterises it as a general one. However, there are doubts about the validity of this position. Criminal liability for violations of the laws and customs of war should obviously be borne by those who have a corresponding obligation to comply with these laws and customs. And such a duty, based on the logic of international humanitarian law, is imposed only on conventional parties to armed conflict, i.e. combatants. Thus, according to Part 2 of Article 43 of Additional Protocol (I) to the Geneva Conventions 1949, persons who are members of the armed forces of a party to the conflict (except for medical and clerical personnel) are combatants, i.e. they have the right to take direct part in hostilities¹. Consequently, the obligation to comply with the laws and customs of the country of participation in hostilities follows from the relevant law.

Other subjects, even if they are actively involved (fighting) in an armed conflict, are not conventional combatants (with the exception of people's self-defence units and equivalent formations). This applies, in particular, to members of various illegal armed groups that are not part of the armed forces of a country that is a party to an international armed conflict, including mercenaries. They have no right to participate in armed conflict. Therefore, they are not subject to obligations under the laws and customs of war. Their participation as fighting subjects in an armed conflict is illegal and criminal in itself. As is well known, law does not arise from wrong. A person who commits a crime cannot be subject to a positive obligation to comply with the rules of its commission. That is why, in our opinion, only a combatant in its international legal sense and definition can be a subject of a war crime. This is a special subject. Accordingly, the commission of an act that objectively correlates with a crime against humanity (see Table) by a general subject,

a non-combatant, should be assessed either as a general criminal offence under the relevant articles of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine, which provide for liability for criminal offences against human life and health, sexual freedom and sexual inviolability, or under newly criminalised (*de lege ferenda*) crimes against humanity, if there are grounds for this.

For example, in Kherson region, evidence of systematic torture committed by members of an illegal armed group, including the former head of the SBU, was recorded. According to the investigation, from April to May 2022, with the support of the Russian military command, an illegal armed group, the State Security Service of Kherson Region, was created in Kherson. This formation has become an analogue of the FSS for the occupied territories of Kherson region. Its goal is to ensure the separation of Kherson region from Ukraine and its joining the Russian Federation. The method was to suppress any manifestations of non-recognition of the occupation authorities' policy among the civilian population. Representatives of the so-called service searched for and detained Ukrainian citizens, pro-Ukrainian activists, opponents of the occupation authorities, and other civilians. In one of the seized buildings in Kherson, members of the group set up a place of illegal detention and torture. Civilians were held in inhumane conditions, subjected to psychological and physical violence. Every day they were subjected to beatings, torture with electric shocks, food and water restrictions, etc. As it can be understood, the perpetrators are not combatants and it is incorrect to qualify their actions under Article 438 of the Criminal Code of Ukraine in view of the above arguments.

Regarding the contextual element, it should be noted that their content is derived both from the statutory framework of international ad hoc tribunals (with a certain degree of certainty) and from the Annex to the Rome Statute of the ICC – "Elements of Crimes" (with greater clarity). For war crimes, judging according to the provisions of Article 8 of the Elements, there is only one element – the existence of a situation of armed conflict (international or non-international)². For crimes against humanity, the following are required: a) the context of a large-scale or systematic attack on the civilian population; b) the existence of a relevant state or organisational policy within which the relevant systematic nature is

¹ Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів (Протокол I) : від 08.06.1977 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199 (Accessed 5 January 2023).

² Elements of Crimes // International Criminal Court. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/ElementsOfCrimesEng.pdf> (Accessed 5 January 2023).

implemented. In particular, this applies to the relevant groups of war crimes and crimes against humanity that we have identified in the table.

At the same time, it is important to note that neither the widespread nature nor the existence of an armed conflict are exclusive contexts for the two groups of crimes under analysis. This means that, just as war crimes can be committed on a large scale (moreover, according to Article 8 of the Rome Statute of the ICC, the court has jurisdiction over war crimes, in particular when committed as part of a plan or policy or as part of a widespread commission of such crimes¹), so crimes against humanity can be committed in the context of an armed conflict. This further complicates the task of defining the elements of the offence. In our opinion, its solution should be based on three points.

The first point is that the commission of the relevant crime by a non-combatant (within the meaning of Additional Protocol I to the Geneva Conventions of 1949) clearly means that the act cannot be qualified as a war crime. And this point is important for the qualification of actions as part of private military campaigns, the so-called volunteer armed groups (such as the Sudoplatov Battalion). The theory of international criminal law emphasises this point separately: crimes against humanity can be committed by both state agents and other non-state agents, but in cases where they act as part of a policy to commit an attack (Murphy, 2020).

The second point is that the systematic nature of attacks on civilians is not mentioned as a contextual element of war crimes, either directly or indirectly (through Article 8(1) of the Rome Statute of the ICC). It is only inherent in crimes against humanity. In the context of the armed conflict in Ukraine, there is numerous evidence of the systematic nature of deliberate killings, torture, and illegal deprivation of liberty of civilians (both by RF combatants and by other non-combatants on the side of the aggressor state) in a number of settlements that have been and are being occupied. Of course, the signs of large-scale and systematic attacks (as well as the attack itself) require a separate study, which is beyond the scope of this article. However, even a cursory analysis of them is sufficient to use them among the distinguishing features of war crimes and crimes against humanity. Given that crimes against humanity can be committed outside the

context of an armed conflict, their commission in war, as an additional component of the aggressor country's policy, is, in our opinion, a defining distinguishing feature formed by a combination of contexts. It is this combination, in which the context of systematic crimes committed as a policy of the aggressor state dominates the context of the armed conflict as such, that is crucial for the distinction between crimes against humanity and war crimes.

The third point is that large-scale attacks are a sign of war crimes (Article 8(1) of the Rome Statute of the ICC) only to the extent that these crimes fall within the jurisdiction of the ICC. This does not mean that the absence of a large-scale crime should also mean the absence of a war crime. The latter will take place, but will fall exclusively under national jurisdiction. Therefore, while for a war crime the sign of large-scale is mainly a jurisdictional sign that determines the procedural aspects of further response to its commission, for a crime against humanity it is a substantive sign that determines the nature of its social danger, and therefore the material grounds for qualification.

The Prosecutor General of Ukraine's assessment of the rocket attack on the central part of Kremenchuk, Poltava region, is indicative and appropriate in this context. I. Venediktova (2022) made a statement that this attack was a manifestation of a crime against humanity: "The Kremenchuk tragedy is not just a war crime, it is a crime against humanity and a large-scale evidence of the Kremlin's systematic policy of killing civilians in Ukraine. An absolutely civilian object, a deliberate missile attack by the Russian Federation on a crowd of people". And we believe that it makes sense to agree with this opinion, as well as to state the complete lack of the national CC in defining the features (in the terminology of international criminal law – context) of large-scale, systematic, element of state policy as constitutive for the relevant group of crimes, crimes against humanity. Amendments to the Criminal Code of Ukraine are necessary and urgent. It is possible to allocate a group of articles on crimes against humanity in Section XX of the Special Part. Moreover, according to the draft UN Convention on the Prevention and Punishment of Crimes against Humanity, each state shall take the necessary measures to ensure that crimes against humanity become offences under its criminal law². Article 7

¹ Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду : від 17.07.1998 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588 (Accessed 5 January 2023).

² Запобігання та покарання злочинів проти людяності // LexInform. 25.05.2020. URL: <https://lexinform.com.ua/zakonodavstvo/zapobigannya-ta-pokarannya-zlochyniv-proty-lyudyyanosti/> (Accessed 5 January 2023).

of the Rome Statute of the International Criminal Court and the relevant provisions of the Elements of Crimes may well serve as a guide.

It should also be noted that the state often establishes a “law and order” that gives the appearance of legitimacy to gross and massive human rights violations by ordering the commission of serious crimes and creating thousands of accomplices to these crimes. In this case, the crime is manifested, as a rule, not in deviant, but in conformist behaviour. These are crimes that the state does not fight, but rather initiates. Such crimes are committed on the orders of governments, supported or systematically concealed by them (Зелінська та ін., 2017).

This is what Hannah Arendt (2021) calls the “redefinition of evil” as the result of the dominance of the ideology and practices of Nazi Germany. Outlining her own observations of the trial of A. Eichmann, the person responsible for “solving the Jewish question”, H. Arendt (2021) states: “The judges did not believe him because they were ... too conscious of the principles of their profession to recognise that an ordinary, ‘normal’ person, a person who was not stupid, indoctrinated, or cynical, was completely incapable of distinguishing good from evil... The whole case was based on the assumption that an ordinary person, like all ‘normal people’, had to be aware of the criminal nature of his actions, and Eichmann was indeed normal insofar as he ‘was not an exception during the Nazi regime’. However, under the conditions of the Third Reich, a ‘normal’ reaction could only be expected from ‘exceptions’...”. Here we are, of course, entering a completely different, deeper than criminal law, layer of criminological and psychological problems, which consist in clarifying the nature of such distortion and subjugation of millions. “The Führer’s order is the absolute core of the current legal framework”, the German constitutionalist expert T. Maunz (1943) emphasised in 1943. And this is a fundamental problem that has not been solved by world science and has re-emerged in connection with Russia’s full-scale aggression against Ukraine. It has its roots in the phenomenon of modern Russian fascism, which has yet to be studied on an interdisciplinary level. This is a matter for the future. And, despite the fact that we have already made some attempts in the Bulletin of the Criminological Association of Ukraine (2022, No. 2), it is still worth recognising that the problem of Russian fascism is deep and requires a series of fundamental scientific works.

It should be noted here that the diagnosis of such a redefinition, socio-political degeneration of morality, and the formation of a different, per-

verted domestic normativity (law, ethics, aesthetics, usually military), which can be detected in the Russian social and political system even with the unaided eye of sophisticated research optics, is clearly indicative of the state policy of committing gross and massive human rights violations that can be identified as crimes against humanity, political system, clearly indicates the state policy of committing gross and massive human rights violations, which can be identified as crimes against humanity, including in the context of the armed conflict in Ukraine. And this is a fundamentally different quality of the good, of the social value that suffers as a result of such crimes than those that are the object of war crimes (at least, the main direct object).

Another important aspect of understanding the nature and scope of crimes against humanity committed in the context of the armed conflict (crime of aggression) in Ukraine is not only the external vector of the deployment of relevant criminal practices against the Ukrainian people, but also the internal one, against Russian citizens who have shown the courage to stand in opposition to the current Russian political regime in connection with the armed conflict. The last contextual element, the connection with the conflict, is necessary, mandatory for the possibility of classifying a political discriminatory act as a crime against humanity, while maintaining all its other mandatory features, in particular the context of large-scale or systematic nature as a manifestation of state policy. The use of a law-making instrument to create a legislative framework may indicate that it belongs to the state policy and is systematic (“article 280.3 of the Criminal Code of the Russian Federation, which establishes criminal liability for (in the language of this law) public actions aimed at discrediting the use of the armed forces of the Russian Federation in order to protect the interests of the Russian Federation and its citizens, maintain international peace and security or the exercise of powers by state bodies of the Russian Federation for the above purposes”), legalisation of political persecution, systematic application of the relevant provisions on criminal liability related to imprisonment.

Although this is a separate topic for fundamental research that cannot be discussed on the basis of cursory considerations, we believe that there are already grounds to raise the issue of the foundations and mechanisms for bringing to criminal responsibility (including international) parliamentarians, judges, and prosecutors for the adoption and application of discriminatory laws that have been used to commit crimes against humanity. Despite the fact that legal practice is

aware of similar cases (the tribunal over Nazi lawyers, systematically described and theoretically comprehended by V. Kulesha (2013)), they are still sporadic, not sufficiently integrated into the doctrine of public international law and, in particular, criminal law. This is especially true of the assessment of parliamentarians' activities in terms of violations of basic provisions of international human rights law, violations of jus cogens, through lawmaking. This is a matter of the future, but it is an urgent matter, the deployment of which today can have a preventive effect, even if it is limited, restrained, but still. Therefore, we will define this area of research as promising and a priority.

CONCLUSIONS. Summing up, we should note that crimes against humanity are a widespread type of criminal practices committed on the territory of Ukraine in connection with the armed conflict as an element of the Russian Federation's foreign aggressive policy. According to the legal sources that used the category of "crimes against humanity", the latter has gone through a certain evolutionary path: from the Nuremberg to the Roman concept and today is set out in sufficient

detail in Article 7 of the Rome Statute of the International Criminal Court, Elements of Crimes as an annex to this Statute. At the same time, the corpus delicti of crimes against humanity reveal many features that have a common meaning with the corpus delicti of war crimes, which in theory creates difficulties in law enforcement. In fact, domestic law enforcement practice does not experience these difficulties at all, demonstrating the absolute dominance of anti-war policy, i.e. the qualification of acts that should be defined as crimes against humanity under international law as war crimes - violations of the laws and customs of war (Article 438 of the CC of Ukraine). And this is natural, since the Criminal Code of Ukraine does not contain special corpus delicti of crimes against humanity, which shows absolute maladaptation to the requests for synchronisation of national and international criminal justice in countering crimes related to the aggression of the Russian Federation against Ukraine. The article proposes the criteria for distinguishing between the said corpus delicti. The conceptual direction of improvement of the national criminal legislation is determined.

REFERENCES

1. Арентдт Х. Айхман в Єрусалимі. Розповідь про банальність зла / пер. з англ. А. Котенка. 2-ге вид. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2021. 372 с.
2. Брич Л. П. Співвідношення суміжних складів злочинів і складів злочинів, передбачених конкуруючими нормами. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2006. Вип. 42. С. 263–282.
3. Венедіктова І. Кременчуцька трагедія – масштабне свідчення систематичної політики Кремля вбивства мирних громадян в Україні // Офіс Генерального прокурора : офіц. сайт. 28.06.2022. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/irina-venediktova-kremencucka-tragediya-masstabne-svidcennya-sistematicnoyi-politiki-kremlya-vbivstva-mirnix-gromadyan-v-ukrayini> (Accessed 5 January 2023).
4. Військові і воєнні злочини за законодавством України та міжнародним гуманітарним правом. Воєнні злочини армії росії в Україні 2014–2022 / упоряд.: В. Г. Дрозд, О. Ю. Дрозд, Д. В. Журавльов, В. С. Петков. Київ : Професіонал, 2022. 280 с.
5. Гнатівський М. М. Злочини проти людяності // Велика українська енциклопедія : сайт. 25.06.2022. URL: https://vue.gov.ua/Злочини_проти_людяності (Accessed 5 January 2023).
6. Гнатівський М. М. Злочини проти людяності // Енциклопедія міжнародного права : у 3 т. / ред.: Ю. С. Шемшученко, В. Н. Денисов та ін. Київ : Академперіодика, 2017. Т. 2. С. 490–493.
7. Гнатівський М. М. Злочини проти людяності: поняття та загальна характеристика у сучасному міжнародному кримінальному праві. *Український часопис міжнародного права*. 2007а. № 1. С. 34–42.
8. Гнатівський М. М. Злочини проти людяності: характеристика окремих діянь. *Український часопис міжнародного права*. 2007б. № 3. С. 26–44.
9. Держипільська А. Запобігання злочинам проти людяності та покарання за їх вчинення: шлях до Конвенції. *Публічне право*. 2020. № 1. С. 188–196. DOI: <https://doi.org/10.37374/2020-37-19>.
10. Зелінська Н. А., Андрейченко С. С., Дрьоміна-Вовк Н. В., Коваль Д. О. Теорія та практика міжнародного кримінального права : підручник / за ред. Н. А. Зелінської. Одеса : Фенікс, 2017. 582 с.
11. Кулеша В. Crimen Laesae Iustitiae. Кримінальна відповідальність суддів та прокурорів за злочини проти правосуддя за Нюрнберзькими законами, німецьким, австрійським та польським законодавством. Лодзь : Вид-во Лодзинського ун-ту, 2013. 521 с.
12. Трайнин А. Н. Общее учение о составе преступления. М. : Госюриздат, 1957. 364 с.
13. Maunz T. Gestalt und Recht der Polizei. Hamburg : Hanseatische Verlagsanstalt, 1943. 104 s.
14. May L. Crimes against Humanity. A Normative Account. Cambridge : Cambridge University Press, 2005. 326 p.

15. Murphy S. Toward a Convention on Crimes against Humanity. *La Revue des Droits de l'Homme*. 2015. № 7. DOI: <https://doi.org/10.4000/revdh.1185>.

Надійшла до редакції: 12.01.2023

Прийнята до опублікування: 01.02.2023

REFERENCES (APA)

1. Arendt, H. (2021). *Eichmann in Jerusalem. A story about the banality of evil*. SPIRIT AND LETTER.
2. Brych, L. P. (2006). Correlation of adjacent types of crimes and types of crimes provided for by competing norms. *Bulletin of Lviv University. Series law*, 42, 263-282.
3. Derzypilska, A. (2020). Prevention of crimes against humanity and punishment for their commission: the path to the Convention. *Public Law*, 1, 188-196. <https://doi.org/10.37374/2020-37-19>.
4. Drozd, V. H., Drozd, O. Yu., Zhuravlov, D. V., & Petkov, V. S. (Eds.). (2022). *Military and war crimes under the legislation of Ukraine and international humanitarian law. War crimes of the Russian army in Ukraine 2014–2022*. Professional.
5. Hnatovskyi, M. M. (2007a). Crimes against humanity: concepts and general characteristics in modern international criminal law. *Ukrainian Journal of International Law*, 1, 34-42.
6. Hnatovskyi, M. M. (2007b). Crimes against humanity: characteristics of individual acts. *Ukrainian Journal of International Law*, 3, 26-44.
7. Hnatovskyi, M. M. (2017). Crimes against humanity. In Yu. S. Shemshuchenko, V. N. Denysov et al. (Eds.), *Encyclopedia of international law* (Vol. 2) (pp. 490-493). Akadempriodyka.
8. Hnatovskyi, M. M. (2022, June 25). *Crimes against humanity*. Great Ukrainian Encyclopaedia. https://vue.gov.ua/Злочини_проти_людяності.
9. Kulesha, V. (2013). *Crimen Laesae Iustitiae. Criminal liability of judges and prosecutors for crimes against justice under the Nuremberg Laws, German, Austrian and Polish legislation*. Publishing House of Lodz University.
10. Maunz, T. (1943). *Gestalt und Recht der Polizei*. Hanseatische Verlagsanstalt.
11. May, L. (2005). *Crimes against Humanity. A Normative Account*. Cambridge University Press.
12. Murphy, S. (2015). Toward a Convention on Crimes against Humanity. *La Revue des Droits de l'Homme*, 7. <https://doi.org/10.4000/revdh.1185>.
13. Trainin, A. N. (1957). *General doctrine of the composition of the crime*. Gosyurizdat.
14. Venediktova, I. (2022, June 28). *The Kremenchug tragedy is a large-scale evidence of the Kremlin's systematic policy of killing civilians in Ukraine*. Office of the Prosecutor General. <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/irina-venediktova-kremencucka-tragediya-masstabne-svidcennya-sistematicnoy-politiki-kremlya-vbivstva-mirnix-gromadyan-v-ukrayini>.
15. Zelinska, N. A., Andreichenko, S. S., Dromina-Vovk, N. V., & Koval, D. O. (2017). *Theory and practice of international criminal law* (N. A. Zelinska, Ed.). Phoenix.

Received the editorial office: 12 January 2023

Accepted for publication: 1 February 2023

ЮРИЙ ВЛАДИМИРОВИЧ ОРЛОВ,

доктор юридических наук, профессор,
Харьковский национальный университет внутренних дел,
кафедра уголовного права и криминологии;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1981-0794>,
e-mail: orlov1284@ukr.net

ПРЕСТУПЛЕНИЯ ПРОТИВ ЧЕЛОВЕЧНОСТИ В КОНТЕКСТЕ ВООРУЖЁННОГО КОНФЛИКТА В УКРАИНЕ: ОПРЕДЕЛЕНИЕ, ПРОБЛЕМЫ РАЗГРАНИЧЕНИЯ СО СМЕЖНЫМИ СОСТАВАМИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

Статья посвящена характеристике преступлений против человечности как категории международного уголовного права и в контексте вооруженного конфликта в Украине. Констатировано, что составы преступлений против человечности выявляют немало признаков, имеющих общее содержание с признаками составов военных преступлений, что создает трудности в правоприменении. Сформирована таблица релевантности норм и их проектов о преступлениях против человечности и военных преступлениях по Римскому уставу МУС и проекту Конвенции ООН о предотвращении преступлений против

человечности и наказании за их совершение. Предложены критерии для разграничения указанных составов преступлений. Установлено, что УК Украины не содержит специальных составов преступлений против человечности. Определено концептуальное направление усовершенствования отечественного уголовного законодательства.

Ключевые слова: агрессия, вооруженный конфликт, преступления против человечности, геноцид, военные преступления, разграничение, субъект преступления, контекстуальный элемент.

ЮРІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ ОРЛОВ,

доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра кримінального права і кримінології;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1981-0794>,
e-mail: orlov1284@ukr.net

**ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ЛЮДЯНОСТІ В КОНТЕКСТІ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ
В УКРАЇНІ: ВИЗНАЧЕННЯ, ПРОБЛЕМИ РОЗМЕЖУВАННЯ ІЗ СУМІЖНИМИ
СКЛАДАМИ ЗЛОЧИНІВ**

Статтю присвячено характеристиці злочинів проти людяності як категорії міжнародного кримінального права та в контексті збройного конфлікту в Україні. Метою статті є формулювання пропозицій щодо критеріїв розмежування злочинів проти людяності та воєнних злочинів у міжнародно-правовому форматі та здійснення теоретико-модельної проєкції на правову систему України в контексті збройного конфлікту.

Здійснено аналіз положень статутів Нюрнберзького військового трибуналу для суду та покарання головних воєнних злочинців європейських країн осі, Міжнародного військового трибуналу для Далекого Сходу, Міжнародного кримінального трибуналу по колишній Югославії, Міжнародного кримінального трибуналу по Руанді, Конвенції про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людяності, Європейської конвенції про незастосування строків давності до злочинів проти людяності та воєнних злочинів, а також Римського статуту Міжнародного кримінального суду, проєкту Конвенції ООН про запобігання та покарання злочинів проти людяності, якими визначаються ознаки та перелік злочинів проти людяності.

Сформовано інтегративне бачення їх змісту та ключових ознак. Доведено, що міжнародні кримінально-правові норми «злочини проти людяності» та «геноцид» конкурують як загальні та спеціальні

Констатовано, що склади злочинів проти людяності виявляють чимало ознак, які мають спільний зміст з ознаками складів воєнних злочинів, що створює труднощі у правозастосуванні. Розроблено таблицю релевантності норм і їх проєктів про злочини проти людяності та воєнні злочини за Римським статутом МКС та проєктом Конвенції ООН про запобігання злочинам проти людяності та покарання за їх вчинення. Запропоновано критерії для розмежування вказаних складів злочинів на основі відмінностей у їх суб'єктному складі та контекстуальних елементах. Встановлено, що КК України не містить спеціальних складів злочинів проти людяності, чим виявляє абсолютну дезадаптивність щодо запитів синхронізації національної та міжнародної кримінальної юстиції у справі протидії злочинам, пов'язаним з агресією РФ проти України. Визначено концептуальний напрям удосконалення вітчизняного кримінального законодавства.

Ключові слова: агресія, збройний конфлікт, злочини проти людяності, геноцид, воєнні злочини, розмежування, суб'єкт злочину, контекстуальний елемент.

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Orlov Yu. V. Crimes against humanity in the context of the armed conflict in Ukraine: definition, problems of distinction with related offences. *Law and Safety*. 2023. No. 1 (88). Pp. 99–112. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.9>.

Citation (APA): Orlov, Yu. V. (2023). Crimes against humanity in the context of the armed conflict in Ukraine: definition, problems of distinction with related offences. *Law and Safety*, 1(88), 99–112. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.9>.

ЮРІЙ МИХАЙЛОВИЧ ЖОРНОКУЙ,

доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра цивільного права та процесу;

 <https://orcid.org/0000-0001-9669-6062>,
e-mail: zhornokuy.ym@gmail.com

**ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОРПОРАТИВНИХ ПРАВОВІДНОСИН:
ПРІОРИТЕТ ЗА ІМПЕРАТИВНІСТЮ ЧИ ДИСПОЗИТИВНІСТЮ**

Проаналізовано сучасний стан правового забезпечення корпоративних відносин і доктринальних підходів щодо визначення пріоритетності за їх імперативним чи диспозитивним регулюванням. На сучасному етапі розвитку корпоративного законодавства маємо поєднання диспозитивних та імперативних механізмів нормативного забезпечення корпоративних відносин. Досліджувана система нормативних актів не дозволяє однозначно відповісти на питання про пріоритетність застосування щодо цих відносин диспозитивного чи імперативного методу. Незважаючи на те, що корпоративні відносини як цивільні підпорядковані загальним засадам цивільного законодавства, необхідність забезпечення стабільності цивільного обороту та захисту прав їх учасників зумовлює потребу в імперативному врегулюванні окремих аспектів корпоративного руху. Окреслено тенденцію розширення сфери диспозитивних засад у механізмі правового регулювання корпоративних відносин за рахунок конструкції корпоративного договору.

Ключові слова: диспозитивність, імперативність, корпорація, корпоративний договір, статут, нормативний акт, юридична особа.

Оригінальна стаття

ВСТУП. Понад 30 років триває активна розбудова незалежної України, зміна її економічного вектора та правової свідомості українського суспільства. Водночас трансформується і розуміння сутності правових інститутів, їхніх окремих елементів та вирішення питань адаптації цивільного законодавства до європейських стандартів. Відповідний процес має відбуватися з урахуванням як сучасного етапу економічного та соціального розвитку, так і дотримання національних традицій, напрацьованих протягом тривалого періоду.

Один із таких інститутів цивільного права – інститут юридичної особи. Саме він є однією із засад, на яких ґрунтується цивілістична доктрина, оскільки такі особи, разом із фізичними особами, є основними учасниками цивільних відносин згідно з ч. 1 ст. 2 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України). Здавалося б, що саме правове становище юридичних осіб має отримати найбільш досконале нормативне забезпечення, оскільки вони є головною рушійною силою економічного поступу країни, і те, що ми мали на початку 90-х рр. минулого сторіччя, коли існували вислови про учасників чи акціонерів або так званих червоних директорів як власників товариств, котрі мали можливість на власний розсуд розпоряджатися майном таких юридичних осіб, вже забуте як страшний сон.

Сьогодні корпоративне законодавство відображає весь спектр підходів до методів регулювання корпоративних відносин – від прямих нормативних приписів щодо врегулювання всіх питань створення, діяльності та припинення корпоративних організацій (імперативний метод) до проголошення майже повної свободи в питаннях організації їхньої діяльності (диспозитивний метод).

Відносини з управління корпоративною організацією, що регулюються корпоративним правом, є різновидом саме цивільних відносин, заснованих на загальних засадах цивільного законодавства. Проте слушною є і теза, що відносини, пов'язані з управлінням такою організацією, мають власну специфіку і не завжди по-справжньому демонструють диспозитивність свого регулювання, автономію волі та рівність учасників. Наприклад, навряд чи вказані засади цивільно-правового регулювання приватних відносин повною мірою можуть охарактеризувати відносини між органами корпоративної організації або між материнським і дочірнім товариствами, де повноваження щодо здійснення корпоративного контролю сконцентровані в руках одноосібного виконавчого органу материнського товариства.

З ухваленням 20 років тому ЦК України та в його розвиток низки нормативних актів, які закріплювали правове становище юридичних

осіб, їхніх засновників та учасників (акціонерів, членів), органів та їхніх посадових осіб, напрацьовано єдиний підхід у розумінні сутності, суб'єктного складу, змісту, підстав виникнення та припинення корпоративних відносин як різновиду цивільно-правових зв'язків. З одного боку, наведене свідчить про позитивні тенденції щодо рецепції українською цивілістикою низки положень континентального європейського права та права країн англо-саксонської системи права, з іншого – йдеться про проблеми, пов'язані з невирішеністю не лише нормативно-правовими актами, а й доктриною питань, що впливають на здійснення та захист учасниками цивільних відносин своїх прав та інтересів.

Одним із таких питань залишається проблематика пріоритетності засад диспозитивного чи імперативного врегулювання корпоративних правових зв'язків. Не вирішено також питання стосовно меж застосування диспозитивних механізмів у контексті допустимості на рівні законодавства можливості укладення учасниками таких відносин договорів щодо здійснення (утримання від здійснення) корпоративних прав – корпоративних договорів. Тобто все частіше обговорюється питання розширення кола корпоративних відносин за рахунок їх договірної забезпечення.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Метою статті є з'ясування наявності імперативних та диспозитивних приписів щодо правового забезпечення корпоративних відносин, а також вплив кожного з них на подальший розвиток корпоративного законодавства. Для досягнення цієї мети за основу взяті як імперативні положення нормативно-правових актів, які встановлюють чіткі правила поведінки учасників відповідних правових зв'язків, так і норми, що дозволяють обрати їм можливий варіант поведінки, який забезпечується окремими правовими конструкціями (наприклад, корпоративним договором), що стало *завданням* статті.

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ. Сучасний стан розвитку законодавчого масиву та цивілістичної думки щодо напрацювання пріоритетності за диспозитивним чи імперативним підходом у регулюванні корпоративних відносин не має однозначного вирішення. Це пов'язано з визнанням цивільно-правової природи корпоративних відносин (В. А. Васильєва, О. І. Зозуляк, Н. С. Кузнєцова, С. О. Сліпченко, І. В. Спасибо-Фатєєва та ін.), що зумовлює диспозитивні засади їх регулювання (ст. 1 ЦК України) та потребу в забезпеченні інтересів держави та суспільства (О. М. Вінник, І. В. Лукач та ін.), що

передбачає застосування в окремих випадках імперативних механізмів. Особливо це стосується створення (наприклад, ч. 5 ст. 10 Закону України «Про акціонерні товариства» закріплює обов'язкові для дотримання етапи створення товариства шляхом заснування) та припинення корпорації.

Сьогодні окреслюється тенденція розширення сфери диспозитивних засад у механізмі правового регулювання корпоративних відносин за рахунок застосування конструкції корпоративного договору (Е. М. Бондарєв, Л. М. Дорошенко, М. М. Сигидин, В. О. Хоменко та ін.), незважаючи навіть на те, що останній визнається індивідуальним, а не локальним регулятором здійснення (відмови від здійснення) корпоративних прав учасниками (акціонерами) товариства.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Для досягнення поставленої мети наукової статті використано загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання. Зокрема, використання діалектичного методу дозволило окреслити об'єктивні передумови для напрацювання ефективного механізму правового регулювання корпоративних відносин, окреслити межі його диспозитивних та імперативних засад. Одним із методів, що найбільше застосовується в цивілістичній доктрині, є системно-структурний метод, використання якого в цій статті дозволило втілити цілісний підхід до вивчення не лише загальної побудови імперативних та диспозитивних засад нормативного забезпечення корпоративних відносин, а й визначити місце корпоративного договору як джерела індивідуального регулятора здійснення (відмови від здійснення) корпоративних прав учасниками (акціонерами), що не поширюється на сферу функціонування й діяльності товариства.

Порівняльний (компаративістський) метод пізнання правової дійсності є невід'ємним елементом методології наукових досліджень у цивільному праві. Об'єктом порівняння в цій статті є наявні наукові підходи до розуміння імперативних та диспозитивних засад правового забезпечення корпоративних відносин та сучасний стан розвитку наукової думки про вплив корпоративного договору (як регулятора) на них.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. Інститут юридичної особи традиційно ґрунтується на внутрішньому державному регулюванні, оскільки в ньому відображаються національна специфіка та традиції. Однак саме для сфери корпоративного управління здебільшого характерними є процеси

гармонізації правового регулювання. Слід зазначити, що існує значний масив законодавчих актів, однак їх застосування на практиці викликає складність, а іноді взагалі є неможливим через їх надзвичайну запутаність і суперечливість. Відсутня й систематизація загальних положень корпоративного законодавства, а норми, що формують інститут юридичної особи, потребують істотного перегляду.

Саме повнота викладення, зрозумілість і простота нормативного масиву, що забезпечує ту чи іншу сферу людського буття, суспільні відносини, у які вступають учасники цивільних відносин, можливість здійснення та захисту ними власних прав свідчить про належний ступінь розвитку громадянського суспільства. Загалом відповідна належність досягається через гармонійне поєднання диспозитивних та імперативних підходів, що найяскравіше проявляється в межах приватноправових відносин, різновидом яких є корпоративні правові зв'язки.

Сучасний стан нормативного забезпечення корпоративних відносин свідчить про існування значної кількості проблемних питань, що викликано низкою підстав: 1) інтеграцією України до світового співтовариства через рецепцію окремих міжнародно визнаних інститутів, з одного боку, і дотримання національних традицій щодо організаційно-правових форм юридичних осіб корпоративного типу – з другого; 2) окресленням пріоритетності (їх поєднання) імперативного чи диспозитивного регулювання корпоративних відносин; 3) визначенням правової природи установчих документів та їх співвідношення з укладеним корпоративним договором у рамках окремих організаційно-правових форм юридичних осіб корпоративного типу.

Говорячи про пріоритетність диспозитивного чи імперативного нормативного забезпечення корпоративних відносин, слід зауважити, що у сфері приватного права основними засадами є юридична рівність, вільне волевиявлення та майнова самостійність їх учасників (ч. 1 ст. 1 ЦК України). За такого підходу належність поведінки формується і закріплюється передусім через систему дозволів, що створює пріоритетність диспозитивності в масиві цивільно-правових норм. Однак слід звернути увагу на застереження, за яким у науці цивільного права, принаймні в радянській і пострадянській доктрині, ще не до кінця (не до самої сутності!) пізнана категорія диспозитивності (Кузнецова, 2012, с. 49).

Отже, диспозитивність є теоретичною категорією, зміст якої досить складно розкрити

з урахуванням її багатогранності та застосування в різних галузях права. Зазвичай, застосовуючи дихотомію в рамках правової дійсності, диспозитивність використовують у порівнянні з її антиподом – імперативністю. Так, З. В. Ромовська (2013, с. 174–175) виходить з того, що диспозитивність в основному проявляється в наявності диспозитивних норм, на що вказують слова «може» або «має право». Цікавий підхід до розуміння вказаної категорії обрав С. О. Погрібний (2009, с. 370), зазначивши, що диспозитивність – це здатність учасників договірних цивільних відносин відступити від положень цивільного законодавства, що регулює відповідні відносини, врегулювати їх за власним розсудом відповідно до своїх інтересів. Натомість О. Є. Кухарев (2019) вважає ключовим для категорії «диспозитивність» і таким, що визначає її сутність, поняття правової свободи. Саме ідея свободи виступає наріжним каменем диспозитивності, а сутність диспозитивності як категорії приватного права полягає в нормативно наданій учасникам цивільних правовідносин можливості автономного волевиявлення. Водночас, продовжує вчений, сутність імперативних норм у цивільному праві полягає в тому, що вони обмежують правову свободу (диспозитивність) та ініціативність суб'єктів цивільних правовідносин, тобто визначають межі диспозитивності. Цим забезпечується стабільне функціонування галузі. При цьому імперативні норми не регулюють відносини між суб'єктами, а визначають умови здійснення суб'єктивного права (Кухарев, 2019, с. 364–365). Отже, можна зауважити на певному поєднанні диспозитивних та імперативних приписів цивільного законодавства, що встановлюють правила поведінки учасників цивільних відносин та надають їм можливість здійснювати цивільні права вільно, на власний розсуд (ч. 1 ст. 12 ЦК України).

Аналіз ЦК України дозволяє стверджувати, що його норми містять елементи диспозитивності: цивільні відносини засновані на вільному волевиявленні їх учасників (ч. 1 ст. 1 ЦК України); сторони в договорі можуть відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на власний розсуд (ч. 3 ст. 6 ЦК України); особа не може бути примушена до дій, вчинення яких не є обов'язковим для неї (ч. 2 ст. 14 ЦК України) тощо. Як бачимо, диспозитивність виявляється в поведінці, яка відповідає волі учасника цивільних відносин. Цивільне законодавство не зобов'язує особу здійснювати належне їй суб'єктивне цивільне право.

Найбільш гостро проблема балансу імперативних і диспозитивних засад має прояв щодо інституту підприємницьких товариств. Такий ефект дають широкі можливості саморегулювання корпоративних відносин, зумовлені значною роллю диспозитивних засад і врівноважені заходами відповідальності учасників корпорації за прийняті ними рішення. Наведені вище положення мають прояв у низці прикладів:

1) в організованому обороті цінних паперів підвищення ролі імперативної складової зумовлено публічно-правовим регулюванням корпоративних відносин. У ЦК України щодо цього міститься відсилання до спеціального законодавства – види цінних паперів та порядок їх обігу встановлюються законом¹ (ч. 2 ст. 195). Регулювання ринку цінних паперів як сукупності суспільних відносин, що виникають стосовно емісії і обороту цінних паперів, має на увазі їх упорядкування на основі єдиних стандартів, встановлення яких у приватному порядку майже неможливе;

2) встановлено значно менше обмежень для саморегулювання корпоративних відносин щодо непублічних товариств. Слід згадати, що ні частки у статутному капіталі товариства з обмеженою відповідальністю (далі – ТОВ), ні акції приватних акціонерних товариств (далі – ПрАТ) не є об'єктами вільної пропозиції необмеженому колу осіб. Щодо вказаних об'єктів відсутній також режим вільного цивільного обороту;

3) повні учасники солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за зобов'язаннями товариства всім своїм майном (ч. 1 ст. 119, ч. 1 ст. 133 ЦК України). Покладення субсидіарної відповідальності передбачено й щодо членів органів таких товариств (ч. 4 ст. 92 ЦК України).

Наведене свідчить, що і в цьому разі встановлення балансу імперативних і диспозитивних засад, спільного для ТОВ і ПрАТ, досить ускладнене. Причина полягає у штучному поєднанні різних за своєю природою організаційно-правових форм – ТОВ та акціонерного товариства (далі – АТ). Цей вибір законодавця можна назвати дискусійним. Багато в чому такий стан справ є наслідком надмірного правового регулювання. Кожна з організаційно-правових форм юридичної особи – це інструмент вирішення наявних економічних питань. Так, АТ передбачає можливість об'єднання

майна (капіталів) необмеженого кола осіб-інвесторів. Проте через відсутність обмежень на відчуження акцій вказана форма не дозволяє забезпечувати стабільність корпоративного управління та контролю.

Яке ж місце мають посідати диспозитивні норми законодавства, що дозволяють учасникам (акціонерам) здійснювати саморегулювання корпоративних відносин? Зазначимо, що нічим не зумовлене зменшення їхньої кількості не буде продуктивним, оскільки в результаті корпоративне законодавство перетворюється на низку адміністративних приписів, що існують поруч із загальним цивільним законодавством, а іноді й усупереч йому. В іншому разі, коли саморегулювання корпоративних відносин не повинно мати істотних обмежень, це викличе трансформацію корпоративного права в додаток до зобов'язального права, що буде суперечити чинному законодавству та правовій доктрині.

Загальноприйнятою в юридичній літературі є позиція, що у приватному праві переважають диспозитивні норми, а найбільш важливим регулятором відносин визнається саме договір (Сібільов, 2011, с. 74). Це повною мірою узгоджується із природним, об'єктивним поділом права на публічне і приватне, який засвідчує, що громадянське суспільство не зливається з державою в єдине ціле.

Основною ж причиною існування імперативних норм у цивільному праві є їхня спрямованість на врахування державних інтересів. Водночас можна констатувати, що в корпоративному праві такі норми відіграють значну роль, а сама підгалузь вирізняється високим ступенем формалізованості. Причинами цього є декілька аспектів, одним з яких є *використання термінології*, більш характерної для публічних відносин, наприклад корпоративне *управління* (з наголосом на *управління* (курсив наш. – Ю. Ж.)).

Управлінські відносини в юридичній особі корпоративного типу мають істотну специфіку, але є за своєю природою відносинами приватноправовими (Жорнокуй, 2014, с. 190), для яких не властиві адміністративно-правові елементи або будь-які інші прояви. Такому твердженню сприяють декілька взаємопов'язаних підстав. На думку І. В. Спасибо-Фатєєвої (2012, с. 138–139), не можна погодитися з підходом про наявність у корпоративних відносинах владних елементів та про придушення волі їхніх учасників. Це поверховий погляд без врахування глибинних засад цих відносин. Не слід, продовжує вчена, за наявності елементів управління одразу розцінювати суспільні

¹ Таким нормативним актом є Закон України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки».

відносини як владні і навпаки. Навіть адміністративісти визнають, що не всі суспільні відносини, які за своєю природою є управлінськими, можуть вважатися адміністративними. Зокрема, такими не є відносини в корпораціях, громадських об'єднаннях, де управлінські відносини свідчать не про нерівність їх суб'єктів, а слугують забезпеченню необхідної самоорганізації цих структур.

Складно погодитися з тим, що переважання імперативних норм здатне зумовити специфіку корпоративних відносин. Такі норми – специфічний регулятор правових зв'язків, вони є характерними майже для всіх підгалузей цивільного права і при цьому жодним чином не зумовлюють їхній приватноправовий характер та особливості. Припущення про переважання імперативних норм у конкретній підгалузі цивільного права є оціночним і по суті свідчить лише про прагнення законодавця привести до єдиних правових наслідків розвиток цивільних відносин на етапах виникнення, зміни, припинення та охорони суб'єктивних прав.

Вказуючи на дозвільну спрямованість корпоративних прав, С. С. Кравченко (2009, с. 17) зазначає, що якщо для класичних цивільних прав з ухваленням ЦК України акцент на розширення дозвільної спрямованості робиться у плані підвищення значення договору як регулятора цивільних відносин, то для корпоративних прав акцент слід робити на локальних актах – статуті та внутрішніх документах господарських товариств. Маючи насамперед значення для внутрішніх відносин, корпоративні права уточнюються або по-іншому регулюються саме у внутрішніх документах товариств. І це є підтвердженням дозвільної спрямованості відповідних норм, адже товариствам надається можливість врегулювати ці права на власний розсуд, оскільки це допускається законом.

У юридичній літературі зазначено, що дозвільність локального регулювання корпоративних відносин полягає не в тому, що корпоративні норми приймаються остільки, оскільки вони допускаються законом, а в можливості їх прийняття за необхідності та якщо недоречність цього прямо не впливає із закону (Тичкова, 2009, с. 9). Отже, нормативне забезпечення корпоративних відносин здебільшого потребує деталізації, яка вчиняється на локальному рівні через положення статуту чи засновницького договору, а на індивідуальному – корпоративного договору.

Слід виходити з того, що корпоративні акти юридичних осіб приватного права початко-

во позбавлені сили державно-власного примусу, а ієрархія, правомочності органів юридичної особи у приватному праві не мають нічого спільного з принципами побудови, підпорядкованістю системи і структури органів державної влади та їхніми повноваженнями. *Ймовірно*, у цивільному праві в майбутньому може бути обґрунтовано «особливий» різновид корпоративного суб'єктивного права – права на управління, поняття і структура якого може істотно відрізнитися від уже відомих суб'єктивних цивільних прав. *Можливо*, що таке право отримає назву «право на управління власною діяльністю» та виникатиме з моменту створення юридичної особи і буде її самостійним суб'єктивним правом (курсив наш. – Ю. Ж.). Але сьогодні це лише певні припущення.

Варто погодитися з позицією М. М. Сигидин (2016, с. 91), яка вважає, що попри значну кількість імперативних норм у корпоративному праві перевагу у правовому регулюванні внутрішніх корпоративних відносин слід надавати саме диспозитивному методу. Надання суб'єктам корпоративних відносин можливості самостійно визначати моделі своєї поведінки, зокрема при здійсненні належних їм корпоративних прав, по-перше, значно знизить рівень втручання держави в ту сферу корпоративних відносин, де її участь, так би мовити, є недоречною; по-друге, дозволить учасникам корпорації максимально ефективно здійснювати правомочності, що становлять зміст корпоративних прав, з урахуванням їхніх корпоративних інтересів; по-третє, заповнить наявні в законодавстві прогалини.

Отже, актуалізується питання про включення до законодавства диспозитивних норм та про встановлення більш гнучкого законодавчого регулювання тих відносин, які можуть бути перенесені у сферу договірної регулювання між учасниками (акціонерами). Аргументом на користь цього є думка Н. С. Кузнецової (2013, с. 13), яка вказує, що значна частина механізмів регулювання акціонерних відносин виписані недостатньо чітко, у найзагальнішому вигляді, що потребує їх постійного уточнення та тлумачення і часто породжує чисельні корпоративні спори.

У зв'язку з аналізом проблем співвідношення імперативних та диспозитивних засад регулювання корпоративних відносин актуальним залишається питання про співвідношення статуту товариства та корпоративного договору, укладеного його учасниками (акціонерами). Оскільки законодавство України не містить норму про те, що зміст корпоративного договору не має суперечити положенням

установчих документів, питання щодо співвідношення їх положень є дискусійним.

Установчим документом в АТ чи ТОВ є статут. У юридичній науці існує два основних підходи до тлумачення правової природи статуту: 1) як нормативного акта локального характеру; 2) як одностороннього чи багатостороннього правочину. Законодавець виходить із того, що вимоги статуту обов'язкові для виконання як учасниками (акціонерами) товариства, так і його органами.

Інше питання, наскільки законодавство допускає регулювання корпоративних відносин за допомогою договірних конструкцій. Зазначено, що використання конструкції акціонерного договору в рамках корпоративних правовідносин зумовлена використанням засад диспозитивності. Водночас під час реалізації принципу диспозитивності необхідно дотримуватися меж, що містяться в імперативних корпоративних нормах (Хоменко, 2021, с. 52). Отже, обсяг диспозитивності регулювання корпоративних відносин – це політика права, що є характерною для певної правової системи.

Принцип свободи договору є однією із заasad диспозитивності цивільно-правового регулювання. Стверджується, що укладення корпоративного договору є яскравим проявом принципу диспозитивності і, зокрема, свободи договору, коли учасники товариства самостійно обирають ті моделі поведінки щодо здійснення належних їм корпоративних прав, які, на їхню думку, є найбільш ефективними для задоволення корпоративних інтересів. Водночас при реалізації принципу диспозитивності необхідно дотримуватися меж, встановлених імперативними корпоративними нормами (Сигидин, 2017, с. 240). Проте не менш очевидно є принципова суперечність принципу свободи договору основним постулатам корпоративного права (Бондарев, 2019). Безмежна договірна свобода формування корпоративних відносин та ліквідації їх імперативного законодавчого регулювання стирає відмінності об'єднань осіб та об'єднань капіталів. Говорячи про корпоративний договір як узагальнююче, нормоутворююче явище, варто стверджувати про його імперативний вплив на учасників корпоративних відносин (Бондарев, 2020, с. 19). Так, існують норми, які сторони дійсно не в змозі змінити (наприклад, кворум загальних зборів, повноваження органів, інші положення, чітко визначені законом).

При укладенні корпоративного договору сторони мають керуватися принципом диспозитивності, дотримуючись при цьому імпера-

тивних меж його реалізації з урахуванням специфічної сфери правовідносин, на регулювання яких він і спрямований. Зокрема, його сторони мають уникати включення до змісту договору вирішення тих питань, які стосуються інтересів усіх учасників (акціонерів) конкретного товариства, крім випадків, коли договір укладено між усіма його учасниками (акціонерами).

Статут товариства частково може визнаватися альтернативною конструкцією щодо відповідних договірних засад. Проте слід враховувати, що статут є результатом волевиявлення засновників товариства, а приєднання до нього інших осіб – учасників (акціонерів), у разі збільшення статутного капіталу через додаткову емісію акцій чи збільшення кількості часток, є добровільним актом, який свідчить про волевиявлення таких осіб.

Невирішеним сьогодні є питання, чи є корпоративний договір регулятором корпоративних відносин, тобто чи містить він корпоративні норми. Якщо ствердно відповісти на це питання, то така договірна конструкція буде способом врегулювання корпоративних відносин. У такому разі корпоративний договір і статут будуть однопорядковими регуляторами корпоративних відносин. Якщо відповідь буде негативною, то залишається відкритим питання про місце корпоративного договору у врегулюванні корпоративних відносин.

Слід виходити з того, що корпоративний договір за своєю природою є лише договором, який встановлює певні правила поведінки учасників (акціонерів) щодо здійснення (відмови від здійснення) належних їм корпоративних прав. Відносини, врегульовані такою договірною конструкцією, не є аналогічними до внутрішніх відносин між учасниками (акціонерами) у товаристві. На відміну від статуту товариства, зміст корпоративного договору не підлягає розкриттю і є конфіденційним, якщо інше не передбачено законом або договором¹ (ч. 5 ст. 29 Закону України «Про акціонерні товариства» та ч. 5 ст. 7 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю»). Чинне законодавство виходить із

¹ Корпоративний договір, стороною якого є держава, територіальна громада, державне або комунальне підприємство чи юридична особа, у статутному капіталі якої 25 і більше відсотків прямо або опосередковано належить державі або територіальній громаді, оприлюднюється протягом 10 днів з моменту його укладення шляхом розміщення на сайті відповідного органу державної влади, органу місцевого самоврядування, а також на вебсайті АТ.

того, що про факт укладення такого договору слід повідомляти лише щодо діяльності публічного акціонерного товариства (далі – ПАТ). Так, інформація про укладення корпоративного договору в ПАТ повідомляється товариству однією зі сторін договору протягом трьох робочих днів із дня його укладення. Відповідне товариство розкриває інформацію про наявність корпоративного договору в порядку, встановленому Законом України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» для розкриття особливої інформації про емітента (ч. 5 ст. 29 Закону України «Про акціонерні товариства»). Щодо ПрАТ і ТОВ чинне законодавство такої вимоги не містить.

Отже, хоча корпоративний договір і містить норми стосовно здійснення (відмови від здійснення) корпоративних прав учасниками (акціонерами), вони не локальні, а є індивідуальними регуляторами, що не поширюються на сферу функціонування й діяльності товариства і не свідчать про нормативний характер такої договірної конструкції.

Слід підтримати позицію, за якою правовий режим корпоративного договору щодо статуту товариства є другорядним. Це пояснюється імперативним характером законодавчих норм, які визначають правову природу установчих документів. Згідно з п. 1 ч. 1 ст. 117 ЦК України учасники господарського товариства зобов'язані дотримуватися установчих документів, що свідчить про їхній обов'язковий характер. Тому статут товариства слід визнати корпоративним актом, який має вищу юридичну силу й соціальну значущість серед усіх корпоративних актів. Створивши конструкцію корпоративного договору як субсидіарного установчого документа, законодавець несвідомо допустив правову невизначеність (Бондарев, 2020). Статут є установчим документом корпорацій – об'єднань капіталів, вимоги якого є обов'язковими для виконання як органами товариства, так і його учасниками (акціонерами). Проте окремою проблемою корпоративного права залишається той факт, що сьогодні статuti переважної більшості українських корпорацій, основним завданням яких є встановлення особливостей локального регулювання корпоративних відносин відповідно до потреб їхніх учасників (акціонерів), є скоріше прикладом «типової форми», необхідної лише для виконання формальних вимог державної реєстрації товариств, ніж актом, спрямованим на врегулювання корпоративних відносин.

Таке правове явище, як корпоративний договір, було введено з метою посилення за-

сад диспозитивності в корпоративному праві. Законодавець передбачив, що сторони, які його уклали, можуть визначити особливості здійснення належних їм корпоративних прав. Корпоративний договір, безсумнівно, є хоча й не основним, а додатковим та допоміжним (щодо законодавства, статуту товариства, рішень загальних зборів учасників (акціонерів) тощо), але все ж таки регулятором корпоративних відносин. Відповідно учасники (акціонери) як його сторони на власний розсуд ухвалюють рішення щодо того, чи скористатися наданою їм законом можливістю за допомогою відповідної договірної конструкції здійснити (відмовитися від здійснення) належні корпоративні права з метою досягнення певних значущих для них цілей (реалізації інтересів), пов'язаних з управлінням корпорацією.

Безумовно, корпоративне право не може й не має регулюватися лише на основі диспозитивного методу. Законодавець, ухвалюючи закон, зобов'язаний шляхом закріплення імперативних норм досягати публічно-значущої мети. Корпоративний договір не може регулювати ті суспільні відносини, які імперативно регламентовані законодавством. Він має відповідати вимогам ЦК України, законів України «Про акціонерні товариства», «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», а також підзаконним актам, ухваленим для їх деталізації.

ВИСНОВКИ. З метою забезпечення безперешкодного здійснення суб'єктивних корпоративних прав кожним учасником корпоративних правовідносин у корпоративній організації має бути напрацьований баланс нормативного регулювання і саморегулювання. Таке правове регулювання має будуватися від імперативних вимог до диспозитивних засад, тобто договірного регулювання. Якщо зробити спробу в рамках корпоративних правових зв'язків віднайти певну спільну першопричину різного роду розбіжностей у науковому світі та у сфері прикладної юриспруденції, то нею виявиться різне розуміння ролі імперативних і диспозитивних засад у механізмі правового регулювання корпоративних відносин.

На сучасному етапі розвитку корпоративного законодавства має місце поєднання диспозитивних та імперативних механізмів нормативного забезпечення корпоративних відносин. Нормативний масив щодо створення, діяльності, припинення корпорацій, а також здійснення та захисту прав їхніх учасників (акціонерів) не дає змоги однозначно вирішити питання пріоритетності застосування диспозитивного чи імперативного методу щодо

цих відносин. Незважаючи на те, що корпоративні відносини як цивільні підпорядковані загальним засадам цивільного законодавства, необхідність забезпечення стабільності цивільного обороту та захисту прав їхніх учасників зумовлює потребу в імперативному врегулюванні окремих аспектів корпоративного руху. Тому сьогодні утворився певний «симбіоз» диспозитивних та імперативних засад правового врегулювання корпоративних правових зв'язків.

Існує тенденція до розширення сфери диспозитивних засад у механізмі правового регулювання корпоративних відносин. Вона чітко викристалізовується щодо окремих організаційно-правових форм корпоративних організацій. Через об'єктивні причини вона менше проявляється стосовно ПАТ. Розвиток елементів саморегулювання щодо ТОВ можна

вітати, враховуючи його проміжне становище між класичним господарським товариством – акціонерним і повним та командитним товариствами. Однак щодо ПрАТ можливість посилення диспозитивних засад слід сприймати досить обережно. Незважаючи на власний непублічний характер, таке товариство залишається передусім об'єднанням капіталів та не має перетворюватися на ТОВ, а його акції не повинні визнаватися сурогатом цінних паперів.

Хоча корпоративний договір і містить норми стосовно здійснення (відмови від здійснення) корпоративних прав учасниками (акціонерами), вони не локальні, а є індивідуальними регуляторами, що не поширюються на сферу функціонування й діяльності товариства і не свідчать про нормативний характер такої договірної конструкції.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Бондарев Е. М. Акціонерний договір як форма саморегулювання корпоративних відносин в акціонерних товариствах : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2020. 238 с.
2. Бондарев Е. М. Окремі питання імперативності та диспозитивності регулювання акціонерних правовідносин. *Право і безпека*. 2019. № 3 (74). С. 72–76. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2019.3.10>.
3. Жорнокуй В. Г. Здійснення права участі в управлінні господарським товариством. *Право і Безпека*. 2014. № 4 (55). С. 187–192.
4. Кравченко С. С. Поняття права участі в товаристві, його юридична природа та види. *Адвокат*. 2009. № 11. С. 17–18.
5. Кузнецова Н. С. О корпоративном праве и корпоративном законодательстве Украины: проблемные вопросы. *Гражданское право*. 2013. № 4. С. 9–13.
6. Кузнецова Н. С. Совершенствование механизма правового регулирования гражданских правоотношений // Актуальні проблеми цивільного, сімейного та міжнародного приватного права (Матвеевські цивілістичні читання) : матеріали міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Київ, 10 листоп. 2011 р.). Київ : Алерта, 2012. С. 47–50.
7. Кухарев О. Є. Теоретичні та практичні проблеми диспозитивності в спадковому праві : монографія. Київ : Алерта, 2019. 498 с.
8. Погрібний С. О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2009. 412 с.
9. Ромовська З. В. Українське цивільне право. Загальна частина. Академічний курс : підручник. 3-тє вид., допов. Київ : Дакор, 2013. 672 с.
10. Сигидин М. М. Корпоративний договір : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Івано-Франківськ, 2016. 236 с.
11. Сигидин М. М. Особливості здійснення корпоративних прав через застосування правової конструкції корпоративного договору // Корпоративне право України: проблеми теорії та практики : монографія / за заг. ред. В. А. Васильєвої. Івано-Франківськ : Супрун В. П., 2017. С. 233–259.
12. Сібільов М. М. Про необхідність збереження основних концептуальних положень чинного Цивільного кодексу України. *Університетські наукові записки*. 2011. № 2. С. 74–80.
13. Спасибо-Фатеева І. В. Цивілістика: на шляху формування доктрин : вибр. наук. пр. Харків : Золоті сторінки, 2012. 696 с.
14. Тичкова О. Ю. Локальні корпоративні акти у цивільно-правовому регулюванні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2009. 20 с.
15. Хоменко В. О. Акціонерний договір у сфері корпоративних правовідносин: сучасні реалії та тенденції розвитку. *Нове українське право*. 2021. Вип. 1. С. 49–57. DOI: <https://doi.org/10.51989/NUL.2021.1.6>.

Надійшла до редакції: 16.02.2023

Прийнята до опублікування: 13.03.2023

REFERENCES

1. Bondariev, E. M. (2019). Specific Issues of Mandatory Nature and Discretionary Nature of Shareholders Legal Relations' Regulation. *Law and Safety*, 3(74), 72-76. <https://doi.org/10.32631/pb.2019.3.10>.
2. Bondariev, E. M. (2020). *Shareholder agreement as a form of self-regulation of corporate relations in joint-stock companies* [Candidate dissertation, Kharkiv National University of Internal Affairs].
3. Khomenko, V. O. (2021). Shareholders' agreement in corporate law relations: Present-day realities and development trends. *New Ukrainian Law*, 1, 49-57. <https://doi.org/10.51989/NUL.2021.1.6>.
4. Kravchenko, S. S. (2009). The concept of the right to participate in a partnership, its legal nature and types. *Lawyer*, 11, 17-18.
5. Kukhariev, O. Ye. (2019). *Theoretical and practical problems of dispositivity in inheritance law*. Alerta.
6. Kuznetsova, N. S. (2011, November 10). *Improving the mechanism of legal regulation of civil legal relations* [Conference presentation abstract]. International Scientific and Practical Conference "Actual problems of civil, family and international private law (Matveev civil readings)", Kyiv, Ukraine.
7. Kuznetsova, N. S. (2013). On corporate law and corporate legislation of Ukraine: problematic issues. *Civil Law*, 4, 9-13.
8. Pohribnyi, S. O. (2009). *The mechanism and principles of regulation of contractual relations in the civil law of Ukraine* [Doctoral dissertation, Taras Shevchenko Kyiv National University].
9. Romovska, Z. V. (2013). *Ukrainian civil law. General part. Academic course*. Dakor.
10. Sibilov, M. M. (2011). On the need to preserve the main conceptual provisions of the current Civil Code of Ukraine. *University Scientific Notes*, 2, 74-80.
11. Spasybo-Fatieieva, I. V. (2012). *Civil studies: on the way to the formation of doctrines*. Golden pages.
12. Syhydyn, M. M. (2016). *Corporate contract* [Candidate dissertation, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University].
13. Syhydyn, M. M. (2017). Peculiarities of the exercise of corporate rights through the application of the legal construction of a corporate contract. In V. A. Vasylieva (Ed.), *Corporate law of Ukraine: problems of theory and practice* (pp. 233-259). Suprun V.P.
14. Tychkova, O. Yu. (2009). *Local corporate acts in civil law regulation* [Candidate thesis, Yaroslav Mudryi National Law Academy of Ukraine].
15. Zhornokuy, V. H. (2014). Realization of the right on participation in an economic society's management. *Law and Safety*, 4(55), 187-192.

Received the editorial office: 16 February 2023

Accepted for publication: 13 March 2023

ЮРИЙ МИХАЙЛОВИЧ ЖОРНОКУЙ,

доктор юридических наук, профессор,

Харьковский национальный университет внутренних дел,

кафедра гражданского права и процесса;

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9669-6062>,

e-mail: zhornokuy.ym@gmail.com

ПРАВОВОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ КОРПОРАТИВНЫХ ПРАВООТНОШЕНИЙ: ПРИОРИТЕТ ЗА ИМПЕРАТИВНОСТЬЮ ИЛИ ДИСПОЗИТИВНОСТЬЮ

Проанализировано современное состояние правового обеспечения корпоративных отношений и доктринальных подходов в отношении определения приоритетности за их императивным или диспозитивным регулированием. На современном этапе развития корпоративного законодательства имеем объединение диспозитивных и императивных механизмов нормативного обеспечения корпоративных отношений. Исследуемая система нормативных актов не дает возможности однозначно ответить на вопрос о приоритетности применения к этим отношениям диспозитивного или императивного метода. Невзирая на то, что корпоративные отношения как гражданские подчинены общим основам гражданского законодательства, необходимость обеспечения стабильности гражданского оборота и защиты прав их участников обуславливает императивное урегулирование отдельных аспектов корпоративного движения. Очерчивается тенденция расширения сферы диспозитивных начал в механизме правового регулирования корпоративных отношений за счет конструкции корпоративного договора.

Ключевые слова: *диспозитивность, императивность, корпорация, корпоративный договор, устав, нормативный акт, юридическое лицо.*

YURII MYKHAILOVYCH ZHORNOKUI,

*Doctor of Law, Professor,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Civil Law and Proceedings;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9669-6062>,
e-mail: zhornokuy.ym@gmail.com*

LEGAL SUPPORT OF CORPORATE LEGAL RELATIONS: PRIORITY IN TERMS OF IMPERATIVE OR DISCRETIONARY NATURE

Current state of legal support for corporate relations and doctrinal approaches to determining the priority of their mandatory or dispositive regulation have been analyzed. Attention has been drawn to the fact that in order to ensure unimpeded exercise of subjective corporate rights by each participant of a corporate organisation, a balance of regulatory regulation and self-regulation should be developed, which should be built from mandatory requirements to discretionary principles.

At the current stage of the corporate legislation development, there is a combination of dispositive and mandatory mechanisms of regulatory support of corporate legal relations. The regulatory framework for the establishment, operation and termination of corporations, as well as the exercise and protection of the rights of their participants (shareholders), does not allow a clear answer to the question of the priority of applying the dispositive or mandatory method to these relations. Despite the fact that corporate relations being civil are subject to the general principles of civil law, the need to ensure the stability of civil turnover and protect the rights of their participants necessitates the urgent regulation of certain aspects of corporate movement. It has been identified a tendency to expand the scope of dispositive principles in the mechanism of legal regulation of corporate relations. It is clearly crystallised in relation to certain organisational and legal forms of corporate entities. For objective reasons, it is less evident in relation to a public joint-stock company. The development of self-regulatory elements in relation to a limited liability company could be welcomed, given its intermediate position between the classic business entity such as a joint-stock company and a general or limited partnership. However, with regard to a private joint-stock company, the possibility of strengthening the dispositive principles should be taken with caution. Despite its non-public nature, such a company remains, first and foremost, a capital association and should not be transformed into a limited liability company, and its shares should not be recognised as a surrogate for securities. Although the corporate agreement contains provisions on the exercise (refusal to exercise) of corporate rights by participants (shareholders), they are not local, but are individual regulators that do not apply to the scope of the company's functioning and activities, which does not indicate the normative nature of such a contractual structure.

Key words: *dispositivity, imperativeness, corporation, corporate agreement, statute, regulatory act, legal entity.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Жорнокуй Ю. М. Правове забезпечення корпоративних правовідносин: пріоритет за імперативністю чи диспозитивністю. *Право і безпека*. 2023. № 1 (88). С. 113–122. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.10>.

Citation (APA): Zhornokui, Yu. M. (2023). Legal support of corporate legal relations: priority in terms of imperative or discretionary nature. *Law and Safety*, 1(88), 113–122. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.10>.

ОЛЕКСАНДР ЄВГЕНОВИЧ КУХАРЄВ,

доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра цивільного права та процесу;

 <https://orcid.org/0000-0003-2086-9179>,
e-mail: kukharyev@gmail.com

**СУТНІСТЬ ОБОВ'ЯЗКУ СПАДКОЄМЦІВ ВІДШКОДУВАТИ ВИТРАТИ
НА ПОХОВАННЯ СПАДКОДАВЦЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЙОГО ВИКОНАННЯ**

Статтю присвячено з'ясуванню сутності обов'язку спадкоємців відшкодувати витрати на поховання спадкодавця та особливостям його виконання. Наголошено, що зазначений обов'язок не є елементом складу спадщини. Обґрунтовано висновок, що здійснення оплати на поховання спадкодавця породжує недоговорне зобов'язальне правовідношення, в якому кредитором виступає особа, котра понесла відповідні витрати, а боржником – спадкоємець за умови прийняття ним спадщини. Таке зобов'язання виникає лише за умови, якщо кредитор сплатив власні кошти на поховання померлого та ці витрати були розумними. Зазначено, що розмір відшкодування витрат на поховання спадкодавця залежить від правового статусу кредитора. Якщо витрати понесла особа, яка не є спадкоємцем, сплачені кошти відшкодовуються їй у повному обсязі. Спадкоємці ж несуть ці витрати в розмірі, пропорційному їхній частці у спадщині. Крім того, спадкоємці мають відшкодувати витрати на поховання спадкодавця незалежно від вартості успадкованої ними частки.

Ключові слова: *спадкування, спадкодавець, спадкоємець, склад спадщини, обов'язок спадкоємця, витрати на поховання, виконання обов'язків.*

Оригінальна стаття

ВСТУП. Згідно зі ст. 1232 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) на спадкоємців покладений обов'язок відшкодувати розумні витрати, які були зроблені одним із них або іншою особою на поховання спадкодавця¹. Таке обмежене нормативне регулювання виконання зазначеного обов'язку, а також використання оціночної категорії «розумні витрати», породжують суттєві складнощі у правозастосовній діяльності. Зокрема, законодавство не визначає порядку, обсягу й особливостей відшкодування особі витрат, понесених на поховання спадкодавця. У цьому аспекті слід вказати на неоднаковий підхід судів щодо віднесення до вказаних витрат коштів, сплачених за поминальний обід. Крім того, відсутність деталізації на рівні підзаконних нормативно-правових актів порядку видачі нотаріусом дозволу на одержання частини вкладу спадкодавця в банку (фінансовій установі) для поховання померлого зумовлює систематичні відмови з боку нотаріусів щодо вчинення цієї нотаріальної дії.

При цьому проблематика відшкодування витрат на поховання спадкодавця детально не розкривалася у правовій доктрині. Хоча потреба в цьому є, враховуючи відсутність єдиної позиції щодо сутності відповідного обов'язку та особливостей його виконання.

Наведені обставини свідчать про необхідність ретельного наукового аналізу відносин, що виникають унаслідок виконання спадкоємцями обов'язку відшкодувати витрати на поховання спадкодавця. Цьому також сприяє розпочатий процес рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства, під яким розуміють проведення системних суттєвих новацій щодо змісту і структури чинного ЦК України (інших кодексів і законів, що формують приватноправове поле) (Кузнецова та ін., 2021, с. 27). Саме в процесі системного оновлення всього масиву цивільного законодавства можна врахувати ключові напрями вдосконалення виконання спадкоємцями своїх обов'язків, зокрема того з них, що є предметом цього дослідження.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Метою публікації є з'ясування сутності обов'язку спадкоємців відшкодувати витрати на поховання спадкодавця та виявлення особливостей його виконання. Для досягнення окресленої дослідницької мети необхідно вирішити такі завдання: критично оцінити відповідні

¹ Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 01.02.2023).

положення законодавства, судової практики та цивілістичної доктрини; визначити, чи є обов'язок відшкодувати витрати на поховання елементом складу спадщини; розкрити обсяг виконання спадкоємцями цього обов'язку; з'ясувати зміст оціночної категорії «розумні витрати» в контексті предмета дослідження.

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ. Тематика відшкодування витрат на поховання спадкодавця в дослідженнях українських правників має побіжний або периферійний характер, оскільки розглядалася на рівні частин підручників та посібників (І. В. Спасибо-Фатєєва, С. Я. Фурса, Ю. О. Заїка, О. П. Печений, Є. О. Рябоконт, А. О. Геліч, В. В. Надьон, Є. І. Фурса, Ю. Є. Ходико). Показовою в цьому аспекті є відсутність спеціальних монографічних праць. Увага учених фокусувалася переважно на загальних положеннях виконання спадкоємцями обов'язків спадкодавця, особливостях пред'явлення вимог кредиторами спадкодавця та порядку їх задоволення. Зокрема, у праці І. В. Спасибо-Фатєєвої та В. В. Надьон (2016) «Правова природа обов'язків у складі спадщини» досліджувалися обов'язки спадкоємців у спадкових правовідносинах. Крім того, аналізувалася правова природа обов'язків, що виникають із договору, закону, заповідального відказу (легату) та покладання.

Публікація Т. Г. Абібулаєвої (2017) «Борг як об'єкт спадкування» присвячена аналізу правової природи терміна «борг», визначенню його змісту і місця у спадковому правонаступництві. Дослідниця класифікувала обов'язки спадкодавця, що переходять у порядку спадкування, на три групи: 1) обов'язки з повернення грошових коштів; 2) обов'язки з виконання певних дій (повернення майна тощо); 3) обов'язки з утримання від учинення дій – не перешкоджати землекористувачу за договором суперфіцію здійснювати будівництво або не перешкоджати відказоодержувачу користуватися житловою нерухомістю.

Слід окремо вказати на статтю О. В. Розгон (2011) «Розпорядження заповідача, які стосуються порядку поховання, увічнення його пам'яті», в якій розглядається широкий спектр питань: здійснення особистих немайнових прав померлої людини; аналіз розпоряджень заповідача, що стосуються порядку поховання та увічнення його пам'яті; визначення характерних ознак та істотних умов договору про надання ритуальних послуг; окреслення особливостей підтвердження та стягнення витрат на поховання спадкодавця.

Наведений огляд літератури свідчить, що обов'язок спадкоємців відшкодувати витрати

на поховання спадкодавця не був предметом самостійного наукового дослідження.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Для досягнення поставленої мети наукової статті використано загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання. Загальнонаукові методи (діалектичний, аналізу та синтезу, формально-логічний) є базовими юридичними прийомами, засобами дослідження всієї роботи.

Питання методів вирішується у правовій доктрині неоднозначно у зв'язку з виокремленням різноманітних методів. Утім, найбільш компромісним і прийнятним є існування серед спеціальних методів дослідження формально-логічного (догматичного), історико-правового й методу моделювання, що використовувалися в цій статті.

Формально-юридичний (догматичний) метод застосовувався під час аналізу змісту правових норм спадкового законодавства, а також матеріалів судової практики, шляхом їх вивчення та інтерпретації.

Використання історико-правового методу дозволило виявити витоки категорії «витрати на поховання» за допомогою похоронного позову, відомого з часів Стародавнього Риму. Додатково цей метод застосовувався в процесі дослідження історичних аспектів поховальних традицій українців із метою з'ясування доцільності віднесення коштів, сплачених за поминальні обіди, до витрат на поховання.

За допомогою методу моделювання обґрунтовано подальші перспективи вдосконалення цивільного законодавства щодо відшкодування особі витрат на поховання спадкодавця. Зокрема, аргументована необхідність нормативного закріплення процедури надання нотаріусом дозволу на одержання особою частини вкладу спадкодавця в банку (фінансовій установі) для виконання зазначеного обов'язку.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. Витрати на поховання спадкодавця здійснюються спадкоємцем або іншою особою вже після відкриття спадщини. При цьому такі витрати можуть бути понесені виключно на поховання померлого, тобто комплекс заходів та обрядових дій, які здійснюються з моменту смерті людини до поміщення труни з тілом або урни з прахом у могилу або колумбарну нішу, облаштування та утримання місця поховання відповідно до звичаїв і традицій, що не суперечать законодавству (ст. 2 Закону України «Про поховання та похоронну справу»¹).

¹ Про поховання та похоронну справу : Закон України від 10.07.2003 № 1102-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL:

Слід зазначити, що правова можливість стягнення витрат на поховання відома ще з часів Стародавнього Риму. Так, Ульпіан у 25 книзі «Коментарів до едикту» визначав похоронний позов, що пред'являвся лише стосовно витрат на поховання спадкодавця та не стосувався інших витрат. Похоронний позов був заснований на справедливості, що встановлювалася з огляду на гідність померлої особи, причини, час і на підставі доброї довіри таким чином, аби особі, яка витратила кошти на поховання, не нараховувалося більше, ніж вона сплатила. Також наголошувалося на тому, що не слід виконувати волю заповідача в разі перевищення справедливої міри витрат (Кофанов, 2008, с. 605).

У цивілістиці з'ясування питання сутності обов'язку спадкоємців відшкодувати витрати на поховання спадкодавця належить до дискусійних. Існують дві позиції, прихильники яких по-різному визначають правову природу цього обов'язку. Так, деякі вчені відносять досліджуваний обов'язок до складу спадщини (Нестерцова-Собакарь та ін., 2017, с. 95; Шишка, Сопілко, Козирева, 2015, с. 42). Інші науковці обстоюють протилежну позицію, стверджуючи, що обов'язок відшкодувати витрати на поховання не можна розглядати як елемент складу спадщини (Заїка, 2007, с. 76; Ходико, 2016, с. 89).

Окремо слід навести висновок А. О. Гелич (2010, с. 22), згідно з яким витрати на поховання належать до вимог, що обтяжують спадщину. Подібна точка зору висловлювалася ще в 1953 р. В. І. Серебровським (1953, с. 211). Він виокремлював дві групи боргів, що обтяжують спадщину: 1) борги самого спадкодавця; 2) борги, що виникають зі смертю спадкодавця. Додатково вчений запропонував у першу чергу відшкодувати за рахунок спадкової маси витрати, пов'язані з доглядом за спадкодавцем під час його хвороби, а також похованням померлого.

Розглядаючи це питання, слід виходити з того, що склад спадщини охоплюється тими правами й обов'язками, носієм яких був спадкодавець за життя. Так, визначальними ознаками обов'язків у складі спадщини є такі: 1) обов'язки спадкодавця виконуються спадкоємцями лише в межах вартості успадкованої частки; 2) до складу спадщини входять виключно ті обов'язки, які виникли у спадкодавця за життя та не припинилися внаслідок його смерті; 3) розмір боргів спадкодавця ви-

значається на час відкриття спадщини незалежно від моменту її прийняття спадкоємцями, оформлення та державної реєстрації; 4) обов'язки є додатковим елементом складу спадщини, оскільки переходять до спадкоємця лише разом із правами, належними спадкодавцеві (водночас права є основним елементом складу спадщини); 5) борги спадкодавця у складі спадщини мають особливий правовий режим, імперативно встановлений законом; 6) спеціальний порядок виконання обов'язків спадкодавця (Кухарев, 2020).

Обов'язки, що з'явилися внаслідок смерті особи або після настання цього факту, не є елементами складу спадщини, хоча можуть покладатися на спадкоємця. Такий підхід відповідає концепції універсального спадкового правонаступництва, що виступає методологічною засадою спадкового права. Сутність універсального спадкового правонаступництва становить перехід, динаміку прав та обов'язків від спадкодавця до його спадкоємців. правонаступництво ілюструє посмертний рух прав та обов'язків особи, визначаючи їхню юридичну долю та зміну суб'єкта-носія. Саме тому визначальним в аспекті досліджуваної проблематики є належність відповідних прав та обов'язків спадкодавцю за життя. Додатково такі права та обов'язки не мають припинитися внаслідок смерті їх носія через особистий характер. У зв'язку із цим обов'язки, які виникли після або внаслідок смерті спадкодавця, за своєю природою не є спадковими та мають інший правовий режим. За таких обставин обов'язок спадкоємців відшкодувати витрати на поховання спадкодавця не є елементом складу спадщини.

Між особою, яка сплатила кошти на поховання спадкодавця, та спадкоємцями виникає зобов'язальне правовідношення, що за своєю природою належить до недоговірних зобов'язань. Кредитором у такому зобов'язанні виступає особа, яка понесла зазначені витрати. Це може бути спадкоємець або інша особа, яка не має права на спадкування. Боржник – це особа, яка:

1) є спадкоємцем, тобто закликається до спадкування на підставі заповіту або в порядку черговості, що закріплена в законі;

2) прийняла спадщину в порядку, встановленому законом.

При визначенні розміру та відшкодуванні коштів, сплачених на поховання спадкодавця, не застосовуються положення статей 1281, 1282 ЦК України, що визначають пред'явлення кредитором спадкодавця вимог до спадкоємців та обов'язок спадкоємців задовольнити

вимоги кредитора. Такий висновок зумовлений двома чинниками. По-перше, обов'язок спадкоємця сплатити витрати на поховання спадкодавця не належить до складу спадщини, про що йшлося вище. По-друге, особа, яка понесла такі витрати, є кредитором спадкоємця, а не спадкодавця, адже вони не впливають із зобов'язань померлого.

Додатково слід зазначити, що у ст. 1281 ЦК України закріплений шестимісячний строк пред'явлення кредитором спадкодавця своїх вимог до спадкоємців. Проте строки пред'явлення вимоги про відшкодування витрат на поховання законом не передбачені. Це свідчить про можливість застосування до відповідних правовідносин положення ст. 257 ЦК України, що визначає загальний строк позовної давності тривалістю у три роки.

При цьому можлива конкуренція вимог кредиторів спадкоємця та спадкодавця, тобто до спадкоємця можуть бути пред'явлені одночасно кілька вимог – від кредиторів спадкодавця та особи, яка сплатила кошти на поховання. Враховуючи, що закон не визначає черговості задоволення вимог кредиторів у сфері спадкового права, це питання вирішується спадкоємцем самостійно.

Хоча в юридичній літературі стосовно цього висловлюється й інша позиція. Так, О. В. Розгон (2011) стверджує, що в першу чергу відшкодовуються витрати, викликані хворобою та похованням спадкодавця, у другу – витрати на охорону спадщини й управління нею, у третю – витрати, пов'язані з виконанням заповіту. Проте така точка зору видається спірною через надмірно широке тлумачення ч. 1 ст. 1232 ЦК України та заснована на послідовності перерахування відповідних витрат у наведеній нормі. Хоча з метою належного захисту прав кредиторів, а також забезпечення балансу інтересів усіх суб'єктів спадкових правовідносин, доцільно на законодавчому рівні встановити черговість задоволення вимог кредиторів у сфері спадкового права.

У разі закликання до спадкування кількох спадкоємців їхній обов'язок відшкодувати витрати на поховання спадкодавця не є солідарним. Такий висновок зумовлений положенням ст. 541 ЦК України, згідно з яким солідарний обов'язок або солідарна вимога виникають у випадках, встановлених договором або законом, зокрема в разі неподільності предмета зобов'язання. У статті 1232 ЦК України не міститься застереження про солідарний обов'язок спадкоємців.

Визначення розміру витрат на поховання спадкодавця, що підлягає стягненню зі спад-

коємців, залежить від правового статусу кредитора. Так, якщо кредитор не є спадкоємцем, то особи, які закликаються до спадкування, мають сплатити витрачені ними кошти в повному обсязі, виходячи із закріпленого законом критерію розумності. Наприклад, кредитором може бути виконавець заповіту, на якого заповідач поклав обов'язок здійснити поховання за певним обрядом, облаштування та утримання місця поховання. Згідно з ч. 1 ст. 1286 ЦК України заповідач може доручити виконання заповіту фізичній особі з повною цивільною дієздатністю або юридичній особі (виконавцеві заповіту). Якщо ж витрати на поховання зробив один зі спадкоємців, слід врахувати таке. Спадкоємці зобов'язані сплатити кошти на поховання в розмірі, пропорційному їхній частці у спадщині. Через це в разі здійснення витрат на поховання тільки одним зі спадкоємців сума, що підлягає відшкодуванню, зменшується на його частину, що припадає на ці витрати. При виконанні спадкоємцями зазначеного обов'язку вартість успадкованої боржником частки не має правового значення. Головне, щоб такі витрати відповідали критерію розумності.

Оплата одним зі спадкоємців витрат на поховання спадкодавця не є підставою для збільшення розміру його спадкової частки. Він може лише порушити питання про відшкодування йому частини витрачених коштів. Аналогічний висновок сформульований у постанові Верховного Суду від 5 березня 2019 р.¹

Важко при цьому погодитися з позицією, що витрати на поховання обтяжують спадщину. Вважаємо, що такі витрати обтяжують не спадщину, оскільки не входять до її складу, а спадкоємця та породжують класичне недоговірне зобов'язання.

У статті 1232 ЦК України щодо витрат на поховання застосовується така вимога, як розумність. За своїм змістом поняття «розумні витрати» є оціночною категорією. Оціночні категорії – це поняття, зміст яких не конкретизований у законодавстві внаслідок їхньої специфіки, однак їх конкретизація відбувається в процесі правозастосування з урахуванням конкретних життєвих обставин, на врегулювання яких спрямовані норми, що містять оціночні поняття (Музика, 2020, с. 91). У книзі 6 ЦК України містяться й інші оціночні категорії – *непомірно великий* розмір неустойки (штрафу, пені),

¹ Постанова Верховного Суду від 05.03.2019 : справа № 379/439/17, провадження № 61-7140св18 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80715941> (дата звернення: 01.02.2023).

розмір відшкодування майнової шкоди (збитків) та моральної шкоди (ч. 5 ст. 1231); *суспільно корисна* мета (ч. 2 ст. 1240); обставини, що мають *істотне значення* для зменшення судом розміру обов'язкової частки у спадщині (абз. 2 ч. 1 ст. 1241).

Розумність традиційно розглядають як одну із чеснот людини поряд зі справедливістю, розважливістю та мужністю (Данильян та ін., 2002, с. 222). Доктрина цивільного права виходить із того, що принцип добросовісності (*good faith*) виступає внутрішнім критерієм, у той час як справедливість і розумність (*reasonableness and equity*) – зовнішнім або об'єктивним (Довгерт, 2007, с. 85). М. О. Стефанчук (2008, с. 41) зазначає, що поняття розумності поведінки не можна виводити з абстрактної особи та її можливої поведінки, оскільки в такому разі всі, хто наділений рівнем інтелекту нижче середнього (психічно хворі, недоумкуваті), недостатнім рівнем знань (учні та студенти) та життєвого досвіду (діти і молодь), вважатимуться такими, що діють нерозумно. Було б доцільніше до кожного окремого випадку застосовувати відповідний критерій розумності.

Зміст категорії «розумні витрати» в контексті ст. 1232 ЦК України залежить від багатьох факторів, зокрема майнового стану кредитора та боржника, взаємин у конкретній сім'ї тощо. На нашу думку, розумність у цьому аспекті визначається двома критеріями: розміром витрат і необхідністю їх здійснення. Наприклад, важко назвати розумними витрати на поховання спадкодавця на суму 103 060 грн, серед яких більша частина коштів була витрачена на встановлення ритуального склепу¹.

При цьому слід врахувати нормативно встановлений мінімальний перелік необхідних ритуальних послуг, до якого входять: оформлення договору-замовлення на організацію та проведення поховання; оформлення свідоцтва про поховання; копання могили (викопування могили ручним або механізованим способом, опускання труни з тілом померлого в могилу, закопування могили, формування намогильного насипу та одноразове прибирання території біля могили); монтаж і демонтаж намогильної споруди при організації підпоховання в існуючу могилу; кремація тіл померлих; поховання та підпоховання ур-

ни з прахом померлих у колумбарну нішу, в існуючу могилу, в землю; зберігання урн із прахом померлих у крематорії; організація відправлення труни з тілом чи урни з прахом померлого за межі України; запаювання оцинкованої труни; замощення урни з прахом померлого в колумбарну нішу².

Як наголосив Верховний Суд у своїй постанові від 21 березня 2018 р., витрати на проведення поминального обіду, який проводиться після поховання, не належать до витрат на поховання, обов'язок щодо відшкодування яких покладається на спадкоємців на підставі ст. 1232 ЦК України³. Ця правова позиція застосовується Верховним Судом і по інших справах⁴, а також судами нижчих інстанцій⁵.

Наведена правова позиція видається спірною, адже сформована на підставі буквального тлумачення ст. 2 Закону України «Про поховання та похоронну справу», в якій міститься поняття поховання як комплексу дій, що вчиняються з моменту смерті людини до поміщення труни з тілом або урни з прахом у могилу або колумбарну нішу, облаштування та утримання місця поховання. Водночас поминальні обіди

² Необхідний мінімальний перелік окремих видів ритуальних послуг : затв. Наказом Держ. комітету України з питань житлово-комунального господарства від 19.11.2003 № 193 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1111-04> (дата звернення: 01.02.2023).

³ Постанова Верховного Суду від 21.03.2018 : справа № 753/15444/15-ц, провадження № 61-2424св18 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73156899> (дата звернення: 01.02.2023).

⁴ Див., напр.: Постанова Верховного Суду від 02.10.2019 : справа № 592/8066/16-ц, провадження № 61-34225св18 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85110876> (дата звернення: 01.02.2023); Постанова Верховного Суду від 30.10.2019 : справа № 484/1407/17, провадження № 61-30665св18 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85443141> (дата звернення: 01.02.2023).

⁵ Див., напр.: Рішення Херсонського міського суду Херсонської обл. від 22.01.2018 : справа № 766/5996/17 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72132134> (дата звернення: 01.02.2023); Рішення Краматорського міського суду Донецької області від 14.01.2016 : справа № 234/16092/15-ц // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/55041583> (дата звернення: 01.02.2023).

¹ Рішення Герцаївського районного суду Чернівецької обл. від 23.12.2021 : справа № 714/970/20 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102213166> (дата звернення: 01.02.2023).

нерозривно пов'язані з народними звичаями та християнськими обрядами. В історичних джерелах зазначається, що поховальні традиції українців поділяють на дві складові: похорон і помини (Небесна, 2009). За твердженням І. Несен (2009, с. 254, 255), поминальні заходи починалися відразу після поховання і мали передусім характер спільних трапез чи пригощань на згадку про померлого. Цикл поминальних колективних трапез розпочинався з поховального обіду. Він обов'язково був гарячим і готувався в хаті померлого. Тут же випікали хліб: його зазвичай ламали руками і в окремих селах називали «панахидою». Похоронний обід традиційно складався з таких страв: каша, борщ, узвар, картопля, капуста, квасоля, вареники з маком, юшка з грибами. Завершували обід каша з борщем і кисіль. Останні три страви становили мінімальну трапезу і вважалися обов'язковими.

Вважаємо, що особа має отримати відшкодування коштів, які вона сплатила за проведення поминального обіду. Це повною мірою відповідає не лише справедливості, добросовісності та розумності як загальним засадам цивільного законодавства (п. 6 ч. 1 ст. 3 ЦК України), а й народним звичаям, обрядам. Невипадково наведене вище положення Закону України «Про поховання та похоронну справу» розкриває поняття «поховання померлого» через комплекс заходів та обрядових дій, а у ст. 7 ЦК України міститься застереження про те, що цивільні правовідносини можуть регулюватися звичаєм. Стосовно цього зазначимо, що на норми спадкового права суттєво впливають соціокультурні, соціально-економічні та навіть релігійні фактори. Сфера спадкування нерозривно пов'язана з національними звичаями країни, особливою ментальністю суспільства, що формувалася століттями. Тому слушною, на нашу думку, є позиція тих судів, які задовольняють вимоги позивачів у частині компенсації витрат на проведення поминальних обідів¹.

¹ Див., напр.: Рішення Хмельницького міського районного суду Хмельницької обл. від 06.10.2022 : справа № 686/17404/21 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106820182> (дата звернення: 01.02.2023); Рішення Вінницького міського суду Вінницької обл. від 21.12.2021 : справа № 127/28498/21 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102250953> (дата звернення: 01.02.2023); Рішення Шевченківського районного суду м. Чернівці від 20.02.2017 : справа № 2/727/

Відповідно до змісту ч. 1 ст. 1240 ЦК України заповідач може зобов'язати спадкоємця до вчинення певних дій щодо визначення місця і форми здійснення ритуалу поховання. Крім того, у ст. 6 Закону України «Про поховання і похоронну справу» встановлюється право громадян на поховання їхнього тіла та волевиявлення щодо належного ставлення до тіла після смерті. Таке волевиявлення може бути виражене у: згоді чи незгоді на проведення патолого-анатомічного розтину; згоді чи незгоді на вилучення анатомічних матеріалів для трансплантації та/або виготовлення біоімплантатів; побажання бути похованим у певному місці, за певними звичаями, поруч із певними раніше померлими чи бути підданим кремації; дорученні виконати своє волевиявлення певній особі; іншому дорученні, що не суперечить законодавству. Причому з урахуванням етнічних, релігійних чи культурних традицій поховання померлих може здійснюватися іншим способом. Особливість розпорядження щодо місця і форми здійснення ритуалу поховання полягає в тому, що спадкоємець або інша особа, яким воно адресоване, мають дізнатися про зміст заповіту до моменту поховання.

Подібні розпорядження хоча й не часто, але зустрічаються у правозастосовній практиці. Наприклад, заповідачка поклала на спадкоємця обов'язок поховати її на міському цвинтарі м. Нікополя і провести церковну службу у зв'язку з її похованням. Загальними зборами вірян релігійної громади Спасо-Преображенського Собору м. Нікополя 5 жовтня 2012 р. було прийнято рішення про покладення на клірика Спасо-Преображенського Собору м. Нікополя виконання обов'язку щодо проведення церковної служби. Відповідно до висловленої волі заповідачку поховали на міському цвинтарі м. Нікополя з проведенням церковної служби у зв'язку з її похованням².

Один із відомих дослідників спадкового права В. І. Серебровський виявив бажання, щоб на його пам'ятнику не було традиційного напису із вказівкою прізвища, ім'я та по батькові померлого, адже такий напис доречний

153/17 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/64969875> (дата звернення: 01.02.2023).

² Рішення Нікопольського міськрайонного суду Дніпропетровської обл. від 29.10.2013 : справа № 182/8637/13-ц // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/35349740> (дата звернення: 01.02.2023).

на дверях квартири, де мешкає людина. Він сам склав собі епітафію: «Тут покоїться прах професора-юриста Володимира Івановича Сребровського», яка і висічена на його надгробному пам'ятнику.

Четвертий помічник капітана «Титаніка» Дж. Боксхолл, який помер у квітні 1967 р. на 84-му році життя, заповів розвіяти його попел в океані в координатах 41'46" північної широти і 50'14" західної довготи – у розрахованому ним місці загибелі «Титаніка» (Заїка, 2007, с. 137).

Витрати, пов'язані з похованням заповідача на підставі його розпорядження, аналогічно сплачуються за умови відповідності їх критерію розумності.

Особа набуває право вимагати відшкодування лише власних коштів, які вона витратила на поховання спадкодавця. Зокрема, не враховується в розмір понесених кредитором витрат отримана державна матеріальна допомога на поховання. Згідно зі ст. 21 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування»¹ допомога на поховання застрахованої особи або особи, яка перебувала на її утриманні, надається в розмірі, що встановлюється правлінням Пенсійного фонду України, але не менше розміру прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, встановленого законом. Постановою Пенсійного Фонду України «Про встановлення розміру допомоги на поховання»² встановлено розмір допомоги на поховання застрахованої особи або особи, яка перебувала на її утриманні, що становить 4 100 грн.

Якщо поховання проводилося особою за рахунок спадкового майна, право вимоги до інших спадкоємців не виникає. Так, відповідно до ч. 3 ст. 1298 ЦК України до закінчення строку на прийняття спадщини нотаріус може видати спадкоємцеві дозвіл на одержання частини вкладу спадкодавця в банку (фінансовій установі), якщо це викликано обставинами, які мають істотне значення. Тобто нотаріус має право надати дозвіл на отримання частини коштів з банківського рахунку спадкодавця

для його поховання. У юридичній літературі наголошується, що дозвіл на одержання частини вкладу спадкодавця в банку – це процесуальний документ, який видається нотаріусом за заявою спадкоємців і має на меті надання такій особі права на отримання частини банківського вкладу спадкодавця до закінчення строку на прийняття спадщини, якщо необхідність видачі викликана обставинами, що мають істотне значення.

Дозвіл видається як на покриття вже понесених витрат (з догляду за спадкодавцем під час хвороби, а також на його поховання), так і на покриття витрат, що можуть бути здійснені в майбутньому (витрат, пов'язаних із повідомленням спадкоємців про відкриття спадщини, інших витрат, викликаних обставинами, що мають істотне значення). Правова оцінка істотності обставини здійснюється нотаріусом на власний розсуд.

Видача нотаріусом вказаного дозволу є винятком із загальної процедури спадкування права на банківський вклад, фактичне одержання коштів за яким спадкоємцями можливе тільки після оформлення правостановлюючого документа на вклад – свідоцтва про право на спадщину (Бондарєва, 2016, с. 7, 8).

Важливо враховувати, що видача дозволу є правом, а не обов'язком нотаріуса, через що його відмова не може бути оскаржена в судовому порядку. У цьому аспекті слід зробити таке застереження. У Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України³ відсутні правила стосовно видачі дозволу на одержання частини вкладу спадкодавця в банку (фінансовій установі). У зв'язку із цим на практиці нотаріуси часто відмовляють спадкоємцям у вчиненні відповідної нотаріальної дії. Хоча в п. 199 Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України (втратила чинність)⁴ містилося положення, згідно з яким нотаріус мав право видати спадкоємцеві дозвіл на одержання частини вкладу спадкодавця в

¹ Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Закон України від 23.09.1999 № 1105-XIV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1105-14> (дата звернення: 01.02.2023).

² Про встановлення розміру допомоги на поховання : Постанова Правління Пенсійного Фонду України від 26.12.2022. № 29-1 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1699-22> (дата звернення: 01.02.2023).

³ Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України : затв. Наказом М-ва юстиції України від 22.02.2012 № 296/5 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12> (дата звернення: 01.02.2023).

⁴ Інструкція про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України : затв. Наказом Міністерства юстиції України від 03.03.2004 № 20/5 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0283-04> (дата звернення: 01.02.2023). Втратила чинність.

банку (фінансовій установі) на покриття витрат із догляду за спадкодавцем під час його хвороби, а також на його поховання; на утримання осіб, які перебували на утриманні спадкодавця; витрат, пов'язаних із повідомленням спадкоємців про відкриття спадщини; інших витрат, викликаних обставинами, які мають істотне значення. При цьому згідно з пп. 3.11.32 п. 3.11 гл. 3 Порядку учинення нотаріальних дій в дипломатичних представництвах та консульських установах України¹ консул до закінчення строку для прийняття спадщини може видати спадкоємцеві дозвіл на одержання частини вкладу спадкодавця в банку (фінансовій установі), якщо це викликано обставинами, які мають істотне значення.

Вважаємо, що окреслене питання потребує подальшого нормативного закріплення. У Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України доцільно деталізувати процедуру видачі такого дозволу, а у Правилах ведення нотаріального діловодства² навести відповідну форму. Крім того, відповідно до змісту ч. 3 ст. 1298 ЦК України дозвіл на одержання частини вкладу спадкодавця в банку (фінансовій установі) видається лише спадкоємцю. Хоча витрати на поховання може понести й інша особа, зокрема виконавець заповіту, що аналогічно вимагає законодавчого регулювання.

ВИСНОВКИ. Обов'язок відшкодувати витрати на поховання спадкодавця не є елементом складу спадщини, тому при його виконанні не застосовуються положення статей 1281, 1282 ЦК України, що визначають пред'явлення кредитором спадкодавця вимог до спадкоємців та обов'язок спадкоємців задовольнити вимоги кредитора. Здійснення оплати поховання спадкодавця спадкоємцем або іншою особою породжує недоговірне зобов'язальне правовідношення, в якому кредитором висту-

пає особа, котра понесла відповідні витрати, а боржником – спадкоємець за умови прийняття ним спадщини. Розмір відшкодування витрат на поховання спадкодавця залежить від правового статусу кредитора. Якщо витрати понесла особа, яка не є спадкоємцем, зокрема виконавець заповіту, сплачені кошти відшкодовуються їй у повному обсязі. Спадкоємці ж несуть ці витрати в розмірі, пропорційному їхній частці у спадщині. Через це в разі здійснення витрат на поховання одним зі спадкоємців сума, що підлягає відшкодуванню, зменшується на його частину, що припадає на ці витрати. Крім того, спадкоємці мають відшкодувати витрати на поховання спадкодавця незалежно від вартості успадкованої ними частки.

У законодавстві міститься оціночна категорія «розумні витрати», що визначається двома критеріями – розміром та необхідністю здійснення. Витрати на проведення поминального обіду, який проводиться після поховання, доцільно відносити до витрат на поховання, обов'язок щодо відшкодування яких покладається на спадкоємців на підставі ст. 1232 ЦК України.

Зобов'язальне правовідношення виникає лише в тому разі, якщо кредитор сплатив власні кошти на поховання померлого. У зв'язку із цим не підлягають відшкодуванню особі одержана нею державна матеріальна допомога на поховання, а також витрачені на поховання кошти, належні спадкодавцеві.

Наголошується на необхідності вдосконалення порядку видачі нотаріусом дозволу на одержання частини вкладу спадкодавця в банку (фінансовій установі) передусім на відшкодування тих витрат, що були понесені особою на поховання спадкодавця.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Абібулаєва Т. Г. Борг як об'єкт спадкування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2017. Вип. 43, т. 1. С. 89–92.
2. Бондарева М. В. Спадкування права на банківський вклад. *Цивілістична процесуальна думка*. 2016. № 2. С. 6–9.
3. Гелич А. О. Відшкодування спадкоємцями витрат, які не входять до складу спадщини. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. 2010. Вип. 5, т. 1. С. 21–29.
4. Дигести Юстиніана / пер. с лат.; отв. ред. Л. Л. Кофанов. 2-е изд., испр. М.: Статут, 2008. Т. 2. 622 с.

¹ Порядок учинення нотаріальних дій в дипломатичних представництвах та консульських установах України: затв. Наказом М-ва юстиції України, М-ва закордонних справ України від 27.12.2004 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1649-04> (дата звернення: 01.02.2023).

² Правила ведення нотаріального діловодства: затв. Наказом М-ва юстиції України від 22.12.2010 № 3253/5 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1318-10> (дата звернення: 01.02.2023).

5. Довгерт А. С. Дія принципу верховенства права у сфері приватного права. *Університетські наукові записки*. 2007. № 2. С. 83–89.
6. Заїка Ю. О. Спадкове право в Україні: становлення і розвиток : монографія. 2-ге вид. Київ : КНТ, 2007. 288 с.
7. Кухарев О. Є. Сутність обов'язків у складі спадщини. *Вісник Запорізького національного університету. Серія: Юридичні науки*. 2020. № 4, т. 2. С. 51–57. DOI: <https://doi.org/10.26661/2616-9444-2020-4.2-08>.
8. Музика Т. О. Оціночні поняття в цивільному праві: ознаки та практика застосування. *Журнал східноєвропейського права*. 2020. № 82. С. 85–93.
9. Небесна З. Поховальні традиції українців на Бойківщині наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття. *Етнічна історія народів Європи*. 2009. Вип. 30. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Nebesna_Zoriana/Pokhovalni_tradytsii_ukraintsiv_na_Boikivschyni_naprykintsi_XX_na_pochatku_XXI_stolitti_a.pdf? (дата звернення: 01.02.2023).
10. Несен І. Поховальні та поминальні обіди в середовищі «околичної» шляхти північно-східної Житомирщини (кінець ХІХ – ХХ століття). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2009. Вип. 44. С. 241–264.
11. Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу : монографія / за заг. ред. Н. С. Кузнецової. Одеса : Гельветика, 2021. 690 с.
12. Розгон О. В. Розпорядження заповідача, які стосуються порядку поховання, увічнення його пам'яті. *Мала енциклопедія нотаріуса*. 2011. № 4. С. 128–138.
13. Серебровский В. И. Очерки советского наследственного права. М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1953. 240 с.
14. Спадкове право : навч. посіб. / кер. авт. кол. О. В. Нестерцова-Собакарь. Дніпро : Дніпропетровськ. держ. ун-т внутр. справ, 2017. 164 с.
15. Спасибо-Фатеева І. В., Надьон В. В. Правова природа обов'язків у складі спадщини. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 1. С. 66–75.
16. Стефанчук М. О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав : монографія. Київ : КНТ, 2008. 184 с.
17. Філософія права : навч. посіб. / О. Г. Данильян, Л. Д. Байрачна, С. І. Максимов та ін. ; за ред. О. Г. Данильяна. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 272 с.
18. Ходико Ю. Є. Щодо особливостей правового режиму об'єкта спадкового правовідношення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2016. Вип. 40, т. 1. С. 87–90.
19. Шишка Р. Б., Сопілко І. М., Козирева В. П. Спадкове право в Україні : навч. посіб. / за заг. ред. Р. Б. Шишки. Київ : Ліра-К, 2015. 216 с.

Надійшла до редакції: 14.02.2023

Прийнята до опублікування: 09.03.2023

REFERENCES

1. Abibulaieva, T. H. (2017). Debt as object of inheritance. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law*, 43(1), 89-92.
2. Bondarieva, M. V. (2016). Inheritance of the right to a bank deposit. *Civilistic Procedural Thought*, 2, 6-9.
3. Danylian, O. H., Bairachna, L. D., Maksymov, S. I. et al. (2002). *Philosophy of law* (O. H. Danylian, Ed.). Yurinkom Inter.
4. Dohvert, A. S. (2007). The effect of the rule of law principle in the sphere of private law. *University Scientific Notes*, 2, 83-89.
5. Helych, A. O. (2010). Reimbursement by the heirs of expenses that are not part of the inheritance. *Legal bulletin of "KROK" University*, 5(1), 21-29.
6. Khodyko, Yu. Ye. (2016). Regarding the features of the legal regime of object inheritance relationship. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law*, 40(1), 87-90.
7. Kofanov, L. L. (Ed.). (2008). *Digests of Justinian*. Statute.
8. Kukhariev, O. Ye. (2020). Essence of obligations within the assets. *Herald of Zaporizhzhia National University. Jurisprudence*, 4(2), 51-57. <https://doi.org/10.26661/2616-9444-2020-4.2-08>.
9. Kuznetsova, N. S. (Ed.). (2021). *Recodification of civil legislation of Ukraine: challenges of time*. Helvetica.
10. Muzyka, T. O. (2020). Evaluative Concepts in Civil Law: Features and Enforcement Practice. *Journal of Eastern European Law*, 82, 85-93.
11. Nebesna, Z. (2009). Funeral traditions of Ukrainians in Boykiv Oblast at the end of the 20th – beginning of the 21st century. *Ethnic History of the Peoples of Europe*, 30. https://shron1.chtyvo.org.ua/Nebesna_Zoriana/Pokhovalni_tradytsii_ukraintsiv_na_Boikivschyni_naprykintsi_XX_na_pochatku_XXI_stolittia.pdf?

12. Nesen, I. (2009). Funeral and memorial dinners among the “neighboring” nobility of the northeastern Zhytomyr region (end of the 19th – 20th centuries). *Visnyk of the Lviv University. Series History*, 44, 241-264.

13. Nestertsova-Sobakar, O. V. (Ed.). (2017). *Inheritance law*. Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs.

14. Rozhon, O. V. (2011). Orders of the testator, which concern the order of burial, perpetuation of his memory. *Small Notary Encyclopedia*, 4, 128-138.

15. Serebrovskii, V. I. (1953). *Essays on Soviet inheritance law*. Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR.

16. Shyshka, R. B., Sopilko, I. M., & Kozyrieva, V. P. (2015). *Inheritance law in Ukraine* (R. B. Shyshka, Ed.). Lira-K.

17. Spasybo-Fatyeyeva, I. V., & Nadion, V. V. (2016). Legal Nature of the Hereditary Relations. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 1, 66-75.

18. Stefanchuk, M. O. (2008). *Limits of exercising subjective civil rights*. KNT.

19. Zaika, Yu. O. (2007). *Inheritance law in Ukraine: formation and development*. KHT.

Received the editorial office: 14 February 2023

Accepted for publication: 9 March 2023

АЛЕКСАНДР ЕВГЕНЬЕВИЧ КУХАРЕВ,

доктор юридических наук, профессор,

Харьковский национальный университет внутренних дел,

кафедра гражданского права и процесса;

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2086-9179>,

e-mail: kukharyev@gmail.com

СУЩНОСТЬ ОБЯЗАННОСТИ НАСЛЕДНИКОВ ВОЗМЕЩАТЬ РАСХОДЫ НА ПОХОРОНЫ НАСЛЕДОДАТЕЛЯ И ОСОБЕННОСТИ ЕЕ ВЫПОЛНЕНИЯ

Статья посвящена выяснению сущности обязанности наследников возместить расходы по захоронению наследодателя и особенностям ее выполнения. Отмечено, что указанная обязанность не является элементом состава наследства. Обоснован вывод, что осуществление оплаты на погребение наследодателя порождает недоговорное обязательственное правоотношение, в котором кредитором выступает лицо, понесшее соответствующие расходы, а должником – наследник при условии принятия им наследства. Такое обязательство возникает только при условии, если кредитор уплатил собственные средства на погребение умершего и эти расходы были разумными. Отмечено, что размер возмещения расходов по захоронению наследодателя зависит от правового статуса кредитора. Если расходы понесло лицо, не являющееся наследником, уплаченные средства возмещаются ему в полном объеме. Наследники же несут эти расходы в размере, пропорциональном их доле по наследству. Кроме того, наследники должны возместить расходы по захоронению наследодателя независимо от стоимости унаследованной ими доли.

Ключевые слова: *наследование, наследодатель, наследник, состав наследства, обязанность наследника, расходы на погребение, исполнение обязанностей.*

OLEKSANDR YEVHENOVYCH KUKHARIEV,

Doctor of Law, Professor,

Kharkiv National University of Internal Affairs,

Department of Civil Law and Procedure;

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2086-9179>,

e-mail: kukharyev@gmail.com

THE ESSENCE OF THE HEIRS' OBLIGATION TO REIMBURSE FUNERAL EXPENSES OF THE TESTATOR AND PECULIARITIES OF ITS FULFILMENT

The article is aimed at clarifying the essence of the heirs' obligation to reimburse the funeral expenses of the testator and the specifics of its fulfilment. It has been noted that the specified obligation is not an element of the inheritance, and therefore the provisions of Articles 1281 and 1282 of the Civil Code of Ukraine, that define the claims of the testator's creditor against the heirs and the obligation of the heirs to satisfy the creditor's claims, are not applied in its fulfilment. It has been concluded that payment for the funeral of the testator gives rise to a non-contractual binding legal relationship in which the creditor is the person who incurred the relevant expenses, and the debtor is the heir, provided that he or she accepts the inheritance. Such

an obligation arises only if the creditor has paid his or her own funds for the funeral of the deceased and if these costs are reasonable. Payment of funeral expenses by one of the heirs is not a ground for increasing the size of the inheritance share of that heir. They can only raise the issue of partial reimbursement of the expenses.

It has been noted that the amount of reimbursement to cover the funeral expenses of the testator depends on the legal status of the creditor. If the costs were incurred by a person who is not one of the heirs, including the executor of the will, the funds paid are reimbursed to him or her in full. Heirs, on the other hand, bear these costs in the amount equal to their share in the inheritance. In addition, the heirs must reimburse the funeral expenses of the testator, regardless of the share value of the inherited property. The legislation contains an evaluative category of “reasonable expenses”, which is determined by two criteria: the amount and the necessity of the expenses. The costs for a funeral reception held after the burial should be attributed to the burial costs, the obligation to reimburse which is imposed on the heirs under Article 1232 of the Civil Code of Ukraine.

An obligation relationship arises only if the creditor has paid his or her own funds for the funeral of the person who died. In this regard, a person is not entitled to reimbursement for the state financial assistance received for the funeral, as well as for the funds spent on the funeral, which are due to the testator.

It has been emphasised that there is a need to improve the procedure for issuing a notary's permission to receive a part of the testator's deposit in a bank (financial institution), primarily for reimbursement of the expenses incurred by a person for the testator's burial.

Key words: *inheritance, testator, heir, composition of inheritance, heir's duty, funeral expenses, fulfilment of duties.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Кухарев О. Є. Сутність обов’язку спадкоємців відшкодувати витрати на поховання спадкодавця та особливості його виконання. *Право і безпека*. 2023. № 1 (88). С. 123–133. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.11>.

Citation (APA): Kukhariev, O. Ye. (2023). The essence of the heirs' obligation to reimburse funeral expenses of the testator and peculiarities of its fulfilment. *Law and Safety*, 1(88), 123–133. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.11>.

УДК 341.1/8:341.231.12

DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.12>

АНДРІЙ ВАСИЛЬОВИЧ ВОЙЦІХОВСЬКИЙ,

*кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра конституційного і міжнародного права;*

 <https://orcid.org/0000-0001-5629-8852>,
e-mail: voitsihovsky@gmail.com;

ОЛЕКСАНДР СЕРГІЙОВИЧ БАКУМОВ,

*доктор юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра конституційного і міжнародного права;*

 <https://orcid.org/0000-0002-4003-1974>,
e-mail: 1const.law@gmail.com

ЗБРОЙНА АГРЕСІЯ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ ЯК ЗАГРОЗА СИСТЕМИ КОЛЕКТИВНОЇ БЕЗПЕКИ

Розкрито основні інституціональні проблеми системи колективної безпеки в умовах збройної агресії російської федерації проти України. Визначено пріоритетне значення питання забезпечення колективної безпеки, зважаючи на агресивну зовнішню політику росії. Система колективної безпеки обґрунтовано розглядається як головний критерій існування та розвитку дружніх відносин між державами та підтримання міжнародного правопорядку. У зв'язку з виробленням нових підходів і напрямів розвитку стратегій міжнародних організацій, які складають систему колективної безпеки, надано аналіз діяльності Організації Об'єднаних Націй, Організації Північноатлантичного договору і Організації з безпеки і співробітництва в Європі як реакції міжнародної спільноти на збройне вторгнення російської федерації в Україну. Аргументовано запропоновано переосмислити парадигму забезпечення колективної безпеки. Окреслено роль України у побудові нової системи колективної безпеки.

Ключові слова: *колективна безпека, ООН, НАТО, ОБСЄ, міжнародний правопорядок, агресія.*

Оригінальна стаття

ВСТУП. У сучасному світі останнім часом склалася тенденція до зростання різних загроз і небезпек для міжнародного миру та безпеки, їх впливу на держави та всю систему міжнародного правопорядку. Зміна парадигми забезпечення колективної безпеки на глобальному і регіональному рівнях, деградація суспільно-політичних та міжнародно-правових підходів до самої суті колективної безпеки, безпеки окремих держав і націй, бездумне політичне «загравання» з носіями загроз міжнародному миру і безпеці породили низку нових ризиків, яким протистоять (інколи безуспішно) спеціально створені безпекові міжнародно-правові механізми.

Російське збройне вторгнення у Крим у лютому-березні 2014 р. з подальшою воєнною окупацією півострова, розв'язання війни на Донбасі з квітня 2014 р. і широкомасштабне вторгнення російської федерації в Україну 24 лютого 2022 р. поставили під сумнів здатність сучасної системи колективної безпеки ефективно реагувати на нові загрози та реалізовувати безпекові гарантії, які були надані державам-учасникам.

Розв'язання російською федерацією неспровокованої та невиправданої війни проти України призвело до зміни всього безпекового середовища і буде мати довгострокові наслідки для побудови збалансованої міжнародної політики та міжнародних відносин. Перспективи вирішення вкрай складної ситуації, в якій опинилася наша держава, перебувають у площині інституційного аналізу існуючої системи колективної безпеки, визначення наявних проблем і неузгодженостей у міжнародно-правовому механізмі запобігання та припинення збройних конфліктів, а також вироблення рекомендацій і пропозицій щодо ефективного функціонування глобальних і регіональних систем колективної безпеки.

Актуальність обраної тематики наукового дослідження полягає в необхідності вироблення аналітичного погляду на сучасну систему колективної безпеки в діяльності найбільш авторитетних світових безпекових структур (насамперед Організації Об'єднаних Націй, Організації Північноатлантичного договору і Організації з безпеки і співробітництва в

Європі) на тлі розв'язання російською федерацією неспровокованої повномасштабної війни проти України. У зв'язку із цим проблематика формування ефективної системи колективної безпеки є дуже актуальною не тільки для світової спільноти, що пояснюється її абсолютним значенням для підтримання міжнародного правопорядку, але й для України задля *відновлення державного суверенітету і територіальної цілісності* під час відсічі російської збройної агресії.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. *Метою* статті є проведення інституційного аналізу сучасної системи колективної безпеки в умовах збройної агресії російської федерації проти України. Ця мета досягається через виконання таких *завдань*: з'ясувати сутність системи колективної безпеки; проаналізувати діяльність найвпливовіших безпекових міжнародних організацій з моменту розв'язання російсько-української війни й оцінити їх здатність її припинити; сформулювати проблемні питання щодо функціонування існуючої системи колективної безпеки; аргументувати необхідність побудови нової системи колективної безпеки; визначити роль і місце України в побудові новітньої архітектури системи колективної безпеки.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Для досягнення поставленої мети при написанні статті було використано комплекс загальнонаукових і спеціальних методів наукового пізнання, що знаходять широке застосування в сучасній правовій науці, а саме: *історичний* – для з'ясування та вивчення фактів і подій, пов'язаних із діяльністю безпекових міжнародних організацій у хронологічній послідовності з моменту розв'язання агресивної війни Росії проти України у 2014 р.; *метод об'єктивності* – для встановлення вірогідності і повноти застосованої у процесі написання статті інформації; *діалектичний системний підхід* – для визначення основних тенденцій розвитку сучасної системи колективної безпеки щодо протидії новим викликам і загрозам; *порівняльний* – для встановлення логічних закономірностей у діяльності безпекових міжнародних організацій; *узагальнення* – для визначення загальної моделі поведінки безпекових міжнародних організацій у кризових ситуаціях; *моделювання, багатofакторності і прогнозування* – для формулювання передумов і тенденцій побудови нової системи колективної безпеки та визначення ролі та місця України в її формуванні.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. У науці міжнародного права під

колективною безпекою розуміють систему колективних дій держав та їх союзів з метою захисту від будь-яких внутрішніх і зовнішніх загроз. Формування дієвої системи колективної безпеки передбачає насамперед реалізацію комплексу як заходів політичного, економічного, правового характеру, так і військово-організаційних заходів, спрямованих на запобігання і припинення будь-якої агресії (Дроздова, 2017; Sunday, 2019). Система колективної безпеки повинна базуватися на таких принципах, як: неподільність безпеки (агресивні дії проти однієї держави-учасниці розглядаються як агресія проти всіх держав-учасниць); групова відповідальність усіх держав-учасниць щодо забезпечення колективної безпеки; невтручання у внутрішні справи будь-якої держави-учасниці і врахування її інтересів; можливість розміщення військових об'єктів одних держав-учасниць на території інших; прийняття рішень із важливих питань лише на основі спільної згоди та готовності національних збройних сил і фінансових зобов'язань кожної держави-учасниці відповідно до наявних загроз.

Колективна безпека включає в себе систему заходів, спрямованих на підтримання міжнародного миру і безпеки, запобігання та припинення війни, здійснення колективного протистояння будь-якої агресії і колективної взаємодопомоги. Така співпраця зацікавлених держав здійснюється в межах Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН), Організації Північноатлантичного договору (далі – НАТО), Організації з безпеки і співробітництва в Європі (далі – ОБСЄ) та інших міжнародних безпекових організацій регіонального і міжрегіонального характеру (Перепелиця, Бритов, 2022, с. 16).

Слід зазначити, що існуюча система колективної безпеки переживає сьогодні глибоку кризу, спричинену збройною агресією російської федерації проти України (Gill, 2022). Ще у 2014 р. після анексії Росією українського Криму, розв'язання війни на Донбасі й подальшого повномасштабного збройного нападу на Україну, після численних «стурбованостей» і «занепокоєностей» наших зарубіжних партнерів стало зрозуміло, що настав кінець парадигмі безпечного цивілізованого світу, заснованій на загальній повазі до міжнародних правил, принципів та норм, визнанні прав і свобод людини як найвищої цінності вільного світу. У центрі цієї міжнародної кризи знаходиться безпорадність ООН, яка була створена саме з метою підтримання міжнародного миру та безпеки, зокрема шляхом протидії будь-яким

формам агресії (Карпенко, 2020, с. 120). У намаганнях зупинити неспровоковану агресивну війну в Україні можемо спостерігати неспроможність цієї універсальної міжнародної організації захистити окремих держав-членів від збройної агресії з боку інших членів організації (Green, Henderson, Ruu, 2022).

Взагалі з моменту створення ООН російська федерація неодноразово здійснювала нахабну спробу «перекроїти» під власні «імперські» інтереси міжнародно-правове середовище, що забезпечує безпеку держав і народів, а також міжнародний правопорядок. Із цією метою росія просувала в систему міжнародних відносин власний хибний механізм, що ґрунтувався на системі помилкових принципів і правил, підміні понять у сфері забезпечення міжнародного миру і безпеки. Із початку відкритої збройної агресії російської федерації проти України у 2014 р. росією було порушено сотні норм міжнародного права. Утім, у ніч з 23 на 24 лютого 2022 р. російська федерація змогла вчинити навіть більше – порушити всі десять основоположних принципів міжнародного права¹.

Такі агресивні дії росії викликали серйозні занепокоєння в усьому світі (Cavandoli, Wilson, 2022), оскільки вони суперечать нормам міжнародного права – Статуту ООН (Haque, 2022, р. 155), міжнародному гуманітарному праву, праву в галузі прав людини тощо. Окремі країни навіть вимушені були вчинити певні заходи задля убезпечення себе та міжнародної спільноти від можливих військових загроз із боку російської федерації, а саме: Литва та Молдова оголосили на своїй території надзвичайний стан²; Туреччина закрила Чорне море для російських кораблів (протоки Босфор і Дарданелли)³; вперше в історії Організація Північноатлантичного договору акти-

увала власні багатонаціональні сили для захисту Альянсу⁴; Великобританія, Канада, США, Бельгія, Норвегія, Італія, Німеччина, країни Балтії, Польща, Чехія, Болгарія, Румунія, Чорногорія, Словенія послідовно закрили свій повітряний простір для російських і білоруських повітряних суден, а до вечора 27 лютого 2022 р. Європейський Союз повністю закритий свій повітряний простір для всіх типів літаків, зареєстрованих у росії та білорусі⁵; Німеччина направила безпрецедентні додаткові кошти на власну армію у розмірі 100 млрд євро⁶; понад 400 російських дипломатів із приблизно двох десятків країн були вислані⁷; Швеція та Фінляндія 18 травня 2022 р. офіційно подали заявку на вступ до НАТО⁸ тощо. Водночас у відповідь на російську агресію проти України деякі великі європейські міста (Амстердам, Барселона, Берлін, Брюссель, Женева, Лондон, Мадрид, Мюнхен, Париж, Стокгольм тощо) почали розривати дружні зв'язки з російськими містами, які у свій час були налагоджені для взаємного ознайомлення з життям, історією та культурою, для досягнення кращого взаєморозуміння, зміцнення співпраці та дружби між населенням і міськими органами управління та організаціями (Szpak et al., 2022).

⁴ НАТО вперше розгортає сили реагування для оборони союзників // УКРІНФОРМ : сайт. 25.02.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3413108-nato-vperse-rozgortae-sili-reaguvanna-dla-oboroni-souznikiv.html> (дата звернення: 30.01.2023).

⁵ Країни світу закривають небо для російської авіації: список // ZN,UA : сайт. 27.02.2022. URL: <https://zn.ua/ukr/WORLD/krajini-jes-zakrivajut-nebodlja-rosijskoji-aviatsiji-spisok.html> (дата звернення: 30.01.2023); ЄС закриває повітряний простір для РФ // Європейська правда : сайт. 27.02.2022. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/02/27/7134850/> (дата звернення: 30.01.2023).

⁶ Німеччина створює спецфонд для армії у €100 мільярдів // УКРІНФОРМ : сайт. 10.06.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3504035-nimeccina-stvorue-specfond-dla-armii-u-100-milardiv.html> (дата звернення: 30.01.2023).

⁷ Понад 20 країн вислали понад 400 російських дипломатів після вторгнення РФ в Україну // УНІАН : сайт. 26.04.2022. URL: <https://www.unian.ua/politics/ponad-20-krajini-vislali-ponad-400-rosijskih-diplomatov-pislya-vtorgnennya-rf-v-ukrajinu-wp-novini-ukrajina-11801142.html> (дата звернення: 30.01.2023).

⁸ Фінляндія і Швеція подали заяви на вступ до НАТО // NATO : сайт. 18.05.2022. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/news_195468.htm (дата звернення: 30.01.2023).

¹ Як РФ встигла порушити майже всі норми міжнародного права за одну ніч? // Асоціація правників України : сайт. 24.02.2022. URL: <https://uba.ua/ukr/news/8973/> (дата звернення: 30.01.2023).

² Литва і Молдова запроваджують надзвичайний стан // ГЛАВКОМ : сайт. 24.02.2022. URL: <https://glavcom.ua/news/litva-i-moldova-zaprovadzhuut-nadzvichaynij-stand-824605.html> (дата звернення: 30.01.2023).

³ Туреччина закриває Босфор і Дарданелли для військових кораблів // УКРІНФОРМ : сайт. 27.02.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3415014-tureccina-zakrivae-bosfor-i-dardanelli-dla-vijskovih-korabliv.html> (дата звернення: 30.01.2023).

Розкриваючи організаційно-правові заходи Організації Об'єднаних Націй щодо засудження і припинення агресії російської федерації проти України, насамперед слід розпочати з Резолюції Генеральної Асамблеї ООН A/RES/68/262 «Територіальна цілісність України» від 27 березня 2014 р.¹, яка стала першим міжнародно-правовим актом, прийнятим у межах ООН одразу після окупації росією українського Криму. Цей документ став основою всіх подальших міжнародно-правових актів із цього питання. Подібні документи є актами «м'якого права», тобто мають рекомендаційний характер і не передбачають жодних правових наслідків за їх невиконання. Згаданою Резолюцією держави – члени ООН лише засудили російське збройне вторгнення в український Крим і його окупацію; закликали всі держави відмовитися та утримуватися від будь-яких дій, спрямованих на часткове або повне порушення національної єдності і територіальної цілісності України, зокрема від будь-яких спроб змінити загальновизнаний кордон України за допомогою загрози силою або її застосування чи інших неправомірних дій; закликали всі держави та міжнародні організації не визнавати будь-яку зміну статусу Автономної Республіки Крим та міста Севастополя на основі проведеного 16 березня 2014 р. референдуму про *входження півострова Крим до складу росії* на правах суб'єкта російської федерації та утримуватися від будь-яких дій або кроків, які можна було б тлумачити як визнання будь-якого такого зміненого статусу тощо.

Не менш важливим міжнародно-правовим актом, схваленим Генеральною Асамблеєю ООН, є Резолюція A/RES/71/205 «Ситуація з правами людини в Автономній Республіці Крим і місті Севастополь (Україна)» від 19 грудня 2016 р.², яка підтверджує окупацію російською федерацією території українського Криму і порушення нею там прав людини. Згадуючи про цей документ, слід зазначити,

¹ Территориальная целостность Украины : Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН A/RES/68/262 от 27.03.2014 // Организация Объединенных Наций : офиц. сайт. URL: <https://www.un.org/ru/ga/68/docs/68res3.shtml> (дата звернення: 30.01.2023).

² Положение в области прав человека в Автономной Республике Крым и городе Севастополе (Украина) : Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН A/RES/71/205 от 19.12.2016 // Организация Объединенных Наций : офиц. сайт. URL: https://www.un.org/ru/ga/third/71/third_res.shtml (дата звернення: 30.01.2023).

що держави – члени ООН засуджують встановлення правової системи російської федерації та відповідний негативний вплив на дотримання прав людини в окупованому Криму; занепокоєні серйозними порушеннями та зловживаннями, вчиненими окупаційною російською владою у Криму, враховуючи позасудові вбивства, викрадення і насильницькі зникнення, політично мотивовані кримінальні переслідування, дискримінацію, утиски, залякування, насильство, довільні затримання, тортури та жорстоке поводження з ув'язненими та їх переведення з Криму до російської федерації, а також іншими порушеннями основних прав і свобод людини, у тому числі свободи слова, права на мирні зібрання тощо. Крім того, питання дотримання прав і свобод людини в окупованому Криму, а також мілітаризації півострова неодноразово були на порядку денному подальших пленарних засідань Генеральної Асамблеї ООН.

Роботу Організації Об'єднаних Націй, створеної свого часу для недопущення розв'язання війн (Преамбула Статуту ООН)³, паралізує держава, яка зловживає своїм правом вето в Раді Безпеці ООН. Водночас російська федерація всіляко намагається впливати на інших держав-членів при прийнятті рішень у Генеральній Асамблеї ООН, що стосуються засудження російської агресії проти України. Завдяки цьому політичний вплив ООН на ситуацію в Україні обмежувався лише резолюціями Генеральної Асамблеї ООН (про територіальну цілісність України, права людини в окупованому Криму, мілітаризацію півострова тощо). Утім, не варто недооцінювати важливість і роль прийнятих резолюцій Генеральної Асамблеї ООН, у яких чітко закріплено, що російська федерація є агресором, вона окупувала окремі українські території, що є підставою для майбутніх позовів України до Міжнародного суду ООН, Міжнародного кримінального суду, Європейського суду з прав людини тощо.

Прикладом того, коли можливість Організації Об'єднаних Націй уживати рішучіших дій (військових або у формі санкцій) для встановлення миру в Україні була обмежена правом вето держави-агресора в Раді Безпеки ООН, є вето 25 лютого 2022 р. проекту резолюції щодо засудження акту російської агресії, негайного припинення вогню та притягнення росії до відповідальності. Однак у відповідь на

³ Устав ООН (полный текст) // Организация Объединенных Наций : офиц. сайт. URL: <https://www.un.org/ru/about-us/un-charter/full-text> (дата звернення: 30.01.2023).

таку нахабну поведінку російської федерації 27 лютого 2022 р. Рада Безпеки ООН прийняла Резолюцію S/RES/2623 щодо скликання надзвичайної спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН із цього питання¹. Підсумком скликаного пленарного засідання надзвичайної спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН було схвалення таких украї важливих для України резолюцій:

– Резолюції Генеральної Асамблеї ООН ES-11/1 «Агресія проти України» від 1 березня 2022 р.², в якій держави-члени вимагають від російської федерації негайного припинення вогню, виведення своїх збройних сил із території України, а також скасування рішення щодо статусу окремих районів Донецької та Луганської областей;

– Резолюції Генеральної Асамблеї ООН ES-11/2 «Гуманітарні наслідки агресії проти України» від 24 березня 2022 р.³, в якій держави-члени вимагають від російської федерації негайного припинення воєнних дій на території України, забезпечення повного захисту цивільного населення, в тому числі журналістів і медичного персоналу, об'єктів критичної інфраструктури, а також сприяння гуманітарній допомозі;

– Резолюції Генеральної Асамблеї ООН ES-11/3 «Призупинення прав членства Російської Федерації в Раді ООН з прав людини» від 7 квітня 2022 р.⁴, в якій держави-члени, ви-

словлюючи серйозне занепокоєння тривалою правозахисною та гуманітарною кризою в Україні, особливо у зв'язку з повідомленнями про порушення та утиски прав людини, порушення міжнародного гуманітарного права з боку російської федерації, враховуючи рішучі висловлювання стурбованості у заявах Генерального секретаря ООН та Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини та інформацію щодо ситуації з правами людини в Україні, ухвалили рішення про призупинення права членства російської федерації в Раді з прав людини;

– Резолюції Генеральної Асамблеї ООН ES-11/4 «Територіальна цілісність України: захист принципів, закріплених у Статуті Організації Об'єднаних Націй» від 12 жовтня 2022 р.⁵, в якій Генеральна Асамблея знову підтвердила свою прихильність суверенітету, незалежності, єдності і територіальній цілісності України в межах її міжнародно визнаних кордонів, враховуючи територіальні води; засудила організацію російською федерацією незаконних так званих референдумів у регіонах, що знаходяться в межах міжнародно визнаних кордонів України, та спробу незаконної анексії Донецької, Запорізької, Луганської та Херсонської областей після організації вищезгаданих референдумів; закликала всі держави, міжнародні організації та спеціалізовані установи ООН не визнавати зміни російською федерацією статусу згаданих територій України; зажадала від Росії негайного та беззастережного скасування своїх рішень від 21 лютого і 29 вересня 2022 р., що стосуються статусу окремих районів Донецької, Запорізької, Луганської та Херсонської областей України, оскільки вони є порушенням територіальної цілісності та суверенітету України і суперечать Статуту ООН, а також негайного, повного та беззастережного виведення всіх збройних сил росії з території України в межах її міжнародно визнаних кордонів.

Після багатьох місяців імітації російською федерацією готовності до відкритого діалогу і відвертої брехні іншим країнам та міжнародним

¹ Чрезвычайная специальная сессия Генеральной Ассамблеи по Украине : Резолюция Совета Безопасности ООН S/RES/2623 от 27.02.2022 // Совет Безопасности ООН : офиц. сайт. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N22/271/35/PDF/N2227135.pdf> (дата звернення: 30.01.2023).

² Агрессия против Украины : Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН ES-11/1 от 02.03.2022 // Организация Объединенных Наций : офиц. сайт. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N22/293/39/PDF/N2229339.pdf> (дата звернення: 30.01.2023).

³ Гуманитарные последствия агрессии против Украины : Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН ES-11/2 от 24.03.2022 // Организация Объединенных Наций : офиц. сайт. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N22/301/70/PDF/N2230170.pdf> (дата звернення: 30.01.2023).

⁴ Приостановление прав членства Российской Федерации в Совете по правам человека : Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН ES-11/3 от 07.04.2022 // Организация Объединенных Наций : офиц. сайт. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N22/312/50/PDF/N231250.pdf> (дата звернення: 30.01.2023).

⁵ Территориальная целостность Украины: защита принципов, закрепленных в Уставе Организации Объединенных Наций : Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН ES-11/4 от 12.10.2022 // Организация Объединенных Наций : офиц. сайт. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N22/630/71/PDF/N2263071.pdf> (дата звернення: 30.01.2023).

інституціям, зокрема НАТО і ОБСЄ, у міжнародній спільноті повністю зникла довіра до країни-агресора (Green, Henderson, Ruy, 2022). До того ж, створивши безпрецедентні економічні потрясіння на світових енергоринках і використовуючи голод населення як зброю зовнішньополітичного впливу, росія ще більше глобалізує жахливі наслідки своєї загарбницької війни в Україні. Як і за часів «холодної війни», підконтрольні російські засоби масової інформації, урядовці та громадські діячі вдаються до безвідповідальної риторики, підтримуючи застосування росією ядерної зброї як проти України, так і проти держав – членів НАТО.

Організація Північноатлантичного договору як військово-політичний союз держав Північної Америки і Європи значною мірою відреагувала в перші місяці повномасштабного збройного вторгнення російської федерації в Україну. Лідруючі позиції США в Альянсі довели значну ефективність мобілізаційних міжнародних зусиль, зокрема щодо надання військової допомоги Україні. Реакція НАТО на російсько-українську війну, якій довелося балансувати між військовою підтримкою України і уникненням відкритого збройного конфлікту з російською федерацією, була більш-менш виправданою¹.

Північноатлантичний альянс розпочав активну підтримку України у 2014 р., коли росія окупувала український Крим. Так, 15 квітня 2014 р. перед початком засідання Ради Європейського Союзу на рівні міністрів оборони 28-ми держав – членів ЄС у Люксембурзі Генеральний секретар НАТО звинуватив російську федерацію у прямій причетності до виникнення і підживлення сепаратистського руху на Донбасі. 30 червня 2014 р. головнокомандувач Об'єднаних збройних сил НАТО в Європі визнав, що російська федерація не лише фінансово і матеріально-технічно підтримує сепаратистів, але й використовує проти України найманців у той час, коли регулярні російські збройні сили допомагають бойовикам разом із військовим обладнанням перетинати український кордон (Вахненко, 2018, с. 62). У серпні 2014 р. Генеральний секретар НАТО у своїй заяві визнав роль росії на українському Донбасі

¹ Наслідки російського вторгнення в Україну для міжнародної безпеки – НАТО і не тільки // НАТО : сайт. 07.07.2022. URL: <https://www.nato.int/docu/review/uk/articles/2022/07/07/nasldki-rosjs-kogo-vtorgnennya-v-ukranu-dlya-myonarodno-bezpeki-nato-ne-tlki/index.html> (дата звернення: 30.01.2023).

як країни-агресора та кваліфікував збройне вторгнення російської федерації через східний російсько-український державний кордон як серйозну ескалацію збройної агресії проти України.

З початку російсько-українського конфлікту НАТО значно розширила підтримку, що надається Україні в галузі розвитку потенціалу і розбудови спроможностей протистояння у війні. Держави – члени Альянсу засудили та запевнили в тому, що ніколи не визнають незаконну анексію Криму росією, а також її дестабілізуючі й агресивні дії на Сході України та в Чорноморському регіоні. У зв'язку із цим було збільшено військову присутність НАТО у Чорному морі та розширено військово-морське співробітництво між Альянсом та Україною².

19 листопада 2016 р. на Парламентській асамблеї НАТО українському питанню було присвячено доповідь, яку виголосив впливовий британський парламентарій Лорд Джоуплінг. Він зауважив, що російська федерація продовжує ігнорувати підписані нею Мінські домовленості і не планує виводити свої збройні сили з території України. Як приклад був продемонстрований відеоролик з оглядом російської зброї, яка була виявлена на українському Донбасі³.

У заяві Генерального секретаря НАТО від 8 липня 2022 р. було зазначено, що Альянс рішуче засуджує жорстоку і неспровоковану загарбницьку війну росії проти незалежної, мирної та демократичної України, яка є близьким партнером Альянсу, а також не визнає так звані народні республіки, створені на Сході України. Як НАТО в цілому, так і окремі держави-члени продовжують надавати Україні всебічну допомогу на безпрецедентному рівні з метою гарантування її основоположного права на самооборону.

Організація Північноатлантичного договору неодноразово звинувачувала російську федерацію у розв'язанні агресивної війни проти України. Цей військовий конфлікт істотно підриває міжнародну безпеку і стабільність, а

² Відносини Україна – НАТО // НАТО : сайт. URL: https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2022/2/pdf/220214-factsheet_NATO-Ukraine_Relations_-2.pdf (дата звернення: 30.01.2023).

³ НАТО присвятило сьогодні Україні цілу доповідь // Сьогодні : сайт. 19.11.2016. URL: <https://politics.segodnya.ua/ua/politics/natoposvyatilo-segodnya-ukraine-celyu-doklad-i-pokazalo-rossiyskoe-oruzhie-na-donbasse-771679.html> (дата звернення: 30.01.2023).

також грубо порушує принципи і норми міжнародного права. Держави – члени НАТО закликали Росію негайно припинити військові дії, вивести війська з усієї території України і по-справжньому взятися за дипломатичні методи урегулювання конфлікту. Крім того, Генеральний секретар НАТО заявив, що Альянс підтримує український народ та її легітимних, демократично обраних президента, парламенту та уряду, повна підтримка НАТО суверенітету України та її територіальної цілісності в межах міжнародно визнаних кордонів буде незмінною¹.

В аспекті військової підтримки України слід відзначити роль Організації Північноатлантичного договору у проведенні зустрічей представників оборонних відомств держав – членів Альянсу, Європейського Союзу, а також країн Африки, Близького Сходу, Перської затоки та Азійсько-Тихоокеанського регіону в Німеччині на військово-повітряній базі США «Рамштайн»². Щомісячні зустрічі, починаючи з 26 квітня 2022 р., відіграють роль ефективного переговорного майданчика для учасників з 50-ти країн світу (Umland, 2023) з метою синхронізації та прискорення надання військової допомоги Україні для протистояння російському повномасштабному вторгненню (McKee, Attaran, Lindert, 2022), постійної координації своїх зусиль у цьому напрямі та обговорення питань підтримки України в післявоєнний період. Зустрічі у форматі Рамштайн свідчать про створення оборонної міжнародної коаліції або «антиросійської (антипутінської) коаліції» на кшталт «антигітлерівської коаліції» під час Другої світової війни. За своєю історичною роллю вона порівнюється з Тегеранською конференцією 1943 р.

Задля забезпечення стабільної глобальної безпеки колективна безпека повинна базуватися і на регіональних підсистемах колективної безпеки та враховувати характер усіх загроз та ризиків у певному регіоні, контингент і можливості національних збройних сил держав, їх військову інфраструктуру тощо. До таких регіональних підсистем колективної безпеки слід віднести Організацію з безпеки і співробітництва в Європі. Це найбільша регіо-

нальна міжнародна організація, що опікується питаннями безпеки в усіх її вимірах – військово-політичному, економіко-довкільному та гуманітарному (Войціховський, 2020, с. 240). Діяльність України у рамках ОБСЄ є важливим чинником, що доповнює та посилює стабільність і безпеку в європейському регіоні. Особливе значення для формування ефективної системи європейської безпеки має активізація спільних зусиль України та ОБСЄ у питаннях припинення збройної агресії росії (Ablazov, Karpenko, 2020, р. 14).

Унаслідок російського збройного вторгнення у Крим і початку його тимчасової окупації, а також спалаху відкритого збройного конфлікту на Сході України, ОБСЄ на підставі запиту від уряду України до організації і консенсусного рішення всіх 57 держав-членів 21 березня 2014 р. створила Спеціальну моніторингову місію ОБСЄ в Україні (далі – СММ). Проте після широкомасштабного збройного вторгнення росії в Україну 24 лютого 2022 р. мандат СММ ОБСЄ не був продовжений через позицію російської федерації. 31 березня 2022 р. Спеціальна моніторингова місія в Україні була припинена.

На той час СММ в Україні була найбільшою місією в ОБСЄ, персонал якої налічував 1 261 особу (814 міжнародних та 447 місцевих працівників).

Спеціальна моніторингова місія ОБСЄ в Україні була неозброєною цивільною міжнародною місією, яка працювала цілодобово на всій території України. Основними завданнями СММ були неупереджене й об'єктивне спостереження та звітування про реальну ситуацію в Україні, а також сприяння діалогу між усіма сторонами військового конфлікту³. Усвідомлюючи роль неупередженого міжнародного *спостерігача*, за весь час своєї роботи Спеціальна моніторингова місія ОБСЄ в Україні неодноразово виявляла на Донбасі зразки російської військової техніки, яка не перебуває на озброєнні української армії, зокрема зразки сучасної військової техніки, які не мають аналогів у всьому світі. Крім того, місія неодноразово спостерігала колони критичних вантажних автомобілів, що перетинають російсько-український кордон у нічний час далеко від наземних пунктів пропуску⁴.

¹ Відносини з Україною // НАТО : сайт. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/topics_3775_0.htm (дата звернення: 30.01.2023).

² Щодо зустрічі представників оборонних відомств понад 40 країн на авіабазі Рамштайн у Німеччині // Воєнна партія : сайт. 28.04.2022. URL: <https://mil.biz.ua/blog/щодо-зустрічі-представників-оборонн/> (дата звернення: 30.01.2023).

³ Спеціальна моніторингова місія ОБСЄ в Україні // OSCE : сайт. 01.04.2022. URL: <https://www.osce.org/uk/special-monitoring-mission-to-ukraine-closed> (дата звернення: 30.01.2023).

⁴ Останні новини від Спеціальної моніторингової місії ОБСЄ в Україні на основі інфор-

Намагання Організації з безпеки і співробітництва в Європі щодо мирного вирішення конфлікту в Україні можемо спостерігати ще на початку російського вторгнення в Україну. Так, 17 квітня 2014 р. у Женеві (Швейцарія) за участю вищих дипломатичних представників України, Європейського Союзу, США та російської федерації відбулися Чотиристоронні переговори щодо деескалації збройного конфлікту між Росією та Україною¹. Українська сторона на зустрічі вимагала від російської федерації припинити підтримку сепаратистського руху на Сході України, відкликати з Донбасу своїх військових та кураторів, скасувати рішення державної думи російської федерації про дозвіл на використання російських військ на території України, а також повернути окупований український Крим.

За підсумками Чотиристоронніх переговорів сторони домоглися узгодити низку дипломатичних домовленостей. Російська федерація взяла на себе зобов'язання роззброїти свої воєнізовані формування, що знаходилися на території України, та повернути законним власникам усе захоплене майно. Українська сторона, у свою чергу, гарантувала повну амністію всім учасникам протиурядових протестів, за винятком лише тих, кого буде визнано винним у скоєнні тяжких злочинів, та повинна була продемонструвати міжнародній спільноті прозорий конституційний процес у країні. Усі учасники зустрічі рішуче засудили прояви екстремізму, расизму та релігійної нетерпимості, в тому числі прояви антисемітизму, та зобов'язали сторони збройного конфлікту у своїх діях утриматися від насильства, залякування або провокаційних дій.

Задля спостереження за процесом виконання сторонами взятих на себе міжнародних зобов'язань учасниками переговорів було підтримано ідею створення вищезгаданої Спеці-

альної моніторингової місії ОБСЄ в Україні у складі міжнародних спостерігачів з 57-ми держав-членів, зокрема представників російської федерації.

Посилаючись на численні звіти про масові порушення прав і свобод людини, тортури та жорстоке поводження, враховуючи повідомлення про різні форми сексуального насильства, а також насильницькі зникнення цивільних осіб у ході російсько-української війни, Організація з безпеки та співробітництва в Європі неодноразово заявляла про засудження агресивної широкомасштабної війни Росії проти України і надалі закликає російську федерацію припинити військові дії, вивести власні збройні сили з території України і розпочати дипломатичний процес з урегулювання конфлікту.

Завершуючи наше дослідження, необхідно зауважити, що російсько-українська війна ставить під загрозу існування міжнародного правопорядку, що сформувався після Другої світової війни. Перемога України у цій війні означатиме послаблення впливу російської федерації на значущі світові процеси, а також зникнення на європейському просторі застарілої повоєнної системи колективної безпеки. Вже зараз зрозуміло, що Україна перебуває в епіцентрі формування нової системи колективної безпеки (Іваницька, 2022, с. 131).

Цивілізований світ усе більше починає усвідомлювати, що війна в Україні вийшла за межі локального збройного конфлікту. Наша держава вже розглядається як важливий стратегічний партнер чи союзник, тому Україні невідмінно надають різне військове озброєння, фінансову і гуманітарну підтримку тощо. Вихід російсько-української війни за межі локальної вбачається, зокрема, в тому, що російська федерація почала погрожувати застосуванням свого ядерного арсеналу. Ці неприпустимі погрози стали ще одним індикатором того, що розпочався процес руйнування застарілої системи колективної безпеки.

Цілком зрозуміло, що питання ядерної загрози залишається чи не головним стримуючим чинником для цивілізованого світу щодо більш активних дій у протистоянні з російською федерацією. Навіть після прийняття для України закону про ленд-ліз (політика, згідно з якою США постачають своїм союзникам боєприпаси, техніку, продукти, стратегічну сировину, враховуючи нафтопродукти та матеріальні засоби) цивілізований світ все ще остерігається швидкого надання Україні необхідного наступального озброєння, оскільки це може підштовхнути росію до прямого ядерного

мації, що надійшла станом на 8 серпня 2018 року, 19.30 // OSCE : сайт. 09.08.2018. URL: <https://www.osce.org/uk/special-monitoring-mission-to-ukraine/390191> (дата звернення: 30.01.2023); Останні новини від Спеціальної моніторингової місії ОБСЄ в Україні на основі інформації, що надійшла станом на 11 жовтня 2018 року, 19.30 // OSCE : сайт. 12.10.2018. URL: <https://www.osce.org/uk/special-monitoring-mission-to-ukraine/399665> (дата звернення: 30.01.2023).

¹ Переговори в Женеві // DW : сайт. 17.04.2014. URL: <https://www.dw.com/uk/переговори-в-женеві-сторони-домовилися-про-кроки-врегулювання-ситуації/a-17576607> (дата звернення: 30.01.2023).

протистояння з НАТО. Однак світова спільнота все більше розуміє, коли йдеться про застосування будь-якої ядерної зброї, то така загроза виходить на зовсім інший рівень протистояння у світі, навіть незважаючи на те, що війна надалі нібито залишається на території України. Припинення ядерного шантажу чи можливість переходу конфлікту до мирного вирішення можливі лише за умови ядерного стримування росії, а саме рішучих упереджувачих дій як найавторитетніших безпекових організацій (ООН, НАТО, ОБСЄ), так і окремих держав – учасниць системи колективної безпеки (насамперед США, Великобританії, Німеччини, Франції). Тому можливість зупинити війну в Україні і вийти на формування нової системи колективної безпеки вбачається лише після повної військової поразки і капітуляції російської федерації.

Хід російсько-української війни засвідчив, що гарантію безпеки у зруйнованому міжнародному правопорядку можуть бути лише національні збройні сили і міжнародні структури колективної безпеки як глобальні, так і регіональні, які здатні виконувати свою головну роль у підтриманні міжнародного миру та безпеки.

ВИСНОВКИ. Підсумовуючи викладене, значимо, що під системою колективної безпеки розуміється стан міжнародних відносин, що виключає порушення загального миру або створення загрози безпеці держав і народів у будь-якій формі, протидія актам агресії, реалізований спільними зусиллями держав-учасниць на глобальному чи регіональному рівнях.

Глобальна система колективної безпеки реалізується через діяльність Організації Об'єднаних Націй з підтримання міжнародного миру і безпеки. Однак ця універсальна міжнародна організація вже не один рік стає об'єктом світової критики. В умовах численних конфліктів, у тому числі збройної агресії російської федерації проти України, зростаючої політичної напруги, коронавірусної пандемії та глобальної економічної кризи, голоду і бідності з'являється дедалі більше запитань щодо ефективності діяльності як окремих органів (насамперед Ради Безпеки як головного

органу ООН, що відповідає за підтримання миру та безпеки у відносинах між державами-членами), так і організації в цілому. Водночас зводити нанівець роль ООН не можна, адже резолюції, дискусії та декларації, прийняті в межах цієї організації, є важливими для вдосконалення системи колективної безпеки та міжнародного механізму притягнення до відповідальності держави-агресора.

Нинішні глобальні та регіональні безпекові процеси і тенденції справляють безпосередній вплив і на Організацію Північноатлантичного договору, яка залишається найвпливовішою військово-політичною структурою в євроатлантичному середовищі безпеки. В умовах збройної агресії російської федерації проти України співробітництво України з НАТО має важливе значення для забезпечення національної безпеки. Альянс як наш стратегічний партнер рішуче засуджує розв'язання жорстокої та нічим не спровокованої агресивної війни росії проти України. НАТО та держави-члени продовжують надавати Україні значну підтримку, допомагаючи відстоювати свій державний суверенітет і територіальну цілісність. Якщо на початку повномасштабного вторгнення західні партнери не так охоче надавали Україні військову допомогу, то сьогодні українська армія вже планомірно переходить на стандарти Північноатлантичного альянсу.

Важливу роль у побудові архітектури європейської системи колективної безпеки поряд з Організацією Об'єднаних Націй і Північноатлантичним альянсом відіграє Організація з безпеки і співробітництва в Європі. З початку широкомасштабного збройного вторгнення російської федерації в Україну ОБСЄ рішуче засудила російську військову агресію і визнала дії держави-члена такими, що піддають серйозній загрозі життя мільйонів людей і є грубим порушенням міжнародного права та взятих росією міжнародних зобов'язань. Незважаючи на значний спротив російської федерації, українській делегації в ОБСЄ вдалося привернути увагу міжнародної спільноти до визнання численних фактів порушення росією основоположних принципів та міжнародних зобов'язань у межах цієї організації.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Вахненко С. В. Визнання Генеральною Асамблеєю ООН Криму та Севастополя невід'ємними частинами // Стан дотримання прав людини в умовах сучасності: теоретичні та практичні аспекти : матеріали наук. конф. (м. Київ, 22 берез. 2018 р.) / МВС України, Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2018. С. 59–64.
2. Войціховський А. В. Міжнародне право : підручник. Харків : ХНУВС, 2020. 544 с.
3. Дроздова Ю. Колективна безпека як інститут права міжнародної безпеки. *Jurnalul Juridic National: Teorie și Practică*. 2017. № 24 (2). С. 207–210.

4. Іваницька О. П. Проблеми й шляхи трансформації ООН у контексті російсько-української війни. *Політичне життя*. 2022. № 3. С. 120–132. DOI: <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2022.3.15>.
5. Карпенко О. В. Забезпечення національної безпеки в контексті участі України в діяльності міжнародних організацій. *Політичне життя*. 2020. № 2. С. 118–124. DOI: <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2020.2.16>.
6. Перепелиця Г., Бритов Д. Роль НАТО в урегулюванні міжнародних конфліктів у сучасних умовах. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2022. № 1 (55). С. 16–19.
7. Ablazov I., Karpenko O. Role of international organizations in providing national security to individual states: Ukraine's perspective. *Evropský Politický a Právní Diskurz*. 2020. Vol. 7, Iss. 4. Pp. 10–15. DOI: <https://doi.org/10.46340/eppd.2020.7.4.2>.
8. Cavandoli S., Wilson G. Distorting Fundamental Norms of International Law to Resurrect the Soviet Union: The International Law Context of Russia's Invasion of Ukraine. *Netherlands International Law Review*. 2022. Vol. 69. Pp. 383–410. DOI: <https://doi.org/10.1007/s40802-022-00219-9>.
9. Gill T. D. The *Jus ad Bellum* and Russia's "Special Military Operation" in Ukraine. *Journal of International Peacekeeping*. 2022. No. 25. Pp. 121–127. DOI: <https://doi.org/10.1163/18754112-25020002>.
10. Green J., Henderson C., Ruy T. Russia's attack on Ukraine and the *jus ad bellum*. *Journal on The Use of Force and International Law*. 2022. Vol. 9, No. 1. Pp. 4–30. DOI: <https://doi.org/10.1080/20531702.2022.2056803>.
11. Haque A. A. Symposium on Ukraine and The International Order an Unlawful War. *American Journal of International Law*. 2022. Vol. 116. Pp. 155–159. DOI: <https://doi.org/10.1017/aju.2022.23>.
12. McKee M., Attaran A., Lindert J. How can the international community respond to evidence of genocide in Ukraine? *The Lancet Regional Health – Europe*. 2022. Vol. 17. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.lanpe.2022.100404>.
13. Sunday E. N. Collective security and the twin principles of the responsibility to protect & the duty to prevent. a case study of the Yugoslav & Somali crises. *Journal of International Affairs and Global Strategy*. 2019. Vol. 1 (1). Pp. 55–78.
14. Szpak A., Modrzyńska J., Gawłowski R., Modrzyński P., Dahl M. Reaction to the Russian aggression against Ukraine: cities as international standards' supporters. *Journal of Contemporary European Studies*. 2022. Vol. 3. DOI: <https://doi.org/10.1080/14782804.2022.2126445>.
15. Umland A. How the West Can Help Ukraine: Three Strategies for Achieving a Ukrainian Victory and Rebirth. *SCEEUS*. 2023. No. 1. URL: <https://sceus.se/en/publications/how-the-west-can-help-ukraine-three-strategies-for-achieving-a-ukrainian-victory-and-rebirth/> (дата звернення: 30.01.2023).

Надійшла до редакції: 02.02.2023

Прийнята до опублікування: 23.02.2023

REFERENCES

1. Ablazov, I., Karpenko, O. (2020). Role of international organizations in providing national security to individual states: Ukraine's perspective. *Evropský Politický a Právní Diskurz*, 7(4), 10-15. <https://doi.org/10.46340/eppd.2020.7.4.2>.
2. Cavandoli, S., & Wilson, G. (2022). Distorting Fundamental Norms of International Law to Resurrect the Soviet Union: The International Law Context of Russia's Invasion of Ukraine. *Netherlands International Law Review*, 69, 383-410. <https://doi.org/10.1007/s40802-022-00219-9>.
3. Drozdova, Yu. (2017). Collective security as an institution of international security law. *Jurnalul Juridic National: Teorie și Practică*, 24(2), 207-210.
4. Gill, T. D. (2022). The *Jus ad Bellum* and Russia's "Special Military Operation" in Ukraine. *Journal of International Peacekeeping*, 25, 121-127. <https://doi.org/10.1163/18754112-25020002>.
5. Green, J., Henderson, C., & Ruy, T. (2022). Russia's attack on Ukraine and the *jus ad bellum*. *Journal on The Use of Force and International Law*, 9(1), 4-30. <https://doi.org/10.1080/20531702.2022.2056803>.
6. Haque, A. A. (2022). Symposium on Ukraine and The International Order an Unlawful War. *American Journal of International Law*, 116, 155-159. <https://doi.org/10.1017/aju.2022.23>.
7. Ivanytska, O. P. (2022). Problems and ways of transformation of the UN in the context of the Russian-Ukrainian war. *Political Life*, 3, 120-132. <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2022.3.15>
8. Karpenko, O. V. (2020). Ensuring national security in the context of Ukraine's participation in the activities of international organizations. *Political Life*, 2, 118-124. <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2020.2.16>.
9. McKee, M., Attaran, A., & Lindert, J. (2022). How can the international community respond to evidence of genocide in Ukraine? *The Lancet Regional Health – Europe*, 17. <https://doi.org/10.1016/j.lanpe.2022.100404>.
10. Perepelytsia, H., & Brytov, D. (2022). NATO's role in settlement of international conflicts. *Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University*, 1(55), 16-19.

11. Sunday, E. N. (2019). Collective security and the twin principles of the responsibility to protect & the duty to prevent. a case study of the Yugoslav & Somali crises. *Journal of International Affairs and Global Strategy*, 1(1), 55-78.

12. Szpak, A., Modrzyńska, J., Gawłowski, R., Modrzyński, P., & Dahl, M. (2022). Reaction to the Russian aggression against Ukraine: cities as international standards' supporters. *Journal of Contemporary European Studies*, 3. <https://doi.org/10.1080/14782804.2022.2126445>.

13. Umland, A. (2023). How the West Can Help Ukraine: Three Strategies for Achieving a Ukrainian Victory and Rebirth. *SCEEUS*, 1. <https://sceeus.se/en/publications/how-the-west-can-help-ukraine-three-strategies-for-achieving-a-ukrainian-victory-and-rebirth/>.

14. Vakhnenko, S. V. (2018, March 22). *Recognition by the UN General Assembly of Crimea and Sevastopol as integral parts* [Conference presentation abstract]. International Scientific and Practical Conference "The State of Observance of Human Rights in Modern Conditions: Theoretical and Practical Aspects", Kyiv, Ukraine.

15. Voitsikhovkyi, A. V. (2020). *International law*. Kharkiv National University of Internal Affairs.

Received the editorial office: 2 February 2023

Accepted for publication: 23 February 2023

АНДРЕЙ ВАСИЛЬЕВИЧ ВОЙЦИХОВСКИЙ,

кандидат юридических наук, доцент,

Харьковский национальный университет внутренних дел,

кафедра конституционного и международного права;

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5629-8852>,

e-mail: voitsihovsky@gmail.com;

АЛЕКСАНДР СЕРГЕЕВИЧ БАКУМОВ,

доктор юридических наук, доцент,

Харьковский национальный университет внутренних дел,

кафедра конституционного и международного права;

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4003-1974>,

e-mail: 1const.law@gmail.com

ВООРУЖЕННАЯ АГРЕССИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ ПРОТИВ УКРАИНЫ КАК УГРОЗА СИСТЕМЕ КОЛЛЕКТИВНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Раскрыты главные институциональные проблемы системы коллективной безопасности в условиях вооруженной агрессии российской федерации против Украины. Определено приоритетное значение вопроса обеспечения коллективной безопасности ввиду агрессивной внешней политики России. Система коллективной безопасности рассматривается как главный критерий существования и развития дружеских отношений между государствами и поддержания международного правопорядка. В связи с выработкой новейших подходов и направлений развития стратегий международных организаций, составляющих систему коллективной безопасности, дается анализ деятельности Организации Объединенных Наций, Организации Североатлантического договора и Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе как реакции международного сообщества на вооруженное вторжение российской федерации в Украину. Аргументировано предлагается переосмыслить парадигму обеспечения коллективной безопасности. Обозначена роль Украины в построении новой системы коллективной безопасности.

Ключевые слова: коллективная безопасность, ООН, НАТО, ОБСЕ, международный правопорядок, агрессия.

ANDRII VASYLOVYCH VOITSIKHOVSKYI,

*Candidate of Law, Associate Professor,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Constitutional and International Law;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5629-8852>,
e-mail: voitsihovsky@gmail.com;*

OLEKSANDR SERHIOVYCH BAKUMOV,

*Doctor of Law, Associate Professor,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Constitutional and International Law;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4003-1974>,
e-mail: 1const.law@gmail.com*

ARMED AGGRESSION OF THE RUSSIAN FEDERATION AGAINST UKRAINE AS A THREAT TO THE COLLECTIVE SECURITY SYSTEM

The Russian Federation's unprovoked and unjustified war against Ukraine has changed the entire security environment, which will have long-term threatening consequences for the entire collective security system. The issue of forming an effective system of collective security is relevant not only for the international community, which is explained by its absolute importance in maintaining international law and order, but also for Ukraine in order to restore its state sovereignty and territorial integrity in countering Russian armed aggression. The purpose of the article is to clarify the essence of the collective security system, to analyze the activities of the most influential international security organizations (UN, NATO and OSCE) since the outbreak of the Russian-Ukrainian war and to assess their ability to end this war, to formulate problematic issues regarding the functioning of the existing collective security system, and to argue for the need to build a new collective security system with a definition of Ukraine's role and place in it.

The conclusion of the study is that the modern system of collective security should be understood as a state of international relations that excludes violation of the general peace, threats to the security of states and peoples, and counteraction to acts of aggression, implemented by joint efforts of participating states at the global or regional levels.

The collective security system is usually implemented through the activities of the UN, NATO and the OSCE in maintaining international law and order. However, in the context of numerous conflicts, including the Russian-Ukrainian war, there are more and more complaints about the activities of the UN, in particular the UN Security Council as the main body responsible for maintaining international peace and security. At the same time, the role of the UN should not be minimized, as the documents adopted by it are important for improving the collective security system and the international mechanism for bringing the aggressor state to justice. Despite the significant resistance of the Russian Federation, the UN, NATO and the OSCE strongly condemn Russia's aggressive war against Ukraine and continue to provide our country with comprehensive support.

Key words: *collective security, UN, NATO, OSCE, international legal order, aggression.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Войціховський А. В., Бакумов О. С. Збройна агресія російської федерації проти України як загроза системі колективної безпеки. *Право і безпека*. 2023. № 1 (88). С. 134–145. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.12>.

Citation (APA): Voitsikhovkyi, A. V., & Bakumov, O. S. (2023). Armed aggression of the Russian Federation against Ukraine as a threat to the collective security system. *Law and Safety*, 1(88), 134–145. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.12>.

ПАВЛО ЮРІЙОВИЧ ДАНИЛЬЧЕНКО,*Харківський національний університет внутрішніх справ;* <https://orcid.org/0000-0001-5973-9414>,*e-mail: 21.1dpy@gmail.com***КРИМІНОЛОГІЧНА ТИПОЛОГІЯ ЗЛОЧИНЦІВ-РАДИКАЛІВ
СЕРЕД ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ**

Статтю присвячено дослідженню особи злочинців-радикалів серед засуджених до позбавлення волі з використанням методу типології. Запропоновано сім авторських типологічних критеріїв: за характером, спрямованістю кримінально-радикальних дій, контекстуальним елементом особистісної радикалізації, джерелом радикальної установки, особливостями предикатного стану радикала, екзистенційним змістом кримінально-радикальної поведінки, домінуючою соціально-рольовою ознакою. На їх підставі виділено й охарактеризовано 22 кримінологічні типи (враховуючи підтипи) кримінальних радикалів серед засуджених. Визначено можливості використання цієї інформації у сфері роботи службових осіб секторів карантину, діагностики та розподілу виправних колоній, інспекторів відділів соціально-психологічної роботи, оперативних працівників.

Ключові слова: *кримінальний радикалізм, позбавлення волі, установи виконання покарань, особистість радикала, типологія.*

Оригінальна стаття

ВСТУП. Кримінальний радикалізм в установах виконання покарань – комплексний кримінологічний феномен, який виявляє себе в агресивно-насильницьких практиках, спрямованих на зміну систем соціальної діяльності, що конструюються у зв'язку та в контексті відбування покарання у вигляді позбавлення волі. Така його опозиційність виходить із загального розуміння природи радикалізму як такого, що виявляється, як справедливо стверджують Р. Кросс та Д. Сноу (2012), у потягах до кардинального перевлаштування ключових факторів управління системами соціальної діяльності. І оскільки кримінальний радикалізм є не стільки особливий з кримінально-правової точки зору вид злочину, скільки властивість, суб'єктивний зміст протиправної поведінки, остільки ж визначального значення для розгортання систем протидії та запобігання проявам цього феномена в установах виконання покарань набуває знання про особистісні характеристики радикалів. Одними з ефективних способів вивчення таких осіб є застосування методу кримінологічної типології та диференційований опис і пояснення відповідних ознак.

Принагідно зауважимо, що особистість засудженого кримінального правопорушника неодноразово ставала предметом досліджень Є. Ю. Бараша, І. Г. Богатирьова, А. І. Богатирьова, В. В. Василевича, В. В. Голіни, В. К. Грищука, О. І. Гурова, Т. А. Денисової, О. М. Джузи, В. М. Дрьоміна, А. П. Закалюка, О. Г. Кальмана,

І. І. Карпеця, О. Г. Колба, О. М. Костенка, О. М. Литвака, О. М. Литвинова, Ю. В. Орлова, А. Х. Степанюка, В. М. Трубникова, О. Ю. Шостко, І. С. Яковець та ін. Вагоме значення в цьому аспекті має монографічне дослідження Н. Г. Маслової (2020) «Протидія кримінальному радикалізму в Україні». Однак наявні напрацювання, поруч зі своєю теоретичною та прикладною значущістю, мають більшою мірою загальнодоктринальну спрямованість, є неспецифікованими саме щодо дослідницьких і практико-перетворювальних запитів у типологічній характеристиці осіб кримінальних радикалів серед засуджених. У своїй сукупності ці обставини зумовлюють актуальність теми статті.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. *Метою* статті є надання кримінологічної характеристики кримінальних радикалів серед засуджених до позбавлення волі. *Завданнями* статті є: 1) визначення типологічних критеріїв поділу кримінальних радикалів серед засуджених до позбавлення волі; 2) виділення за сформованими критеріями відповідних кримінологічних типів; 3) встановлення опису ознак кримінологічних типів кримінальних радикалів серед засуджених до позбавлення волі.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. На філософському рівні методологія типологічного кримінологічного дослідження кримінальних радикалів серед засуджених до позбавлення волі спирається на закони і принципи діалектичного детермінізму (системність, діалектичне

протиріччя, універсального зв'язку) та феноменології. Серед загальнонаукових способів пізнання в дослідженні використано методи гіпотези, індукції, дедукції, синтезу, порівняння. З окремих наукових методів було використано контент-аналіз 180 обвинувальних вироків за статтями 115, 121, 255-1, 345, 391, 392 КК України, експертних оцінок 85 працівників Державної кримінально-виконавчої служби України.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. Особа кримінального правопорушника – одна з базових складових кримінологічної характеристики будь-якого виду злочинності, на якій вибудовується і науковий опис, пояснення детермінаційного її комплексу, і компендіум ідей, системи доктринальних, практикоорієнтованих положень щодо системи протидії відповідним кримінальним практикам. Тому не потребує додаткової аргументації теза про те, що інформація про особу кримінального правопорушника виконує істотну індикативну функцію. Водночас не лише завдяки своїм індикативним властивостям є цінними відомості про особу злочинця, кримінального правопорушника, керуючись усталеною у вітчизняній кримінології (на відміну від, скажімо, американської кримінології, орієнтованої на факторний аналіз і ситуативні стратегії запобігання злочинам) дослідницькою установкою на виявлення сутнісних чинників кримінальної поведінки, поглиблення розуміння самого феномена соціальної контраверсії, соціопатії того чи іншого спрямування, вияву через вивчення *особистості* злочинця.

Особистість, на відміну від особи, є рівнем невидимого, що залишає не такий явний, проте важливий слід у системах соціальної діяльності. Діагностика цієї слідової картини – справа складна, але вкрай важлива, яка, зрештою, має виявити приховане від побіжного погляду, важливе й сутнісне в людині. Це є антропологічний, екзистенційний та відверто гуманістичний підхід в аналізі особи кримінального правопорушника, за якою бачиться особистість. «З видимого пізнай невидиме... А яка ж користь: мати, але не розуміти? Споживати, а смаку не відати?.. Коли хочеш знати, то віддай, що ми так бачимо людей, гейби хтось показував тобі одну лише людську ногу чи п'яту, сховавши решту тіла й голову; без неї ж пізнати людину годі... Отож бачиш, що думка є головна й середня наша точка. Звідси вона часто й серцем зветься», – глибоко і тонко розмірковує Г. С. Сковорода (2019). «Емпірія без теорії (“метафізики”) – сліпа! Саме теорія (“метафізика”) надає можливість розрізнити

видимість та дійсність. А пізнання, обмежене лише емпіричним підходом, тобто видимістю, здатне породжувати ілюзії, які спотворюють уявлення про дійсність...», – далі розвиває цю ідею академік О. М. Костенко (2022). Особа кримінального правопорушника – то є видимість, що формується на підставі емпірії, системи показників. Особистість же – дійсність, скрита значною мірою для пізнання емпіричного та вимагає застосування методу екзистенційної співприсутності й моделювання, що виходить за межі академічної (класичної) науки і властивої їй методології, а змушує звертатися до методології постнекласичної науки.

У зв'язку із цим варто погодитись із тими науковцями, які вказують, що не було б сенсу говорити про особистість злочинця, якщо їй не притаманні властивості, відмінні від особистісних якостей тих, хто не вчиняє злочинів (Лагода, Орлов, 2016). Для кримінолога, як наголошував Ю. Д. Блувштейн (1979), особистість становить інтерес не сама собою, а лише тією мірою, в якій її властивості детермінують злочинну поведінку. Однак, наголошують К. О. Лагода та Ю. В. Орлов (2016), кримінологія, вивчаючи особистість злочинця у нерозривному зв'язку з антисуспільною поведінкою, не може не спиратися в теоретичних концепціях та практичних висновках саме на особливості якостей осіб, які вчиняють злочини. Тому в межах кримінологічної науки різні боки вивчення все більше виступають цілісним вченням про людину, що становить суспільну небезпечність. Така особистість є носієм специфічних мотивів, істотних та відносно стійких властивостей, які закономірно сформувалися під впливом негативних елементів соціального середовища.

Викладені міркування, ми переконані, можуть і мають становити філософське підґрунтя методології дослідження особи кримінального правопорушника-радикала й націлювати дослідника не тільки на фіксацію зовнішніх проявів, характеристик, а й на виявлення та пояснення особистісної природи радикальних потягів і проявів. І хоча, звісно, ми не претендуємо на цілковито повне та вичерпне дослідження особистостей (як відкритої, динамічної системи психічних, психологічних та інших ознак людини) кримінальних радикалів в установах виконання покарань, тим не менш вважаємо за необхідне та доцільне використати комбінований підхід до їх кримінологічного аналізу на основі поєднання методу типології та усталених соціально-демографічних, кримінально-правових і кримінологічних характеристик осіб кримінальних

правопорушників. При цьому дотримуватимемося поділу досліджуваного нами феномена на два сегменти: кримінальний радикалізм серед засуджених і кримінальний радикалізм серед персоналу установ виконання покарань.

Принагідно зауважимо, що особа кримінального радикала-засудженого в установах виконання покарань закритого типу входить до більш загальної кримінологічної категорії – злочинця із засуджених до позбавлення волі (на певний строк або довічно). І ця категорія є достатньо розробленою в науці. Так, встановлено, що з урахуванням особливостей соціально-демографічних, кримінально-правових і соціально-психологічних ознак формується такий кримінологічний портрет засудженого, який в установі виконання покарань закритого типу вчиняє нове кримінальне правопорушення: це здебільшого чоловіки у віці 25–45 років, які не мають власної сім'ї, до засудження неодноразово притягалися до адміністративної або дисциплінарної відповідальності, схильні до порушень громадського порядку, на час учинення кримінального правопорушення перебували у стані алкогольного сп'яніння (54 %) (Богатирьов, 2020). У таких засуджених на першому місці серед основних ціннісних орієнтацій знаходяться егоїстичні корисливі спрямування: вигода, кар'єризм, власний добробут, самолюбство, а також байдужість до дотримання встановлених у місцях несвободи правил поведінки, правових норм щодо безпеки як засуджених, так і персоналу. Дані, одержані під час проведення досліджень, дають підстави зробити висновок про те, що більшість засуджених, які відбувають покарання у місцях несвободи, визначили: небажання відбувати покарання через несправедливість винесеного вироку (16,3 % респондентів); прагнення бути в колі сім'ї, з друзями (28,9 %); вирішення важливих соціальних проблем (35,5 %); решту склали засуджені, які не змогли пояснити свою поведінку (13,3 %) (Богатирьов, 2020).

У значної кількості пенітенціарних злочинців спостерігаються істерії, психози, психічні аномалії; більшість із них має невисокий освітній рівень, їм характерна емоційна нестійкість, залежність від інших ув'язнених (Гула, 2017). Також відмічається відсутність інтересу до навчання в установах виконання покарань та опір зусиллям адміністрації в залученні до навчання (Даньшин, 2002). І це, наголосимо, – загальні, властиві для більшості ординарних кримінальних правопорушників із засуджених до позбавлення волі особистісні ознаки. Вони ж певною (так само більшою) мірою характерні і для кримінальних радика-

лів із засуджених. Проте (і це закономірно) серед радикалів трапляються й неординарні особистості, як, зрештою, і сам радикалізм, що є феноменом багатоскладовим. Більш детальне уявлення про цей феномен вдається сформувати через застосування методу типології.

І. За характером кримінально-радикальних дій

1. *Радикал-персоналіст*, для якого властивим є домінування особистісної установки на персональне визнання в соціальному середовищі, отримання в результаті радикальних акцій, учинення відповідних кримінальних правопорушень преференцій, бажаних змін у фактичних умовах утримання (відбування покарання у вигляді позбавлення волі). У загальній структурі кримінальних радикалів такі особи складають близько 30 %. Здебільшого до 80 % всіх проявів кримінального радикалізму з боку таких осіб, учинення злочинів (умисні тілесні ушкодження) припадає на перші три тижні після переведення засудженого з дільниці карантину, діагностики та розподілу до дільниці ресоціалізації або до іншої установи виконання покарань. Такі особи характеризуються сильними базальними і системними вольовими якостями, однак зниженими можливостями емоційної саморегуляції, акцентуаціями істероїдного типу, імпульсивністю. При цьому вони або взагалі не мали попереднього (до ув'язнення) кримінального та тюремного досвіду, або мали первинний кримінальний досвід (хуліганство, домашнє насильство, порушення правил дорожнього руху особами, які керують транспортними засобами, що не спричинило загибель потерпілого, тощо) без відбування покарання у вигляді позбавлення волі. Винятком є радикал-персоналіст з осіб зі значним кримінальним і тюремним досвідом. Разом із тим типовою є його характеристика як агресивного злочинця-нігіліста віком 20–27 років.

2. *Радикал-колективіст* – найбільш поширений серед засуджених тип кримінального правопорушника-радикала, питома вага якого у структурі радикалів з аналізованим типологічним критерієм сягає 60 %. Для нього характерним є перейняття на себе ролі авторитету і провідника групових інтересів у відносинах або з адміністрацією установи виконання покарань, або з іншим неформальним угрупованням засуджених. Типово притаманні ознаки: сильні вольові якості, рішучість, комунікабельність, наявність попереднього кримінального (переважають кримінальні правопорушення корисливої направленості, рідше – агресивно-насильницької) та тюремного

досвіду, авторитету серед засуджених (окремої їх групи); розсудливість, зваженість, раціональність, відданість (як правило) кримінально-субкультурній традиції. Середній вік вищий за радикала-персоналіста, коливається в межах 30–45 років.

3. *Радикал-маніпулятор* – як правило є особою із засуджених, яка характеризується підвищеним злочинним впливом, авторитетом, у зв'язку з чим використовує своє неформальне становище для маскуванню особистісних спонук, персональних вигід під запити і потреби колективу, групи засуджених. Те, що є бажаним для однієї особи, видається за прагнення й устремління певної групи чи всіх засуджених у конкретній установі виконання покарань. Радикали-маніпулятори, як і радикали-колективісти, активно виступають від імені всіх засуджених, беруть на себе роль парламентарів у публічних (прилюдних) комунікаціях з адміністрацією установ виконання покарань. Водночас імовірно отримувати умовні «блага», зрештою, привласнюються або беруться під цілковитий контроль. Зокрема, це стосується і тих випадків, коли через учинення кримінальних радикальних акцій (висловлення погроз насильством чи вбивством щодо працівника правоохоронного органу з персоналу виправної колонії або члена його сім'ї) вдається отримати поступки щодо щільності контролю за обігом у виправній колонії заборонених речовин (алкогольних напоїв, браги, наркотичних засобів, пристроїв стільникового зв'язку тощо). Отримані у такий спосіб преференції беруться під цілковитий контроль з боку радикалів-маніпуляторів та становлять джерело додаткового нелегального доходу за рахунок здійснення з інших засуджених плати за доступ до нових, отриманих у результаті радикальних акцій вигід.

Радикали-маніпулятори складають близько 10 % від загального масиву злочинців досліджуваної категорії. Значною мірою їм притаманні риси радикалів-колективістів. Утім, також характеризуються підвищеною віктимністю саме внаслідок користолюбства, схильності привласнювати загальні для засуджених блага та вигоди, ставити в залежне становище інших засуджених.

II. За спрямованістю кримінально-радикальних дій

1. *Радикал-диктатор* – спрямовує зусилля, організовує та/або вчиняє агресивно-насильницькі злочини щодо радикального перевлаштування параметрів середовища засуджених ресурсами (людськими, матеріальними) цього ж самого середовища. На цей тип радикалів

припадає частина приблизно у 30–35 % у структурі кримінального радикалізму серед засуджених. Диктаторські конотації використовуються нами умовно, не стільки для підкреслення авторитарності взаємин і комунікативних проявів, скільки для спрямованості агресії всередину самого середовища засуджених і прагнення до істотних змін неформальних параметрів життєдіяльності, взаємин між засудженими, окремими в їх структурі мікросоціальними групами, угрупованнями, зокрема групами негативної спрямованості.

Під групою засуджених негативної спрямованості зазвичай розуміють неформальні об'єднання декількох засуджених, для яких характерні порушення режиму, негативне ставлення до будь-яких форм позитивного впливу, підвищена конфліктність тощо. Діяльність таких груп протилежна правомірній діяльності адміністрації виправних колоній. Вони відрізняються від інших неформальних об'єднань засуджених вищим рівнем організації, згуртованості її членів, найбільшою інтенсивністю неофіційних відносин; мають, як правило, яскраво вираженого лідера (Абакумова та ін., 2012). Власне, поява такої групи не в останню чергу завдячує зусиллям радикал-диктатора.

2. *Радикал-агресор*, для якого притаманною є спрямованість злочинної радикальної діяльності на зовнішнє відносно засуджених середовище, на зміну у співвідношеннях формальних і неформальних зв'язків, можливостей, взаємних впливів середовища засуджених (окремих його груп, так званих блатних або чорних) та персоналу установи виконання покарань. Фактично такий радикал репрезентує агресію або проти устанавленого законного порядку відбування покарання у вигляді позбавлення волі, або проти усталених протиправних практик впливу на засуджених (зокрема, вимагання) з боку персоналу конкретної виправної колонії. Частка цього типу – 65–70 %.

III. За контекстуальним елементом особистісної радикалізації

1. *Інклюзивний радикал* є афілійованим злочинцем, який добре адаптований до середовища засуджених, включений у його неформальні структури, тому характеризується особливими параметрами групової ідентичності. Саме остання формує специфічний мотиваційний комплекс, визначає поведінкову домінанту включеного актора на відстоювання інтересів групи як власних. Кримінологічно значущі риси цього типу багато в чому збігаються з рисами радикала-колективіста. Проте

для інклюзивного радикала важливим є не стільки зовнішня спрямованість його радикальних акцій, скільки соціально-психологічний контекст їх детермінації і розгортання, схвалення таких дій оточенням (мікросоціальною групою або більш значними прошарками засуджених залежно від конкретної ситуації) засудженого-радикала, принаймні в момент радикальної акції. Надалі етіологія взаємин у середовищі може розвиватися по-різному: від героїзації радикала до його негативної стигматизації й остракізму. Однак це вже пострадикальна фаза. У ситуації індивідуального радикального прояву кримінальний правопорушник є абсолютно адаптивним, відчуває підтримку групи, легітимізує тим самим свою діяльність, що надає йому рішучості. У структурі всіх засуджених-радикалів цей тип є абсолютно переважаючим та складає 97–99 %.

2. *Ексклюзивний радикал* або виключений, аутсайдер (1–3 %). Загалом у кримінологічній доктрині прийнято вважати, що одним із системотворчих факторів сучасного суспільства є його структуризація за критерієм «включеність/виключеність» (*inclusive/exclusive*). Поняття «виключення» (*exclusion*) виникло у французькій соціології всередині 1960-х рр. як характеристика осіб, які опинилися на узбіччі економічного прогресу. Відмічався наростаючий розрив між добробутом одних і «нікому не потрібними» іншими (Погам, 1999). Роботи Р. Ленуара (1989) показали, що «виключення» набуває характеру неіндивідуальної невдачі, непристосованості деяких індивідів («виключених»), а соціального феномена, витoki якого лежать у принципах функціонування сучасного суспільства, торкаючись дедалі більше людей. І саме в такому контексті феномен «виключених» розглядається сьогодні у кримінології, до цієї групи відносять безробітних, алкоголіків, наркоманів, «проститутток, які опустилися» та ін.

Разом із тим наголосимо, що в контексті нашого дослідження йдеться не про класичне розуміння виключених. Йдеться про аутсайдерів всередині середовища засуджених. Радикал-аутсайдер, який до засудження цілком міг перебувати серед включених, потрапляючи до виправної колонії з тих чи інших причин, виявляється поза мікросоціальними неформальними структурами середовища засуджених або на найнижчих й особистісно неприйнятних щаблях кримінально-субкультурної, «кастової» ієрархії. Таке становище може бути зумовлено допущенням порушення звичаїв кримінальної (тюремної) субкультури та/або особистісної соціально-рольової ригідності

(внаслідок моральної неприйнятності, психоемоційних розладів тощо) щодо них і *дезадаптації*.

Це – один із крайніх проявів призонізації, коли засуджений, не маючи попереднього тюремного досвіду, виявляється не здатним адаптуватися до режимних обмежень, умов співжиття, психологічного клімату в колективі засуджених у виправній колонії. Зазвичай агресивно-насильницький у таких випадках злочин є маніфестом небуття, акцією відчаю й безсилля. Однак безсилля залежного, коли засуджений достеменно розуміє неможливість змін умов і місця свого перебування.

Як засвідчили зібрані нами експертні оцінки, подібна безсила стратегія перебування у виправній колонії притаманна дуже незначній кількості засуджених (не більше 1 на 500 засуджених). Для них характерним є гостре переживання несправедливості засудження, причому в широкому значенні. Тобто не лише тоді, коли вони впевнені у власній невинуватості у вчиненні інкримінованого їм предикатного злочину (за який їх засуджено), а й тоді, коли визнають вчинення відповідного діяння, об'єктивних обставин кримінального правопорушення, однак не погоджуються із суворістю призначеного покарання; відмічається ставлення до покарання як до несправедливого, а до судового процесу як формалістичного, нелегітимного, враховуючи саме фактичні обставини справи, передумови для неправомірної поведінки. Наприклад, в одному з випадків, про який розповів респондент на абсолютно конфіденційних засадах, подібна установка засудженого була сформована у зв'язку з призначенням йому покарання у вигляді позбавлення волі на строк 8 років за вчинення умисного вбивства як акта помсти потерпілому за попереднє ним вчинення згвалтування доньки засудженого. Однак останній факт не знайшов належного розслідування; за твердженням засудженого, правоохоронці виявили абсолютну бездіяльність, що й спонукало його до вчинення самосуду.

Із цього можемо зробити висновок, що суб'єктивне сприйняття вироку як несправедливого закриває можливості для досягнення цілей покарання та детермінує радикалізацію особистості в умовах виправної колонії. Сам процес виконання покарання набуває характеру легітимізованого насильства, якому в низці випадків чиниться відчайдушний опір: опір (ст. 342 КК України), погрози або насильство щодо працівників установи виконання покарань (ст. 345 КК України), злісна непокірність вимогам адміністрації установи виконання

покарань (ст. 391 КК України) тощо. При цьому відмічається відсутність мотивів особистої неприязні до самих працівників колонії, які стали жертвою такого агресивно-насильницького злочину. Інколи зустрічаються навіть випадки щирого каяття за вчинене, коли емоційний сплеск спадає і засуджений розуміє, що його дії були спрямовані проти неналежного об'єкта, лише проти виконавця вироку суду.

Загалом, вважаємо, хоча так званий ексклюзивний радикал і є винятком серед радикалів-засуджених, тим не менш він викликає особливий інтерес саме через нелінійність мотиваційного процесу, насиченість душевного апарату суперечливими спонукками, покликами, гонами. Цей тип злочинця схильний до прихованої саморуйнівної поведінки. Її прихованість полягає в тому, що інструментом аутодеструкції виступає не суїцид чи інші очевидні тактики (наркотизація, алкоголізація тощо), а саме кримінально-радикальна поведінка, що однозначно буде тягти за собою погіршення правого, режимного та в цілому соціального становища засудженого. Ця ситуація схожа із рисами психотипу, неодноразово описуваним Ф. М. Достоєвським: від Анастасії Пилипівни Барашкіної (роман «Ідіот») до Дмитра Карамазова (роман «Брати Карамазови»). Свідоме погіршення свого становища або через цілеспрямовану провокацію вбивці, або через прийняття необґрунтованого обвинувачення і покарання постає як акт покаяння й очищення через праведне (адже незаслужене, за хибним звинуваченням) страждання. І хоча робити висновки про притаманність таких самих рис ексклюзивному типу радикала-засудженого слід обережно, тим не менш принаймні засвідчити високу ймовірність таких властивостей і враховувати їх у індивідуальній профілактичній роботі (зокрема, в аспекті тактики реагування на провокативну поведінку фактично з метою соціально-правового самоушкодження) є всі підстави. У цьому ж контексті не зайвим буде відмітити, що вчинення акту кримінального радикалізму стає тим вищим, чим більш розвиненим і стійким виявляється почуття власної гідності засудженого, його високої самооцінки, егоцентричності, а також наявності істероїдної акцентуації, розладів емоційної сфери, неврозів.

IV. За джерелом радикальної установки

1. *Радикал-раціоналіст*, для якого властивим є переважання розсудливого в мотиваційному комплексі злочинної поведінки. Розгортання останнього супроводжується раціональним цілепокладанням, формуванням

чіткого розуміння про бажаний результат радикальних дій, плануванням дій, зіставленням адекватності запланованих заходів (дій) можливостям досягнення поставлених цілей чи то у сфері взаємин з адміністрацією установи виконання покарань, чи то у сфері відносин з іншими засудженими, їх угрупованнями. У структурі кримінальних радикалів серед засуджених цей тип складає більшість – близько 60 %.

2) *Радикал-невротик* (40 %) – тип злочинця, радикально-протиправна поведінка якого виявляє істотну залежність від емоційних коливань, психологічних травм, інших патопсихічних станів. Залежно від характеру, суб'єктивного змісту й факторів генерації проявів радикалізму цей тип може бути диференційований із виділенням трьох його підтипів:

а) *радикал-ресентиментал* – особистість мегалотимної (платонівського тимосу – частинки душі, що прагне до визнання (Фукуяма, 2020)) властивості, прагне до утвердження власного домінуючого становища й визнання гідності на засадах переважання опонента. Такий радикал відчуває образу, запалене відчуття порушеної гідності та потребу в її відновленні саме з позицій домінування над іншим суб'єктом – або з адміністрації установи виконання покарань (чи її в цілому), або з інших засуджених, угруповань. Приклад такого типу представлено в обвинувальному вирокі у справі № 473/916/19 (ЄРДР № 12019150190000252)¹;

б) *радикал-акціоніст* – особистість ізотимної властивості, так само з порушенням відчуття гідності і прагненням до «вирівнювання ситуації». Для нього прояв кримінального радикалізму постає соціальною акцією, маніфестом і виявленням особистої значущості;

в) *радикал-афекціоніст* – украй невротична особистість, якій притаманні висока імпульсивність, істероїдна акцентуація, розлади емоційної сфери. У низці випадків фіксується невроз нав'язливої дії, постійне прагнення поставити себе у травматичну ситуацію, коли за злочинцем слідує покарання.

V. За особливостями предикатного стану радикала

1. *Ініціативний злочинець* (70 % у структурі радикалів) – кримінологічний тип засудженого-радикала, для якого властивою є ініціативність у формуванні приводів, змісту конфліктної ситуації при прийнятті рішення

¹ Вирок Вознесенського міськрайонного суду Миколаївської області у справа № 473/916/19 // Оpendatabot : сайт. URL: <https://opendatabot.ua/court/81709748-c043280904e33df4974930d6af310af4> (дата звернення: 01.02.2023).

про вчинення злочину, що може бути ідентифікований із кримінальним радикалізмом. Здебільшого це раціональні злочинці, які характеризуються авторитетом серед засуджених, наявністю попереднього кримінального і тюремного досвіду, схильні до зловживання алкогольними напоями, наркотичними речовинами. Характеризуються зухвалістю і демонстративністю в негативному ставленні до персоналу установ виконання покарань.

Так, наприклад, 23 лютого 2015 р. близько 13:00 засуджений Ф., повертаючись з обіду, самовільно вийшов зі строю, на вимоги про припинення порушення та вказівку повернутися назад у стрій молодшого інспектора відділу нагляду і безпеки Д., який належить до молодшого начальницького складу колонії, реагував агресивно та зухвало, що виразилось у шарпанні за верхній одяг і нанесенні двох ударів долонями обох рук по обличчю потерпілого. Дії судом кваліфіковано за ст. 392 КК України¹.

2. *Радикал-жертва* (30 % у структурі радикалів), для якого не є характерним штучне створення приводу для кримінальної радикалізації локальних систем соціальної діяльності в установі виконання покарань. Тією чи іншою мірою він стає жертвою кримінальних правопорушень чи то з боку персоналу установи виконання покарань, чи то з боку засуджених. Можна виділити три підтипи радикал-жертви:

1) *віктимно-субкультурний*, який поділяється ще на два субтипи:

а) *віктимно-конкуруючий* – особа із засуджених негативної спрямованості, яка стає жертвою протиправних дій з боку інших засуджених чи їх неформальних угруповань. Кримінальний прояв радикалізму – інструмент відновлення гідності чи перерозподілу впливу в середовищі засуджених із конкуруючими угрупованнями.

У цьому контексті звертають на себе увагу результати дослідження А. І. Богатирьова (2020). Щодо ролі жертви злочину в місцях несвободи, то вона розглядається як сукупний результат поведінки особи – від нейтральної до такої, що максимально провокує злочинця на вчинення злочину. Проведене дослідження засвідчило, що на момент учинення злочину 69,4 % жертв перебували в одному відділенні

зі злочинцем, 30,6 % – ні. Що стосується відносин між жертвою та злочинцем до вчинення останнім злочину стосовно першого, то доброзичливі стосунки мали місце у 5,6 % випадків, ворожі – 50 %, стосунків не було – 44,4 %. Щодо ставлення до порядку і умов відбування покарання у жертв злочинів, учинених у місцях несвободи: позитивне – 22,2 %; негативне – 41,7 %; нейтральне (байдуже) – 36,1 %. Натомість характеристика особи, яка вчинила злочин стосовно жертви засудженого, у 20 % випадків є позитивною, у 80 % – негативною. Стосовно блага жертви, на які було спрямовано злочинне посягання, то ними є: життя – 61,1 %; здоров'я – 38,9 %.

Отже, бачимо, що середовище засуджених є не тільки криміногенним, а і значною мірою віктимогенним. Формуються інтенсивні комплекси самодетермінації злочинності, в яких кримінальний радикалізм у низці випадків стає реакцією на предикатне вчинення злочину щодо самого радикала;

б) *віктимно-опозиційний* – особа із засуджених негативної спрямованості, яка стає жертвою протиправних дій з боку персоналу установи виконання покарань. Кримінальний прояв радикалізму – інструмент відновлення гідності через помсту й утвердження правил взаємин із персоналом, за яких останній не повинен застосовувати ті форми впливу, які призвели до радикалізації ситуації в колонії. Така особа повністю відкидає можливість правомірного вирішення конфліктної ситуації, притягнення винних до юридичної відповідальності, віддає перевагу діяти згідно зі звичаями кримінальної субкультури;

2) *віктимно-легістський* – тип радикала, переважно із засуджених умовно позитивної спрямованості, який стає жертвою злочинних щодо себе дій з боку інших засуджених (так званих блатних, чорних) або персоналу виправної колонії. Цей тип радикала стає таким, тобто стає на шлях пенітенціарного рецидиву у зв'язку з об'єктивною неможливістю ефективно діяти у правомірний спосіб, через механізм оскарження дій і рішень адміністрації установи виконання покарань;

3) *віктимно-свавільний тип* – представлений категорією засуджених, яка зустрічається не дуже часто і відповідає субкультурній категорії «заперечувальників» (рос. «отрицалово»), за пенітенціарною класифікацією – пасиву, особам стійкої негативної спрямованості. Для них характерною є відмова підкорятися не лише формальним режимним правилам і вимогам відбування покарання, а й наявним у колонії авторитетам, засудженим, які перебувають у

¹ Вирок Володимирецького районного суду Рівненської області у справі № 556/909/15-к // Оpendatabot : сайт. URL: <https://opendatabot.ua/court/47426725-29c1fa6a37ca42b482e406e808c51da6> (дата звернення: 01.02.2023).

статусі суб'єкта підвищеного злочинного впливу. Ці особи перебувають у перманентному стані підвищеної тривожності, тому виявляють системну ворожість, агресію відносно середовища перебування. Як правило, це добре фізично розвинені молоді люди, віком 23–27 років, мають психічні розлади, які здебільшого не виключають осудності при вчиненні кримінальних правопорушень. Особливо важка та небезпечна категорія для роботи з їх ресоціалізації, вносять дезорганізацію в середовищі свого перебування, схильні до створення конфліктогенних неформальних об'єднань засуджених агресивної спрямованості, поширення злочинного впливу.

VI. За екзистенційним змістом кримінально-радикальної поведінки

1. *Радикал-інклюдатор* – виявляє домінування в генезі та суб'єктивному змісті акту кримінального радикалізму екзистенції належності. Як слушно зауважує Ю. В. Орлов (2021) у дослідженні «Модуси буття злочинності: матриця кримінолого-екзистенціального аналізу», екзистенція належності виражає афекцію визнання гідності через групову ідентичність, у зв'язку з нею, через неї. Злочини, що є виразом екзистенції належності, – це злочини конформізму. Їх учинення поширене у девіантогенних, маргінальних середовищах неповнолітніх, а також у закритих колективах без чітких правил фактичних відносин: ув'язнені, мілітаризовані формування тощо.

2. *Радикал-респондер*, для якого змістом прояву радикалізму є переживання визнання гідності рівного, зокрема міжгрупової рівності, або ж прагнення до визнання гідності через групову домінантність, виключність, вищість (Орлов, 2021). В основі останнього – груповий нарцисизм, ідея (переживання) величі, що сусідить із жертвовністю.

3. *Радикал-танатофоб*, в основі злочинної діяльності якого лежить страх смерті і смертності. Екзистенція смертності, як наголошує Ю. В. Орлов (2021), є фоновим станом життя будь-якої людини й апелює до принципової кінцевості існування, що стає можливим у контексті такої функції вищої нервової діяльності, як самосвідомість. Логіка розгортання цього нейропсихологічного, метафізичного функціоналу добре викладена і комплексно обґрунтована Е. Фроммом (1992) у його відомій праці «Анатомія людської деструктивності». У ній же вчений аргументує зв'язок екзистенції смертності (стану екзистенціальної нерівноваги) з деструктивною, так званою зляканою агресією, садистськими схильностями, некрофілією, кримінальними способами

їх задоволення. Загалом детермінаційні зв'язки між екзистенцією смертності й агресивно-навальницькою злочинністю в кримінології можна вважати встановленим науковим фактом.

Отже, можна дійти висновку, що найбільш небезпечні прояви кримінального радикалізму серед засуджених, серед іншого, мають в основі зумовлену базовими танатофобними екзистенційно нерівноважними станами нервової системи, емоційної сфери. Суб'єктивна легітимізація таких проявів здійснюється через формування й артикулювання квазіраціональних приводів для агресії. Наприклад, принести спочатку до їдальні хробаків або тарганів, кинути їх до вже приготовленої їжі та здійснити гнівну бурю, звинуватити адміністрацію виправної колонії у негідному ставленні до засуджених. Так само подібні легітимізаційні (з функціональної точки зору) комплекси можуть формуватися і на етапі посткримінальної поведінки.

VII. За домінуючою соціально-рольовою ознакою

1. *Радикал-лідер*, що, як правило, характеризується авторитетом, є суб'єктом злочинного впливу та неформальним лідером групи засуджених. Їх частка не перевищує 10 % від усього обсягу радикалів, але вони відрізняються своєю активністю, ініціативністю.

Так, наприклад, 27 лютого 2015 р. засуджений М., перебуваючи у спеціальному автомобілі, у межах етапування прибув до виправної колонії № 77 та, маючи умисел на тероризування засуджених, які разом із ним знаходилися у спеціальному автомобілі, та напад на адміністрацію виправної установи з метою дезорганізувати роботу установи виконання покарань, перешкоджати здійсненню нормальної діяльності щодо виконання покарань та реалізуючи його, погрожуючи фізичним насильством іншим засудженим, які перебували з ним, примусив їх разом з ним спричинити собі тілесні ушкодження шляхом порізів передпліччя руки, потім наказав засудженим чинити опір представникам адміністрації виправної колонії, розштовхувати спеціальний автомобіль і не виходити з нього. Тим, хто відмовився здійснювати самоушкодження, наніс порізи рук лезом бритви¹.

Важливо зауважити, що радикали-лідери зберігають свій злочинний вплив і після

¹ Вирок Бердянського міськрайонного суду Запорізької області у справі № 310/3065/15-к // Оpendатобот : сайт. URL: <https://opendatobot.ua/court/73641494-50eb2ec55dbbf5cc9291acc1a9e81084> (дата звернення: 01.02.2023).

звільнення з місць позбавлення волі, про що наочно свідчать результати дослідження С. Декера та Д. Піруза (2020). Вчені розробили тривимірну модель активної радикалізації засудженого та пролонгації радикальної установки після звільнення з в'язниці. Вважаємо, що ця модель може бути використана і для вдосконалення заходів із протидії рецидивній постпенітенціарній злочинності й безпосередньо радикальним проявам серед засуджених.

2. *Радикал-конформіст* – більш поширений тип радикалів-засуджених, інтелектуальні та морально-вольові якості яких не дозволяють їм виконувати лідерські функції, проте вони легко долучаються до радикальних дій, стаючи їх активними учасниками (до 90 % усіх злочинів). Піддатливий емоційному зараженню та, як зауважується у зарубіжних дослідженнях пенітенціарної злочинності, легко втягується у кримінальні авантюри (Mulcahy, Merrington, Bell, 2013). Механізм залучення таких осіб до радикальних насильницьких дій в установах виконання покарань добре описаний аналітичною схемою стенфордського тюремного експерименту Ф. Зімбардо, що звільняє нас від необхідності детальної аргументації.

ВИСНОВКИ. Підсумовуючи, зазначимо, що за результатами емпіричного аналізу і теоретичного узагальнення нам вдалося запропонувати сім типологічних критеріїв: за характером, спрямованістю кримінально-радикаль-

них дій, контекстуальним елементом особистісної радикалізації, джерелом радикальної установки, особливостями предикатного стану радикала, екзистенційним змістом кримінально-радикальної поведінки, домінуючою соціально-рольовою ознакою. На їх підставі було виділено 22 кримінологічні типи (враховуючи підтипи) кримінальних радикалів серед засуджених. Надано опис ключових кримінологічно значущих рис кожного типу. На виявлення, фіксацію цих рис має спрямовуватись як первинна діагностична робота відповідних підрозділів та службових осіб секторів карантину, діагностики та розподілу виправних колоній, так і подальша робота інспекторів відділів соціально-психологічної роботи. Крім того, ця інформація може та має братися до уваги при організації та здійсненні оперативної роботи серед засуджених до позбавлення волі для вчасного блокування розгортання мотивацій на вчинення радикальних дій, припинення тенденцій радикалізації середовища засуджених. Водночас запропонована нами типологія кримінальних радикалів в установах виконання покарань не є закритою, вичерпаною. Вона може бути доповнена більш деталізованими типологічними критеріями залежно від цільової установки дослідника, конкретного прикладного запиту у сфері запобігання кримінально-радикальним проявам в установах виконання покарань.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Блувштейн Ю. Д. Понятие личности преступника. *Советское государство и право*. 1979. № 8. С. 97–102.
2. Богатирьев А. І. Злочинність серед засуджених в місцях несвободи: кримінологічна характеристика та запобігання : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Ірпінь, 2020. 42 с.
3. Групи негативної спрямованості в місцях позбавлення волі: проблеми протидії : монографія / Ю. В. Абакумова, С. Ф. Денисов, Т. А. Денисова та ін. ; за заг. ред. Т. А. Денисової. Запоріжжя : Просвіта, 2012. 292 с.
4. Гула Л. Ф., Гула Н. Л. Кримінологічна характеристика злочинів, вчинених засудженими в установах виконання покарань. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2017. № 3. С. 131–139.
5. Даньшин І. М. Усталені форми злочинності: кримінологічний нарис. Харків : Акта, 2002. 110 с.
6. Костенко О. М. «Нові очі» для нового часу (про соціальний натуралізм). Луцьк : Терен, 2022. 128 с.
7. Лагода К. О., Орлов Ю. В. Невиконання судового рішення: кримінологічна характеристика та запобігання : монографія / за заг. ред. О. М. Литвинова. Харків : В деле, 2016. 240 с.
8. Маслова Н. Г. Протидія кримінальному радикалізму в Україні : монографія. Харків : Діса плюс, 2020. 336 с.
9. Орлов Ю. В. Модуси буття злочинності: матриця кримінолого-екзистенціального аналізу. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2021. № 1 (24). С. 85–105.
10. Погам С. Исключение: социальная инструментализация и результаты исследования. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 1999. Спецвып. С. 140–156.
11. Сковорода Г. Найкраще / пер. М. Кашуби, Г. Спарник, Н. Федорака ; передм. Р. Чопика, А. Любки. Львів : Terra Incognita, 2019. 320 с.
12. Фукуяма Ф. Ідентичність. Потреба в гідності й політика скривдженості / пер. з англ. Т. Сахно. Київ : Наш Формат, 2020. 192 с.

13. Cross R., Snow D. Radicalism within the Context of Social Movements: Processes and Types. *Journal of Strategic Security*. 2012. Vol. 4. Pp. 115–130. DOI: <http://doi.org/10.5038/1944-0472.4.4.5>.
14. Decker S., Pyrooz D. The imprisonment-extremism nexus: Continuity and change in activism and radicalism intentions in a longitudinal study of prisoner reentry. *PLOS ONE*. 2020. Vol. 15, Iss. 11. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0242910>.
15. Fromm E. *The Anatomy of Human Destructiveness*. New York : Holt Paperbacks ; Revised and Revedition, 1992. 576 p.
16. Lenoir R. *Les Exclus. Un Franjais sur dix*. 2nd ed. Paris : Seuil, 1989. 192 p.
17. Mulcahy E., Merrington S., Bell P. The Radicalisation of Prison Inmates: A Review of the Literature on Recruitment, Religion and Prisoner Vulnerability. *Journal of Human Security*. 2013. Vol. 9, Iss. 1. Pp. 4–14. DOI: <http://doi.org/10.12924/johs2013.09010004>.

Надійшла до редакції: 03.02.2023

Прийнята до опублікування: 24.02.2023

REFERENCES

1. Abakumova, Yu. V., Denysov, S. F., Denysova, T. A., Palchenkova, V. M., Riabchynska, O. P., & Stomatov, E. H. (2012). *Groups of negative orientation in places of deprivation of liberty: problems of countermeasures* (T. A. Denysova, Ed.). Prosvita.
2. Bluvshstein, Yu. D. (1979). The concept of the identity of the offender. *Soviet State and Law*, 8, 97-102.
3. Bohatyrov, A. I. (2020). *Crime among convicts in prisons: criminological characteristics and prevention* [Doctoral thesis, State Fiscal Service University of Ukraine].
4. Cross, R., & Snow, D. (2012). Radicalism within the Context of Social Movements: Processes and Types. *Journal of Strategic Security*, 4, 115-130. <http://doi.org/10.5038/1944-0472.4.4.5>.
5. Danshyn, I. M. (2002). *Sustainable forms of crime: criminological essay*. Akta.
6. Decker, S., & Pyrooz, D. (2020). The imprisonment-extremism nexus: Continuity and change in activism and radicalism intentions in a longitudinal study of prisoner reentry. *PLOS ONE*, 15(11). <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0242910>.
7. Fromm, E. (1992). *The Anatomy of Human Destructiveness*. Holt Paperbacks; Revised and Revedition.
8. Fukuiama, F. (2020). *Identity. The need for dignity and the politics of resentment* (T. Sakhno, Transl.). Our Format.
9. Hula, L. F., & Hula, N. L. (2017). Criminological characteristics of crimes committed by convicts in penal institutions. *Scientific Bulletin of the Lviv State University of Internal Affairs*, 3, 31-139.
10. Kostenko, O. M. (2022). "New eyes" for a new time (about social naturalism). Teren.
11. Lahoda, K. O., & Orlov, Yu. V. (2016). *Failure to comply with a court decision: criminological characteristics and prevention* (O. M. Lytvynov, Ed.). In business.
12. Lenoir, R. (1989). *Les Exclus. Un Franjais sur dix*. Seuil.
13. Maslova, N. H. (2020). *Combating criminal radicalism in Ukraine*. Disa plus.
14. Mulcahy, E., Merrington, S., & Bell, P. (2013). The Radicalisation of Prison Inmates: A Review of the Literature on Recruitment, Religion and Prisoner Vulnerability. *Journal of Human Security*, 9(1), 4-14. <http://doi.org/10.12924/johs2013.09010004>.
15. Orlov, Yu. V. (2021). Modes of existence of crime: matrix of criminological-existential analysis. *Bulletin of the Criminological Association of Ukraine*, 1(24), 85-105.
16. Pogam, S. (1999). Exception: social instrumentalization and research results. *Journal of Sociology and Social Anthropology, Spec. Iss.*, 140-156.
17. Skovoroda, H. (2019). *The best* (M. Kabusha, H. Sparynk & N. Fedorak, Transl.). Terra Incognita.

Received the editorial office: 3 February 2023

Accepted for publication: 24 February 2023

ПАВЕЛ ЮРЬЕВИЧ ДАНИЛЬЧЕНКО,

Харьковский национальный университет внутренних дел;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5973-9414>,
e-mail: 21.1dpy@gmail.com

КРИМИНОЛОГИЧЕСКАЯ ТИПОЛОГИЯ ПРЕСТУПНИКОВ-РАДИКАЛОВ СРЕДИ ОСУЖДЕННЫХ К ЛИШЕНИЮ СВОБОДЫ

Статья посвящена исследованию лиц преступников-радикалов среди осужденных к лишению свободы с использованием метода типологии. Предложено семь авторских типологических критериев: по характеру, направленности криминально-радикальных

действий, контекстуальному елементу личностной радикализации, источнику радикальной установки, особенностям предикатного состояния радикала, экзистенциальному содержанию криминально-радикального поведения, доминирующему социально-ролевому признаку. На их основании выделены и охарактеризованы 22 криминологических типа (включая подтипы) криминальных радикалов среди осужденных. Определены возможности использования этой информации в работе служебных лиц секторов карантина, диагностики и распределения исправительных колоний, инспекторов отделов социально-психологической работы, оперативных работников.

Ключевые слова: криминальный радикализм, лишение свободы, учреждения исполнения наказаний, личность радикала, типология.

PAVLO YURIYOVYCH DANYLCHENKO,

Kharkiv National University of Internal Affairs;

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5973-9414>,

e-mail: 21.1dpy@gmail.com

CRIMINOLOGICAL TYPOLOGY OF RADICAL CRIMINALS AMONG SENTENCED TO IMPRISONMENT

The article is devoted to the study of radical criminals among those sentenced to imprisonment. The purpose of the article is to provide a criminological typological characteristic of criminal radicals among those sentenced to imprisonment. The following tasks have been solved to achieve this goal: 1) to define the typological criteria for the division of criminal radicals among those sentenced to imprisonment; 2) to identify the relevant criminological types according to the criteria; 3) to identify and describe the signs of criminological types of criminal radicals among those sentenced to imprisonment.

It has been proposed that 7 typological personal criteria should be used in scientific use and practical criminal prevention activities: by nature, by the direction of criminal and radical actions, by the contextual element of personal radicalisation, by the source of radical attitude, by the peculiarities of the radical's predicate state, by the existential content of criminal and radical behaviour, and by the dominant social and role feature. According to them, 22 criminological types (including subtypes) of criminal radicals among convicts were identified. The author describes the key criminologically significant features of each type. The integrated typological characteristics of radical criminals among convicts give grounds to note that most of them can be correlated with an initiative, aggressive, rational-conformist, collectivist radical of an inclusive type.

Both the initial diagnostic work of the relevant units and officials of the quarantine, diagnostic and distribution sectors of correctional colonies, as well as the further work of social and psychological work inspectors, should be aimed at identifying and recording these features. It has been argued that this information should also be taken into account when organising and carrying out operational work among prisoners in order to block the development of motivations for radical actions in a timely manner and to stop the tendencies of radicalisation among prisoners.

It has been noted that the proposed typology of criminal radicals in penitentiary institutions is not closed, exhaustive, and can be supplemented with other criteria and types depending on the researcher's target setting and a specific applied request in the field of prevention of criminal radical manifestations in penitentiary institutions.

Key words: criminal radicalism, imprisonment, penitentiary institutions, radical personality, typology.

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Данильченко П. Ю. Криминологічна типологія злочинців-радикалів серед засуджених до позбавлення волі. *Право і безпека*. 2023. № 1 (88). С. 146–156. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.13>

Citation (APA): Danylchenko, P. Yu. (2023). Criminological typology of radical criminals among sentenced to imprisonment. *Law and Safety*, 1(88), 146–156. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.13>.

УДК 343.98.067

DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.14>

РУСЛАН ЛЕОНТІЙОВИЧ СТЕПАНЮК,

*доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра криміналістики, судової експертології
та домедичної підготовки;*

 <https://orcid.org/0000-0002-8201-4013>,
e-mail: stepanuk2@ukr.net;

ВЛАДА ОЛЕКСАНДРІВНА ГУСЕВА,

*доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра криміналістики, судової експертології
та домедичної підготовки;*

 <https://orcid.org/0000-0001-8614-1573>;

ВАСИЛЬ ВАСИЛЬОВИЧ КІКІНЧУК,

*кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра криміналістики, судової експертології
та домедичної підготовки;*

 <https://orcid.org/0000-0003-2241-6384>

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ВБИВСТВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ДОМАШНІМ НАСИЛЬСТВОМ

Розроблено теоретичні засади побудови окремої криміналістичної методики розслідування вбивств, учинених у зв'язку з домашнім насильством. Запропоновано наукове обґрунтування диференціації відповідного різновиду вбивств у системі криміналістичної класифікації кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством. Визначено окремі елементи методики розслідування цього виду вбивств та їх специфіку в контексті розроблення криміналістичних рекомендацій. Надано характеристику особливостей практичної реалізації методики розслідування вбивств, пов'язаних із домашнім насильством. Визначено, що вбивство, вчинене у зв'язку з домашнім насильством, є різновидом домашнього (побутового) вбивства, процес розслідування якого характеризується специфічними рисами, що зумовлюють потребу формування відповідної окремої підвидової криміналістичної методики.

Ключові слова: криміналістична методика, розслідування вбивств, розслідування домашніх вбивств, розслідування домашнього насильства, кримінальне провадження, криміналістична характеристика, слідчі ситуації, планування розслідування, тактика проведення слідчих (розшукових) дій.

Оригінальна стаття

ВСТУП. Проблема домашнього насильства та протидії йому знаходиться в центрі уваги науковців і практиків. Це пов'язано з надзвичайно негативними наслідками цього явища та високою соціальною чутливістю відповідних питань. В усьому світі зараз спостерігається зростання інтересу до кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством, характеристик правопорушників і жертв, збільшується кількість наукових досліджень у цій сфері (Kim, Merlo, 2021). Як слушно зазначила О. І. Зінсу (2021, с. 36), «розв'язання проблеми домашнього насильства у світі й у конкретно обраній державі є систе-

мою чинників економічного, політичного, культурного характерів та з-поміж іншого пов'язане з особливостями обраного вектора механізмів державного впливу». У таких механізмах найбільш суттєве значення має система заходів щодо запобігання домашньому насильству. Серед іншого тут вагомою є й ефективність реакції уповноважених державних органів на всі його випадки, в тому числі такі найбільш тяжкі, як убивства.

В Україні в останні роки також посилилась увага до проблеми домашнього насильства. Наприкінці 2017 р. було ухвалено Закон України «Про запобігання та протидію домашньому

насилльству»¹. Тоді ж Кримінальний кодекс України було доповнено ст. 126-1 «Домашнє насилльство», якою передбачено додаткові обмежувальні заходи щодо осіб, що вчинили домашнє насилльство. У червні 2022 р. нашою країною було ратифіковано Конвенцію Ради Європи про запобігання насилльству стосовно жінок і домашньому насилльству та боротьбу із цими явищами². У діяльності державних установ і закладів соціального захисту населення, охорони здоров'я, правоохоронних органів протидія та запобігання домашньому насилльству визначається як один із пріоритетів. Упроваджуються передові практики в цій галузі, зростає інтерес науковців до різних аспектів цієї проблематики.

Однією з найбільш небезпечних форм та/або результатів домашнього насилльства є вбивство. Це діяння спричиняє безповоротні наслідки у вигляді смерті людини, тому найпершим завданням завжди є запобігання його вчиненню. Однак якщо така подія все ж відбувається, важливо швидко та якісно розслідувати її, в тому числі з метою вироблення додаткових заходів профілактики подібних випадків у майбутньому.

Зазначені обставини свідчать про актуальність криміналістичних досліджень проблем виявлення та розслідування вбивств, учинених у зв'язку з домашнім насилльством. Існує нагальна потреба у формуванні відповідної підвидової криміналістичної методики, своєчасному оновленні існуючих методико-криміналістичних рекомендацій, упровадженні новітніх засобів і методів, спрямованих на покращення стану практичної діяльності органів розслідування за цим напрямом.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Метою статті є розроблення теоретичних передумов формування окремої криміналістичної методики розслідування вбивств, учинених у зв'язку з домашнім насилльством. Завданнями дослідження є: наукове обґрунтування дифе-

ренціації відповідного різновиду вбивств у системі криміналістичної класифікації кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насилльством; визначення окремих елементів методики розслідування досліджуваних убивств та їх специфіки в контексті побудови криміналістичних рекомендацій; характеристика особливостей практичної реалізації методики розслідування вбивств, учинених у зв'язку з домашнім насилльством.

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ. Реалізація наукового завдання щодо формування методики розслідування вбивств, учинених у зв'язку з домашнім насилльством, насамперед залежить від правильного визначення сутності відповідного різновиду вбивств та з'ясування стану і перспектив побудови методико-криміналістичних рекомендацій із розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насилльством.

Науковцями було наголошено на перспективі побудови видової методики розслідування домашнього насилльства (Пчеліна, 2020) та сформовано відповідну окрему криміналістичну методику (Іщенко, 2021). Також розроблено криміналістичну класифікацію кримінальних правопорушень, що пов'язані з домашнім насилльством (Комаринська, 2022). Досліджено основні елементи методики розслідування вбивств, учинених у зв'язку з домашнім насилльством, зокрема їх криміналістичну класифікацію, криміналістичну характеристику, специфіку тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій та окремі проблеми доказування (Шаповал, 2020; Шаповал, 2021; Husieva et al., 2021; Гонтаренко, 2022). Проте запропоновані науковцями положення не охоплюють усього спектра проблем розслідування тяжких злочинів проти життя і здоров'я особи, пов'язаних із домашнім насилльством, а також потребують додаткового аналізу, узагальнення і вдосконалення.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Під час дослідження було здійснено пошук, узагальнення та критичний аналіз наукових публікацій стосовно визначення змісту понять домашнього насилльства, кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насилльством, домашніх убивств і вбивств, учинених у зв'язку з домашнім насилльством, та складових елементів криміналістичної методики відповідного різновиду вбивств. Для визначення теоретичних передумов формування та рекомендацій щодо змісту методики розслідування вбивств, учинених у зв'язку з домашнім насилльством, було застосовано системно-структурний підхід, зокрема проведено системний

¹ Про запобігання та протидію домашньому насилльству : Закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19> (дата звернення: 04.02.2023).

² Конвенція Ради Європи про запобігання насилльству стосовно жінок і домашньому насилльству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція) : від 11.05.2011 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11 (дата звернення: 04.02.2023).

аналіз елементів механізму вчинення домашніх вбивств і домашнього насильства, діяльності органів правопорядку щодо запобігання, виявлення та розслідування цього різновиду вбивств, а також наукових рекомендацій, що стосуються методико-криміналістичного забезпечення досудового розслідування у кримінальних провадженнях про вбивства. Було досліджено законодавство України щодо запобігання та протидії домашньому насильству, вибірково проаналізовано вироки судів різних регіонів України у кримінальних справах про вбивства, пов'язані з домашнім насильством, розміщені в інформаційній системі «Єдиний державний реєстр судових рішень» за період 2020–2022 років.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. У вітчизняній криміналістичній науці та слідчій практиці давно прийнято виокремлювати категорію сімейно-побутових убивств. Вона вміщує всі факти заподіяння смерті людині на ґрунті сімейних конфліктів та інших життєвих ситуацій. Однак до цього часу в межах цієї групи дослідники майже не звертали належної уваги на вбивства, пов'язані з домашнім насильством, які, як видається, мають достатню специфіку для окремої диференціації.

В англійській термінології також широко вживається поняття «*domestic homicide*» (DH), варіантами перекладу якого є такі терміни, як «домашнє вбивство», «убивство в сім'ї» або «побутове вбивство». При цьому варто уточнити, що до цієї групи вбивств повністю або частково входять декілька інших різновидів, які нерідко досліджуються окремо. Так, терміном «вбивство інтимного партнера» (англ. «*uxoricide*» або «*intimate partner homicides*») називають умисне вбивство людини її або його нинішнім чи колишнім подружжям, бойфрендом, дівчиною або партнером (Kim, 2020). Дітовбивство (англ. *filicide*) включає в себе вбивство малолітніх дітей і вбивство новонародженої дитини (англ. *neonaticide*). У свою чергу, терміном «сімейне вбивство» (англ. «*familicide*») позначають вбивство більше ніж одного члена однієї сім'ї (Malmquist, 1980), вбивство дружини/чоловіка та одного або більше дітей (Wilson, Daly, Daniele, 1995). Відповідно до категорії сімейних убивств частково входить дітовбивство та вбивство інтимного партнера (Liem, Koenraadt, 2008). Також розрізняють вбивство батька, матері, брата, сестри. Таким чином, загалом категорія «домашнє вбивство» означає вбивство особи (інтимного партнера, дитини, батька, матері, брата, сестри, іншого родича), з якою винний

перебуває або раніше перебував у сімейних або близьких стосунках.

При формуванні окремих криміналістичних методик категорія домашніх вбивств, на наш погляд, враховується недостатньо. Це пов'язано з тим, що як підставу диференціації тієї чи іншої методики науковці застосовують насамперед кримінально-правову класифікацію вбивств, яка не містить окремого різновиду домашнього вбивства. Водночас у досить розгалуженій криміналістичній класифікації вбивств поки що також не вироблено відповідного критерія. Тому науковці хоча і враховують дуже поширений сімейно-побутовий мотив учинення вбивства, але не зосереджують увагу на специфіці виявлення фактів домашнього насильства та запобігання йому. Це призводить до очевидного недоліку в науковому забезпеченні розслідування вбивств, коли сформульовані науково-практичні рекомендації не мають достатнього спрямування на повне та всебічне дослідження події, що розслідується.

Домашнє вбивство та вбивство, вчинене у зв'язку з домашнім насильством, не є тотожними категоріями і співвідносяться як ціле і частка. Головною ознакою механізму другого різновиду вбивств, що відрізняє його від інших видів, є предикатне домашнє насильство.

Вбивство завжди є формою насильства над людиною саме собою. Але домашнє насильство як окреме кримінально каране діяння в Україні визначається ознакою систематичності. Тому з точки зору кримінального права домашнє вбивство як форма домашнього насильства, як і чимало інших «домашніх» насильницьких злочинів, і домашнє насильство як окремих делікт є різними кримінальними правопорушеннями. Тому при визначенні додаткових засобів захисту потерпілих, крім поняття домашнього насильства, законодавець також користується поняттям злочину, пов'язаного з домашнім насильством. Цей аспект має не тільки кримінально-правове, а і криміналістичне значення. Науковцями слушно відмічається, що значна частина сімейних убивств не пов'язана з попереднім насильством і вчиняється з різних мотивів, у тому числі навіть альтруїстичних (Liem, Reichelmann, 2014). Тобто домашні вбивства можуть і не супроводжуватися попереднім систематичним домашнім насильством.

З точки зору розслідування домашніх убивств є вагома різниця між з'ясуванням обставин тих діянь, які не були зумовлені проявами домашнього насильства, й іншими, де саме таке насильство відіграло вирішальну

роль у самому факті виникнення злочинної події. Друга категорія вбивств вимагає постановки специфічних тактичних завдань і вжиття додаткових заходів як щодо забезпечення повноти розслідування, так і щодо вирішення питань ретроспективного і профілактичного характеру. Як свідчить аналіз слідчої та судової практики, слідчі і прокурори не завжди докладають достатньо зусиль для з'ясування обставин предикатного домашнього насилля. У свою чергу, відсутність у чинному КПК України обов'язку слідчого вживати заходів щодо усунення причин та умов, які сприяли вчиненню кримінального правопорушення, не надає також мотивації щодо криміналістичної профілактики таких правопорушень. Закономірно, що за такої ситуації під час розслідування домашніх убивств слідчі нерідко обмежуються встановленням мотиву кримінального правопорушення, не прикладаючи значних зусиль вивченню всіх аспектів попередньої поведінки вбивці, а у випадках вбивства – самого кривдника, жертви вбивства. Не приділяється належної уваги вищевказаному аспекту й у науково-методичних рекомендаціях з розслідування. Це є суттєвою прогалиною, адже, наприклад, дослідниками встановлено, що вбивства інтимних партнерів у світі складають приблизно сьому частину всіх убивств і часто є результатом неефективної реакції соціальних служб, служб охорони здоров'я та органів кримінального правосуддя на насильство з боку інтимного партнера (Stöckl et al., 2013). Таке зауваження важливе не тільки з точки зору оцінки ефективності заходів запобігання домашньому насильству. Для криміналістичної методики вагомим є сам факт, що вчиненню домашніх убивств часто передують систематичне насильство відносно подружжя, дітей, батьків та інших близьких осіб кривдника.

Домашнє насильство розглядається як передумова вчинення вбивств (Straus, 1986). Незалежно від того, кого вбито – кривдника чи жертву, факт попереднього домашнього насильства є основним фактором, що впливає на ризик убивства (Campbell et al., 2007). За даними американських дослідників, переважна більшість жертв таких убивств піддавалися насильству з боку свого партнера протягом минулого року. Чим частішими були попередні акти насильства, тим більшим є ризик наступного смертельного випадку як щодо жертви насилля, так і щодо самого насильника (Block, 2003, р. 5). Тому все більше поліцейських відомств упроваджують програми оцінки небезпеки летальності (LAP), які вимагають від поліцейських, котрі реагують на інцидент

з домашнім насильством, оцінювати разом із жертвами можливий ризик їхньої смерті від рук кривдника (Klein, 2012). Такі програми впроваджуються і в Україні, що певним чином відобразиться і на змісті методико-криміналістичних рекомендацій з розслідування вбивств, учинених у зв'язку з домашнім насильством. Однак стосовно криміналістичної методики розслідування вбивств, учинених у зв'язку з домашнім насильством, варто відмітити ознаку предикатності останнього, що є визначальною при внутрішній диференціації побутових убивств, частина яких, хоч і є формою домашнього насильства, але не виступають наслідком систематичного насильства в сім'ї, яке відбувалося до самої події кримінального правопорушення.

Вищевказані особливості досліджуваної категорії вбивств важливі не тільки для формування запобіжних заходів, а і мають суттєве тактичне значення для організації та проведення досудового розслідування за фактом вже вчиненого у зв'язку з домашнім насильством убивства. Для криміналістичної методики розслідування цей аспект також є вагомим, адже вказує на важливий напрям пошуку доказової інформації у кримінальному провадженні, що стосується насамперед відомостей про мотиви та мету вчинення кримінального правопорушення, а також обставини, які сприяли його вчиненню. Ознаки предикатного систематичного насильства можуть бути важливими для правильної кваліфікації вчиненого вбивства, оцінки слідової картини події, пошуку додаткових джерел доказової інформації, як матеріальних, так і ідеальних, тощо.

Наприклад, за результатами одного з досліджень науковцями було встановлено, що майже половина жінок, які були жертвами вбивств внаслідок домашнього насильства, протягом двох років до події зверталися за медичною допомогою, і понад половина медичних карт постраждалих містили можливі докази побоїв (Wadman, Muelleman, 1999). У процесі досудового розслідування вбивства це означає доцільність постановки типового тактичного завдання щодо одержання інформації про попередній стан здоров'я жертви домашнього насильства із суб'єктивних (шляхом допиту медичних працівників тощо) та об'єктивних (шляхом вилучення та вивчення медичної документації) джерел.

Ще однією ваговою особливістю методики розслідування вбивств, пов'язаних із домашнім насильством, є вплив криміналістичної класифікації домашнього насильства на диференціацію різновидів відповідних убивств, типізацію

слідчих ситуацій і визначення тактичних завдань розслідування.

Вітчизняними науковцями зроблено спроби побудувати криміналістичну класифікацію як домашнього насильства, так і вбивств, з ним пов'язаних.

Перша класифікація спрямована насамперед на впорядкування відповідних кримінальних правопорушень, що, у свою чергу, дає змогу розробити відповідні окремі криміналістичні методики розслідування різних видів кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством, у тому числі вбивств. Так, О. В. Пчеліна (2020, с. 331) запропонувала декілька класифікаційних критеріїв і відповідних різновидів домашнього насильства: залежно від кримінально-правової кваліфікації – домашнє насильство й інші кримінальні правопорушення, пов'язані з домашнім насильством; залежно від форми і способу вчинення домашнього насильства – фізичне, сексуальне, психологічне, економічне насильство; за особистісними характеристиками потерпілих – домашнє насильство щодо жінок, чоловіків, дітей, осіб похилого віку, подружжя, іншого родича, осіб, які спільно проживають однією сім'єю, але не перебувають у родинних відносинах чи шлюбі, тощо. Ця класифікація сприяє подальшому впорядкуванню окремих методик розслідування насамперед залежно від особи жертви домашнього насильства.

Ю. Б. Комаринська (2022, с. 172–174) запропонувала криміналістичну класифікацію кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством, застосувавши такі класифікаційні критерії як, форма кримінального правопорушення, співучасть у злочинній діяльності, особа злочинця та потерпілого, особливості взаємозв'язку між ними, мотив насильства, спосіб учинення та приховування кримінального правопорушення, місце його вчинення. Також вона слушно наголосила на актуальності розроблення нових методик розслідування злочинів, у тому числі вбивств, які вчиняються внаслідок здійснення домашнього насильства (Комаринська, 2021, с. 182).

Щодо криміналістичної класифікації домашніх убивств варто наголосити, що більшу їх частину доцільно віднести до групи злочинів, пов'язаних із домашнім насильством. Водночас безпосередньо критерії криміналістичної класифікації кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством, визначають напрями систематизації відповідної підгрупи вбивств та основних категорій відповідної методики розслідування – елементів кримі-

налістичної характеристики, типових слідчих ситуацій і тактичних завдань розслідування.

К. А. Шаповал (2020, с. 114–115) запропонувала криміналістичну класифікацію вбивств, учинених у зв'язку із застосуванням домашнього насильства, поділивши їх на дві основні групи: вбивство, учинене особою, яка здійснює домашнє насильство, і вбивство самого кривдника особою, потерпілою від домашнього насильства. Іншими критеріями класифікації дослідницею обрані способи, знаряддя, засоби вбивства, ступінь його підготовленості та місце вчинення. Як видається, перша класифікаційна підстава, яка є традиційною для проблематики кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством, є основною для визначення рівнів побудови методики розслідування вбивств, учинених у зв'язку з домашнім насильством. Загальна така методика може бути деталізована на різновиди щодо вбивств, учинених кривдниками (аб'юзерами), та вбивств самих кривдників. У свою чергу, в межах загальної методики розслідування варто визначити принаймні відповідні типові слідчі ситуації, врахування яких необхідне для правильної побудови версій та обрання алгоритмів дій слідчого.

Такі елементи механізму злочинної діяльності досліджуваного різновиду, як форма і спосіб домашнього насильства, теж впливають на специфіку побудови та реалізації окремої методики розслідування, адже визначають сліди події у більш значному періоді її розвитку, а не тільки безпосередньо в момент убивства. Предикатне домашнє насильство залишає чимало матеріальних та ідеальних слідів, які під час розслідування злочину важливо виявити, диференціювати від слідів безпосередньо події кримінального правопорушення та в подальшому використати одержану інформацію для постановки і вирішення тактичних завдань розслідування. Тобто наявність предикатного домашнього насильства завжди надає процесу розслідування елемент комплексності, адже незалежно від того, чи виявлялося домашнє насильство правоохоронним органом раніше, слідчому необхідно розслідувати не тільки безпосередньо факт убивства, а й обставини вчинення домашнього насильства.

Крім вищевказаних аспектів формування методики розслідування вбивств, пов'язаних із домашнім насильством, вважаємо за доцільне звернути увагу на ще один, на нашу думку, специфічний аспект її побудови та практичної реалізації – врахування особливостей поведінки та психології кривдника, жертви й у

деяких випадках очевидців домашнього насильства для обрання засобів доказування (слідчих дій) і тактики їх проведення. Цей аспект має враховуватися на всіх етапах розслідування і фактично в тактиці більшості слідчих (розшукових) дій, які проводяться під час досудового розслідування вбивств, учинених у зв'язку з домашнім насильством. Наприклад, уже на початку досудового розслідування принципове значення має диференціація слідчих ситуацій не тільки за традиційним критерієм повноти інформації про подію кримінального правопорушення та особу злочинця, а і залежно від наявності чи відсутності ознак предикатного домашнього насильства, а також від ролі вірогідного правопорушника в системі домашнього насильства, тобто чи вбивцею став сам кривдник, чи його жертва та/або інший член родини, який захищав постраждалого від домашнього насильства. Відповідно варто виділяти такі типові слідчі ситуації: 1) на момент початку досудового розслідування вбивства виявлено ознаки предикатного домашнього насильства; 2) вірогідний убивця вчиняв предикатне домашнє насильство; 3) вірогідний убивця був жертвою (вступився за жертву) предикатного домашнього насильства. Крім того, в межах першої слідчої ситуації доцільно виокремлювати підситуацію, коли щодо кривдника раніше застосовувалися профілактичні/запобіжні заходи відповідно до законодавства України щодо запобігання та протидії домашньому насильству.

При подальшій типізації слідчих ситуацій також необхідно враховувати специфіку осіб, які задіяні в механізмах домашнього насильства, оскільки є певна різниця в обранні алгоритмів і засобів дій суб'єктів розслідування, наприклад щодо дітей, осіб похилого віку, вагітних тощо. Тому відповідні типові слідчі ситуації слід визначати окремо та розробляти конкретизовані рекомендації щодо дій слідчого в типових слідчих ситуаціях, коли жертвою вбивства стала дитина, вагітна жінка, особа похилого віку, особа з обмеженими можливостями або коли така особа стала очевидцем вчиненого вбивства, його виконавцем чи співучасником.

Стосовно наступного етапу розслідування вбивств, учинених у зв'язку з домашнім насильством, крім традиційного поділу типових слідчих ситуацій на ті, коли підозрюваний визнає вину та співпрацює зі слідчим і, навпаки, вину заперечує, варто обрати декілька додаткових критеріїв, які дозволяють конкретизувати методико-криміналістичні рекомендації з висування версій та обрання алгоритмів дій слідчого і тактичних операцій.

Істотні організаційні й тактичні особливості притаманні деяким слідчим (розшуковим) діям, які проводяться під час розслідування вбивств, учинених у зв'язку з домашнім насильством. Не претендуючи на повноту рекомендацій, лише окреслимо ті аспекти, які видаються найбільш нагальними, зокрема таким процесуальним діям, як огляд місця події, допит, залучення експертів тощо.

Щодо огляду місця події відмітимо, що об'єктом цієї слідчої (розшукової) дії майже в усіх випадках є житло чи інше володіння особи, тому слід враховувати відповідні вимоги кримінального процесуального законодавства. Безпосередньо щодо тактики огляду місця події до загальних для огляду місця вбивства правил, прийомів і засобів варто додати вагомість виявлення та фіксації не тільки слідів убивства, а і слідів предикатного домашнього насильства. Необхідно якнайшвидше видалити з місця події всіх членів сім'ї, не допускати огляду в їхній присутності, особливо ретельно ставитися до огляду трупа, виражено підходити до вилучення слідів біологічного походження, особливо ймовірних контактних слідів, зважаючи на те, що всі учасники події найчастіше проживають разом, пов'язані спільним побутом, тому доказова цінність контактних слідів потенційно не є високою.

Тактика допиту підозрюваних і свідків убивств, учинених у зв'язку з домашнім насильством, відрізняється насамперед завдяки психологічним особливостям опитуваних осіб, що залежать від їх особистісних властивостей і якостей (вбивця чи очевидець, насильник або жертва, доросла людина чи дитина, зловживає алкоголем або наркотиками, має розлади психіки тощо). Тут варто враховувати рекомендації щодо психологічної підтримки жертв домашнього насильства, залучати до допиту таких осіб-спеціалістів та використовувати технічні засоби і тактичні прийоми, прийнятні у відповідній тактичній ситуації. Специфічним є і предмет допиту, що полягає у з'ясуванні переліку обставин стосовно домашнього насильства.

Залучення експертів (призначення експертів) зараз є основною формою використання спеціальних знань у кримінальному провадженні. Під час розслідування вбивств, учинених у зв'язку з домашнім насильством, слідчі призначають декілька судових експертиз, серед яких найбільш поширеними є судово-медичні, судово-психіатричні експертизи та криміналістичні експертизи за виявленими матеріальними об'єктами (дактилоскопічні, трасологічні, експертизи зброї тощо). Предмет

і завдання цих експертиз обираються залежно від обставин справи і в цілому відповідають специфіці розслідування інших видів убивств. Разом з тим є і певні особливості, притаманні кримінальним провадженням про вбивства досліджуваної групи.

Найбільш специфічні завдання судово-медичної експертизи трупа в цій категорії кримінальних проваджень пов'язані зі встановленням механізму заподіяння тілесних ушкоджень і давності їх виникнення, що допомагає вирішити не тільки традиційні для розслідування вбивств питання, а і диференціювати тілесні ушкодження, які утворилися під час учинення вбивства, та сліди предикатного домашнього насильства. Це ж стосується й експертизи живих осіб, які страждали від домашнього насильства та/або брали участь у бійці в ході події, що розслідується.

Питання виявлення та діагностики психічних травм і психіатричних розладів як жертв домашнього насильства, так і самих насильників досить ретельно опрацьовані у спеціальній літературі. В тому числі науковці звертали увагу на специфіку призначення судово-психіатричної експертизи при розслідуванні домашнього насильства (Мотлях, Іщенко, 2020). Щодо методики розслідування вбивств, що з таким насильством пов'язані, судово-психіатрична експертиза призначається насамперед для оцінки ступеня осудності особи, яка вчинила вбивство. Але в багатьох випадках є потреба також дослідження експертом-психіатром, у тому числі із залученням психологів і наркологів, й інших вагомих для кримінального провадження обставин, що стосуються психіки осіб, які постраждали від домашнього насильства.

Окремо доцільно розглянути судову молекулярно-генетичну експертизу, яку призначають для ідентифікації особи за ДНК. Загалом при розслідуванні вбивств призначення таких експертиз та оцінка їх результатів супроводжуються значними проблемами (Степанюк, 2019; Степанюк, Іонова, 2020). Не вдаючись до зайвих подробиць, зазначимо, що при розслідуванні домашніх убивств така експертиза може бути ефективним засобом доказування в основному тільки тоді, коли дослідженню підлягає відносно значна кількість біологічного матеріалу (наприклад, сперма підозрюваного, який вчиняв сексуальне домашнє насильство, рештки спотвореного трупа для ідентифікації особи загиблого, плями крові тощо). Досліджувати контактні сліди (сліди дотику) за цим різновидом убивств майже в усіх випадках неефективно, тому що

їх належність на речах, якими користуються особи в спільному побуті, не є інформативною стосовно доказування обставин, які мають значення для кримінального провадження.

Насамкінець варто відмітити, що специфіка методики розслідування вбивств, учинених у зв'язку з домашнім насильством, не вичерпується розглянутими аспектами. Наприклад, суттєве значення мають різні форми використання спеціальних знань у галузі психології. Деякими тактичними особливостями характеризуються окремі процесуальні дії (вилучення медичних документів, їх огляд, слідчий експеримент, обшук тощо). Окремого дослідження також потребують питання криміналістичної профілактики досліджуваного різновиду вбивств.

ВИСНОВКИ. Вбивство, вчинене у зв'язку з домашнім насильством, є різновидом домашнього (побутового) вбивства, процес розслідування якого характеризується специфічними рисами, що зумовлюють потребу формування відповідної окремої підвидової криміналістичної методики, яка, у свою чергу, може бути підставою для побудови декількох методик нижчого рівня (мікрометодик). Основною відмінною ознакою цієї групи вбивств є предикатне домашнє насильство, тобто насильство, яке систематично відбувається в сім'ї до безпосередньо події вбивства.

Вагомою підставою для диференціації методики розслідування вбивств, учинених у зв'язку з домашнім насильством, є криміналістична класифікація домашнього насильства як окремого явища та кримінальних правопорушень, з ним пов'язаних. Ці класифікації також дозволяють деталізувати окремі елементи методики (методик) розслідування досліджуваної категорії вбивств, зокрема типові слідчі ситуації, версії, тактичні завдання розслідування, алгоритми дій слідчого й тактичні операції.

Специфічним аспектом формування та практичної реалізації методики розслідування вбивств, учинених у зв'язку з домашнім насильством, є врахування особливостей поведінки та психології кривдника, жертви й у деяких випадках очевидців домашнього насильства для обрання засобів доказування (слідчих (розшукових) дій) і тактики їх проведення. Це значно впливає на конкретизацію типових слідчих ситуацій початкового та наступного етапів розслідування досліджуваної групи вбивств, а також визначає особливості тактики проведення окремих процесуальних дій, зокрема огляду місця події, допиту, залучення експертів тощо. Наприклад, під час огляду місця події звертається увага на виявлення не тільки

слідів вбивства, а і слідів предикатного домашнього насильства. Тактика допиту підозрюваних і свідків відрізняється через психологічні особливості опитуваних осіб, що залежать від їх особистісних властивостей і якостей (вбивця чи очевидець, насильник або жертва,

доросла людина чи дитина, зловживає алкоголем або наркотиками, має розлади психіки тощо). Відповідним чином характеризується також і завдання судових експертиз, що призначають під час досудового розслідування досліджуваної групи вбивств.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Гонтаренко В. П. Міжнародні правові стандарти та зарубіжний досвід протидії кримінальним правопорушенням, пов'язаним з домашнім насильством. *International Science Journal of Jurisprudence & Philosophy*. 2022. Vol. 1, No. 3. Pp. 7–21. DOI: <https://doi.org/10.46299/j.isjpp.20220103.01>.
2. Зінсу О. І. Міжнародно-правові стандарти та зарубіжний досвід у сфері запобігання, протидії домашньому насильству. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2021. № 1 (118). С. 31–40. DOI: <https://doi.org/10.33270/01211181.31>.
3. Іщенко Т. В. Розслідування домашнього насильства : дис. ... д-ра філософії : 081. Київ, 2021. 324 с.
4. Комаринська Ю. Б. Криміналістична класифікація кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2022. Вип. 4. С. 170–175. DOI: <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.4.25>.
5. Комаринська Ю. Б. Проблемні аспекти досудового розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством // Інновації в криміналістиці та судовій експертизі : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (м. Київ, 25 листоп. 2021 р.) / редкол.: В. В. Черней, С. С. Чернявський, А. А. Саковський та ін. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. С. 180–182.
6. Мотлях О. І., Іщенко Т. В. Специфіка призначення судово-психіатричних експертиз у розслідуванні домашнього насильства. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 2. С. 212–215.
7. Пчеліна О. В. Перспективність побудови методики розслідування домашнього насильства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. Вип. 4. С. 329–332. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-4/79>.
8. Степанюк Р. Л. Особливості призначення судової молекулярно-генетичної експертизи під час розслідування вбивств. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2019. № 3. С. 174–180.
9. Степанюк Р. Л., Іонова В. В. Призначення судової молекулярно-генетичної експертизи на стадії досудового розслідування: проблеми та шляхи їх вирішення. *Вісник Луганського державного університету імені Е. О. Дідоренка*. 2020. Вип. 3 (91). С. 307–319. DOI: <https://doi.org/10.33766/2524-0323.91.307-319>.
10. Шаповал К. А. Деякі особливості тактики проведення слідчих (розшукових) дій під час розслідування вбивств, учинених у зв'язку із застосуванням домашнього насильства. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2021. Вип. 2 (93) С. 324–330. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2021.2.29>.
11. Шаповал К. А. Криміналістична класифікація вбивств із застосуванням домашнього насильства. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2020. № 1 (89). С. 110–120. DOI: <https://doi.org/10.33766/2524-0323.89.110-120>.
12. Block C. R. How can practitioners help an abused woman lower her risk of death? *National Institute of Justice Journal*. 2003. Vol. 250. Pp. 4–7.
13. Campbell J. C., Glass N., Sharps P. W., Laughon K., Bloom T. Intimate Partner Homicide: Review and Implications of Research and Policy. *Trauma, Violence & Abuse*. 2007. Vol. 8 (3). Pp. 246–269. DOI: <https://doi.org/10.1177/1524838007303505>.
14. Husieva V., Lukash S., Krykun V., Morhunov O., Shapoval K. Conditions conducive to the domestic violence against the elderly based on the judicial and investigative practice of Ukraine. *Amazonia Investiga*. 2021. Vol. 10 (46). Pp. 118–127. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2021.46.10.11>.
15. Kim B. Partner-killing of men by female intimate partners // *The SAGE handbook of domestic violence* / ed. by T. K. Shackelford. Newbury Park : SAGE Publications Ltd, 2020. Pp. 287–306. DOI: <https://doi.org/10.4135/9781529742343>.
16. Kim B., Merlo A. V. Domestic Homicide: A Synthesis of Systematic Review Evidence. *Trauma, Violence & Abuse*. 2021. Vol. 24, Iss. 2. DOI: <https://doi.org/10.1177/15248380211043812>.
17. Klein A. R. Lethality Assessments and the Law Enforcement Response to Domestic Violence. *Journal of Police Crisis Negotiations*. 2012. Vol. 12 (2). Pp. 87–102. DOI: <https://doi.org/10.1080/15332586.2012.720175>.
18. Liem M., Koenraadt F. Familicide: A comparison with spousal and child homicide by mentally disordered perpetrators. *Criminal Behaviour and Mental Health*. 2008. Vol. 18. Pp. 306–318.

19. Liem M., Reichelmann A. Patterns of multiple family homicide. *Homicide Studies*. 2014. Vol. 18 (1). Pp. 44–58.
20. Malmquist C. P. Psychiatric aspects of familicide. *Journal of the American Academy of Psychiatry and the Law Online*. 1980. Vol. 8 (3). Pp. 298–304.
21. Stöckl H., Devries K., Rotstein A., Abrahams N., Campbell J., Watts C., Moreno C. G. The global prevalence of intimate partner homicide: a systematic review. *The Lancet*. 2013. Vol. 382 (9895). Pp. 859–865.
22. Straus M. A. Domestic violence and homicide antecedents. *Bulletin of the New York Academy of Medicine*. 1986. Vol. 62 (5). Pp. 446–465.
23. Wadman M. C., Muelleman R. L. Domestic violence homicides: ED use before victimization. *The American Journal of Emergency Medicine*. 1999. Vol. 17, Iss. 7. Pp. 689–691. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0735-6757\(99\)90161-4](https://doi.org/10.1016/S0735-6757(99)90161-4).
24. Wilson M., Daly M., Daniele A. Familicide: The killing of spouse and children. *Aggressive Behavior*. 1995. Vol. 21. Pp. 275–291.

Надійшла до редакції: 07.02.2023

Прийнята до опублікування: 13.03.2023

REFERENCES

1. Block, C. R. (2003). How can practitioners help an abused woman lower her risk of death? *National Institute of Justice Journal*, 250, 4-7.
2. Campbell, J. C., Glass, N., Sharps, P. W., Laughon, K., & Bloom, T. (2007). Intimate Partner Homicide: Review and Implications of Research and Policy. *Trauma, Violence & Abuse*, 8(3), 246-269. <https://doi.org/10.1177/1524838007303505>.
3. Hontarenko, V. P. (2022). International legal standards and foreign experience of combating criminal offenses related to domestic violence. *International Science Journal of Jurisprudence & Philosophy*, 1(3), 7-21. <https://doi.org/10.46299/j.isjpp.20220103.01>.
4. Husieva, V., Lukash, S., Krykun, V., Morhunov, O., & Shapoval, K. (2021). Conditions conducive to the domestic violence against the elderly based on the judicial and investigative practice of Ukraine. *Amazonia Investiga*, 10(46), 118-127. <https://doi.org/10.34069/AI/2021.46.10.11>
5. Ishchenko, T. V. (2021). *Investigation of domestic violence* [Candidate dissertation, National Academy of Internal Affairs].
6. Kim, B. (2020). Partner-killing of men by female intimate partners. In T. K. Shackelford (Ed.), *The SAGE handbook of domestic violence* (pp. 287-306). SAGE Publications Ltd. <https://doi.org/10.4135/9781529742343>.
7. Kim, B., & Merlo, A. V. (2021). Domestic Homicide: A Synthesis of Systematic Review Evidence. *Trauma, Violence & Abuse*, 24(1). <https://doi.org/10.1177/15248380211043812>.
8. Klein, A. R. (2012). Lethality Assessments and the Law Enforcement Response to Domestic Violence. *Journal of Police Crisis Negotiations*, 12(2), 87-102. <https://doi.org/10.1080/15332586.2012.720175>.
9. Komarynska, Yu. B. (2021, November 25). *Problematic aspects of pre-trial investigation of criminal offenses related to domestic violence* [Conference presentation abstract]. Interdepartmental Scientific and Practical Conference “Innovations in criminology and forensics”, Kyiv, Ukraine.
10. Komarynska, Yu. B. (2022). Criminal classification of criminal offenses related to domestic violence. *Dnipro Scientific Journal of Public Administration, Psychology, Law*, 4, 170-175. <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.4.25>.
11. Liem, M., & Koenraadt, F. (2008). Familicide: A comparison with spousal and child homicide by mentally disordered perpetrators. *Criminal Behaviour and Mental Health*, 18, 306-318.
12. Liem, M., & Reichelmann, A. (2014). Patterns of multiple family homicide. *Homicide Studies*, 18(1), 44-58.
13. Malmquist, C. P. (1980). Psychiatric aspects of familicide. *Journal of the American Academy of Psychiatry and the Law Online*, 8(3), 298-304.
14. Motliakh, O. I., & Ishchenko, T. V. (2020) Specifics of appointment of forensic psychiatric examinations in the investigation of domestic violence. *Comparative and Analytical Law*, 2, 212-215.
15. Pchelina, O. V. (2020). Prospectiveness of construction of methodology of investigation of domestic violence. *Juridical Scientific and Electronic Journal*, 4, 329-332. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-4/79>.
16. Shapoval, K. A. (2020). Criminalistic classification of murder violence. *Bulletin of Luhansk State University of Internal Affairs named after E. O. Didorenko*, 1(89), 110-120. <https://doi.org/10.33766/2524-0323.89.110-120>.
17. Shapoval, K. A. (2021). Some Peculiarities of the Tactics of Investigative (Search) Actions while Investigating Murders Committed in Relation to Domestic Violence. *Bulletin of Kharkiv National University of Internal Affairs*, 2(93), 324-330. <https://doi.org/10.32631/v.2021.2.29>.

18. Stepaniuk, R. L. (2019). Specificities of the assignment of forensic molecular-genetic examination while investigating murders. *Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*, 3, 174-180.
19. Stepaniuk, R. L., & Ionova, V. V. (2020) The assignment of forensic molecular-genetic examination during pre-trial investigation: problems and ways to solve them. *Bulletin of Luhansk State University of Internal Affairs named after E. O. Didorenko*, 3(91), 307-319. <https://doi.org/10.33766/2524-0323.91.307-319>.
20. Stöckl, H., Devries, K., Rotstein, A., Abrahams, N., Campbell, J., Watts, C., & Moreno, C. G. (2013). The global prevalence of intimate partner homicide: a systematic review. *The Lancet*, 382(9895), 859-865.
21. Straus, M. A. (1986). Domestic violence and homicide antecedents. *Bulletin of the New York Academy of Medicine*, 62(5), 446-465.
22. Wadman, M. C., & Muelleman, R. L. (1999) Domestic violence homicides: ED use before victimization. *The American Journal of Emergency Medicine*, 17(7), 689-691. [https://doi.org/10.1016/S0735-6757\(99\)90161-4](https://doi.org/10.1016/S0735-6757(99)90161-4).
23. Wilson, M., Daly, M., & Daniele, A. (1995). Familicide: The killing of spouse and children. *Aggressive Behavior*, 21, 275-291.
24. Zinsu, O. I. (2021). International Legal Standards and Foreign Experience in the Field of Prevention, Combating Domestic Violence. *Scientific Journal of the National Academy of Internal Affairs*, 26(1), 31-40. <https://doi.org/10.33270/01211181.31>.

Received the editorial office: 7 February 2023

Accepted for publication: 13 March 2023

РУСЛАН ЛЕОНТЬЕВИЧ СТЕПАНИЮК,

доктор юридических наук, профессор,
Харьковский национальный университет внутренних дел,
кафедра криминалистики, судебной экспертологии
и домедицинской подготовки;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8201-4013>,
e-mail: stepanuk2@ukr.net;

ВЛАДА АЛЕКСАНДРОВНА ГУСЕВА,

доктор юридических наук, профессор,
Харьковский национальный университет внутренних дел,
кафедра криминалистики, судебной экспертологии
и домедицинской подготовки;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8614-1573>;

ВАСИЛИЙ ВАСИЛЬЕВИЧ КИКИНЧУК,

кандидат юридических наук, доцент,
Харьковский национальный университет внутренних дел,
кафедра криминалистики, судебной экспертологии
и домедицинской подготовки;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2241-6384>

ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ И РЕАЛИЗАЦИИ МЕТОДИКИ РАССЛЕДОВАНИЯ УБИЙСТВ, СВЯЗАННЫХ С ДОМАШНИМ НАСИЛИЕМ

Разработаны теоретические основы построения отдельной криминалистической методики расследования убийств, совершенных в связи с домашним насилием. Предложено научное обоснование дифференциации соответствующей разновидности убийств в системе криминалистической классификации уголовных правонарушений, связанных с домашним насилием. Определены отдельные элементы методики расследования этого вида убийств и их специфика в контексте разработки криминалистических рекомендаций. Дана характеристика особенностей практической реализации методики расследования убийств, связанных с домашним насилием. Определено, что убийство, совершенное в связи с домашним насилием, является разновидностью домашнего (бытового) убийства, процесс расследования которого характеризуется специфическими чертами, обуславливающими необходимость формирования отдельной подвидовой криминалистической методики.

Ключевые слова: криминалистическая методика, расследование убийств, расследование домашних убийств, расследование домашнего насилия, уголовное производство, криминалистическая характеристика, следственные ситуации, планирование расследования, тактика проведения следственных (розыскных) действий.

RUSLAN LEONTIHOVYCH STEPANIUK,

*Doctor of Law, Professor,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Criminalistics, Forensic Expertise
and Pre-Medical Training;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8201-4013>,
e-mail: stepanuk2@ukr.net;*

VLADA OLEKSANDRIVNA HUSIEVA,

*Doctor of Law, Professor,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Criminalistics, Forensic Expertise
and Pre-Medical Training;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8614-1573>;*

VASYL VASYLOVYCH KIKINCHUK,

*Candidate of Law, Associate Professor,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Criminalistics, Forensic Expertise
and Pre-Medical Training;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2241-6384>*

**PROBLEMS IN THE FORMATION AND IMPLEMENTATION OF THE
METHODOLOGY FOR INVESTIGATING HOMICIDES RELATED TO DOMESTIC
VIOLENCE**

The theoretical foundations for building a separate forensic methodology for investigating homicides committed in connection with domestic violence have been developed. A scientific justification for the differentiation of the relevant type of homicide in the system of forensic classification of criminal offences related to domestic violence has been proposed. Certain elements of the methodology for investigating this type of homicide and their specificity in the context of developing forensic recommendations have been identified. Characteristics of the practical implementation of the methodology for investigating homicides committed in connection with domestic violence have been provided. A systematic analysis of the elements of the mechanism of domestic homicide and domestic violence, the activities of law enforcement agencies to prevent, detect and investigate this type of homicide, as well as scientific recommendations concerning the methodological and forensic support of pre-trial investigation in criminal proceedings on homicide has been carried out. Legislation regulating social relations in the field of domestic violence prevention, as well as judicial and investigative practice in criminal proceedings on homicide related to domestic violence have been studied. On this basis, it has been determined that homicide committed in connection with domestic violence is a type of domestic (household) homicide, the investigation process of which is characterised by specific features which necessitate the formation of a corresponding separate subspecies forensic methodology. The main distinguishing feature of this homicide group is predicate domestic violence, i.e. violence that systematically occurs in the family before the actual event of the homicide. An important reason for differentiating the methodology of investigating such homicides is the forensic classification of domestic violence as a separate phenomenon and criminal offences related to it. These classifications also make it possible to detail individual elements of the methodology for investigating the category of homicide under study, including typical investigative situations, versions, tactical tasks of the investigation, algorithms of investigator's actions and tactical operations. A specific aspect of the formation and practical implementation of the methodology for investigating homicides committed in connection with domestic violence is to take into account the peculiarities of the behaviour and psychology of the offender, the victim and, in some cases, witnesses of domestic violence when choosing means of evidence (investigative actions) and tactics for their conduct. This significantly affects the specification of typical investigative situations of the initial and subsequent stages of the investigation, as well as determines the specific tactics of certain procedural actions, including inspection of the scene, interrogation, involvement of experts, etc.

Key words: *forensic methodology, homicide investigation, investigation of domestic homicide, investigation of domestic violence, criminal proceedings, forensic characteristics, investigative situations, investigation planning, tactics of investigative (detective) actions.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Степанюк Р. Л., Гусєва В. О., Кікінчук В. В. Проблеми формування та реалізації методики розслідування вбивств, пов'язаних із домашнім насильством. *Право і безпека*. 2023. № 1 (88). С. 157–168. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.14>.

Citation (APA): Stepaniuk, R. L., Husieva, V. O., & Kikinchuk, V. V. (2023). Problems in the formation and implementation of the methodology for investigating homicides related to domestic violence. *Law and Safety*, 1(88), 157–168. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.14>.

УДК 347.73(477)

DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.15>

ОЛЬГА ПЕТРІВНА ГЕТМАНЕЦЬ,

доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра правового забезпечення підприємницької
діяльності та фінансової безпеки;

 <https://orcid.org/0000-0003-4826-5799>,
e-mail: olga.getmanec12@gmail.com;

ДАР'Я ВІКТОРІВНА КОРОБЦОВА,

кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра правового забезпечення підприємницької
діяльності та фінансової безпеки;

 <https://orcid.org/0000-0003-2571-8433>,
e-mail: korobczovad@gmail.com

ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА ЯК ЧИННИК ВОЄННОЇ БЕЗПЕКИ

Досліджено сутність, місце та значення фінансової безпеки як умови забезпечення воєнної безпеки. Проаналізовано складові системи воєнної безпеки та вплив фінансової системи на їхнє функціонування. Запропоновано авторську дефініцію поняття «фінансова безпека» й елементи системи фінансової безпеки держави. Розглянуто виклики та загрози фінансовій системі держави в умовах воєнного стану та завдання щодо забезпечення її стійкості, незламності й ефективного функціонування. З'ясовано інституціональні, інструментальні та функціональні складові фінансової безпеки. Звернено увагу на потребу реформування системи органів державного фінансового контролю та вдосконалення правових засад проведення моніторингу публічних фінансових ресурсів. Наголошено на потребі законодавчого врегулювання відносин з обігу публічних фінансових ресурсів та обґрунтовано шляхи їх спрямування на актуальні завдання щодо забезпечення воєнної безпеки.

Ключові слова: фінансова система, стан фінансової безпеки, воєнна безпека, фінансовий захист, виклики фінансової безпеки, правовий захист, складові фінансової безпеки, фінансовий контроль.

Оригінальна стаття

ВСТУП. Дослідження сутності фінансової безпеки країни в умовах збройної агресії, що нав'язали Україні, наштовхується на низку проблем, пов'язаних із зовнішніми загрозами та їхніми наслідками. Захист суверенітету, територіальної цілісності, демократії, прав і свобод громадян залежить від комплексу заходів із всеохоплюючої оборони країни, що спирається на здатність сил оборони країни, національної економіки, інфраструктури та суспільства протистояти та відновлюватися. Фінансова система забезпечує відтворення всіх галузей народного господарства та надає оборонним заходам потужності. Отже, стійкість, надійність і ефективність функціонування фінансової системи є обов'язковою умовою обороноздатності країни. Із цього складається взаємозалежність воєнної та фінансової безпеки. Цей висновок підтверджується Стратегією воєнної безпеки, в якій вказується, що потреба всеохоплюючої оборони

України передбачає «адаптивне до змін безпекового середовища та збалансоване з можливостями держави використання людського капіталу, інформаційних, матеріальних, фінансових ресурсів України»¹. Здатність фінансової системи держави забезпечити ефективне протистояння загрозам та викликам, що породжує екзистенційна воєнна загроза, а також дотримання фінансової стійкості, а головне функціональне призначення щодо фінансування оборони – основна функція фінансової безпеки в системі воєнної безпеки. З огляду на це потребує обґрунтування поняття «фінансова безпека», визначення її місця та завдань у системі воєнної безпеки.

¹ Стратегія воєнної безпеки України : затв. Указом Президента України від 25.03.2021 № 121/2021 // Президент України : офіц. сайт. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1212021-37661> (дата звернення: 10.02.2023).

Окремим аспектом дослідження впливу фінансової безпеки на воєнну безпеку є виклики та загрози, небезпечні для фінансової системи держави, та засоби їх запобігання й усунення. У Стратегії економічної безпеки України на період до 2025 року, затвердженій Указом Президента України від 11 серпня 2021 р. (далі – Стратегія ЕБ), стан фінансової безпеки країни упродовж останніх 10 років оцінювався як незадовільний (при середньому значенні оцінки стану фінансової безпеки за цей період на рівні 42 % від оптимального рівня)¹. Вказуються такі негативні фактори впливу на стан фінансової системи: постійний дефіцит державного бюджету та пов'язане з ним суттєве боргове навантаження, недостатній розвиток довгострокового інвестиційного кредитування економіки та фондового ринку, зростання економічної злочинності, низька фінансова культура в суспільстві. Однак стан фінансової безпеки держави в умовах воєнного стану потерпає від таких явищ та чинників, які ускладнюють фінансове забезпечення обороноздатності і потребують визначення пріоритетів у державному регулюванні обігу фінансових ресурсів з метою їх ефективного використання.

У чинній Стратегії воєнної безпеки України за масштабами можливих наслідків, у контексті воєнної безпеки, загрози визначаються як глобальні, регіональні і національні². Проте враховуючи, що вказаний документ було прийнято ще до початку введення воєнного стану в Україні, доцільним є розгляд ознак безпеки на державному рівні, тобто на макrorівні національної економіки, що охоплює систему державних фінансів. Як зазначається в роботі В. Васенко (2013, с. 15), загрози фінансовій безпеці України – це сукупність реальних чи потенційно можливих явищ і чинників, що створюють небезпеку для реалізації національних інтересів у фінансовій сфері. Загрози ускладнюють саморегуляцію економіки та реалізацію фінансових інтересів, спричиняють вихід фінансових показників за межі їх поро-

гових значень. Завданнями держави є виявлення загроз, визначення рівня їх небезпеки, реалізація адекватних заходів щодо запобігання та усунення, а також негативних наслідків їх впливу.

Слід враховувати, що фінансова безпека – це складне, багаторівневе та функціональне утворення, яке є підсистемою національної, економічної та воєнної безпеки і має складові власних підсистем, які залежно від об'єкта розгляду характеризують особливості забезпечення його фінансової безпеки. Існують різні підходи в економічній науці до визначення складових фінансової безпеки, проте відповідно до чинних нормативно-правих актів, що регулюють фінансові відносини у сфері оборони країни, можливо визначити важливі підсистеми, а саме: бюджетну, банківську, грошово-кредитну, валютну та фондового ринку. Слід зазначити, що різноманітні думки науковців щодо елементів фінансової безпеки залежать від об'єкта розгляду. Особливе значення фінансів у розвитку держави, забезпеченні стабільності її господарювання та захисті національних інтересів зумовлює виняткову роль фінансової безпеки як умови воєнної безпеки країни. Важливим є і те, що елементи підсистем системи фінансової безпеки суттєво впливають на інші ланки національної безпеки, виступають істотними ознаками, що відрізняють фінансову безпеку від інших підсистем.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.

Метою статті є науковий аналіз фінансової безпеки як категоріальної інституції, що має суттєвий вплив на забезпечення обороноздатності країни, та обґрунтування актуальних завдань з її організаційно-правового забезпечення на рівні держави. *Завдання* дослідження полягають у вирішенні питань, пов'язаних із правовим захистом фінансової системи держави в умовах воєнної небезпеки, що потребує аналізу та виокремлення нагальних ризиків і загроз фінансовій системі України, а також у дослідженні повноважень органів фінансового контролю як державних органів влади з повноваженнями щодо захисту фінансових інтересів держави. Вирішення цих завдань дозволить сформулювати пропозиції для реалізації правового захисту у сфері фінансової безпеки в умовах воєнного стану.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Методологічний підхід до визначення поняття «фінансова безпека» спирається на формально-догматичний метод пізнання, завданням якого є виявлення та вивчення явищ, що характеризують предмет дослідження всебічно й об'єктивно, посилаючись на аналіз чинного

¹ Стратегія економічної безпеки України на період до 2025 року : затв. Указом Президента України від 11.08.2021 № 347/2021 // База (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2021> (дата звернення: 10.02.2023).

² Стратегія воєнної безпеки України : затв. Указом Президента України від 25.03.2021 № 121/2021 // Президент України : офіц. сайт. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1212021-37661> (дата звернення: 10.02.2023).

законодавства, наукові розробки та практичну діяльність. Отже, опис та аналіз наявних фінансово-правових норм, що регламентують заходи з попередження та подолання загроз фінансовій системі держави, як інструментів захисту, а також обробка та вивчення інших матеріалів, що характеризують правове регулювання забезпечення безпекового середовища у воєнний час, дають методологічні підстави для характеристики фінансової безпеки.

У процесі дослідження використовувалися такі загальнонаукові теоретичні методи: системний аналіз – спрямований на ідентифікацію об'єкта і предмета дослідження, а саме державні фінанси; абстрактно-логічний – для науково обґрунтованих узагальнень і висновків щодо проблем правового регулювання фінансової безпеки як чинника впливу на воєнну безпеку та визначення фінансових заходів безпеки як заходів захисту інтересів людини та держави.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. Законодавчого визначення поняття «фінансова безпека» не існує, проте ретельно розглядалися науковцями її сутність і місце в системі національної безпеки, а також її роль як складової підсистеми економічної безпеки. Отже, фінансова безпека досліджується як правова, як економічна категорія та як категорія соціології та політології. Типові ознаки фінансової безпеки характеризуються залежно від завдань дослідження. Наприклад, Д. Коробцова (2022, с. 142) аналізує фінансову безпеку із правових позицій і визначає її як здатність фінансової системи протистояти зовнішнім та внутрішнім загрозам і забезпечувати в процесі функціонування захист національних фінансових інтересів на всіх рівнях господарювання. Детальний розгляд сутності визначень фінансової безпеки та аналіз її складових як правової категорії містяться у праці О. Гетманець (2020, с. 222).

Трактування сутності фінансової безпеки та формулювання дефініції з позицій економічної науки викладено у статті В. М. Третяка та Т. М. Гордієнка (2010), які наводять численні визначення вказаної категорії, що містяться в економічних працях, зокрема як:

- стану економіки й економічного механізму;
- комплексу заходів із забезпечення розвитку економіки;
- стану захищеності економічних та життєвих інтересів;
- складової національної безпеки;
- стабільності та якості життєдіяльності суспільства;
- стану державної влади країни;

– незалежності країни й економічної політики.

Отже, розкриття сутності фінансової безпеки пов'язане зі станом економічного розвитку і здатністю матеріального виробництва забезпечити захист фінансових інтересів держави в екстремальних умовах.

Цілком слушним є зауваження О. Ладюк (2016) щодо складності визначення ознак і структурних складових фінансової безпеки як економічної категорії, оскільки ознаки фінансової безпеки більш точно можливо визначити залежно від рівня розгляду – макроекономічного, мікроекономічного, регіонального або рівня підприємця (Соломіна, 2018) тощо.

Теоретичне обґрунтування сутності фінансової безпеки знаходимо у працях М. Єрмошенка (2001), який зазначає, що фінансова безпека – це стан фінансової сфери держави, що характеризується збалансованістю і якістю системної сукупності фінансових інструментів, технологій і послуг, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх негативних чинників (загроз), здатністю цієї сфери забезпечувати захист національних фінансових інтересів, достатні обсяги фінансових ресурсів для всіх суб'єктів господарства та населення і в цілому ефективне функціонування національної економічної системи і соціальний розвиток. Цікавим є погляд Г. Шиназі (2004), який визначає фінансову безпеку як «категорію, що характеризується ознакою безперервності в часі: вона може лише видозмінюватися як похідна сукупності всіх елементів категорії фінанси».

Типовими є підходи до визначення фінансової безпеки як стану захищеності від зовнішніх та внутрішніх загроз фінансової системи на всіх рівнях фінансових відносин, з одного боку, а з другого – як здатність її до розвитку (Міронов, Петько, 2013).

Отже, підсумовуючи, слід зазначити, що такі риси фінансової безпеки, як здатність до захисту, розвитку фінансової системи або протистояння внутрішнім та зовнішнім загрозам, хоча і описують це явище, проте також характеризують і такі явища, як фінансовий захист або розвиток фінансової системи, що може спричинити їх ототожнення.

З метою визначення характерних ознак фінансової безпеки як полігамної категорії сучасної науки та враховуючи думки науковців, пропонуємо дослідити їх з позицій:

- а) функціонального підходу як стану фінансів;
- б) інституціонального підходу як завдання уповноважених суб'єктів із забезпечення організації стійкого розвитку фінансової системи,

задоволення фінансових інтересів суб'єктів фінансових відносин;

в) інструментального підходу як складові фінансової системи, що її забезпечують, тобто грошово-кредитної, валютної, банківської, бюджетної, податкової, інвестиційної, митно-тарифної та фондової систем;

г) нормативно-правового регламентування. Фінансова безпека повинна будуватися таким чином, щоб функціонування фінансової системи спиралося на правові норми, які: по-перше, визначають умови використання фінансових потоків за цільовим призначенням, їх контроль та відповідальність за порушення законодавства; по-друге, запобігають фінансовим правопорушенням і злочинам та карають за них. Сутність фінансової безпеки характеризують правові засади, які визначають стандарти економічного розвитку, зокрема фінансові, та їх дотримання;

г) економічного розвитку та здатності до саморегулювання й відновлення національного господарства. Фінансова безпека – це рівень незалежності, стабільності і стійкості фінансової системи країни в умовах впливу негативних зовнішніх та внутрішніх чинників, дестабілізуючих факторів, які становлять загрозу фінансовій безпеці.

Наведені визначення характеризують сутність фінансової безпеки всебічно і спираються на всі її складові. Важливо враховувати ті ознаки фінансової безпеки, які характеризують безпекове середовище в будь-якій сфері суспільства (Getmanets et al., 2022, p. 332). Стратегія ЕБ визначає *стан, виклики та загрози* як ключові елементи, що характеризують фінансову безпеку, як й інші види національної безпеки.

Характеристику стану фінансової безпеки, як вважають дослідники, слід проводити через розгляд її складових, а саме через «узагальнюючий якісний стан функціонування фінансової, грошово-кредитної, валютної, банківської, бюджетної, податкової, інвестиційної, митно-тарифної і фондової систем, умов, правил та інструментів їх регулювання, що забезпечують ефективне функціонування національної економічної системи та її захищеність від внутрішніх і зовнішніх загроз» (Лисяк, Полужна, 2015). Слід враховувати, що саме виклики та загрози мають суттєвий вплив на стан дослідженого явища, що потребує аналізу їх сутності та вагомості впливу на фінансову систему держави.

Загрозами національній безпеці України законодавець визначає явища, тенденції і чинники, що унеможливають чи ускладнюють або можуть унеможливити чи ускладнити

реалізацію національних інтересів та збереження національних цінностей України¹. Українською небезпечною зовнішньою загрозою є війна, що, на жаль, триває, а внутрішні загрози, визначені Стратегією ЕБ, сьогодні є її наслідком. Враховуючи воєнний стан країни та важливість усунення загроз її фінансовій системі, можна визначити вразливі складові, що впливають на обіг публічних фінансових ресурсів і, як наслідок, забезпечують державне фінансування обороноздатності країни.

У фінансовій системі країни її здатність протистояти загрозам та викликам, забезпечувати стійкість розвитку національної економіки у воєнний час залежить від стану платіжно-розрахункової системи та від дотримання основних фінансово-економічних параметрів, а також від здатності нейтралізувати шкідливий вплив загроз, пов'язаних із руйнуванням виробничої бази, міграцією трудових ресурсів, відтоком фінансів на обороноздатність країни, та вирішувати завдання із захисту цивільного населення.

Слід враховувати думку науковців щодо фінансової безпеки як складного та багаторівневого утворення, що є підсистемою національної й економічної безпеки і має складові елементи власних підсистем, які залежно від об'єкта розгляду характеризують особливості забезпечення фінансової безпеки (Виклюк, 2012).

Отже, виклики та загрози у сфері обігу державних фінансів як складової фінансової безпеки, що мають вплив на забезпечення обороноздатності країни, можна поділити за функціональним призначенням державних фондів:

1) у бюджетному процесі:

– суттєвий обсяг дефіциту державного бюджету, що перевищує визначений Бюджетним кодексом України тривідсотковий прогностичний номінальний обсяг валового внутрішнього продукту України на відповідний рік, що за фактичної відсутності неборгових джерел його фінансування спричиняє зростання державного боргу та відповідного навантаження на державний бюджет;

– низька інституційна спроможність розпорядників бюджетних коштів, а саме: розробляти плани діяльності більш як на один рік, обмежені зв'язки між бюджетним плануванням та пріоритетними напрямками розвитку держави тощо;

¹ Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19> (дата звернення: 10.02.2023).

– за державними доходами – втрата доходів бюджету внаслідок поширених схем ухилення від оподаткування та розмивання бази оподаткування через пошкодження майна та підприємств;

– за державними видатками – диспропорційність у розподілі фінансових ресурсів між обороною та розвитком, що звужує можливості обсягів виробництва;

2) у банківській системі:

– недостатній розвиток довгострокового кредитування внаслідок нестійкості банківської системи;

– значна частка непрацюючих кредитів у кредитному портфелі банків, зокрема державного сектора;

– недостатній рівень фінансової інклюзії;

– невирішені питання активів та фінансових зобов'язань на тимчасово окупованих територіях;

3) у грошово-кредитній системі:

– шахрайство з фінансовими ресурсами та кредитами;

– високий рівень облікової ставки та нераціональне використання сучасних форм кредитування;

– неефективне використання природних ресурсів, широке застосування екологічно шкідливих технологій та нераціональне використання земельних ресурсів, трудова міграція тощо;

4) у валютній системі:

– ризик, пов'язаний з одноосібним регулятором – НБУ, тощо;

5) на фондовому ринку:

– низький рівень ліквідності фондового ринку, захисту прав інвесторів разом із недостатньою спроможністю регулятора протидіяти зловживанням на ринку;

6) недостатня фінансова спроможність особи (низькі показники рівня життя) та недосконала застаріла система пенсійного забезпечення тощо.

Визначені загрози у сфері фінансової безпеки, які вважають внутрішніми і які породжені воєнним станом, можна продовжити, проте їх урахування дає додатковий фінансовий ресурс, що спрямовується на заходи оборони та відновлення країни.

За рівнем формування економічних відносин об'єктами національної фінансової безпеки є держава, суспільство, регіони, господарства, підприємства, підприємці, сім'ї та окремі громадяни. Водночас держава є не тільки об'єктом, а й основним суб'єктом національної фінансової безпеки і здійснює свої функції в цій сфері через органи законодавчої,

виконавчої та судової гілок влади, а також, що є характерною ознакою фінансової безпеки, за допомогою спеціально створених та уповноважених органів влади – органів державного фінансового контролю, боротьби з економічною злочинністю, протидії корупції (наприклад, Бюро економічної безпеки). Це не виключає участі громадян та їх об'єднань у підтримці фінансової безпеки, але потребує від громадян не лише активної життєвої позиції, а й відповідних економічних знань, фінансової грамотності.

Фінансова безпека як складова економічної та воєнної безпеки так само є підсистемою національної безпеки. Формування та розвиток теорії національної безпеки містяться в роботі В. Смолянюка (2021, с. 180), який доходить висновку про потребу розширеного розуміння значення національної безпеки. Вчений пропонує враховувати, що «формула “держава – національні інтереси – національна безпека як стан їхньої захищеності” доповнилася формулою “громадянське суспільство – національні цінності – національна безпека як стан їхньої захищеності”».

Враховуючи важливість забезпечення стійкості й ефективності фінансової системи для держави, що перебуває в обороні, можна сформулювати таку дефініцію.

Фінансова безпека держави – це сталий стан національної фінансової системи, здатний протистояти зарозам і викликам та забезпечувати функціонування галузей народного господарства (Reznik et al., 2020).

Створення безпекового середовища у сфері обігу державних фінансів як складової національної безпеки залежить від багатьох факторів. На думку В. Михайлюка (2014), це діяльність уповноважених осіб, фінансових агентів, яка спрямована на запобігання зарозам фінансовій безпеці або їх мінімізацію і на захист національних інтересів. Отже, вчений вважає, що метою забезпечення фінансової безпеки держави є дотримання національних фінансових інтересів – життєво важливих економічних та фінансових цінностей української держави як носія суверенітету, визначальних фінансових потреб народу та держави, реалізація яких гарантує фінансову незалежність і прогресивний розвиток України. Ми поділяємо цю думку, однак все ж таки потребує уточнення позиція науковця щодо фінансових агентів, а також фінансових цінностей як мети фінансової безпеки.

Вагомого значення для налагодження фінансової безпеки у воєнний час та в післявоєнний період набуває вирішення таких завдань:

а) у *бюджетній безпеці* шляхом:

- вжиття головними розпорядниками коштів державного бюджету заходів щодо підвищення ефективності планування своєї діяльності відповідно до пріоритетних напрямів оборони та розвитку держави з урахуванням бюджетних показників на середньостроковий період та пріоритетів фінансування;

- поступового скорочення дефіциту державного бюджету та зміцнення взаємодії з міжнародними фінансовими організаціями та фондами щодо фінансової підтримки доходної частини;

- збалансованого та прозорого формування доходів та видатків бюджетів тощо;

б) у *банківській безпеці* шляхом:

- стимулювання банківського сектора спрямовувати кредитні кошти насамперед на розвиток реального сектора економіки та зменшення рівня непрацюючих кредитів, а також підвищення стійкості банківської системи;

в) у *грошово-кредитній безпеці* шляхом:

- зниження вартості позикових коштів для потреб держави (через оптимальне узгодження грошово-кредитної та боргової політики);

- створення умов для збільшення залучення довгострокового фондування та розширення довгострокового й інвестиційного кредитування;

г) у *безпеці фондового ринку* шляхом:

- активізації розвитку національного фондового ринку для забезпечення його ефективності та конкурентної спроможності;

- мінімізації ризиків інвестора через забезпечення ефективного правового захисту прав інвесторів на фондовому ринку;

- реформування українського страхового ринку через сприяння широкому впровадженню страхування життя, медичного та інших видів особистого страхування, законодавче посилення прав страхувальників.

Вказані завдання визначають ті сфери функціонування фінансових відносин, які сьогодні потребують оновлення і мають вагомий вплив на фінансування обороноздатності країни та її відродження.

Повна характеристика фінансової безпеки як складової воєнної безпеки має включати в себе організаційно-правові засади реалізації або інституціональну складову. З метою забезпечення фінансової безпеки держави в Україні задіяні органи влади, які мають спеціальні повноваження з попередження та усунення фінансових правопорушень і злочинів.

Система органів фінансового контролю розглядається з позицій їхньої класифікації на

зовнішні або органи влади загальної компетенції, тобто такі, для яких фінансовий контроль не є основним завданням діяльності (Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування та їх виконавчі органи), а також спеціально створені органи фінансового контролю, які мають повноваження щодо його проведення, а саме: Рахункова палата України, Міністерство фінансів України, податкові та митні органи, Національний банк України, Державна казначейська служба України, Фонд державного майна України, Департамент з питань банкрутства, Антимонопольний комітет України, Пенсійний фонд України, Державна аудиторська служба України, Державна інспекція з контролю за цінами, Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку, Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг України, Бюро економічної безпеки, Державна служба фінансового моніторингу та ін.

Перелік органів фінансового контролю свідчить про їхню зайву кількість та розгалуженість сфер діяльності, що відбивається на ефективності діяльності. Цілком слушним є висновок В. Піхоцького (2009, с. 186) щодо недосконалості організації фінансового контролю та розробки його методологічної бази. Отже, інституціональна складова системи державного фінансового контролю потребує реформування. Це ж стосується і його інструментальної складової, оскільки методи проведення фінансового контролю залежать від повноважень суб'єктів його здійснення.

ВИСНОВКИ. Підсумовуючи, можемо надати авторське визначення фінансової безпеки – це узгодженість і збалансованість фінансової системи, її здатність протистояти зовнішнім та внутрішнім загрозам і забезпечувати в процесі функціонування захист національних фінансових інтересів на всіх рівнях господарювання. У системі воєнної безпеки фінансова безпека має вагоме значення та відіграє вирішальну роль, що пов'язано з фінансами як матеріальною складовою, від якої залежить можливість забезпечення захисту інтересів держави та громадянина і сталий розвиток фінансової системи країни. Розвиток елементів фінансової безпеки пов'язаний з розвитком і станом інших складових національної безпеки та впливає на стан воєнної безпеки.

Для реалізації правового захисту у сфері фінансової безпеки в умовах воєнного стану доцільно визначити:

- пріоритетні об'єкти фінансової системи, які вимагають захисту, характеризують стан

фінансової безпеки держави та мають вирішальний вплив на фінансову безпеку особи як вагомій цінності національної безпеки;

– обсяги та напрями фінансової підтримки як військовослужбовців, так і громадян;

– цільові орієнтири за блоками основних складових фінансової безпеки у воєнний час, а саме: доходів та витрат бюджетів, що становлять фінансові ресурси та є в розпорядженні держави для захисту її важливих життєвих інтересів, а також державної підтримки громадян щодо надання соціальних благ і послуг;

– складові державної програми соціального страхування як військовослужбовців, так і населення з урахуванням актуальних проблем, що постали з війною, та їх усуненням у післявоєнний час;

– напрями реформування системи органів державного фінансового контролю, у повноваженнях яких є інструменти забезпечення захисту фінансових інтересів, попередження фінансових правопорушень і злочинів та боротьби з ними, що є основною умовою запобігання загрозам та викликам фінансовій системі.

Визначення місця фінансової безпеки в системі воєнної безпеки потребує подальшого дослідження її організаційно-правових засад та інструментів реалізації їх повноважень. Необхідно також проводити моніторинг стану фінансової системи країни, що потребує, як визначено в Стратегії ЕБ, здійснення постійного моніторингу економічної стійкості шляхом удосконалення повноважень системи органів фінансового контролю.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Васенко В. К. Фінансова безпека держави : навч. посіб. Суми : Ярославна, 2013. 228 с.
2. Виклюк М. І. Структура фінансової безпеки регіону та характеристика її складових. *Ефективна економіка*. 2012. № 10. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1485> (дата звернення: 10.02.2023).
3. Гетманець О. П. Фінансова безпека як об'єкт правового регулювання. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 3. С. 218–223. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.3.37>.
4. Єрмошенко М. М. Фінансова безпека держави : монографія. Київ, 2001. 350 с.
5. Коробцова Д. В. Правове забезпечення фінансової безпеки держави в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 2. С. 141–146. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.02.27>.
6. Ладюк О. Д. Фінансова безпека: характеристика складників. *Ефективна економіка*. 2016. № 11. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5280> (дата звернення: 10.02.2023).
7. Лисяк Л. В., Полужна Я. Ю. Сучасний стан та основні проблеми фінансової безпеки України. *Ефективна економіка*. 2015. № 12. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4690> (дата звернення: 10.02.2023).
8. Михайлюк В. В. Еволюція поняття фінансова безпека держави в глобальних умовах розвитку. *Ефективна економіка*. 2014. № 9. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3359> (дата звернення: 10.02.2023).
9. Міронов В., Петько В. Фінансова безпека як складова економічної безпеки України // Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД : матеріали XVIII Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Переяслав-Хмельницький, 29–30 груд. 2013 р.) МОН України, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», Молодіжна ГО «Незалежна асоціація молоді». Переяслав-Хмельницький, 2013. URL: <https://docplayer.net/78389162-2-vitchiznyana-nauka-suchasniy-stan-aktualni-problemi-ta-perspektivi-rozvitku.html> (дата звернення: 10.02.2023).
10. Піхоцький В. Ф. Система державного фінансового контролю як інструмент соціально-економічного розвитку. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2009. № 6. С. 184–190. URL: http://vlp.com.ua/files/32_22.pdf (дата звернення: 10.02.2023).
11. Смолянук В. Національна безпека незалежної України: осягнення сутності. *Політичні дослідження*. 2021. № 1. С. 163–186. DOI: <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2021-1-10>.
12. Соломіна Г. В. Забезпечення фінансово-економічної безпеки підприємництва : навч. посіб. Дніпро : Дніпропетровськ. держ. ун-т внутр. справ, 2018. 234 с.
13. Третяк В. В., Гордієнко Т. М. Економічна безпека: сутність та умови формування. *Економіка та держава*. 2010. № 1. С. 7–13. URL: http://www.economy.in.ua/pdf/1_2010/3.pdf (дата звернення: 10.02.2023).
14. Getmanets O., Bortnyk S., Melnyk S., Klochko A. Legal guaranteeing for providing financial services in Ukraine: problems and possible ways to overcome them in modern realities. *Lex Humana*. 2022. Vol. 14, No. 1. Pp. 324–336. URL: <https://seer.ucp.br/seer/index.php/LexHumana/article/view/2316> (дата звернення: 10.02.2023).

15. Reznik O., Getmanets O., Kovalchuk A., Nastyuk V., Andriichenko N. Financial Security of the State. *Journal of Security and Sustainability Issues*. 2020. Vol. 9, No. 3. Pp. 843–852. DOI: [https://doi.org/10.9770/jssi.2020.9.3\(10\)](https://doi.org/10.9770/jssi.2020.9.3(10)).

16. Schinasi G. J. Defining Financial Stability. October 2004 // International Monetary Fund : сайт. URL: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2004/wp04187.pdf> (дата звернення: 10.02.2023).

Надійшла до редакції: 14.02.2023

Прийнята до опублікування: 10.03.2023

REFERENCES

1. Getmanets, O., Bortnyk, S., Melnyk, S., & Klochko, A. (2022). Legal guaranteeing for providing financial services in Ukraine: problems and possible ways to overcome them in modern realities. *Lex Humana*, 14(1), 324-336. <https://seer.ucp.br/seer/index.php/LexHumana/article/view/2316>.

2. Hetmanets, O. P. (2020). Financial security as an object of legal regulation. *Entrepreneurship, Economy and Law*, 3, 218-223. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.3.37>.

3. Korobtsova, D. V. (2022). Legal provision of financial security of the state in martial law. *Analytical and Comparative Jurisprudence*, 2, 141-146. <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.02.27>.

4. Ladiuk, O. D. (2016). Financial security: characteristics of components. *Efficient Economy*, 11. <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5280>.

5. Lysiak, L. V., & Poluzhna, Ya. Yu. (2015). The current state and main problems of the financial security of Ukraine. *Efficient Economy*, 12. <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4690>.

6. Mironov, V., & Petko, V. (2013, December 29-30). *Financial security as a component of economic security of Ukraine* [Conference presentation abstract]. International Scientific and Practical Internet Conference “Problems and prospects of the development of science at the beginning of the third millennium in the CIS countries”, Pereiaslav-Khmelnyskyi, Ukraine.

7. Mykhailiuk, V. V. (2014). The evolution of the concept of financial security of the state in global conditions of development. *Efficient Economy*, 9. <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3359>.

8. Pikhotskyi, V. F. (2009). The system of state financial control as a tool of socio-economic development. *Bulletin of Lviv Polytechnic National University*, 6, 184-190. http://vlp.com.ua/files/32_22.pdf.

9. Reznik, O., Getmanets, O., Kovalchuk, A., Nastyuk, V., & Andriichenko, N. (2020). Financial Security of the State. *Journal of Security and Sustainability Issues*, 9(3), 843-852. [https://doi.org/10.9770/jssi.2020.9.3\(10\)](https://doi.org/10.9770/jssi.2020.9.3(10)).

10. Schinasi, G. J. (2004). *Defining Financial Stability*. International Monetary Fund. <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2004/wp04187.pdf>.

11. Smolianiuk, V. (2021). National security of independent Ukraine: comprehension of the essence. *Political Studies*, 1, 160-183. <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2021-1-10>.

12. Solomina, H. V. (2018). *Ensuring the financial and economic security of entrepreneurship: training manual*. Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs.

13. Tretiak, V. V., & Hordiienko, T. M. (2010). Economic security: essence and conditions of formation. *Ekonomika ta derzhava*, 1, 7-13. http://www.economy.in.ua/pdf/1_2010/3.pdf.

14. Vasenko, V. K. (2013). *Financial security of the state*. Yaroslava.

15. Vykliuk, M. I. (2012). The structure of the financial security of the region and the characteristics of its components. *Efficient Economy*, 10. <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1485>.

16. Yermoshenko, M. M. (2001). *Financial security of the state*. Kyiv.

Received the editorial office: 14 February 2023

Accepted for publication: 10 March 2023

ОЛЬГА ПЕТРОВНА ГЕТМАНЕЦ,

*доктор юридических наук, профессор,
Харьковский национальный университет внутренних дел,
кафедра правового обеспечения предпринимательской
деятельности и финансовой безопасности;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4826-5799>,
e-mail: olga.getmanec12@gmail.com;*

ДАРЬЯ ВИКТОРОВНА КОРОБЦОВА,

*кандидат юридических наук, доцент,
Харьковский национальный университет внутренних дел,
кафедра правового обеспечения предпринимательской
деятельности и финансовой безопасности;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2571-8433>,
e-mail: korobczovad@gmail.com*

ФИНАНСОВАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ КАК ФАКТОР ВОЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Исследованы сущность, место и значение финансовой безопасности как условия обеспечения военной безопасности. Проанализированы составляющие системы военной безопасности и влияние финансовой системы на их функционирование. Предложено авторское определение термина «финансовая безопасность» и элементов системы финансовой безопасности государства. Рассмотрены вызовы и угрозы состоянию финансовой системы государства в условиях военного положения и задачи обеспечения его устойчивости, несокрушимости и эффективного функционирования. Установлены институциональные, инструментальные и функциональные составляющие финансовой безопасности. Указано на необходимость реформирования системы органов государственного финансового контроля и совершенствования правовых основ проведения мониторинга публичных финансовых ресурсов. Доказана необходимость законодательного урегулирования отношений по обращению публичных финансовых ресурсов и обоснованы пути их направления на актуальные задачи обеспечения военной безопасности.

Ключевые слова: *финансовая система, состояние финансовой безопасности, военная безопасность, финансовая защита, вызовы финансовой безопасности, правовая защита, составляющие финансовой безопасности, финансовый контроль.*

OLGA PETRIVNA GETMANETS,

*Doctor of Law, Professor,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Legal Support of Economic Activity;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4826-5799>,
e-mail: olga.getmanec12@gmail.com;*

DARIA VIKTORIVNA KOROBTSOVA,

*Candidate of Law, Associate Professor,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Legal Support of Economic Activity;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2571-8433>,
e-mail: korobczovad@gmail.com*

FINANCIAL SECURITY AS A FACTOR OF MILITARY SECURITY

Considering that ensuring the stability, reliability and efficiency of the financial system is a prerequisite for the country's defence capability, it has been noted that these positions are the basis for the interdependence of military and financial security. The essence, place and importance of financial security as a condition for ensuring military security have been investigated. The components of the military security system and the impact of the financial system on their functioning have been analysed. The author's own definition of the "financial security" concept and elements of the State's financial security system have been proposed. The challenges and threats to the financial system of the State under martial law and the tasks of ensuring its stability, invincibility and effective functioning are considered. Based on the analysis of the Economic Security Strategy of Ukraine, it has been found that the state of the country's financial security is assessed as unsatisfactory. It has been noted that the constant deficit of the state budget and the associated significant debt burden, insufficient development

of long-term investment lending to the economy and the stock market, the growth of economic crime, and low financial culture in society are negative factors affecting the state of the financial system. It has been noted that different academic opinions on the constituent elements of financial security depend on the object of consideration. It has been noted that scientific analysis of financial security as a categorical institution has a significant impact not only on ensuring the country's defence capability, but also on substantiating the current tasks of its organisational and legal support at the State level. General scientific theoretical methods have been used: system analysis aimed at identifying the object and subject of research, in particular, public finance; abstract and logical method – to provide scientifically sound generalisations and conclusions on the problems of legal regulation of financial security as a factor influencing military security and to define financial security measures as means of protecting the interests of a person and the State. The institutional, instrumental and functional components of financial security have been clarified. Attention has been drawn to the need to reform the system of state financial control bodies and improve the legal framework for monitoring public financial resources. It has been proved that there is a need for legislative regulation of relations on the circulation of public financial resources, and the directions of their orientation towards the actual tasks of ensuring military security have been substantiated.

Key words: *financial system, state of financial security, military security, financial protection, financial security challenges, legal protection, components of financial security, financial control.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Гетманець О. П., Коробцова Д. В. Фінансова безпека як чинник воєнної безпеки. *Право і безпека*. 2023. № 1 (88). С. 169–178. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.15>.

Citation (APA): Getmanets, O. P., & Korobtsova, D. V. (2023). Financial security as a factor of military security. *Law and Safety*, 1(88), 169–178. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.15>.

ВІКТОР ВІКТОРОВИЧ ЛАЗАРЄВ,

кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра теорії та історії держави і права;

 <https://orcid.org/0000-0001-9468-0497>,

e-mail: judge2101@gmail.com

КОНЦЕПЦІЇ РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ КАТЕГОРІЇ «ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ»

Визначено основні підходи до розуміння поняття «зловживання правом» у вітчизняній науковій думці. Наголошено, що неоднозначне сприйняття цього правового явища зумовлює потребу в чіткому визначенні його правової природи та сутності. Наведено основні характеристики, завдяки яким поняття «зловживання правом» відрізняється від понять «протиправна дія» та «правомірна поведінка». Виокремлено юридичну та суб'єктивну передумови зловживання правом. Перелічено обставини, наявність яких сприяє можливості зловживання правом, окреслено його ключові ознаки. На основі систематизації різних наукових поглядів щодо проблеми зловживання правом виокремлено основні концепції, на основі яких розглядається його юридична природа.

Ключові слова: право, зловживання правом, філософське розуміння, концепція, правозначуща поведінка, юридична відповідальність.

Оглядова стаття

ВСТУП. Інститут зловживання правом є відносно новим в українському законодавстві та недостатньо опрацьованим у вітчизняній юридичній науці, а доробки дослідників у цій сфері є значною мірою суперечливими та стосуються лише деяких галузевих аспектів цієї правової категорії. Як юридична наука, так і судова практика не дають нам чіткої відповіді щодо правозастосування та єдиного тлумачення змісту цієї правової категорії та механізму кваліфікації. Відповідним є і невисокий рівень юридичної техніки із цього питання, що дає підстави вважати проблему зловживання правом актуальним питанням сучасної правової науки. Незважаючи на те, що проблема зловживання правом досліджувалась ще за часів римського права, ступінь наукової розробки є досить невисоким. Як правило, праворозуміння цієї правової категорії зводиться до осмислення зловживання правом крізь призму цивільного або господарського права, хоча існування галузевої правової категорії неможливе без загальнотеоретичного підґрунтя.

Актуальність проблеми посилюється внаслідок суперечливості самого об'єкта дослідження – категорії «зловживання правом», невизначеності його сутності та правової природи. Сучасна юридична думка виявляє інтерес до цієї проблеми, з'ясування законності функціонування означеного явища, розробки превентивних методів боротьби зі

зловживанням правом на якісно новому рівні, зокрема законодавчому, а відповідно і створення теоретичного підґрунтя науки щодо підходу до праворозуміння досліджуваної категорії. Таким чином, необхідність вирішення окреслених проблем зумовлює потребу в аналізі наявних поглядів і теорій та формуванні єдиного погляду на досліджуване явище на загальнотеоретичному та первинному рівнях, що і свідчить про актуальність нашого дослідження. З огляду на певну системність, взаємозалежність і взаємозв'язок правових явищ для вдосконалення теоретичної розробки цієї правової категорії доцільно підняти вивчення правової категорії «зловживання правом» на систематизований, якісно новий загальнотеоретичний рівень. Соціальна шкода від зловживання правом виявляється в руйнуванні основ, на яких базуються фундаментальні цінності громадянського суспільства та ідеї правової держави, і, як наслідок, у розвитку нігілістичного ставлення до права, а зрештою у зростанні кількості правопорушень і злочинів. Небезпека зловживання правом також полягає в тому, що зовні воно завжди виглядає як дія особи, що відбувається в межах формально належного їй права, і поки не буде доведена спрямованість дії на завдання шкоди іншим особам, навіть якщо це вже відбулося, вона залишається некараною. Тобто встановити намір особи заподіяти шкоду іншій особі шляхом користування своїм правом на

практиці досить важко. До вказаного слід додати, що чинне законодавство України, присвячене питанням зловживання правом, унікальне тим, що практично в жодному з нормативно-правових актів не подано дефініції «зловживання правом». Водночас у багатьох нормативно-правових актах сформульовано переліки діянь, які, на думку вітчизняного законодавця, є зловживанням правом і розглядаються ним як злочини та правопорушення.

Доволі цікавим є певне несприйняття або заперечення існування феномена зловживання правом деякими науковцями взагалі. Також слід зазначити, що більшість учених розглядають зловживання правом як складну юридичну конструкцію і не бачать необхідності в детальному термінологічному й етимологічному аналізі. Можлива причина криється в такому: одна група науковців повністю заперечує це поняття та вважає його протиріччям, позбавленим здорового глузду, інші дослідники тлумачать термін досить буквально: як «використання права на зло» у тих випадках, коли уповноважений суб'єкт наділений суб'єктивним правом, діє в його межах, але завдає певної шкоди правам інших осіб або суспільству в цілому.

Зрозуміло, що такий підхід не є достатньо виправданим та об'єктивним, оскільки отримання достовірного знання про сутність того чи іншого правового явища неможливе без використання сукупності методологічних прийомів, засобів юридичної гносеології. Тому відповідна нечіткість, неточність, суперечливість правових термінів веде до їх свавільного тлумачення і внаслідок цього породжує помилки у правозастосуванні, а відповідно і у кваліфікації фактів, явищ і діянь (Мілетич, 2011, с. 60–61). Саме це актуалізує питання дослідження концепцій зловживання правом, що має на меті впорядкування суспільних відносин у державі.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Метою статті є проведення комплексного аналізу сутності категорії «зловживання правом» та вивчення концепцій, що висуваються дослідниками щодо його розуміння.

Мета конкретизується в таких завданнях:

1) визначити основні підходи до розуміння категорії «зловживання правом»; 2) встановити співвідношення зловживання права і правозначущої поведінки; 3) виокремити основні концепції, притаманні зловживанню правом.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Формулювання методологічних засад наукового дослідження є його невід'ємною частиною. Методологічною основою наукового дослідження

вважають методичні засоби (та їх сукупність), які вчені використовують для наукового дослідження як дійсності, так і змісту певних абстрактних понять. До філософських засад методології дослідження сутності зловживання правом можемо віднести такі категорії: онтологія, гносеологія, аксіологія. Щодо предмета нашого дослідження саме онтологія права має визначати контекст існування процесів зловживання правом, передумов, зважаючи на які з'являється досліджувана нами категорія, і ті наслідки, до яких вона призводить. Гносеологічний аспект філософських засад методології дослідження зловживання правом зумовлює особливості пізнання досліджуваного феномена через виокремлення форм та методів прояву зловживання правом. Завдяки гносеології права проведено дослідження понятійно-категоріального апарату, що стосується проблематики цієї статті. За допомогою використання аксіологічного методу було осмислено сутність зловживання правом та опрацьовано підходи до інтерпретації цієї категорії.

Діалектичний підхід дозволив дослідити зловживання правом у контексті його взаємозв'язку з іншими процесами, об'єктами та явищами. З метою осмислення сутності зловживання правом було застосовано порівняльно-правовий (компаративний) підхід, що ґрунтується на уявленнях про відкритість, діалогічність. Логічний підхід дозволив осмислити факти багатостороннього розуміння досліджуваного явища. Компаративістський підхід уможливив здійснити порівняння підходів різних дослідників до сутності зловживання правом і уніфікувати ці підходи. Системний підхід став у нагоді для визначення системних зв'язків між зловживанням правом і правомірною поведінкою та правопорушенням. За допомогою функціонального підходу висвітлено особливості існування зловживання правом у правовій державі. Антропологічний підхід дозволив дослідити категорію «зловживання правом» у розрізі прив'язки до поведінки людини. Водночас цей підхід обґрунтовує необхідність чіткого розуміння сутності досліджуваного явища і належного нормативного регулювання.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. Особливим видом правової поведінки, що останнім часом повертає до себе все більше уваги юристів-науковців і практиків, є зловживання правом, яке полягає у використанні громадянами своїх прав у спосіб, що суперечить призначенню права, внаслідок чого завдаються збитки суспільству, державі, окремій особі. Зловживання правом є даремним здійсненням права (наприклад, удавані

угоди, фіктивні шлюби), що відображається в певних несанкціонованих діях, які завдають шкоди іншій особі або загрожують чужому праву. Протиправність поведінки як одна з юридичних ознак правопорушення тут чітко не виражена. Тому деякі вчені не вдаються до розуміння зловживання правом як виду правопорушення (Барабаш, 2016, с. 5). Водночас цей вид правозначущої поведінки не можна вважати і правомірною поведінкою, оскільки остання є соціально корисною. Тому зловживання правом – це феномен або правомірної поведінки (за критерієм оцінювання з точки зору букви закону), або протиправної поведінки (виходячи із духу права) (Барабаш, 2016, с. 5). Визначення чіткої належності зловживання правом до різновиду правозначущої поведінки можливе лише завдяки проведенню ґрунтовних теоретичних досліджень в означеному напрямі.

Теоретичне дослідження проблеми зловживання правом починається з визначення меж права, які шукати необхідно перш за все в законі, оскільки він, встановлюючи те або інше суб'єктивне право, визначає його зміст, а тим самим і межу. Хотілося б водночас зазначити, що саме законом визначається зміст і обсяг суб'єктивних прав. Але якщо при цьому розуміти тільки конкретні норми позитивного права, які надають особі суб'єктивне право, то такий висновок не видаватиметься правильним. Адже суб'єктивне право особи визначається всією сукупністю правових норм. Конкретні норми закону передбачають міру можливої дозволеної поведінки особи, встановлюючи загальні правила, але вони не можуть визначати всієї сукупності можливих ситуацій їх практичної реалізації (Полуектов, 2008, с. 34) у вітчизняній політико-правовій практиці.

Значна кількість наукових розвідок, присвячених проблемі зловживання правом, починається з етимологічного дослідження самого визначення поняття «зловживання правом». Науковці вказують, що воно дослівно означає «використання право на зло». Тому вбачається слушним твердження, що головна складність полягає в неприйнятті або відмові від існування зловживання правом як правового явища. Можливо, така позиція залежить від того, прихильниками якої теорії походження права є ті чи інші вчені. Якщо вони є представниками природного права, то мають позицію, згідно з якою право ніяк не може бути спрямоване на спричинення зла, тому що воно являє собою етичний мінімум, зведені в закон моральність і справедливість. Прихильники теорії позитивізму спираються у своєму дос-

лідженні на дефініції, визначені законом, а якщо законодавець не надає чіткого формулювання тих чи інших понять, вони або опиняються у глухому куті, оскільки виявляють відсутність більш-менш прийняттого визначення, або взагалі пропонують виключити відповідну статтю, не знайшовши чіткої законодавчої дефініції. Цілком імовірно, що відмова тих чи інших дослідників від поняття «зловживання правом» криється саме в наведених вище поглядах (Свердліченко, 2017, с. 358; Хохлова, 2020, с. 25).

У правовій доктрині зловживання правом розглядається як особливий вид правової поведінки, який полягає в соціально шкідливих вчинках суб'єкта права, у використанні своїх прав забороненими способами, що суперечать цільовому призначенню права, і в учиненні дій, котрі виходять за межу наданих законом прав, якщо ці межі й цільове призначення права встановлені законом (Олійник, 2013, с. 84). Отже, зловживання правом – соціально шкідлива поведінка, яка суперечить призначенню права, коли суб'єкт завдає шкоди іншим учасникам правовідносин. При цьому він, зловживаючи правом, не порушує юридичних приписів, не посягає на будь-чий права та законні інтереси, але ускладнює та обмежує їх здійснення.

Законодавець, закріпивши у ст. 13 Цивільного кодексу України таку норму, фактично прирівняв зловживання правом до правопорушення й передбачив відповідальність за таку поведінку (припинення зловживання своїми правами, застосування інших наслідків, установлених законом), але при цьому не дав абсолютно жодного тлумачення, яку ж саме поведінку суб'єкта потрібно вважати зловживанням правом і як відмежувати її від правомірного діяння.

Необхідно наголосити, що довести зловживання правом складно, а в деяких випадках неможливо. Установлення зловживання процесуальним правом на оскарження судового рішення є оціночним і залежить від розсуду суду.

Зловживання правом трактують по-різному. Деякі вчені заперечують доцільність такого поняття, вважаючи, що протиправного здійснення права не може бути. На думку інших учених, немає потреби виокремлювати таке поняття, як «зловживання правом», оскільки під час порушення будь-якої законодавчої заборони це вже правопорушення, що не потребує додаткової кваліфікації як зловживання правом.

У юридичній літературі обґрунтовується твердження, що неправомірної реалізації права

не існує, а ті, хто дотримуються такої думки, припускаються певної логічної помилки, наслідком якої є заперечення. Суперечливість категорії «зловживання правом» не є припустимою, оскільки «незаконного права» не існує. Варто акцентувати увагу на тому, що якщо особа діє в межах законодавства, вона не зловживає правом. Якщо її діяльність виходить за межі, встановлені законом, вона не зловживає законом, а порушує його і за це несе відповідальність. У будь-якому разі немає місця для ідеї загальної норми. Слід зазначити, що низка дослідників обстоювали аналогічну думку, вбачаючи небезпеку у визнанні зловживання правом на державному рівні, оскільки це відіграє значну роль у судовому розгляді під час кваліфікації дій особи як зловживання правом (Дрогозюк, 2015, с. 125; Дрогозюк, 2015, с. 77–78; Дрогозюк, 2016). Тобто зловживання правом – суспільно шкідлива поведінка, але не протиправна. Зловживання правом, як правило, не належить до порушення певних заборон або невиконання обов'язків і в буквальному розумінні передбачає зловживання законом у тих випадках, коли уповноважена особа має право на певне суб'єктивне право, діє в його межах, але порушує права інших людей або суспільства в цілому. Зловживання правом за певних обставин може бути трансформоване у кримінальне правопорушення, наприклад: зловживання опікунськими правами за наявності корисливої мети і шкоди підопічному (ст. 167 Кримінального кодексу України); зловживання службовими правами за наявності відповідних мотивів чи мети, а також істотної шкоди (статті 191, 364, 364-1, 365-2 Кримінального кодексу України) (Дудоров, Хавронюк, 2014, с. 110). Як бачимо, зловживання правом балансує на тонкій межі з правопорушенням. Лише один незначний крок і в певних випадках учинене суб'єктом діяння ми можемо знайти у відповідній статті кримінального кодексу.

Неприпустимість зловживання правом є моральним принципом, який забороняє його не тільки законом, а й свободами, благами і можливостями, які має людина. Кожна людина вільна як у виборі, так і в реалізації прав і можливостей. Однак свобода, надана людині, не означає, що їй дозволено все. Свобода, як і будь-що інше, має певні межі – як об'єктивні, коли свобода однієї людини обмежена правами і свободами іншої, так і суб'єктивні, які передбачають, що при здійсненні прав суб'єкт керується своєю системою цінностей, моральними принципами, ідеалами та совістю як заporукою належного і правильного використання наданої свободи. Тому неприпустимість

зловживання правом є тим моральним принципом, який ґрунтується на правильності, раціональності та необхідності використання наданих прав. Людина як егоцентрична істота прагне отримати якомога більше прав за рахунок відповідних обов'язків. Однак люди часто нехтують правами чи суспільними інтересами інших. Необхідним є створення дієвого правового механізму встановлення балансу між бажаннями уповноважених осіб і правом (свободою) інших, що буде реалізовувати захист від свавілля.

Сьогодні тема зловживання правами у зв'язку зі зміною умов життя набуває особливої актуальності та є предметом жвавого обговорення. У юридичній літературі питання зловживання правом трактується неоднозначно, автори публікацій висловлюють різні думки на цю тему. Деякі дослідники вважають, що сам термін «зловживання правом» є суперечливим. Користування правами не може бути незаконним, тобто ними не можливо зловживати. Дії, визначені як зловживання, мають місце тоді, коли особа виходить за межі дозволеного, тобто за межі законодавства. У юридичній літературі зазначається, що межі права окреслюються його нормами. В іншому разі необхідно було б зайняти позицію легалізації до невизначеності правових норм, що неминуче призвело б до протиріччя між формою і змістом права, між його «буквою» і «духом». Також варто зазначити, що тут немає місця ідеї та загального стандарту категорії «зловживання правом». Звертаючись до доктринальних напрацювань з означеної тематики, слід звернути увагу на те, що дослідники, які загалом підтримують існування категорії «зловживання правом», вважають за доцільніше вживати термін «використання права всупереч його призначенню» (Тихонович, 2012).

Аналіз підходів дослідників до проблематики зловживання правом дозволяє дійти висновку, що їх умовно можна об'єднати у три групи. Деякі вчені вважають, що реалізація суб'єктивного права всупереч його соціальному призначенню (зловживання владою) є протиправною поведінкою людини, а способом завдання шкоди – поведінка з реалізації норм права. Інші науковці до зловживання відносять випадки, коли суб'єкт діє в межах суб'єктивного права, але використовує форми його здійснення, що виходять за встановлені законом межі. Представники третьої групи вчених під реалізацією суб'єктивного права всупереч його соціальному призначенню розуміють поведінку суб'єкта відповідно до змісту права, але спрямовану на досягнення результатів,

несумісних із суспільними цілями. До того ж дії уповноваженої особи в цій ситуації порушують не конкретний обов'язок, а загальну заборону, що має застосовуватися до кожного: не зловживати правом, оскільки це засуджується суспільством.

Комплексно аналізуючи поняття «зловживання правом», слід зазначити, що ця категорія відрізняється від поняття «протиправне діяння». Можна виокремити низку ознак, завдяки яким ці поняття відрізняються: випадки зловживання правом набагато важче виявити, ніж випадки протиправної поведінки; зловживання правами зрештою призводить до злочину (тобто це два різних явища як причина, умова та наслідок); зловживання правом завжди базується на суб'єктивному праві і формально не порушує об'єктивне право, водночас протиправне діяння завжди порушує певну правову норму і може бути вчинене навіть без суб'єктивного права (Тихонович, 2012).

Як зазначає Т. Полянський (2010), виокремлюються юридична та суб'єктивна передумови зловживання правом. Науковець наголошує, що можливість зловживання, як правило, є наслідком недосконалості норм об'єктивного права, що умовно можна назвати юридичним припущенням явища, яке розглядається. Ця недосконалість може бути зумовлена не лише об'єктивними чинниками (неспроможністю права як формальної системи норм повноцінно регулювати реальні суспільні відносини), а й суб'єктивними (нерозумінням автором закону справжньої сутності суб'єктивного права).

Крім правової варто виокремити суб'єктивну вимогу, тобто специфічну форму викривленого правового усвідомлення зловживань, яку в літературі називають «егоцентризмом». Таке порушення правосвідомості є насамперед наслідком і проявом неузгодженості (зворотного збігу) інтересів суб'єкта та відповідного законодавчого чи виконавчого органу, до компетенції якого входить визначення конкретних меж позитивної дії та, зрештою, природного права (Полянський, 2010, с. 128; Тихонович, 2012, с. 19–20).

Зловживання правом можливе при дотриманні передумов: закріплення суб'єктивних прав у законі (існування норми); ефективна можливість здійснення суб'єктивного права; застосування суб'єктивного права на практиці, коли суб'єкт не дотримується відповідного юридичного зобов'язання; особа шкодить суспільним відносинам; суб'єкт поводить себе неадекватно або аморально (Тихонович, 2012, с. 20).

Цікавим є підхід деяких дослідників, які виокремлюють такі ознаки зловживання пра-

вом: уповноважена особа має певні суб'єктивні права; зловживання правами, виходячи із самої концепції, можливе лише тоді, коли вона реалізована, тобто питання зловживання правом стосується не суб'єктивного права взагалі, не його змісту, а процесу зловживання, його реалізації; особа не повинна порушувати жодної правової норми при реалізації свого суб'єктивного права під загрозою вчинення кримінального правопорушення; обов'язковим елементом поняття «зловживання правом» є наявність заподіяної шкоди та прямий причинний зв'язок між здійсненням суб'єктивного права та негативними наслідками, що настали, оскільки шкода, завдана без дотримання норм права, є протиправним діянням, тобто правопорушенням, а користування своїм правом без заподіяння шкоди іншим особам є нормальним задоволенням своєї потреби в межах, визначених законом (Онищенко, 2007; Тихонович, 2012); зловживання правом завжди є умисною поведінкою (Полянський, 2010, с. 128; Тихонович, 2012, с. 20).

Вищенаведені ознаки дозволяють визначити поняття «зловживання правом» як особливий вид правової поведінки, що полягає в реалізації суб'єктивних прав громадянами, суперечить меті права, завдає шкоди суспільству, державі та особі. Водночас ця категорія не відповідає основним положенням права, його основним засадам, що виражають об'єктивні закономірності, тенденції та потреби суспільства, які визначають сутність усієї системи, галузі, інституту права та є загальноприйнятими завдяки їх правовому закріпленню, тобто правовій основі.

Наукові джерела, присвячені означеній тематиці, виокремлюють два види зловживань: ті, що не характеризуються явною протиправністю, не мають на меті суспільно шкідливу поведінку особи, яка спирається у своїх діях на суб'єктивне право; ті, які характеризуються явною протиправністю, виражаються в порушенні суб'єктивного права, що призводить до порушення встановлених правових меж.

Слід зазначити, що зловживання правом за негативними результатами своїх наслідків не тільки наближається до злочинів, а й може навіть перевершувати їх. Проте зловживання певною кількістю повноважень не є кримінальним правопорушенням, оскільки це правопорушення позбавлене істотної ознаки – протиправності. Це означає, що зловживання правом прямо не заборонено законом, а отже, не підлягає покаранню, що дозволяє не тільки отримати певні безумовні вигоди, а й не нести за них відповідальність.

Хоча немає особливої проблеми у відмежуванні зловживання правом від злочинного діяння, для того щоб знайти різницю між зловживанням правом та правомірною поведінкою, слід подолати певні труднощі, основа яких виявляється у формальній непротиправності цієї поведінки (Тихонович, 2012, с. 20–21).

У юридичній літературі можна знайти таке твердження: «Якщо зловживання являє собою правомірну дію, а отже його вчинення не тягне для суб'єкта несприятливих юридичних наслідків, то чи є практична значущість у його вивченні?» (Свердліченко, 2017, с. 358). Із цим важко не погодитися, адже природа та сутність таких понять, як «правопорушення» та «правомірна поведінка», вже давно досліджені в науці (Свердліченко, 2017, с. 358).

Слід вказати, що існує декілька підходів до характеристики зловживання правом, серед яких: 1) заперечення самого поняття «зловживання правом», оскільки правомочність здійснювати право на заподіяння шкоди іншим особам не входить до змісту суб'єктивного права, а тому здійснення права не може бути протиправним; 2) визнання необхідності законодавчого закріплення та доктринального обґрунтування поняття «зловживання правом». До того ж на підставі двох зазначених підходів виокремлено третій, за яким протиправність поведінки як юридична ознака правопорушення явно не виражена (Дроботов, 2018, с. 188).

Аналіз першого підходу потребує розрізнення дефініції «поняття» і «термін». Під поняттям розуміють логічно оформлену загальну думку про предмет, ідею чого-небудь, водночас термін – це слово чи словосполучення, яке є назвою певного поняття якої-небудь спеціальної галузі науки, техніки, мистецтва. Критиками поняття «зловживання правом» виступали деякі дослідники, вважаючи, що вказаного явища об'єктивно не існує та існувати не може. Так, на підтвердження цієї точки зору в доктринальних джерелах зустрічаються застереження щодо небезпечності протиставлення форми та змісту у праві, відсутності необхідності такого протиставлення.

Прихильниками другого підходу висловлено думку, що термін «зловживання правом» має право на існування та означає такі відносини, які існують насправді, де уповноважений суб'єкт допускає недозволене використання свого права, але при цьому ззовні завжди спирається на своє суб'єктивне право.

При цьому, з'ясовуючи сутність і зміст поняття «зловживання правом» та аналізуючи позиції вчених, виокремлюються декілька ос-

новних концепцій: концепція, прихильники якої визначають зловживання правом як використання суб'єктивних прав та/або наданих прав із порушенням та/або без порушення правових обмежень; концепція, згідно з якою зловживання правом визначається як форма використання права всупереч його меті, призначенню, соціальній функції чи інтересам інших суб'єктів, що завдає шкоди іншим учасникам суспільних відносин, як поняття, що ототожнює зловживання правом із порушенням закону та його меж; концепція, відповідно до якої під зловживанням правом розуміють особливий вид порушення, вчинюваний особою, що має право, який стосується використання певних заборонених форм у межах загальної дозволеної особі поведінки (Резнікова, 2013, с. 26–27; Дроботов, 2018, с. 189). Набула поширення також концепція, за якою зловживання правом трактується як вид правової поведінки (Дроботов, 2018, с. 189).

На думку М. Рубашенка (2010, с. 119) та І. Дроботова (2018, с. 189), зловживання правами, з одного боку, є особливим видом неправомірної поведінки (відмінним від правопорушень), за якої суб'єкт правочину (суб'єкт зловживання правом), реалізуючи свої права й обов'язки, завдає шкоди іншим суб'єктам, діючи формально відповідно до закону. Це діяння, що містить усі елементи юридичної ознаки конкретних злочинних дій, деліктів, злочинів тощо і тому є особливим видом правопорушення.

На думку Л. Шипілова (2010, с. 8–9), зловживання правом необхідно розглядати як похідну юридичну категорію, тобто як узагальнене поняття, яке включає в себе категорії галузевих юридичних наук (зловживання конституційними правами, зловживання цивільними правами, зловживання батьківськими правами тощо). Вихідною юридичною категорією (максимально узагальненим поняттям) у цьому разі є категорія «правова поведінка», яка водночас із зловживанням правом містить правопорушення та правомірну поведінку.

Натомість В. Резнікова (2013, с. 34) пропонує під зловживанням правом розуміти добровільні та свідомі дії суб'єкта, які є наслідком недобросовісного використання його суб'єктивного права всупереч його цілям, що загрожує суспільним та/або особистим інтересам третіх осіб чи створює реальний ризик їх настання в разі правомірності таких дій.

Варто зауважити, що вчені також розглядають зловживання правом як особливе правопорушення, в якому особа, користуючись наданим їй державою правом, застосовує способи,

що завдають шкоди іншим суб'єктам права, причому ця шкода значно перевищує вигоду від такого здійснення нею права; як особливу категорію правопорушення, вчиненого особою при здійсненні свого права, що належить до використання заборонених спеціальних форм у межах загальної дозволеної їй поведінки. Зокрема, низка дослідників формулюють сутність поняття «зловживання правом» через межі права та межі суб'єктивного права (Дроботов, 2018, с. 189).

Деякі дослідники розглядають зловживання правом як специфічну форму правового нігілізму, стверджуючи, що це кваліфікований випадок нігілістичного підходу до права, коли його заперечення відбувається під виглядом його дотримання. Зловживаючи правом, особа фактично виявляє свою неповагу до свобод інших осіб та права в цілому. Особа, яка зловживає правом, діє скептично, зневажливо, належним чином сприймає право, однак не вірить або негативно ставиться до права як найбільш ефективного регулятора суспільних відносин (Штефан, 2017, с. 64; Рогач, 2011, с. 262). Г. Чувакова (2011, с. 440) називає зловживання правами видом правової аномалії, В. Комаров (2011, с. 410) – юридичним парадоксом. Розробивши чимало пропозицій щодо заходів та засобів протидії зловживанню цивільними процесуальними правами, наукове товариство поки не має єдиного погляду щодо розуміння змістовної сутності цього поняття. Сьогодні в теорії сформувалося декілька різних підходів до його визначення (Штефан, 2017, с. 64).

Доволі поширеною є точка зору, що досліджуване явище – це особлива форма цивільного процесуального правопорушення. Така позиція була обґрунтована, зокрема, у цивілістиці, де пропонується вважати зловживанням процесуальними правами умисні, недобросовісні дії учасників цивільного процесу (а в окремих випадках і суду), що супроводжуються порушенням умов здійснення суб'єктивних процесуальних прав і відбуваються лише з видимістю їх здійснення, поєднані з уведенням в оману щодо відомих обставин справи з метою обмеження можливості здійснення або порушення прав інших осіб, які беруть участь у провадженні, а також перешкоджання суду в належному та своєчасному дослідженні та вирішенні справи, що передбачає застосування засобів примусу (Штефан, 2017, с. 64).

Інша група учених при формулюванні дефініції «зловживання правами» уникає безпосереднього використання термінів «правопорушення» чи «неправомірні дії» та використовує смислові конструкції, що вказують на характе-

ристику такої поведінки як злісної чи недобросовісної. Зокрема, під зловживанням процесуальними правами пропонують розуміти умисні недобросовісні дії учасників цивільного процесу, що супроводжуються порушенням умов здійснення суб'єктивних процесуальних прав і створенням оманливого переконання щодо їх дійсної реалізації (Акімова, 2015, с. 67; Штефан, 2017, с. 65). Це соціально шкідлива поведінка уповноваженого суб'єкта, яка спрямована на реалізацію своїх суб'єктивних прав та формально відповідає чинним правовим нормам, проте суперечить соціальному призначенню прав, що реалізуються, та порушує межі їх здійснення з метою завдання шкоди (суспільству, державі чи іншим особам) чи без такої мети (Васильєва, 2013, с. 56; Штефан, 2017, с. 65). Це недобросовісна, злісна поведінка уповноваженої особи, яка посягає на конструктивні принципи правового регулювання. Сутність зловживання правом визначається ступенем соціальної шкідливості поведінки, зумовленої корисливістю чи іншою особистою зацікавленістю, егоїстичним втіленням у процедуру використання прав лише своїх інтересів на шкоду правам та/або законним інтересам інших осіб, чим спотворюється мета правового регулювання, втілена законодавцем (Штефан, 2017, с. 65).

Ще один підхід ґрунтується на тому, що зловживанням процесуальними правами є здійснення наданого законом права всупереч його справжньому призначенню та регулятивному потенціалу. Подібне тлумачення можна знайти у практиці Європейського суду з прав людини та зарубіжній доктрині.

Дефініції у площині зловживання правом пропонують і деякі дослідники, які відносять до зловживання цивільними процесуальними правами використання учасником цивільного процесу свого суб'єктивного цивільного процесуального права з метою, яка суперечить завданням цивільного судочинства (Бичкова, Чурпіта, 2015, с. 14; Штефан, 2017, с. 65); недобросовісне здійснення особою права на судовий захист, використання стороною судового процесу цього права не відповідно до призначення процесу (Рогач, 2013, с. 148; Штефан, 2017, с. 65).

Неоднозначне сприйняття розглядуваного правового явища зумовлює потребу в чіткому визначенні його правової природи та сутності. Перш за все, слід встановити, чи є підстави вважати зловживання процесуальними правами особливою формою правопорушення (Штефан, 2017, с. 65).

На основі систематизації різних наукових поглядів щодо проблеми зловживання правом

В. Резнікова (2013) виокремлює п'ять її основних концепцій: 1) концепція, прихильники якої визначають зловживання правом як використання суб'єктивних прав та/або повноважень, що застосовуються без порушення встановлених законом меж; 2) уявлення про те, що зловживання правом розуміють як форму, в якій право використовується всупереч його меті, соціальній функції чи інтересам інших сторін; 3) концепція, в якій зловживання правом ідентифікується як перевищення закону та його меж; 4) тлумачення зловживання правом як певного типу правопорушення; 5) трактування зловживання правом як різновиду правової поведінки. Як бачимо, дослідники, що розглядали означену тематику, не мають єдиного бачення сутності такої юридичної категорії, як «зловживання правом». Деякі вчені виокремлюють типи і концепції зловживання правом. Проте у вітчизняній науковій думці ще не сформовано єдиного підходу як до визначення поняття «зловживання правом», так і до основних типів зловживання правом.

ВИСНОВКИ. У юридичній літературі питання зловживання правом розглядається неоднозначно, автори публікацій висловлюють різні точки зору з огляду на проблематику. Наразі дослідники не мають єдиного бачення визначення терміна «зловживання правом», через що у вітчизняній доктрині він залишається суперечливим. Підходи до розуміння сутності категорії «зловживання правом» поділяються на дві великі групи залежно від того, прихильники якої теорії походження права досліджують цей прояв. Так, прихильники теорії природного права розглядають

зловживання правом як певний етичний мінімум поведінки суб'єкта, що дозволяє йому вчинити певні дії, за які ця особа не буде притягати-ся до юридичної відповідальності. Прихильники теорії позитивізму взагалі заперечують існування категорії «зловживання правом», оскільки на нормативному рівні відсутнє чітке визначення цієї дефініції. Як бачимо, категорія «зловживання правом» є доволі дискусійною у вітчизняній політико-правовій практиці. Однак різний підхід до її розуміння спричиняє неоднозначність у протидії цьому явищу.

Зловживання правом балансує на тонкій межі із правопорушенням. Лише один незначний крок і в деяких випадках вчинюване суб'єктом діяння ми можемо знайти у відповідній статті кримінального кодексу, що перетворює юридично нейтральну поведінку на правопорушення.

Досліджуючи проблематику підходів дослідників до розуміння сутності категорії «зловживання правом», можна виокремити такі концепції: зловживання правом не існує; зловживання правом – це соціально шкідлива поведінка, яка, однак, не порушує норм права; моральний принцип, учинення правозначущої поведінки; здійснення права всупереч його призначенню; види зловживання, які не характеризуються явною протиправністю, що виражається в соціально шкідливій поведінці уповноваженої особи, котра спирається на належне їй суб'єктивне право; різновид правового нігілізму; особливий вид правопорушення; форма здійснення права всупереч його призначенню, меті, соціальній функції чи інтересам інших суб'єктів.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Акімова А. О. Зловживання позивачем правом на звернення до суду з метою встановлення найбільш сприятливих умов для розгляду справи // Зловживання цивільними процесуальними правами: шляхи протидії : матеріали круглого столу (м. Одеса, 27 листоп. 2015 р.) / МОН України, Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2015. С. 66–69.
2. Барабаш О. О. Підходи до класифікації видів поведінки людини в теорії права. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. Вип. 6, т. 1. С. 3–6.
3. Бичкова С. С., Чурпіта Г. В. Зловживання цивільними процесуальними правами. *Криміналістичний вісник*. 2015. № 2. С. 12–18.
4. Васильєва С. А. Проблема злоупотребления материальными и процессуальными правами: понятие и признаки злоупотребления правом. *Економіка та право*. 2013. № 2. С. 52–57.
5. Дроботов І. С. Зловживання процесуальними правами в адміністративному судочинстві. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2018. № 1 (59). С. 187–192.
6. Дрогозюк К. Б. Зловживання процесуальними правами під час доказування у цивільному процесі України // Зловживання цивільними процесуальними правами: шляхи протидії : матеріали круглого столу (м. Одеса, 27 листоп. 2015 р.) / МОН України, Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2015б. С. 76–79.
7. Дрогозюк К. Б. Зловживання процесуальними правами під час доказування в цивільному процесі України та Франції. *Jurnalul Juridic National: Teorie și Practică*. 2015а. № 6 (16). С. 124–128.
8. Дрогозюк К. Б. Сучасні джерела доказування у цивільному процесі України та Франції. *Право і суспільство*. 2016. № 1. С. 52–63.

9. Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право : навч. посіб. / за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваїте, 2014. 944 с.
10. Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. 1352 с.
11. Мілетич О. О. Зловживання правом: загальнотеоретичний аспект. Феномен свободи у праві. *Держава і право*. 2011. Вип. 52. С. 60–64.
12. Олійник А. Запобігання зловживанню цивільними процесуальними правами: питання теорії та практики. *Юридична Україна*. 2013. № 7. С. 83–91.
13. Онищенко Г. Проблема існування категорії «зловживання правом». *Юридичний журнал*. 2007. № 1. С. 25–31.
14. Полуєтков І. Зловживання правом як порушення засад цивільного законодавства. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2008. № 6. С. 32–41.
15. Полянський Т. Зловживання правом (загальнотеоретичний аспект). *Право України*. 2010. № 1. С. 128–134.
16. Резнікова В. В. Зловживання правом: поняття та ознаки. *Університетські наукові записки*. 2013. № 1. С. 23–35.
17. Рогач О. Я. Зловживання позивачем процесуальним правом при використанні правових механізмів, передбачених ст. 207 Цивільного процесуального кодексу України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 3-1. С. 148–150.
18. Рогач О. Я. Зловживання правом: теоретико-правове дослідження : монографія. Ужгород : Ліра, 2011. 368 с.
19. Рубащенко М. А. Зловживання правом як загальноправова категорія: допустимість, сутність, кваліфікація. *Юридичний журнал*. 2010. № 4. С. 110–119.
20. Свердліченко В. П. Аналіз категорії «зловживання правом на честь, гідність та ділову репутацію» в умовах надзвичайного або воєнного стану. *Форум права*. 2017. № 5. С. 356–361. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.1199304>.
21. Тихонович Л. А. Зловживання правом у сфері трудових відносин як моральна проблема. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «Право»*. 2012. Вип. 18. С. 19–27.
22. Хохлова Т. С. Форми зловживання правом: теоретико-правовий аспект. *ScienceRise: Juridical Science*. 2020. № 4 (14). С. 23–28. DOI: <https://doi.org/10.15587/2523-4153.2020.216734>.
23. Чувакова Г. М. Зловживання правом як вид правових аномалій. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 60. С. 440–445.
24. Шипілов Л. М. До питання про поняття та сутність зловживання правом. *Право і безпека*. 2010. № 1. С. 6–9.
25. Штефан А. Зловживання цивільними процесуальними правами як процесуальний юридичний факт. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2017. № 2. С. 62–70.

Надійшла до редакції: 01.02.2023

Прийнята до опублікування: 03.03.2023

REFERENCES

1. Akimova, A. O. (2015, November 27). *Abuse of the right to apply to the court by the plaintiff in order to establish the most favorable conditions for the case consideration* [Conference presentation abstract]. Round Table “Abuse of civil procedural rights: ways to counteract”, Odesa, Ukraine.
2. Barabash, O. O. (2016). Approaches to the classification of types of human behavior in the theory of law. *Scientific Journal of Public and Private Law*, 6(1), 3-6.
3. Bychkova, S. S., & Churpita, H. V. (2015). Abuse of civil procedural rights. *Criminalistics Bulletin*, 2, 12-18.
4. Chuvakova, H. M. (2011). Abuse of law as a type of legal anomalies. *Current Problems of State and Law*, 60, 440-445.
5. Drobotov, I. S. (2018). Abuse of procedural rights in administrative proceedings. *State and Regions. Series: Law*, 1, 187-192.
6. Drohoziuk, K. B. (2015a). Abuse of procedural rights during proof in the civil procedure of Ukraine and France. *Jurnalul Juridic National: Teorie și Practică*, 6(16), 124-128.
7. Drohoziuk, K. B. (2015b, November 27). *Abuse of procedural rights during proof in the civil process of Ukraine* [Conference presentation abstract]. Round Table “Abuse of civil procedural rights: ways to counteract”, Odesa, Ukraine.
8. Drohoziuk, K. B. (2016). Modern sources of evidence in the civil procedure of Ukraine and France. *Law and Society*, 1, 52-63.
9. Dudorov, O. O., & Khavroniuk, M. I. (2014). *Criminal law* (M. I. Khavroniuk, Ed.). Vaite.

10. Khokhlova, T. S. (2020). Forms of abuse of law: theoretical and legal aspect. *ScienceRise: Juridical Science*, 4(14), 23-28. <https://doi.org/10.15587/2523-4153.2020.216734>.
11. Komarov, V. V., Bihun, V. A., Barankova, V. V. et al. (2011). *Course of civil procedure* (V. V. Komarov, Ed.). Right.
12. Miletich, O. O. (2011). Abuse of law: general theoretical aspect. The phenomenon of freedom in law. *State and Law*, 52, 60-64.
13. Oliinyk, A. (2013). Prevention of abuse of civil procedural rights: issues of theory and practice. *Legal Ukraine*, 7, 83-91.
14. Onyshchenko, H. (2007). The problem of the existence of the category "abuse of right". *Legal Journal*, 1, 25-31.
15. Polianskyi, T. (2010). Abuse of law (general theoretical aspect). *Law of Ukraine*, 1, 128-134.
16. Poluektov, I. (2008). Abuse of right as a violation of the principles of civil law. *Theory and Practice of Intellectual Property*, 6, 32-41.
17. Rieznikova, V. V. (2013). Abuse of law: concept and signs. *University Scientific Notes*, 1, 23-35.
18. Rohach, O. Ya. (2011). *Abuse of law: theoretical and legal research*. Lira.
19. Rohach, O. Ya. (2013). Abuse of procedural rights by the plaintiff when using the legal mechanisms provided for in Article 207 of the Civil Procedure Code of Ukraine. *Comparative and Analytical Law*, 3-1, 148-150.
20. Rubashchenko, M. A. (2010). Abuse of right as a general legal category: admissibility, essence, qualification. *Legal Journal*, 4, 110-119.
21. Shtefan, A. (2017). Abuse of civil procedural rights as a procedural legal fact. *Theory and Practice of Intellectual Property*, 2, 62-70.
22. Shypilov, L. M. (2010). To the question of the concept and essence of abuse of law. *Law and Safety*, 1, 6-9.
23. Sverdlichenko, V. P. (2017). Analysis of the category "abuse of the right to honor, dignity and business reputation" in the conditions of emergency or martial law. *Forum of Law*, 5, 356-361. <https://doi.org/10.5281/zenodo.1199304>.
24. Tykhonovych, L. A. (2012). Abuse of law in the field of labor relations as a moral problem. *Collection of scientific works of H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University "Law"*, 18, 19-27.
25. Vasileva, S. A. (2013). The problem of abuse of material and procedural rights: the concept and signs of abuse of law. *Economics and Law*, 2, 52-57.

Received the editorial office: 1 February 2023

Accepted for publication: 3 March 2023

ВИКТОР ВИКТОРОВИЧ ЛАЗАРЕВ,

кандидат юридических наук, доцент,
Харьковский национальный университет внутренних дел,
кафедра теории и истории государства и права;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9468-0497>,
e-mail: judge2101@gmail.com

КОНЦЕПЦИИ ПОНИМАНИЯ СУЩНОСТИ КАТЕГОРИИ «ЗЛОУПОТРЕБЛЕНИЕ ПРАВОМ»

Определены основные подходы к пониманию понятия «злоупотребление правом» в отечественной науке. Отмечено, что неоднозначное восприятие рассматриваемого правового явления обуславливает потребность в четком определении его правовой природы и сущности. Приведены основные характеристики, благодаря которым понятие «злоупотребление правом» отличается от понятий «противоправное действие» и «правомерное поведение». Выделены юридическая и субъективная предпосылки злоупотребления правом. Перечислены обстоятельства, наличие которых способствует возможности злоупотребления правом, выделены его ключевые признаки. На основе систематизации различных научных взглядов на проблему злоупотребления правом выделены основные концепции, на основе которых рассматривается его юридическая природа.

Ключевые слова: право, злоупотребление правом, философское понимание, концепция, правозначимое поведение, юридическая ответственность.

VICTOR VICTOROVYCH LAZARIEV,

*Candidate of Law, Associate Professor,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Theory and History of State and Law;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9468-0497>,
e-mail: judge2101@gmail.com*

**CONCEPTS OF UNDERSTANDING THE ESSENCE OF THE “ABUSE OF RIGHTS”
CATEGORY**

The research is devoted to defining the essence of the abuse of rights and highlighting the main concepts for understanding this category. It has been emphasized that in the legal literature the issue of the abuse of rights is considered ambiguously, and the publication authors have different opinions on this subject. There is a view that the very term “abuse of rights” is controversial. Approaches to understanding the essence of the category of “abuse of rights” are divided into two broad groups depending on the theory of right origin that is used to study this manifestation. Thus, supporters of the natural law theory consider the abuse of rights as a certain ethical minimum of a subject's behaviour, which allows him or her to commit certain actions for which he or she will not be held legally liable. Supporters of the positivist theory generally deny the existence of the category of “abuse of rights” because there is no clear definition of this concept at the regulatory level.

It has been identified the main signs of abuse of rights. Therefore, it has been noted that abuse of rights balances on a fine line with an offense. It is enough to take a minor step, and in some cases the reflection of the act committed by the subject can be found in the relevant article of the Criminal Code, which turns legally neutral behaviour into an offense.

Exploring the issues of approaches put forward by researchers to understanding the essence of the category “abuse of rights”, it is possible to distinguish the following concepts: abuse of rights does not exist; abuse of rights is socially harmful behavior which, however, does not violate the law; moral principle, performance of lawful behaviour; exercise of rights contrary to their purpose; types of abuse: those that are not characterized by obvious unlawfulness, which is expressed in the socially harmful behaviour of an authorized person who relies on a subjective right belonging to him/her; a type of legal nihilism; a special type of offense; a form of exercising a right contrary to its purpose, goal, social function or interests of other subjects.

Key words: *right, abuse of rights, philosophical understanding, concept, lawful behaviour, legal liability.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Лазарєв В. В. Концепції розуміння сутності категорії «зловживання правом». *Право і безпека*. 2023. № 1 (88). С. 179–189. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.16>.

Citation (APA): Lazarev, V. V. (2023). Concepts of understanding the essence of the “abuse of rights” category. *Law and Safety*, 1(88), 179–189. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.16>.

УДК 004.056.53

DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.17>

СЕРГІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ КАЛЯКІН,

*Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра протидії кіберзлочинності;*

 <https://orcid.org/0000-0001-5435-5921>,
e-mail: svkalyakin@ukr.net;

ЮРІЙ МИКОЛАЙОВИЧ ОНИЩЕНКО,

*кандидат наук з державного управління, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
факультет № 4;*

 <https://orcid.org/0000-0002-7755-3071>,
e-mail: onischenko1980@gmail.com;

ВІТАЛІЙ ВІКТОРОВИЧ НОСОВ,

*кандидат технічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра протидії кіберзлочинності;*

 <https://orcid.org/0000-0002-7848-6448>,
e-mail: vitnos.g@gmail.com

КІБЕРБЕЗПЕКА МІСЬКОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ

Статтю присвячено проблематиці захисту міської критичної інфраструктури від кіберзагроз у сучасних непростих умовах. Досліджено досвід інших країн у сфері захисту критичних об'єктів інфраструктури. Розглянуто особливості використання методик захисту інфраструктури в умовах ведення гібридної війни. Надано рекомендації щодо підвищення рівня захисту міської інфраструктури від кіберзагроз.

Ключові слова: кібербезпека, критична міська інфраструктура, Інтернет речей (IoT), штучний інтелект, блокчейн.

Оглядова стаття

ВСТУП. За прогнозами ООН, до 2050 р. 60 % населення планети проживатиме в містах. Можливості для отримання економічних і соціальних вигід можуть бути важливими причинами урбанізації та переміщення людей із внутрішніх районів у великі міста (Dwevedi, Krishna, Kumar, 2018). Сучасне місто – це складна система, яка потребує єдиного системного підходу до забезпечення громадської безпеки, правопорядку та безпеки довкілля в умовах високого рівня ризиків як техногенного, так і природного характеру (Degbelo et al., 2016).

Протидія природним і техногенним чинникам, актам незаконного втручання і терактам – одне з найважливіших завдань керівництва країни стосовно забезпечення соціальної стабільності міської спільноти. В умовах різкої активізації використання різних форм ведення війни існує висока ймовірність виникнення нових викликів та загроз, для яких об'єкти критичної інфраструктури в містах є цілями для нанесення ударів. Ризики та загрози безпеці для міст можуть бути більш критичними через загрозу використання зброї масового знищення.

Варто наголосити на тому, що інформаційні технології відіграють важливу роль у забезпеченні життєдіяльності сучасного міста. Автоматизовані системи управління все ширше використовуються для регулювання процесів життєдіяльності міста. Зростає кількість онлайн-сервісів, які впроваджено в міську інфраструктуру. Це стало причиною того, що останнім часом все частіше як кіберзлочинні угруповання, так і хакери-одинаки обирають інформаційні елементи міської інфраструктури як цілі своїх атак, що збільшує ризики для критичної міської інфраструктури в цілому (Ramos et al., 2018). Великі та маленькі міста дедалі частіше стикаються з усе більш серйозними викликами у сфері кібербезпеки, які суттєво впливають на життєздатність, конкурентоспроможність, психологічну стійкість і безпеку їхніх мешканців незалежно від площі міста та його розташування (Albino, Berardi, Dangelico, 2015).

Кібератака є делікатною проблемою у світі інтернет-безпеки. Уряди та бізнес-організації в усьому світі докладають величезних зусиль для захисту своїх даних. Вони використовують

різні типи інструментів і методів, щоб підтримувати бізнес, водночас зловмисники намагаються порушити безпеку та надсилати шкідливе програмне забезпечення, таке як ботнети, віруси, трояни тощо, для доступу до цінних даних. Щодня ситуація погіршується через появу нових типів зловмисного програмного забезпечення, яке атакує мережі (Al-Mohanadi et al., 2016).

Згідно зі звітом Міністерства внутрішньої безпеки США, кількість зареєстрованих кіберінцидентів проти критичної інфраструктури у Сполучених Штатах неухильно зростає протягом останніх кількох років. У 2020 р. було зареєстровано 295 інцидентів, порівняно зі 146 у 2018 р. Також згідно зі звітом «Cybersecurity Ventures» загальні збитки від кібератак по всьому світу сягнулиб трлн дол. у 2021 р., що є значним зростанням порівняно з попередніми роками. Проте з появою Інтернету речей (далі – IoT) продовжується розвиток розумних міст, а також посилюється необхідність вирішення проблем безпеки. Наприклад, у багатьох містах Європи впроваджують рішення IoT, спрямоване на моніторинг рівнів забруднення, за допомогою кількох пристроїв IoT і підключених датчиків (Toma et al., 2019). Через величезну кількість підключених пристроїв у середовищах IoT, таких як розумні міста, контроль доступу в цій сфері має забезпечувати високий ступінь масштабованості з урахуванням вимог безпеки (Buschsieweke, Gunes, 2017).

З огляду на збільшення кількості підключених до мережі Інтернет пристроїв і поширення використання хмарних технологій та Інтернету речей кібератаки на міську інфраструктуру можуть стати серйозною загрозою для безпеки жителів міст та економічного розвитку регіонів (Ainane, Ouzzif, Bouragba, 2018). Отже, важливо підвищувати свідомість про кібербезпеку та застосовувати ефективні заходи захисту, щоб запобігти можливим кібератакам на міську інфраструктуру.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Кібербезпека міської інфраструктури є критичною проблемою в сучасному світі, оскільки міста у своєму розвитку все більше покладаються на цифрові технології. Міська інфраструктура включає в себе різні системи, такі як транспортні мережі, водопровідні й очисні споруди, енергетичні мережі та системи зв'язку. Кожна із цих систем є вразливою до кібератак. У розвинених країнах світу вже накопичено певний досвід щодо протидії таким атакам. *Мета* цієї статті полягає в аналізі, узагальненні та систематизації досвіду протидії кібератакам на

критичну міську інфраструктуру країн світу, що є провідними в цій галузі.

Для досягнення поставленої мети потрібно виконати такі *завдання*:

- розглянути типи найпоширеніших у світі кібератак на міську інфраструктуру;
- проаналізувати й узагальнити досвід закордонних фахівців з кібербезпеки щодо протидії цим кібератакам в умовах сьогодення;
- спираючись на досвід закордонних колег, надати рекомендації щодо протидії кіберзагрозам в умовах розбудови сучасної міської інфраструктури.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. У галузі кібербезпеки існує безліч методологій наукових досліджень, які допомагають дослідникам виконувати свої завдання. Наведемо декілька найбільш поширених із них.

Методологія аналізу загроз допомагає ідентифікувати загрози, що можуть виникнути в мережі або на конкретному комп'ютері. Вона використовується для виявлення потенційних вразливостей у системах кібербезпеки та визначення наслідків їхньої експлуатації.

Методологія побудови моделей загроз допомагає створити математичні моделі загроз та їх впливу на систему кібербезпеки. Вона дозволяє провести аналіз ризиків і визначити стратегії захисту від потенційних атак.

Методологія тестування вразливостей використовується для виявлення вразливостей у програмному забезпеченні та інших складових системи кібербезпеки. Вона полягає в тестуванні системи на наявність вразливостей і вжитті відповідних заходів щодо їх усунення.

Методологія аналізу випадків використання використовується для аналізу потенційних сценаріїв використання системи кібербезпеки, зокрема для виявлення можливих атак і викрадення даних. Вона дозволяє виявити слабкі місця в системі та вжити відповідних заходів щодо їх усунення.

Методологія управління ризиками допомагає оцінити рівень ризику і прийняти рішення щодо відповідних заходів із його зниження.

Відповідно до мети і завдань дослідження в роботі використано раціональну сукупність деяких з наведених методологій, здебільшого застосовувалися аналіз загроз та аналіз випадків використання.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. Прогресивні досягнення в інформаційно-комунікаційних технологіях призвели до того, що сучасна критична інфраструктура стає дедалі складнішою, взаємопов'язаною та постійно розвивається. Збільшення складних

взаємозв'язків між такими критично важливими системами створює нові вразливості безпеки, якими можуть скористатися зловмисники для компрометації конфіденційних даних та інших систем, навіть таких, що знаходяться далеко від зони впливу (Ficco, Choraś, Kozik, 2017).

Важливо зазначити, що кібератаки на міську інфраструктуру, таку як транспортні системи, системи зв'язку, електромережі, системи водо- та газопостачання, очисні споруди, викликають дедалі більше занепокоєння в сучасному взаємопов'язаному світі. Відтак забезпечення кібербезпеки міської інфраструктури – важлива проблема, особливо для тих міст, що швидко розбудовуються і розвиваються. Зростання кількості підключених до мережі Інтернет пристроїв, які використовуються для контролю роботи електромережі, транспортних систем, газових та водопровідних мереж тощо, збільшує ризики злому систем та крадіжки або спотворення даних. Запобігання кібератакам на міську інфраструктуру стає необхідною умовою подальшого розвитку міста. Кібербезпека була головною проблемою для енергетичних компаній, які впроваджують інтелектуальні лічильники і технології розумних мереж. Незважаючи на добре відомі переваги технології інтелектуальних мереж і інтелектуальних лічильників, поки що не зовсім зрозуміло, як і якою мірою кібератаки можуть перешкоджати роботі інтелектуальних лічильників і віддаленому збору даних щодо споживання електроенергії клієнтом (Kumar, Gunnam, 2019).

Багато міських систем були розроблені десятиліття тому, коли вимоги до кібербезпеки були менш жорсткими і не були призначені для підключення до інтернету. Це означає, що багато систем мають застарілі протоколи та програмне забезпечення, які можуть бути легко піддані атакам. З іншого боку, енергоефективність мікропроцесорів зростає експоненціально за останнє десятиліття, водночас вартість найдешевших доступних на ринку процесорів суттєво знизилася. Було кілька проривних інновацій у нових дисциплінах, наприклад штучний інтелект (далі – AI), IoT, бездротові технології п'ятого покоління та повністю автономні транспортні засоби (далі – AV). Щоб автоматизувати процеси, штучний інтелект замінює людські здібності технологіями (наприклад, промисловими роботами) з метою підвищення продуктивності та зменшення ризиків для безпеки (Girdhar et al., 2022). Це призвело до виникнення нових сфер застосування вбудованих комп'ютерів, особливо в

галузі автоматизації промислового контролю, медичного обслуговування та ведення домашнього господарства. Ці пристрої часто з'єднуються між собою за допомогою бездротових мереж архітектури Інтернету речей (IoT – Internet of Things), в якій будь-який пристрій може «спілкуватися» зі всіма іншими. Це робить IoT перспективним напрямом для сучасних міст. Однак ці процеси можуть зіткнутися з багатьма проблемами для свого успішного використання (Ivanova, 2017).

Вбудовані пристрої зазвичай використовують дороге обладнання і часто живляться від батареї, що призводить до жорстких обмежень на потужність споживання та потужність обробки. Крім цих технічних проблем, успішні IoT-протоколи також повинні забезпечувати безпеку даних, що в контексті IoT складається з цілісності, конфіденційності, актуальності даних, автентифікації та контролю доступу. Останній має особливе значення в розумних містах, оскільки несанкціонований доступ до критичної інфраструктури може спричинити величезні фінансові втрати і ставити під загрозу безпеку життєдіяльності мешканців міста.

Однією з найнебезпечніших загроз кібербезпеці міської інфраструктури є кібератаки на системи управління транспортом. Наприклад, у разі злому систем управління світлофорами можливе блокування дорожнього руху в багатьох частинах міста, що призведе до серйозних проблем із транспортним потоком та безпекою дорожнього руху. Система дорожнього руху для автомобілів не змінювала своїх фізичних, промислових і соціальних структур протягом більш ніж 100 років з моменту її появи в суспільстві. Вона була розгорнута у великих масштабах і відіграє важливу роль у мобільності. Елементи системи – водій, автомобіль і дорога – фізично контактують одне з одним, і системою керує лише людина. Удосконалення електричних та електронних технологій протягом понад 30 років покращило продуктивність автомобіля, але не покращило роботу водія та дороги (Miyata, 2018).

Сьогодні транспортні засоби все частіше підключаються до Інтернету речей, що дозволяє їм надавати постійний доступ до інформації водіям і пасажиром під час руху. Однак оскільки кількість підключених транспортних засобів продовжує зростати, з'являються нові вимоги (такі як безперервний, безпечний, надійний, масштабований обмін інформацією між транспортними засобами, людьми та придорожньою інфраструктурою) до автомобільних мереж (Contreras, Zeadally, Guerrero-Ibanez, 2018). Як

загальна тенденція розвитку автомобільної промисловості підключені й автономні транспортні засоби (далі – CAV) можна використовувати для підвищення безпеки транспортування, сприяння вибору мобільності, зниження витрат користувачів і створення нових робочих місць. Однак із підвищенням рівня підключення та автоматизації зловмисники можуть легко здійснювати різні види атак, які загрожують безпеці CAV (Sun, Yu, Zhang, 2021).

Також однією з тенденцій розвитку авторынку є збільшення кількості електромобілів. У 2020 р. спеціалісти з кібербезпеки виявили недоліки безпеки в додатку «ChargePoint Home» для зарядки електромобілів. Цей недолік дозволить віддаленому зловмиснику вторгнутися в зарядний пристрій і втрутитися в зарядку електромобіля через з'єднання Wi-Fi із зарядним пристроєм. Також були виявлені недоліки безпеки в зарядних пристроях «EVlink» виробництва Schneider Electric (Acharya et al., 2020).

Новим видом міського транспорту стали автономні літальні апарати (далі – AAV) – системи літальних апаратів, екіпаж яких замінено автономними комп'ютерними системами та радіолінією, що управляється дистанційно з наземної станції. Цей вид транспорту нещодавно був прийнятий як засіб пересування в рамках піонерської ініціативи Дубая. Очікується, що незабаром цей вид транспорту запровадять більше розумних міст, оскільки вважається, що він продемонструє потенціал трансформації міського транспорту та майбутньої мобільності. Однак занепокоєння викликає безпека цих систем та інфраструктури розумного міста, від якої вони залежать у своїй діяльності. Звичайно, впровадження AAV у транспортну інфраструктуру міста порушує багато нових питань кібербезпеки, які потребують дослідження та відповідей (Dawam, Feng, Li, 2018).

Захист від кібератак на системи управління транспортом повинен включати в себе розробку криптографічних протоколів, захист від дій зловмисників на мережному рівні й інші заходи, які в комплексі дозволять зробити транспортний рух більш безпечним.

Об'єднання тисяч пристроїв IoT під час спілкування один з одним через інтернет для створення розумної системи призводить до створення величезної кількості даних, які називаються «Big Data». Інтеграція послуг Інтернету речей для отримання даних про місто в режимі реального часу, а потім ефективна обробка такого великого обсягу даних, спрямована на створення розумного міста, є складним завданням (Rathore, Ahmad, Paul, 2016). Вочевидь зі збільшенням кількості підключе-

них пристроїв, пов'язаних з мережею Інтернет, посилюється і ризик атак на них. Сучасні міста стають все більш залежними від технологій і відповідно більш чутливими до кібератак. Наприклад, міська інфраструктура може враховувати водозабірні системи, електростанції, транспортну інфраструктуру, лікарні тощо. Усі ці системи містять обладнання, яке може стати об'єктом атаки з боку хакерів, що може становити серйозну загрозу безпеці громади (Morales Lucas, de Mingo López, Gómez Blas, 2018). Одним з найбільш небезпечних видів кібератак є розповсюдження шкідливих програм, які можуть зашифрувати файли на комп'ютерах міської інфраструктури. Це може призвести до втрати важливої інформації та негативно позначитися на функціонуванні міських служб (Nagano, 2010).

Кібератаки є одними з головних ризиків, з якими стикаються органи місцевого самоврядування. Лише у 2019 р. було зареєстровано 162 атаки програм-вимагачів проти державних і місцевих органів влади Сполучених Штатів Америки (Preis, Susskind, 2020). Найбільш гучна атака сталася 7 травня у м. Балтімор, де спрацював криптолокер «RobbinHood». У той же день муніципалітет Балтімора повідомив ФБР і вимкнув частину своїх систем, вважаючи, що таким чином зможе зупинити поширення шкідливого програмного забезпечення, яке на той час вже встигло заразити голосову та електронну пошту, систему оплати штрафів, систему оплати рахунків за воду, систему відеоспостереження, а також систему оплати податків за нерухомість, через що більше 1500 угод з нерухомістю було призупинено. Зловмисники вимагали викуп у розмірі трьох біткоїн за кожну з атакованих систем або 13 біткоїн за повернення доступу до всіх систем відразу. На засіданні міського бюджетного комітету чиновники Балтімора підраховали, що напад коштував місту 18,2 млн дол.

Випадок у Балтіморі не є поодиноким. RobbinHood до Балтімора атакував ще одне американське місто – Гринвіль у Північній Каліфорнії. Місто Лейк-Сіті, штат Флорида, декілька днів відновлювалося після атаки іншого шифрувальника «TripleThreat», який вразив його електронну пошту та електронні платіжні системи 10 червня 2019 р. І це лише невеличка частина інцидентів такого роду.

На останньому Всесвітньому економічному форумі в Давосі обговорювалася можливість кібератаки такої потужності, що призведе до глобальної катастрофи. Хоча ще невідомо, чи виправдаються прогнози про катастрофічну за наслідками кібератаку, за останні кілька років

відбулася низка гучних зламів із достатнім імпульсом, щоб вважати їх катастрофічними. Одна з найвідоміших кібератак сталася у 2020 р. Атака на ланцюг поставок «SolarWinds» призвела до компрометації 100 компаній та 9 федеральних агентств. Також у наступному 2021 р. атака програми-збирника «Colonial Pipeline» змусила організацію перекрити 5500 миль трубопроводів.

Розвиток розумного міста з належним використанням новітніх технологій значно зменшує проблеми безпеки, витрати енергії, економить час і покращує безпеку людей у міських районах під час урбанізації. Наступним викликом для сучасного міста стає зростаюча складність кіберзагроз. Ситуація, яка зараз склалася, потребує детального прогнозування інцидентів. Для вирішення цієї проблеми потрібне формування ефективних систем безпеки критичних об'єктів із використанням управління якістю безпеки, що передбачає забезпечення нормативного рівня безпеки шляхом виконання функцій планування, контролю, інформаційного обслуговування, розробки, впровадження заходів та прийняття рішень щодо якості їх виконання (Nafrees, Sujah, Mansoor, 2021).

Щоб протистояти цим викликам, уряди та особи, які приймають рішення, впроваджують проекти розумних міст, спрямовані на стаке економічне зростання та покращення якості життя як для мешканців, так і для гостей. Щоб зменшити ризики кібербезпеки для міської інфраструктури, важливо мати комплексний інтегрований підхід, який враховує як технічні, так і нетехнічні рішення. Це може бути впровадження надійної автентифікації та контролю доступу, моніторинг мережного трафіку на наявність аномалій, використання шифрування та інших технологій безпеки, а також регулярне оновлення програмного та апаратного забезпечення для усунення відомих вразливостей (Osman, 2019).

Розглянемо зазначені вище заходи докладніше. Перш за все, міста повинні проводити регулярні огляди інфраструктури для виявлення можливих вразливостей. Крім того, міста повинні використовувати сучасні технології захисту, які здатні виявляти та блокувати кібератаки. Також потрібно забезпечити оновлення програмного забезпечення та встановлення необхідних патчів, які запобігають вразливості мережі перед зловмисниками. Це може бути забезпечено регулярними аудитами безпеки мережі та вчасним відповідним оновленням програмного забезпечення.

Навчання персоналу є надзвичайно важливим в аспекті кібербезпеки. Всі працівники,

які мають доступ до мережі та важливої інформації, повинні знати про кібербезпеку та вміти розпізнавати загрози і поведінку, що може призвести до їхньої реалізації. Персонал повинен також знати процедуру зміни паролів і робити це регулярно.

Під час планування кібербезпеки міської інфраструктури необхідно пам'ятати про резервні копії даних. Це допоможе відновити доступ до важливих даних у разі їх втрати або пошкодження. Резервні копії повинні зберігатися в безпечному місці, що забезпечує їхню конфіденційність і доступність.

Наступним етапом удосконалення процесу забезпечення якості безпеки має бути структурний підхід до переведення інженерно-технічних систем, сил забезпечення безпеки та персоналу об'єкта, що захищається, з поточного стану в бажаний майбутній стан із вищим рівнем безпеки. Він передбачає проведення систематичного моніторингу для визначення змін якості безпеки, що впливають на небезпечні фактори та стратегії зменшення ризиків до того, як вони будуть реалізовані на практиці, що дозволяє оцінювати стратегії управління непрямыми ризиками безпеки.

Управління змінами якості безпеки допомагає усунути прогалини і передбачає проведення систематичного моніторингу зовнішнього середовища об'єкта, аналіз змін об'єктів і територій, що прилягають до нього, дозволяє з високою достовірністю визначити, що та за яких умов може статися, а постійно коригований план дає можливість сформулювати оптимальний сценарій дій, враховуючи способи та засоби протидії загрозам. Обов'язковою умовою прогнозування є необхідна аналітична робота, для якої потрібне чітке координування зусиль усіх задіяних сторін.

Використання даних у реальному часі покращує операційну ефективність, підключення, процес прийняття рішень і загальну продуктивність комп'ютерних мереж і комунікаційних платформ на основі IoT для збору даних, керування пристроями та хмарних рішень (Protic et al., 2022).

Підтримка безпечного міста передбачає створення інфраструктури для здійснення діяльності та надання технологій, яка включає в себе три основні види діяльності:

- 1) спільне усвідомлення ситуації, прийняття рішень і зворотній зв'язок. Оскільки фізичні та кібернетичні загрози виникають у багатьох сферах, у тому числі фінансованих державою, через злочинців, стихійні лиха і просто недбалість, то створення протоколів співпраці між державним і приватним секторами для

побудови безпечного міста є пріоритетом для планування та підзвітності;

2) використання комплексного оперативного управління для запобігання, пом'якшення наслідків інцидентів та відновлювання після них;

3) впровадження нових технологій, які будуть сприяти як фізичній, так і кібернетичній безпеці. Прикладами таких технологій є датчики, сканери, бар'єри, аудіо- та відеоспостереження, біометрія, розвідка й аналіз даних.

Наведені ключові елементи системи протидії загрозам не є незалежними один від одного і повинні бути об'єднані разом у певних рамках, щоб представити спеціалізовані варіанти реагування для кожної з безлічі загроз. Потрібне міцне та надійне державно-приватне партнерство як для створення, так і для захисту міської інфраструктури, особливо за сучасних умов, коли загрози безпеці не тільки зростають, але і стають дедалі більш витонченими.

Інший можливий метод забезпечення кібербезпеки міської інфраструктури – це застосування блокчейн-технології. Технологія блокчейн забезпечує безпеку та покращує комунікацію і торгівлю за рахунок підвищення прозорості транзакцій (Samuel et al., 2020). Блокчейн може бути використаний для забезпечення безпеки великої кількості пристроїв, підключених до IoT, що складають міську інфраструктуру. За допомогою блокчейну можна створити безпечну мережу, яка буде захищена від хакерських атак і зловмисного використання.

Блокчейн може бути використаний для забезпечення кібербезпеки на декількох рівнях. Наведемо декілька способів, якими блокчейн може допомогти у забезпеченні кібербезпеки:

1) захист конфіденційності та цілісності інформації. Блокчейн може бути використаний для захисту конфіденційної інформації, оскільки дані, які зберігаються в блокчейні, зашифровані та недоступні для змін. Через те, що кожна транзакція зберігається в окремих блоках, він забезпечує надійне збереження та перевірку даних. Отже, блокчейн забезпечує більшу безпеку, ніж стандартні централізовані системи зберігання даних;

2) автентифікація користувачів. Блокчейн може допомогти у забезпеченні автентифікації користувачів, що дозволяє встановлювати безпечний доступ до ресурсів. Так, наприклад, у фінансовому секторі можна використовувати блокчейн для автентифікації транзакцій і підтвердження правильності платежів;

3) захист від кібератак. Блокчейн може допомогти у забезпеченні захисту від кібератак, оскільки дані, які зберігаються в блокчейні, розподіляються між багатьма комп'ютерами. Це означає, що для того, щоб зламати систему, зловмисник повинен зламати кожен комп'ютер у мережі, що практично неможливо. Також блокчейн може бути використаний для захисту від DDoS-атак, які спрямовані на забруднення мережі. Блокчейн-платформа може використовувати різноманітні методи захисту від DDoS, такі як Proof-of-Work (PoW), Proof-of-Stake (PoS) та Proof-of-Activity (PoA);

4) відновлення даних. Блокчейн може бути використаний для відновлення даних у разі їх втрати або пошкодження. Це може бути корисно в тих випадках, коли дані необхідні для забезпечення безперебійної роботи системи.

Отже, блокчейн може бути корисним інструментом для забезпечення кібербезпеки, оскільки він забезпечує надійний захист даних, що в ньому зберігаються. Блокчейн також забезпечує автентифікацію та надійну ідентифікацію користувачів, що дозволяє уникнути відкриття доступу до інформації для шахраїв та інших зловмисників. Таким чином, блокчейн може забезпечити захист персональних даних мешканців міста, які використовують міські сервіси та послуги. За допомогою блокчейну можна створити безпечну і прозору систему, в якій персональні дані будуть захищені від несанкціонованого доступу.

Однак, на жаль, застосування блокчейну в міській інфраструктурі залишається поки що недостатньо дослідженим напрямом. Залишилося багато завдань і проблем, які потрібно вирішити, щоб впровадження блокчейну було успішним (Samuel et al., 2020).

Для підвищення інформаційної безпеки міської інфраструктури необхідно приділити увагу ще кільком аспектам.

1. Захист усіх напрямів

Інфраструктура будь-якої організації безпечна лише тоді, коли захищені всі її активи. Потрібно захистити всі критичні сфери корпоративного ризику: кінцеві точки, хмарні робочі місця, системи ідентифікації та сховища даних. Обрані рішення, повинні забезпечувати надточне виявлення й автоматичний захист і відновлення, пошук небезпечних загроз і пріоритетне спостереження за вразливими місцями. Необхідно встановити міцну IT-гігієну за допомогою інвентаризації активів і постійного контролю вразливостей. Важливо усвідомлювати, що неможливо захистити елементи системи, про які ви не знаєте.

2. Вивчення свого супротивника

За кожною кібератакою стоїть людина. Якщо ви знаєте особливості поведінки супротивників, то, орієнтуючись на галузь або особливості місцевості, в якій знаходиться ваша організація, можна підготуватися до організації ефективного захисту від інструментів і тактик, які використовують зловмисники.

3. Пильність і постійна готовність

Швидкість часто визначає успіх або невдачу. Особливо це стосується кібербезпеки. Приховані зломи можуть статися за лічені хвилини з руйнівними наслідками. Команди безпеки будь-якого розміру повинні інвестувати в швидкість і маневреність для щоденної роботи та прийняття тактичних рішень шляхом автоматизації профілактичних, розшукових, слідчих дій і процесів реагування з інтегрованою розвідкою про кіберзагрози, яка дозволить безпосередньо спостерігати «лінію фронту», коли кожна секунда на рахунок.

4. Сучасні системи протидії атакам

Майже 80 % кібератак використовують атаки на основі ідентифікаційної інформації для компрометації законних облікових даних та різні методи для уникнення виявлення. Сучасні системи протидії кібератакам забезпечують надточність виявлення загроз і запобігання атакам на основі ідентифікації даних у реальному часі, поєднуючи потужність передового штучного інтелекту, поведінкової аналітики та гнучкого механізму політики безпеки для виконання умовного доступу на основі оцінки ризиків.

5. Прийняття нульової довіри

Оскільки зловмисники хочуть монетизувати свою діяльність, вони націлюються на пошук даних своїх жертв, які дозволяють отримати оплату за рахунок викупу та здирництва, і навіть виставити дані на аукціон, щоб отримати найвищий прибуток. Сучасна глобальна економіка вимагає доступу до даних будь-де та будь-коли, тому дуже важливо прийняти модель нульової довіри, тобто дані повинні бути максимально захищеними від несанкціонованого доступу, але при цьому завжди доступними для використання авторизованим користувачем.

6. Стеження за кримінальним підпіллям

Зловмисники збираються для співпраці, використовуючи приховані повідомлення на різних платформах і темних вебфорумах. Окрім моніторингу власного середовища, служби безпеки повинні бути пильними та стежити за діяльністю кримінального підпілля. Використання інструментів моніторингу цифрових ризиків, таких як, наприклад, Falcon X Recon,

для відстеження можливих загроз для особистих даних громадян або даних юридичних осіб дозволяє отримати завчасні попередження про активні загрози та використати цю інформацію для запобігання випадкам витоку даних і фінансових або репутаційних втрат.

7. Своєчасне усунення помилок і недоліків

Найпоширенішими причинами хмарних вторгнень залишаються людські помилки, наприклад упущення під час спільної адміністративної діяльності. Важливо створити нову інфраструктуру з шаблонами за замовчуванням, які спрощують налаштування рівнів безпеки. Ця стратегія гарантує, що нові облікові записи створюються передбачуваним чином з усуненням поширених джерел людських помилок. Також потрібно обов'язково встановити налаштовані ролі та групи безпеки мережі, які не дозволяють розробникам і операторам будувати їхні власні профілі безпеки, оскільки вони випадково можуть зробити це з помилками.

8. Інвестування в сучасні технології захисту

Експерти з кібербезпеки помітили, що 62 % кібератак включають у себе нешкідливе програмне забезпечення, що відстежує діяльність клавіатури. Коли супротивники просувають своє програмне забезпечення таким чином, щоб обійти застарілі рішення безпеки, лише автономного машинного навчання недостатньо, щоб їх зупинити. Поєднання технологій з експертними мисливцями за загрозами є абсолютно обов'язковим, щоб побачити та зупинити найскладніші загрози. Найвищу якість захисту можуть надати лише найсучасніші рішення, які за допомогою експертного досвіду, ресурсів і покриття проблемної галузі, що базується на штучному інтелекті, гарантують більш високий рівень захисту.

9. Створення культури кібербезпеки

Незважаючи на те, що технологія має важливе значення для виявлення та припинення вторгнень, кінцевий користувач залишається вирішальною ланкою в ланцюжку запобігання порушенням. Щоб підвищити обізнаність користувачів, необхідно запровадити програми для боротьби з постійною загрозою фішингу та пов'язані з ним методи соціальної інженерії. Для команд служби безпеки необхідна постійна практика. Потрібно заохочувати середовище, яке регулярно виконує вправи за столом, і проводити тренінги для виявлення прогаляк та усунення недоліків у кібербезпеці організації.

ВИСНОВКИ. Отже, забезпечення кібербезпеки міської інфраструктури є надзвичайно складним завданням та потребує багатогранного комплексного підходу, який має забезпечити належний рівень ефективного захисту

як окремих інфраструктурних об'єктів, так і мережі в цілому від можливих атак з боку зловмисників. Кібератаки на міську інфраструктуру можуть мати різні форми і наслідки. Наприклад, хакери можуть спробувати зламати системи керування транспортом або енергетичні мережі, щоб створити хаос або знизити ефективність роботи цих систем.

У світі все більше компаній, установ і організацій стають жертвами кібератак. Це може бути пов'язано з розширенням мережі Інтернету речей і збільшенням кількості підключених до неї пристроїв. Ціна кібератак може бути високою як для їх жертв, так і для суспільства в цілому. Кібератаки можуть призвести до викрадення чутливої інформації, знищення даних або розшифрування зашифрованих даних. Крім того, такі атаки можуть призвести до втрати робочого часу та призупинення роботи систем, що може мати серйозні наслідки для міської інфраструктури.

Щоб запобігти кібератакам, необхідно використовувати сучасні методи захисту даних, враховуючи захист мереж і комп'ютерів, а також використання шифрування та забезпечення безпеки в застосуваннях. Крім того, не-

обхідно здійснювати регулярне оновлення програм. Навчання персоналу, регулярні аудити та своєчасне встановлення патчів є ключовими моментами у забезпеченні безпеки мережі. Резервні копії даних також є важливим елементом захисту мережі від втрати важливої інформації.

Забезпечення кібербезпеки міської інфраструктури є дуже важливим та актуальним завданням в сучасному світі, де міста стають все більш інформаційно залежними. Ми розглянули різні методи забезпечення кібербезпеки, такі як застосування штучного інтелекту, Інтернету речей та блокчейну. Кожен із цих методів має свої переваги і недоліки, але в комплексі вони можуть бути успішно використані для створення безпечної міської інфраструктури.

Підсумовуючи, зазначимо, що атаки на міську інфраструктуру будуть і далі поширюватися, відповідно потрібно бути заздалегідь готовими до них. Забезпечення інформаційної безпеки міста вимагає великих коштів, але витрати на відновлення втрачених даних можуть набагато перевищити витрати на інформаційну безпеку.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Acharya S., Dvorkin Yu., Pandzic H., Karri R. Cybersecurity of Smart Electric Vehicle Charging: A Power Grid Perspective. *IEEE Access*. 2020. Vol. 8. Pp. 214434–214453. DOI: <https://doi.org/10.1109/access.2020.3041074>.
2. Ainane N., Ouzzif M., Bouragba K. Data security of smart cities // SCA'18: Proceedings of the 3rd International Conference on Smart City Applications (New York, United States, 10 October 2018). DOI: <https://doi.org/10.1145/3286606.3286866>.
3. Albino V., Berardi U., Dangelico R. M. Smart Cities: Definitions, Dimensions, Performance, and Initiatives. *Journal of Urban Technology*. 2015. Vol. 22 (1). Pp. 3–21. DOI: <https://doi.org/10.1080/10630732.2014.942092>.
4. Al-Mohannadi H., Mirza Q., Namanya A., Awan I., Cullen A., Disso J. Cyber-Attack Modeling Analysis Techniques: An Overview // 4th International Conference on Future Internet of Things and Cloud Workshops (Vienna, Austria, 22–24 August 2016). DOI: <https://doi.org/10.1109/w-ficloud.2016.29>.
5. Buschsieweke M., Gunes M. Securing critical infrastructure in smart cities: Providing scalable access control for constrained devices // 28th Annual International Symposium on Personal, Indoor, and Mobile Radio Communications (Montreal, Canada, 8–13 October 2017). DOI: <https://doi.org/10.1109/pimrc.2017.8292689>.
6. Contreras J., Zeadally S., Guerrero-Ibanez J. A. Internet of Vehicles: Architecture, Protocols, and Security. *Internet of Things Journal*. 2018. Vol. 5, Iss. 5. DOI: <https://doi.org/10.1109/jiot.2017.2690902>.
7. Dawam E. S., Feng X., Li D. Autonomous Aerial Vehicles in Smart Cities: Potential Cyber-Physical Threats // 20th International Conference on High Performance Computing and Communications (Exeter, UK, 28–30 June 2018). DOI: <https://doi.org/10.1109/HPCC/SmartCity/DSS.2018.00247>.
8. Degbelo A., Granell C., Trilles S., Bhattacharya D., Casteleyn S., Kray C. Opening up Smart Cities: Citizen-Centric Challenges and Opportunities from GIScience. *International Journal of Geo-Information*. 2016. Vol. 5, Iss. 2. DOI: <https://doi.org/10.3390/ijgi5020016>.
9. Dwevedi R., Krishna V., Kumar A. Environment and Big Data: Role in Smart Cities of India. *Resources*. 2018. Vol. 7, Iss. 4. DOI: <https://doi.org/10.3390/resources7040064>.
10. Ficco M., Choraś M., Kozik R. Simulation platform for cyber-security and vulnerability analysis of critical infrastructures. *Journal of Computational Science*. 2017. Vol. 22. Pp. 179–186. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jocs.2017.03.025>.
11. Girdhar M., You Yo., Song T.-J., Ghosh S., Hong J. Post-Accident Cyberattack Event Analysis for Connected and Automated Vehicles. *IEEE Access*. 2022. Vol. 10. DOI: <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2022.3196346>.

12. Ivanova Yo. Modelling the impact of cyber attacks on the traffic control centre of an urban automobile transport system by means of enhanced cybersecurity // *BulTrans-2017 – 9th International Scientific Conference on Aeronautics, Automotive and Railway Engineering and Technologies* (Sozopol, Bulgaria, 7 November 2017). DOI: <https://doi.org/10.1051/mateconf/201713307001>.
13. Kumar S., Kumar H., Gunnam G. R. Security Integrity of Data Collection from Smart Electric Meter under a Cyber Attack // *2nd International Conference on Data Intelligence and Security* (South Padre Island, USA, 28–30 June 2019). DOI: <https://doi.org/10.1109/icdis.2019.00009>.
14. Miyata H. Digital Transformation of Automobile and Mobility Service // *International Conference on Field-Programmable Technology* (Naha, Japan, 10–14 December 2018). DOI: <https://doi.org/10.1109/fpt.2018.00012>.
15. Morales Lucas C., de Mingo López L., Gómez Blas N. Natural Computing Applied to the Underground System: A Synergistic Approach for Smart Cities. *Sensors*. 2018. Vol. 18, Iss. 12. DOI: <https://doi.org/10.3390/s18124094>.
16. Nafrees A., Sujah A., Mansoor C. Smart Cities: Emerging technologies and Potential solutions to the Cyber security threads // *5th International Conference on Electrical, Electronics, Communication, Computer Technologies and Optimization Techniques* (Mysuru, India, 10–11 December 2021). DOI: <https://doi.org/10.1109/ICEECCOT52851.2021.9707994>.
17. Nagano H. Development of ICT Infrastructure for Local Socio-Economic System in Japan Another Approach Toward Cybersecurity in the Non-urban Area // *International Conference on Availability, Reliability and Security* (Krakow, Poland, 15–18 February 2010). DOI: <https://doi.org/10.1109/ares.2010.114>.
18. Osman A. M. S. A novel big data analytics framework for smart cities. *Future Generation Computer Systems*. 2019. Vol. 91. Pp. 620–633. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.future.2018.06.046>.
19. Preis B., Susskind L. Municipal Cybersecurity: More Work Needs to be Done. *Urban Affairs Review*. 2020. Vol. 58, Iss. 2. DOI: <https://doi.org/10.1177/1078087420973760>.
20. Protic D., Gaur L., Stankovich M., Rahman A. Cybersecurity in Smart Cities: Detection of Opposing Decisions on Anomalies in the Computer Network Behavior. *Electronics*. 2022. Vol. 11, Iss. 22. DOI: <https://doi.org/10.3390/electronics11223718>.
21. Ramos F., Trilles S., Torres-Sospedra J., Perales F. New Trends in Using Augmented Reality Apps for Smart City Contexts. *International Journal of Geo-Information*. 2018. Vol. 7, Iss. 12. DOI: <https://doi.org/10.3390/ijgi7120478>.
22. Rathore M. M., Ahmad A., Paul A. IoT-based smart city development using big data analytical approach // *International Conference on Automatica* (Curico, Chile, 19–21 October 2016). DOI: <https://doi.org/10.1109/ica-acca.2016.7778510>.
23. Samuel O., Almogren A., Javaid A., Zuair M., Ullah I., Javaid N. Leveraging Blockchain Technology for Secure Energy Trading and Least-Cost Evaluation of Decentralized Contributions to Electrification in Sub-Saharan Africa. *Entropy*. 2020. Vol. 22, Iss. 2. DOI: <https://doi.org/10.3390/e22020226>.
24. Sun X., Yu F. R., Zhang P. A Survey on Cyber-Security of Connected and Autonomous Vehicles (CAVs). *Transactions on Intelligent Transportation Systems*. 2021. Vol. 23, Iss. 7. Pp. 6240–6259. DOI: <https://doi.org/10.1109/tits.2021.3085297>.
25. Toma C., Alexandru A., Popa M., Zamfiroiu A. IoT Solution for Smart Cities' Pollution Monitoring and the Security Challenges. *Sensors*. 2019. Vol. 19, Iss. 15. DOI: <https://doi.org/10.3390/s19153401>.

Надійшла до редакції: 27.02.2023

Прийнята до опублікування: 16.03.2023

REFERENCES

1. Acharya, S., Dvorkin, Yu., Pandzic, H., & Karri, R. (2020). Cybersecurity of Smart Electric Vehicle Charging: A Power Grid Perspective. *IEEE Access*, 8, 214434–214453. <https://doi.org/10.1109/access.2020.3041074>.
2. Ainane, N., Ouzzif, M., & Bouragba, K. (2018, October 10). *Data security of smart cities* [Conference presentation abstract]. SCA'18: Proceedings of the 3rd International Conference on Smart City Applications, New York, United States. <https://doi.org/10.1145/3286606.3286866>.
3. Albino, V., Berardi, U., & Dangelico, R. M. (2015). Smart Cities: Definitions, Dimensions, Performance, and Initiatives. *Journal of Urban Technology*, 22(1), 3–21. <https://doi.org/10.1080/10630732.2014.942092>.
4. Al-Mohannadi, H., Mirza, Q., Namanya, A., Awan, I., Cullen, A., & Disso, J. (2016, August 22–24). *Cyber-Attack Modeling Analysis Techniques: An Overview* [Conference presentation abstract]. 4th International Conference on Future Internet of Things and Cloud Workshops, Vienna, Austria. <https://doi.org/10.1109/w-ficloud.2016.29>.
5. Buschsieweke, M., & Gunes, M. (2017, October 8–13). *Securing critical infrastructure in smart cities: Providing scalable access control for constrained devices* [Conference presentation abstract]. 28th Annual

International Symposium on Personal, Indoor, and Mobile Radio Communications, Montreal, Canada. <https://doi.org/10.1109/pimrc.2017.8292689>.

6. Contreras, J., Zeadally, S., & Guerrero-Ibanez, J. A. (2018). Internet of Vehicles: Architecture, Protocols, and Security. *Internet of Things Journal*, 5(5). <https://doi.org/10.1109/jiot.2017.2690902>.

7. Dawam, E. S., Feng, X., & Li, D. (2018, June 28-30). *Autonomous Aerial Vehicles in Smart Cities: Potential Cyber-Physical Threats* [Conference presentation abstract]. 20th International Conference on High Performance Computing and Communications, Exeter, UK. <https://doi.org/10.1109/HPCC/SmartCity/DSS.2018.00247>.

8. Degbelo, A., Granell, C., Trilles, S., Bhattacharya, D., Casteleyn, S., & Kray, C. (2016). Opening up Smart Cities: Citizen-Centric Challenges and Opportunities from GIScience. *International Journal of Geo-Information*, 5(2). <https://doi.org/10.3390/ijgi5020016>.

9. Dwevedi, R., Krishna, V., & Kumar, A. (2018). Environment and Big Data: Role in Smart Cities of India. *Resources*, 7(4). <https://doi.org/10.3390/resources7040064>.

10. Ficco, M., Choraś, M., & Kozik, R. (2017). Simulation platform for cyber-security and vulnerability analysis of critical infrastructures. *Journal of Computational Science*, 22, 179-186. <https://doi.org/10.1016/j.jocs.2017.03.025>.

11. Girdhar, M., You, Yo., Song, T.-J., Ghosh, S., & Hong, J. (2022). Post-Accident Cyberattack Event Analysis for Connected and Automated Vehicles. *IEEE Access*, 10. <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2022.3196346>.

12. Ivanova, Yo. (2017, November 7). *Modelling the impact of cyber attacks on the traffic control centre of an urban automobile transport system by means of enhanced cybersecurity* [Conference presentation abstract]. BulTrans-2017 – 9th International Scientific Conference on Aeronautics, Automotive and Railway Engineering and Technologies, Sozopol, Bulgaria. <https://doi.org/10.1051/mateconf/201713307001>.

13. Kumar, S., Kumar, H., & Gunnam, G. R. (2019, June 28-30). *Security Integrity of Data Collection from Smart Electric Meter under a Cyber Attack* [Conference presentation abstract]. 2nd International Conference on Data Intelligence and Security, South Padre Island, USA. <https://doi.org/10.1109/icdis.2019.00009>.

14. Miyata, H. (2018, December 10-14). *Digital Transformation of Automobile and Mobility Service* [Conference presentation abstract]. International Conference on Field-Programmable Technology, Naha, Japan. <https://doi.org/10.1109/fpt.2018.00012>.

15. Morales Lucas, C., de Mingo López, L., & Gómez Blas, N. (2018). Natural Computing Applied to the Underground System: A Synergistic Approach for Smart Cities. *Sensors*, 18(12). <https://doi.org/10.3390/s18124094>.

16. Nafrees, A., Sujah, A., & Mansoor, C. (2021, December 10-11). *Smart Cities: Emerging technologies and Potential solutions to the Cyber security threads* [Conference presentation abstract]. 5th International Conference on Electrical, Electronics, Communication, Computer Technologies and Optimization Techniques, Mysuru, India. <https://doi.org/10.1109/ICEECCOT52851.2021.9707994>.

17. Nagano, H. (2010, February 15-18). *Development of ICT Infrastructure for Local Socio-Economic System in Japan Another Approach Toward Cybersecurity in the Non-urban Area* [Conference presentation abstract]. International Conference on Availability, Reliability and Security, Krakow, Poland. <https://doi.org/10.1109/ares.2010.114>.

18. Osman, A. M. S. (2019). A novel big data analytics framework for smart cities. *Future Generation Computer Systems*, 91, 620-633. <https://doi.org/10.1016/j.future.2018.06.046>.

19. Preis, B., & Susskind, L. (2020). Municipal Cybersecurity: More Work Needs to be Done. *Urban Affairs Review*, 58(2). <https://doi.org/10.1177/1078087420973760>.

20. Protic, D., Gaur, L., Stankovich, M., & Rahman, A. (2022). Cybersecurity in Smart Cities: Detection of Opposing Decisions on Anomalies in the Computer Network Behavior. *Electronics*, 11(22). <https://doi.org/10.3390/electronics11223718>.

21. Ramos, F., Trilles, S., Torres-Sospedra, J., & Perales, F. (2018). New Trends in Using Augmented Reality Apps for Smart City Contexts. *International Journal of Geo-Information*, 7(12). <https://doi.org/10.3390/ijgi7120478>.

22. Rathore, M. M., Ahmad, A., & Paul, A. (2016, October 19-21). *IoT-based smart city development using big data analytical approach* [Conference presentation abstract]. International Conference on Automatica, Curico, Chile). <https://doi.org/10.1109/ica-acca.2016.7778510>.

23. Samuel, O., Almogren, A., Javaid, A., Zuair, M., Ullah, I., & Javaid, N. (2020). Leveraging Blockchain Technology for Secure Energy Trading and Least-Cost Evaluation of Decentralized Contributions to Electrification in Sub-Saharan Africa. *Entropy*, 22(2). <https://doi.org/10.3390/e22020226>.

24. Sun, X., Yu, F. R., & Zhang, P. (2021). A Survey on Cyber-Security of Connected and Autonomous Vehicles (CAVs). *Transactions on Intelligent Transportation Systems*, 23(7), 6240-6259. <https://doi.org/10.1109/tits.2021.3085297>.

25. Toma, C., Alexandru, A., Popa, M., & Zamfiroiu, A. (2019). IoT Solution for Smart Cities' Pollution Monitoring and the Security Challenges. *Sensors*, 19(15). <https://doi.org/10.3390/s19153401>.

Received the editorial office: 27 February 2023

Accepted for publication: 16 March 2023

СЕРГЕЙ ВЛАДИМИРОВИЧ КАЛЯКИН,

*Харьковский национальный университет внутренних дел,
кафедра противодействия киберпреступности;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5435-5921>,
e-mail: svkalyakin@ukr.net;*

ЮРИЙ НИКОЛАЕВИЧ ОНИЩЕНКО,

*кандидат наук по государственному управлению, доцент,
Харьковский национальный университет внутренних дел,
факультет № 4;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7755-3071>,
e-mail: onischenko1980@gmail.com;*

ВИТАЛИЙ ВИКТОРОВИЧ НОСОВ,

*кандидат технических наук, доцент,
Харьковский национальный университет внутренних дел,
кафедра противодействия киберпреступности;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7848-6448>,
e-mail: vitnos.g@gmail.com*

КИБЕРБЕЗОПАСНОСТЬ ГОРОДСКОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ

Статья посвящена проблематике защиты городской критической инфраструктуры от киберугроз в современных непростых условиях. Исследован опыт других стран в сфере защиты критических объектов инфраструктуры. Рассмотрены особенности использования методик защиты инфраструктуры в условиях ведения гибридной войны. Даны рекомендации по повышению уровня защиты городской инфраструктуры от киберугроз.

Ключевые слова: кибербезопасность, критическая городская инфраструктура, Интернет вещей (IoT), искусственный интеллект, блокчейн.

SERHI VOLODYMYROVYCH KALIAKIN,

*Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Combating Cybercrime;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5435-5921>,
e-mail: svkalyakin@ukr.net;*

YURIY MYKOLAIOVYCH ONISHCHENKO,

*Candidate of Law, Associate Professor,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Faculty No. 4;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7755-3071>,
e-mail: onischenko1980@gmail.com;*

VITALII VICTOROVICH NOSOV,

*Candidate of Technical Sciences, Associate Professor,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Combating Cybercrime;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7848-6448>,
e-mail: vitnos.g@gmail.com*

CYBERSECURITY OF THE MUNICIPAL INFRASTRUCTURE

A modern city is a complex system that requires a unified systematic approach to ensuring public safety, law and order and environmental safety in the face of high levels of both man-made and natural risks. Due to the growing role of information technology in the functioning of a modern city, the threat of cyberattacks on critical municipal infrastructure has increased. The cost of such cyber-attacks can be very high, both for individual victims and for society as a whole. Cyberattacks can lead to the theft of sensitive information, data destruction or the disclosure of personal

data. In addition, such attacks can lead to loss of working time and suspension of systems, which can have serious consequences for the city's viability.

The experience of other countries in protecting critical municipal infrastructure from cyber threats has been studied, analysed and summarised. The impact of the latest information technologies (such as the Internet of Things, artificial intelligence, blockchain) on the development of municipal infrastructure, the use of these technologies to protect critical infrastructure from cyberattacks, their advantages and disadvantages compared to classical security technologies have been considered. Particular attention has been paid to the problems of safe automation of modern city management processes such as automation of traffic control systems, environmental monitoring systems, financial systems, power grids, water and gas supply systems, communication systems, and control systems for wastewater treatment plants. The features of cyber attacks and the use of methods for protecting critical infrastructure in the context of hybrid warfare have been examined. Recommendations for a comprehensive increase in the level of protection of municipal critical infrastructure from cyber threats have been provided, taking into account the latest global trends in cybersecurity.

Key words: *cybersecurity, critical municipal infrastructure, Internet of Things (IoT), artificial intelligence, blockchain.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Калякін С. В., Онищенко Ю. М., Носов В. В. Кібербезпека міської інфраструктури. *Право і безпека*. 2023. № 1 (88). С. 190–201. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.17>.

Citation (APA): Kaliakin, S. V., Onishchenko, Yu. M., & Nosov, V. V. (2023). Cybersecurity of the municipal infrastructure. *Law and Safety*, 1(88), 190–201. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.17>.

УДК 342.9.071.6(477)

DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.18>

СЕРГІЙ МИКОЛАЙОВИЧ ГУСАРОВ,

*доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України,
член-кореспондент Національної академії правових наук України,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра адміністративного права та процесу;*

 <https://orcid.org/0000-0002-8136-0694>;

МИКОЛА ІВАНОВИЧ МАРЧУК,

*доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
факультет № 4;*

 <https://orcid.org/0000-0002-0217-478X>,

e-mail: marchuk_m_i@ukr.net

ВПЛИВ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ НА ШВИДКІСТЬ НАДАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ В УМОВАХ ВІЙНИ

Зосереджено увагу на розкритті змісту надання адміністративних послуг під впливом децентралізації та діяльності відповідних органів, спрямованої на забезпечення прав і свобод людини та громадянина, інтересів юридичних осіб в умовах війни, та визначенні чинників, що впливають на швидкість їх надання. На підставі аналізу наукових позицій учених досліджено терміни «публічна послуга», «адміністративно-правовий інструмент», «адміністративна послуга». Визначено чинники, що впливають на швидкість надання якісних базових адміністративних послуг під впливом децентралізації в умовах війни.

Ключові слова: адміністративно-правовий інструмент, публічні послуги, адміністративні послуги, теорія публічних послуг, децентралізація.

Оригінальна стаття

ВСТУП. Євроінтеграційні процеси, що відбуваються в Україні, зумовлюють реалізацію ідеї сервісної держави, яка має стати альтернативою адміністративній системі державного управління. Реформування сфери надання адміністративних послуг в Україні потребує впровадження сучасних підходів, спрямованих на забезпечення потреб приватних та юридичних осіб, суспільства загалом.

Теоретичні аспекти проблематики адміністративних послуг зазнали суттєвого розвитку протягом останніх років: від перших спроб аналізу та визначення самого поняття, закріплення його в підручниках з адміністративного права до Концепції розвитку системи надання адміністративних послуг органами виконавчої влади, затвердженої Кабінетом Міністрів України, як однієї з пріоритетних у державній політиці, регулярного прийняття урядових рішень з означеного питання та ухвалення відповідних законів.

Сама ідея адміністративних послуг була запозичена Україною з досвіду зарубіжних країн, а саме з доктрини «нового публічного менеджменту» та орієнтації державної влади на потреби й інтереси громадянина як клієн-

та, обслуговування суспільства загалом. Орієнтація на особу з боку органів публічної влади є важливою складовою теорії публічних послуг і, власне, адміністративних послуг, які розглядаються як різновид публічних.

Ідея адміністративних (управлінських) послуг уперше була зафіксована в Концепції адміністративної реформи в Україні. Основне завдання цієї ідеї – перебудова бюрократичної машини на більш гнучку організацію, що використовує відповідні методи та підходи до обслуговування клієнтів. Переорієнтація державою на сервісну спрямованість функціонування стає основоположним принципом трансформації системи провадження сервісної діяльності органами публічної влади (Карпенко, Савченко, 2017; Савченко, 2020). Саме тому до стратегічних пріоритетів розвитку системи надання адміністративних послуг органами держави в умовах децентралізації належить забезпечення здійснення якісних, швидких і доступних адміністративних послуг шляхом дотримання стандартів їх надання, що відповідають очікуванням людей.

Особливе місце в системі органів, які надають адміністративні послуги, відводиться

центрам надання адміністративних послуг та їх взаємодії з іншими органами державної влади щодо обміну відповідною інформацією. В означеному контексті не менш актуальною та значущою видається проблема впливу децентралізаційних процесів на швидкість та якість надання адміністративних послуг в Україні в умовах війни.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.

Метою статті є визначення впливу децентралізації на швидкість надання адміністративних послуг в Україні в умовах війни й отримання відповідного наукового результату. З урахуванням мети дослідження варто визначити *завдання*, які будуть вирішуватись у статті. Зокрема, слід дослідити і запропонувати власне визначення понять «адміністративно-правовий інструмент», «публічні послуги», «адміністративні послуги»; визначити вплив децентралізації на швидкість надання адміністративних послуг в Україні в умовах війни; окреслити загальні перспективи розвитку системи надання адміністративних послуг.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Для досягнення поставленої мети в науковій статті основні завдання вирішувалися за допомогою відповідних філософських і спеціальних методів наукового пізнання. Так, застосування діалектичного методу дало можливість визначити поняття «адміністративно-правові інструменти взаємодії». За допомогою функціонального методу з'ясовано місце центрів надання адміністративних послуг у системі суб'єктів їх надання. Спеціально-юридичний метод дозволив визначити основні форми взаємодії центрів надання адміністративних послуг з іншими органами державної влади. Застосування логіко-семантичного методу стало підґрунтям для розкриття правової природи адміністративно-правових інструментів взаємодії центрів надання адміністративних послуг з різними органами державної влади. Водночас порівняльно-правовий метод і метод узагальнення дозволили визначити певні перспективні напрями вдосконалення діяльності суб'єктів надання адміністративних послуг з урахуванням децентралізаційних процесів в Україні в умовах війни щодо швидкості та якості їх надання.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. Правове регулювання відносин органів державної влади та місцевого самоврядування з фізичними та юридичними особами сьогодні є нагальною проблемою для українського суспільства. Сучасні демократичні перетворення суспільства та держави спричинили зміни правових засобів і методів

впливу органів державної влади та місцевого самоврядування на суспільні відносини, що зумовлено появою нових інститутів і категорій в адміністративному праві, тому виникає потреба у відповідному коригуванні правотворчої та правозастосовної практики щодо їх застосування.

Так, досліджуючи поняття «адміністративно-правовий інструмент», слід відмітити відсутність єдиного підходу науковців до розуміння цього терміна. Зокрема, І. Патерило (2015, с. 268), аналізуючи в межах свого монографічного дослідження поняття «адміністративно-правовий інструмент», наголошує на «відсутності нормативного забезпечення питань інструментів діяльності публічної адміністрації, що призводить як до проблем тлумачення їх сутності, наукових дискусій, так і до ускладнення захисту прав та інтересів осіб, які порушені такими інструментами». Водночас учена відстоює позицію щодо відмови від застосування поняття «форма управління», замінивши його поняттям «інструменти діяльності публічної адміністрації». Інструменти діяльності публічної адміністрації вона пропонує розглядати як «сукупність засобів (прийомів), які використовуються суб'єктами публічної адміністрації для урегулювання суспільних відносин, що виникають у сфері публічного управління» (Патерило, 2015, с. 288). На думку вченої, такий підхід дозволить не лише адаптувати національне адміністративне право до європейських стандартів, оскільки зможе застосовувати категоріальний апарат, який використовується в європейському адміністративному праві, а й допоможе уникнути як неточностей, так і невідповідності чинному законодавству (Патерило, 2015, с. 376). З таким формулюванням слід погодитись, але з урахуванням того, що дослідниця наголошує на необхідності зміни використання таких категорій, як «форма державного управління», «форма управлінської діяльності», «форма публічного адміністрування».

Зі свого боку автори статті «Публічне адміністрування як форма реалізації публічної влади» серед основних форм реалізації публічної влади, що відіграють важливу роль у підтримці ефективності системи управління, називають видання уповноваженими особами певних наказів та розпоряджень; здійснення контрольно-наглядової діяльності; розгляд скарг тощо, зокрема надання адміністративних послуг фізичним та юридичним особам (Shatava et al., 2020). Тобто відбувається поєднання форм і методів діяльності органів публічної адміністрації для досягнення позитивного

результату їхньої діяльності з метою дотримання прав і свобод людини та громадянина в державному управлінні. У цьому контексті важливим є і рівень задоволеності передусім людини від отримання публічних послуг, що підтверджує ефективність діяльності органів публічної адміністрації.

Водночас західні засновники теорії публічних послуг не надають відповідним категоріям чіткого юридичного визначення, відсутнє і законодавство, за винятком урегулювання питань сплати за послуги. Після ознайомлення з основними напрямками публічних послуг у зарубіжних країнах варто виокремити такі з них: створення найзручніших та найдоступніших умов для отримання послуг споживачами; пошук оптимального суб'єкта надання послуг; упровадження інформаційних технологій для надання послуг, зокрема електронізації окремих послуг, створення відповідних вебпорталів (наприклад, портали www.serviccanada.gc.ca (Канада), www.service-public.fr (Франція)) (Циганов, 2017).

Зазначимо, що за сучасних умов розвитку демократичне суспільство стає більш вимогливим до діяльності органів публічної влади. Водночас надання публічних послуг є основною функцією соціальної держави. У публічній сфері категорія «послуга» має ідеологічне значення. Так, упорядкування системи надання публічних послуг має стати провідним напрямом наближення влади на задоволення основних потреб фізичних та юридичних осіб. Категорія «послуги» акцентує на виконанні саме обов'язків держави перед відповідними особами, що спрямовані на юридичне оформлення умов, необхідних для забезпечення ними належної реалізації своїх прав і охоронюваних законом інтересів.

Важливим елементом як державних, так і муніципальних послуг є адміністративні послуги. Вони розглядаються як та частина публічних послуг, що надається органами публічної влади і пов'язана з реалізацією ними своїх владних повноважень. Зазначимо, що в умовах децентралізації відбувається перерозподіл повноважень і фінансових надходжень від органів державної влади до органів місцевого самоврядування. Забезпечення органам місцевого самоврядування самостійно, за рахунок власних джерел вирішувати питання місцевого значення є головною метою реформи місцевого самоврядування.

Варто акцентувати на тому, що прагнення українських науковців і політиків чітко визначити категоріальний апарат спричинило появу як позитивних моментів розвитку док-

трини адміністративних послуг, так і деяких ризиків. Поняття адміністративних послуг одночасно з орієнтацією на цілісність послуги і класифікаційними ознаками не завжди дозволяє дати чітку відповідь на питання, пов'язані з віднесенням або невіднесенням до адміністративних послуг довідок, звітів, декларацій і повідомлень, прохань, пропозицій і рекомендацій тощо. Нині цілком очевидно, що теорія адміністративних послуг повинна мати і певний рівень гнучкості для врахування раціональних потреб практики.

Наразі ми можемо вести мову про термін «адміністративні послуги» не як про новелу адміністративного права, а як про теорію права, яку пропонуємо визначити як систему знань про передумови виникнення, сутність, зміст і ознаки адміністративних послуг, найбільш загальні закономірності їх надання, а також про функціонування та розвиток цього публічно-правового явища.

Проаналізувавши основні аспекти цієї проблематики, можемо зазначити, що в теоретичному аспекті відбулася своєрідна еволюція. Зокрема, має місце перехід від категорії «управлінські послуги» до категорії «адміністративні послуги» та розширення категорійного апарату – «адміністративні послуги», «публічні послуги», «державні послуги», «муніципальні послуги» тощо, поява більш чітких класифікаційних ознак власне адміністративних послуг.

Основою теорії адміністративних послуг є концепція служіння держави (публічної влади) суспільству й окремій людині, тому «категорія “послуг” у своїй основі має те саме навантаження, що й у приватному секторі, – діяльність щодо задоволення певних потреб особи, яка здійснюється за зверненням цієї особи» (Тимошук, 2012). Так, до критеріїв ефективності діяльності органів публічної адміністрації варто віднести: ефективність внутрішньої управлінської діяльності органів публічної адміністрації; своєчасність надання публічних послуг, показники надання якісних публічних послуг, економічну складову надання публічних послуг тощо (Streltsov et al., 2021).

Водночас у науковій літературі під засобами та прийомами здійснення чого-небудь розуміють також метод. У цьому контексті Ю. Битяк та В. Зуй (1996, с. 72), В. Колпаков (1999, с. 180), А. Комзюк (2002, с. 27) пропонують під методами діяльності органів державної влади розуміти способи, засоби, прийоми, які використовують для досягнення поставленої мети і становлять зміст цієї діяльності. Отже, інструменти діяльності органів публічної

адміністрації включають у себе як форми, так і методи діяльності органів публічної адміністрації, спрямовані на забезпечення прав і свобод людини та громадянина і законних інтересів юридичних осіб у громадянському суспільстві.

Слід зазначити, що українська доктрина адміністративних послуг як частина публічних послуг є по суті вітчизняним надбанням. У країнах, звідки до нас прийшла ідея послуг, категорія послуг щодо публічного сектору вживається дуже гнучко та в найширшому значенні. Фактично йдеться про «публічні послуги», «послуги адміністрації», «послуги для громадян», «послуги для бізнесу» тощо. Акцентується на тому, що будь-які продукти (рішення, дії тощо) публічної влади у відносинах із приватними особами є послугами, при цьому юридична складова до уваги не береться.

Зазначимо, що інститут адміністративних послуг, зміст якого передбачає переорієнтування характеру взаємовідносин між державою та людиною, було запроваджено Концепцією адміністративної реформи в Україні¹. А вперше питання щодо проблематики адміністративних послуг на державному рівні було згадано в Концепції розвитку системи надання адміністративних послуг органами виконавчої влади². При цьому лише з 2008 р. розпочалася реалізація ініціатив в означеній сфері, що зводилися насамперед до завдань ліквідувати підприємства, установи, організації, які надають «державні та адміністративні послуги», або позбавити їх відповідних повноважень. Було визначено деякі межі щодо оплати адміністративних послуг; порядок спрямування в бюджет коштів, отриманих за адміністративні послуги; вимоги щодо розміщення інформації про адміністративні послуги та деякі інші вимоги до суб'єктів, що надають такі послуги³.

¹ Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні : Указ Президента України від 22.07.1998 № 810/98 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/810/98> (дата звернення: 05.02.2023).

² Про схвалення Концепції розвитку системи надання адміністративних послуг органами виконавчої влади : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.02.2006 № 90-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/90-2006-p> (дата звернення: 05.02.2023).

³ Про заходи щодо упорядкування адміністративних послуг : Постанова Кабінету Міністрів України від 17.07.2009 № 737 // БД «Законодав-

ство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/737-2009-p> (дата звернення: 05.02.2023). Втратила чинність.

ство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5203-VI> // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5203-17> (дата звернення: 05.02.2023).

Сфера адміністративних послуг і в умовах сьогодення залишається однією з пріоритетних у діяльності Уряду. Адже проблеми, які турбують споживачів послуг, також є проблемами і для держави, оскільки впливають на реалізацію прав громадян, інвестиційний клімат, рівень корупції тощо. Для цього Урядом

стало складовою проведення однієї з найуспішніших реформ щодо децентралізації в країні, сприяло розвитку та збільшенню потенціалу регіонів. Про успішність цієї реформи свідчить висока довіра до неї з боку населення (згідно із соціологічними опитуваннями така довіра становить близько 80 %).

Суттєва допомога у відкритті нових ЦНАП була надана не лише Європейським Союзом, а й Данією, Естонією, Німеччиною, Польщею та Швецією. Одна з найбільших програм міжнародної технічної допомоги для України з підтримки децентралізації та покращення якості надання адміністративних послуг для населення «U-LEAD з Європою» дозволила відкрити ЦНАП європейського стандарту, щоб громадяни мали можливість отримати якісні та швидкі адміністративні послуги⁵.

Кількість ЦНАП в Україні зростає майже вдвічі, – Денис Шмигаль // Децентралізація : сайт. 18.02.2020. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/12167> (дата звернення: 05.02.2023).

Кількість ЦНАП в Україні зростає майже вдвічі, – Денис Шмигаль // Децентралізація : сайт. 18.02.2020. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/12167> (дата звернення: 05.02.2023).

Кількість ЦНАП в Україні зростає майже вдвічі, – Денис Шмигаль // Децентралізація : сайт. 18.02.2020. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/12167> (дата звернення: 05.02.2023).

країни було затверджено перелік адміністративних послуг, які надаються органами виконавчої влади через ЦНАП¹, та застосування відповідної Методики, розробленої Центром політико-правових реформ спільно з партнерами. Якість адміністративних послуг, які надає держава, стала оцінюватись і за результатами соціологічних досліджень, зокрема, здійснених у межах проекту «Поліпшення якості адміністративних послуг шляхом посилення впливу громадянського суспільства на політику у цій сфері». Як наслідок, державі було надано пропозицію поділити адміністративні послуги на декілька окремих, що дозволило спрямувати владу на результативність і надання цілісної послуги з урахуванням ключових державних рішень щодо надання адміністративних послуг.

Військова агресія російської федерації проти України і запровадження воєнного стану не вплинули на запити громадян до сфери адміністративних послуг. Реєстрація актів цивільного стану, отримання паспортних документів, облік та захист внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО), кількість яких суттєво зросла, переміщення бізнесу в більш безпечні регіони, окупація певних територій – це все ті проблеми, з якими стикнулася держава у зв'язку з початком війни. В умовах воєнного стану зросла актуальність соціальної підтримки й інших категорій громадян, які опинилися у скрутних життєвих обставинах. На це у своєму дослідженні звертає увагу Н. Філіпська (2022, с. 71), яка наголошує, що «серед категорій громадян, які є вразливими, найбільшої уваги суспільства та держави потребують особи з обмеженими можливостями, які тією чи іншою мірою залежні від сторонньої допомоги і є найбільш уразливими в ситуації війни».

Серед наявних проблем надання адміністративних послуг у перші дні та тижні війни важливо виокремити такі: встановлення особи при втраті всіх документів і одночасному закритті демографічного реєстру, припинення роботи підрозділів Державної міграційної служби; зупинення всіх послуг, що вчиняються за допомогою державних реєстрів (реєстрація бізнесу, нерухомості, транспортних засобів тощо); припинення надання однієї з наймасовіших груп послуг – реєстрації/декларування

¹ Деякі питання надання адміністративних послуг через центри надання адміністративних послуг : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.05.2014 № 523-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/523-2014-p> (дата звернення: 05.02.2023).

місця проживання, що мало вплив і на можливість надання інших послуг або ускладнило їх надання (як наслідок, більшість послуг, які надавалися ЦНАП, були тимчасово недоступні). Водночас слід нагадати, що Постановою Кабінету Міністрів України № 165 на період воєнного стану також були зупинені і строки надання адміністративних послуг суб'єктами їх надання, а також строки видачі дозвільними органами документів дозвільного характеру².

Утім, Українська держава досить успішно впоралася з викликами у сфері адміністративних послуг, які мали місце на початку повномасштабного вторгнення російської федерації 24 лютого 2022 р. Застосунок «Дія», перебоїв в роботі якого спостерігалися в певний момент, суттєво врятував ситуацію, оскільки дозволив швидко вирішувати проблему виплат державної допомоги («Підтримка») для мільйонів українських громадян, а також користуватися іншими корисними сервісами. Сьогодні у «Дії» можна подати заявку про пошкоджене під час війни майно, подати єДекларацію для бізнесу, отримати довідку ВПО тощо³.

Аналіз сфери надання адміністративних послуг в умовах війни дає можливість виокремити ті рішення Уряду, які суттєво вплинули на швидкість надання адміністративних послуг в умовах децентралізації. Серед них: продовження дії «протермінованих» паспортів та посвідчень водія; перенесення місця виплат пенсій і соціальної допомоги незалежно від зареєстрованого місця проживання; автоматичне продовження соціальних виплат; телефонне підтвердження статусу безробітного; «ЄДокумент»; шлюб протягом доби без доплат з використанням відеозв'язку і свідків тощо. Такі дії з боку держави дозволили говорити про рівень задоволеності громадян від отримання публічних послуг, що підтверджує ефективність діяльності органів публічної адміністрації. Водночас маємо наголосити, що якість надання окремих видів адміністративних

² Про зупинення строків надання адміністративних послуг та видачі документів дозвільного характеру : Постанова Кабінету Міністрів України від 28.02.2022 № 165 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/165-2022-p> (дата звернення: 05.02.2023).

³ На порталі «Дія» тепер можна отримати витяг про місце проживання // Media Sapiens : сайт. 06.06.2022. URL: <https://ms.detector.media/trendi/post/29621/2022-06-06-na-portali-diya-teper-mozhna-otrymaty-vytyag-pro-mistse-prozhyvannya/> (дата звернення: 05.02.2023).

послуг вимагає вдосконалення з урахуванням як безпекових викликів, так і тих верств населення, які потребують такої допомоги.

Аналізуючи питання щодо швидкості надання адміністративних послуг під час війни в умовах децентралізації, важливо враховувати те, що для легітимних органів влади, зокрема органів місцевого самоврядування, повинна бути можливість надавати критично важливі послуги базового рівня, навіть якщо їх верифікація та внесення до реєстрів відбуватиметься пізніше; залишати можливість паперового обліку, зокрема з можливим відхиленням від певної форми (наприклад, у разі втрати журналу внаслідок пожежі). Для мешканців із регіонів активних бойових дій повинна існувати можливість встановлення особи доступними засобами, видачі документа про особу (принаймні тимчасового), реєстрації місця проживання (як реєстрація в електронній формі), оскільки згідно з наявним порядком потрібна взаємодія з іншими реєстрами. Водночас важливим залишається документальне підтвердження місця проживання особи в паспортному документі, зокрема з міркувань безпеки (враховуючи перевірки на блокпостах, встановлені комендантські обмеження, боротьбу з диверсантами тощо). Це питання є важливим також у діяльності органів місцевого самоврядування для виконання відповідних повноважень щодо забезпечення життєдіяльності, можливості використання ЦНАП, територіальних підрозділів і віддалених робочих місць для надання послуг іншими суб'єктами, зокрема Пенсійним фондом України, тощо.

Взагалі на шляху до загального підвищення якості надання адміністративних послуг особливої актуальності набуває питання передачі повноважень у сфері надання адміністративних послуг на рівень органів місцевого самоврядування, зокрема через інструменти делегування. Незважаючи на необхідність узгодження цього напрямку з реформою місцевого самоврядування та адміністративно-територіального устрою, частину повноважень можна вже сьогодні передати місцевому самоврядуванню (принаймні містам обласного значення). Зокрема, це стосується базових адміністративних послуг. Така децентралізація у довгостроковій перспективі має бути одним із найважливіших напрямів державної політики. Адже «сама децентралізація дозволяє суттєво покращити якість послуг через підвищення впливу громади на суб'єктів надання цих послуг» (Тимошук, 2015, с. 18).

Так, зазначимо, що у Львові відбувся перший Всеукраїнський форум адміністративних

послуг «Точка Дотику», під час проведення якого представники різних міністерств, бізнесу та працівники ЦНАП з усіх областей України обмінялися досвідом, напрацювали нові ідеї щодо надання швидких та якісних послуг населенню, враховуючи воєнний стан та нові виклики. На форумі було наголошено, що під час війни пріоритетом є надання електронних послуг, цифровізація, збільшення онлайн-комунікацій, реалізація ідей щодо автоматичних послуг, які надаються без залучення людини. Водночас було акцентовано на обслуговуванні різних категорій осіб, зокрема розкрито плани щодо побудови одного з найбільших в Україні центрів для ветеранів – так званого ветеранського ЦНАП у Львові. Варто зазначити, що як науковцями, так і практичними працівниками значна увага приділяється вирішенню таких питань, як «надання послуг у період невизначеності» з урахуванням викликів та можливостей громад, впливу пережитого досвіду на формування сфери адміністративних послуг; «трансформація та адаптація адміністративних послуг» з урахуванням сучасних підходів у наданні адміністративних послуг¹.

При наданні адміністративних послуг важливо також враховувати потреби тієї частини суспільства, що не є користувачем застосунку «Дія» (важливою залишається можливість заявки на відповідну послугу через ЦНАП; потрібно чітко доносити споживачам інформацію щодо доступності конкретної послуги). Щоб електронними послугами могли користуватися по всій країні, розробляється національний план розвитку широкопasmового доступу до інтернету, особливо в сільській місцевості, для подолання цифрового розриву, створення нових робочих місць і зменшення міграції сільських мешканців до міст².

Вважаємо, що в умовах війни варто визначити критично важливі групи адміністративних послуг чи окремі послуги, проаналізувати та зробити висновки, щоб споживачі послуг мали принаймні якісні та швидкі базові адміністративні послуги з урахуванням безпекових чинників (Тимошук, 2022). Наприклад, надання

¹ Щоб надавати якісні послуги під час війни: понад 200 працівників ЦНАП приїхали до Львова на Всеукраїнський форум // Львівська міська рада : офіц. сайт. 09.12.2022. URL: <https://city-adm.lviv.ua/news/city/tsnap/294422-shchob-nadavaty-iakisni-posluhy-pid-chas-viiny-ponad-200-pratsivnykiv-tsnap-priykhaly-do-lvova-na-vseukrainskiy-forum> (дата звернення: 05.02.2023).

² Цифрова держава : сайт. URL: <https://plan2.diia.gov.ua/> (дата звернення: 05.02.2023).

комплексної послуги «єМалятко» було припинено. Проте актовий запис цивільного стану міг бути зроблений у паперовій формі з подальшим унесенням інформації до електронного реєстру після відновлення доступу.

В умовах війни збільшилося навантаження і на відповідні органи держави щодо надання адміністративних послуг. Зокрема, у зв'язку з воєнними діями і вимушеним переміщенням значна кількість громадян була змушена покинути своє постійне місце проживання, переміститись із регіонів, де ведуться активні бойові дії, у більш безпечні, отримала право набуття статусу ВПО. Ця обставина певним чином вплинула на надання якісних та швидких базових адміністративних послуг¹.

З метою сприяння покращенню якості та швидкості надання органами державної влади та місцевого самоврядування адміністративних послуг держава зробила низку важливих кроків. Так, 17 лютого 2022 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про адміністративну процедуру», завдяки якому має бути забезпечений належний баланс між інтересами громадян, суспільства й обов'язками держави. Закон набуде чинності 15 грудня 2023 р., однак цьому моменту має передувати низка кроків: від унесення численних змін до законодавства до навчання працівників адміністративних органів новим правилам і процедурам.

Ухвалення Закону України «Про адміністративну процедуру» – це новий етап у взаємодії органів державної влади та місцевого самоврядування як з громадянами, так і з бізнесом. Слід звернути увагу на те, що положення Закону направлені на прискорення ухвалення рішення та оптимізацію комунікації особи з публічною адміністрацією. Завдяки цьому процедура взаємодії стане уніфікованою, орієнтованою на потреби громадян і бізнесу, ефективною та прозорою. А запровадження загальної адміністративної процедури наблизить Україну до стандартів Європейського Союзу, оскільки аналогічні закони діють у всіх державах – членах ЄС як невід'ємна частина «права на належне адміністрування» (Тимошук та ін., 2022).

Загалом, проаналізувавши сферу надання адміністративних послуг в аспекті децентралізації в умовах війни, не можемо не погодитися з думкою науковців, які впевнені, що «за-

декларовані у Конституції України права людини мають усі шанси бути реалізованими в майбутньому за умови, що зовнішні та внутрішні чинники сприятимуть цьому чи бодай не перешкоджатимуть вільно розвиватися Україні до демократичного суспільства та верховенства права» (Voitsikhovskiy et al., 2022, p. 339).

ВИСНОВКИ. Для підвищення якості та швидкості надання адміністративних послуг в умовах війни під впливом децентралізації особливої актуальності набуває питання передачі повноважень із надання адміністративних послуг на рівень органів місцевого самоврядування, зокрема через інструменти делегування, передачі повноважень та фінансових надходжень від органів державної влади до органів місцевого самоврядування.

Теоретичні аспекти проблематики адміністративних послуг зазнали суттєвого розвитку протягом останніх років: від перших спроб аналізу та визначення самого поняття, закріплення його в підручниках з адміністративного права до затвердження Кабінетом Міністрів України Концепції розвитку системи надання адміністративних послуг органами виконавчої влади як однієї з пріоритетних у державній політиці, регулярного прийняття урядових рішень з означеного питання та ухвалення відповідних законів.

Щодо поняття «адміністративно-правовий інструмент», то слід зазначити відсутність єдиного підходу науковців до розуміння цього терміна. Під інструментами діяльності публічної адміністрації розуміють сукупність певних засобів та прийомів здійснення відповідної діяльності.

Категорія «послуги» пов'язана з виконанням саме обов'язків держави перед відповідними особами, спрямована на юридичне оформлення умов, які необхідні для забезпечення належної реалізації ними своїх прав і охоронюваних законом інтересів.

Правовий інститут адміністративних послуг являє собою систему відносно відокремлених і пов'язаних між собою правових норм, які регулюють відносини, що виникають при реалізації суб'єктивних прав фізичної або юридичної особи (за їх заявою) у процесі публічно-владної діяльності адміністративного органу. Адміністративні послуги як частина публічних послуг надаються органами державної влади та органами місцевого самоврядування. Їх надання пов'язане з реалізацією владних повноважень.

Серед основних проблем надання адміністративних послуг для фізичних осіб варто виокремити: складність процедур; низьку якість

¹ Як отримати довідку переселенця (статус ВПО) // Факти : сайт. 08.02.2023. URL: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/suspilstvo/20230208-yak-otrymaty-dovidku-pereselentsya/> (дата звернення: 10.02.2023).

надання адміністративних послуг, проблеми з доступністю та зручністю отримання послуг (тривалі терміни надання послуг, обмежені форми звернення за послугами, черги, непристосовані до потреб відвідувачів приміщення адміністративних органів тощо); непрозорість в оплаті адміністративних послуг і надмірні фактичні розміри плати за окремі з них.

В умовах війни Урядом країни було прийнято низку рішень, які значно вплинули на швидкість надання адміністративних послуг в умовах децентралізації. Серед них: продовження дії «протермінованих» паспортів, посвідчень водія; автоматичне продовження соціальних виплат; перенесення місця виплат пенсій і соціальної допомоги незалежно від зареєстрованого місця проживання; телефонне підтвердження статусу безробітного; резе-

рвні державні реєстри та перенесення їх у хмарне сховище тощо.

Водночас варто звернути увагу на загальні перспективи розвитку системи надання адміністративних послуг, зокрема: впорядкування оплати адміністративних послуг, дерегуляції та адміністративного спрощення – скорочення кількості адміністративних послуг та спрощення процедур надання конкретних послуг.

В умовах сьогодення важливого значення набуває можливість обміну інформацією між електронними реєстрами, користування електронними послугами по всій країні, оптимального розподілу повноважень між різними рівнями публічної адміністрації і, зокрема, між органами державної влади та органами місцевого самоврядування.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Битяк Ю. П., Зуй В. В. Адміністративне право України : конспект лекцій. Харків : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 1996. 160 с.
2. Бойко І. В., Зима О. Т., Соловйова О. М., Школик А. М. Адміністративна процедура : навч. посіб. / за заг. ред. І. В. Бойко. Харків : Право, 2019. 206 с.
3. Карпенко О. В., Савченко Н. В. Базові детермінанти формування сервісно-орієнтованої державної політики: контракціонізм та клієнтизм. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. Серія: Державне управління*. 2017. № 3. С. 10–15.
4. Колпаков В. К. Адміністративне право України : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 1999. 736 с.
5. Комзюк А. Т. Адміністративний примус в правоохоронній діяльності міліції в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2002. 408 с.
6. Науково-практичний коментар до проекту Закону України «Про адміністративну процедуру» / авт. кол.: О. Ф. Андрійко, В. М. Бевзенко та ін. ; за заг. ред. В. П. Тимошука. Київ : ФОРМ-Мішалов Д. В., 2019. 460 с.
7. Патерило І. В. Адміністративно-правові інструменти діяльності публічної адміністрації України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2015. 444 с.
8. Савченко Н. В. Механізми формування та реалізації сервісно-орієнтованої державної політики у сфері зайнятості населення в Україні : дис. ... д-ра наук з держ. упр. : 25.00.02. Харків, 2020. 495 с.
9. Тимошук В. Адміністративні послуги : посібник. Київ : Софія-А, 2012. 104 с.
10. Тимошук В. Вплив війни на сферу адміністративних послуг та рекомендації на майбутнє // UPLAN : сайт. 20.04.2022. URL: <https://uplan.org.ua/analytics/vplyv-viiny-na-sferu-administratyvnykh-poslugh-ta-rekomendatsii-na-maibutnie/> (дата звернення: 05.02.2023).
11. Тимошук В. Надання адміністративних послуг у муніципальному секторі. Навчальний посібник для посадових осіб місцевого самоврядування. Київ : V&A, 2015. 124 с.
12. Тимошук В., Бойко І., Школик А., Школьний Є. Закон «Про адміністративну процедуру»: загальні прозорі правила взаємодії між державою та громадянами й бізнесом : посібник. Київ, 2022. 74 с. URL: <https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/832/zap.pdf> (дата звернення: 05.02.2023).
13. Філіпська Н. О. Роль недержавних громадських об'єднань у захисті прав осіб з обмеженими можливостями в Україні під час війни. *Право і безпека*. 2022. № 4 (87). С. 69–80. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.4.06>.
14. Циганов О. Г. Теорія адміністративних послуг та її реалізація в країнах Європейського Союзу та в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 5. С. 111–114. URL: https://sej.org.ua/5_2017/31.pdf (дата звернення: 05.02.2023).
15. Shatrava S., Tsybulnyk N., Bezpalova O., Muzychuk O. Public Administration as a Form of Realization of Public Authority. *Amazonia Investiga*. 2020. Vol. 9, Iss. 30. Pp. 60–66. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2020.30.06.6>.
16. Streltsov V., Bezpalova O., Dzhafarova O., Shatrava S., Kisiliuk E. Approaches for Assessing the Public Administration Activities in the Field of Ensuring Economic Security // 37th IBIMA Conference (30–31 May 2021, Cordoba, Spain). URL: <https://ibima.org/accepted-paper/approaches-for-assessing-the-public-administration-activities-in-the-field-of-ensuring-economic-security/> (дата звернення: 05.02.2023).

17. Voitsikhovskiy A., Bakumov O., Ustyomenko O., Lohvynenko Ye. The role of international organizations in the protection of human rights in Ukraine. *Novum Jus*. 2022. Vol. 16, No. 2. Pp. 305–340. DOI: <https://doi.org/10.14718/NovumJus.2022.16.2.12>.

Надійшла до редакції: 23.02.2023

Прийнята до опублікування: 20.03.2023

REFERENCES

1. Andriiko, O. F., Bevzenko, V. M. et al. (2019). *Scientific and practical commentary on the draft Law of Ukraine "On Administrative Procedure"* (V. P. Tymoshchuk, Ed). Individual entrepreneur Myshalov D. V.
2. Boiko, I. V., Zyma, O. T., Soloviova, O. M., & Shkolyk, A. M. (2019). *Administrative Procedure* (I. V. Boiko, Ed). Right.
3. Bytiak, Yu. P., & Zui, V. V. (1996). *Administrative law of Ukraine*. Yaroslav Mudryi National Law Academy of Ukraine.
4. Filipka, N. O. (2022). The role of non-governmental public associations in protecting the rights of persons with disabilities in Ukraine during the war. *Law and Safety*, 4(87), 69-80. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.4.06>.
5. Karpenko, O. V., & Savchenko, N. V. (2017). Basic determinants forming service-oriented public policy: contractualism and clientelism. *Bulletin of the NAPA under the President of Ukraine. Series: Public Administration*, 3, 10-15.
6. Kolpakov, V. K. (1999). *Administrative Law of Ukraine*. Yurinkom Inter.
7. Komziuk, A. T. (2002). *Administrative coercion in law enforcement activities of the police in Ukraine* [Doctoral dissertation, National University of Internal Affairs].
8. Paterylo, I. V. (2015). *Administrative and legal instruments of the public administration activity in Ukraine* [Doctoral dissertation, Zaporizhzhia National University].
9. Savchenko, N. V. (2020). *Mechanisms of service-oriented public employment policy making in Ukraine* [Doctoral dissertation, National University of Civil Defence of Ukraine].
10. Shatrava, S., Tsybulnyk, N., Bezpalova, O., & Muzychuk, O. (2020). Public Administration as a Form of Realization of Public Authority. *Amazonia Investiga*, 9(30), 60-66. <https://doi.org/10.34069/AI/2020.30.06.6>.
11. Streltsov, V., Bezpalova, O., Dzhafarova, O., Shatrava, S., & Kisiliuk, E. (2021, May 30-31). *Approaches for Assessing the Public Administration Activities in the Field of Ensuring Economic Security* [Conference presentation abstract]. 37th IBIMA Conference, Cordoba, Spain. <https://ibima.org/accepted-paper/approaches-for-assessing-the-public-administration-activities-in-the-field-of-ensuring-economic-security/>.
12. Tsyhanov, O. H. (2017). Theory of administrative services and its implementation in the countries of the European Union and in Ukraine. *Juridical Scientific and Electronic Journal*, 5, 111-114. https://sej.org.ua/5_2017/31.pdf.
13. Tymoshchuk, V. (2012). *Administrative services*. Sofia-A.
14. Tymoshchuk, V. (2015). *Provision of administrative services in the municipal sector. Training manual for local self-government officials*. V&A.
15. Tymoshchuk, V. (2022, April 20). *The war impact on the administrative services sector and recommendations for the future*. UPLAN. <https://uplan.org.ua/analytics/vplyv-viiny-na-sferu-administratyvnykh-posluh-ta-rekomendatsii-na-maibutnie/>.
16. Tymoshchuk, V., Boiko, I., Shkolyk, A., & Shkolnyi, Ye. (2022). *Law "On Administrative Procedure": general transparent rules of interaction between the state and citizens and business*. Kyiv. <https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/832/zap.pdf>.
17. Voitsikhovskiy A., Bakumov, O., Ustyomenko, O., & Lohvynenko, Ye. (2022). The role of international organizations in the protection of human rights in Ukraine. *Novum Jus*, 16(2), 305-340. <https://doi.org/10.14718/NovumJus.2022.16.2.12>.

Received the editorial office: 23 February 2023

Accepted for publication: 20 March 2023

СЕРГЕЙ НИКОЛАЕВИЧ ГУСАРОВ,

*доктор юридических наук, профессор,
зачуженный юрист Украины,
член-корреспондент Национальной академии правовых наук Украины,
Харьковский национальный университет внутренних дел,
кафедра административного права и процесса;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8136-0694>;*

НИКОЛАЙ ИВАНОВИЧ МАРЧУК,

*доктор юридических наук, профессор,
декан факультета № 4,
Харьковский национальный университет внутренних дел;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0217-478X>,
e-mail: marchuk_m_i@ukr.net*

**ВЛИЯНИЕ ДЕЦЕНТРАЛИЗАЦИИ НА СКОРОСТЬ ОКАЗАНИЯ
АДМИНИСТРАТИВНЫХ УСЛУГ В УСЛОВИЯХ ВОЙНЫ**

Сосредоточено внимание на раскрытии содержания предоставления административных услуг под влиянием децентрализации и деятельности соответствующих органов, направленной на обеспечение прав и свобод человека и гражданина, интересов юридических лиц в условиях войны, и определение факторов, влияющих на скорость их предоставления. На основании анализа научных позиций ученых исследованы термины «публичная услуга», «административно-правовой инструмент», «административная услуга». Установлено факторы, влияющие на скорость предоставления качественных базовых административных услуг под влиянием децентрализации в условиях войны.

Ключевые слова: административно-правовой инструмент, публичные услуги, административные услуги, теория публичных услуг, децентрализация.

SERHII MYKOLAIOVYCH GUSAROV,

*Doctor of Law, Professor, Honored Lawyer of Ukraine,
Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Administrative Law and Procedure;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8136-0694>;*

MYKOLA IVANOVYCH MARCHUK,

*Doctor of Law, Professor,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Faculty No. 4;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0217-478X>,
e-mail: marchuk_m_i@ukr.net*

**THE IMPACT OF DECENTRALIZATION ON THE SPEED OF PROVISION
OF ADMINISTRATIVE SERVICES IN WARTIME CONDITIONS**

The article focuses on the disclosure of the content of administrative services under the impact of decentralisation and the activities of relevant bodies aimed at ensuring human and civil rights and freedoms, interests of legal entities in wartime, and identifying factors affecting the speed of their provision. It has been noted that, in order to improve the quality and speed of administrative service provision in the context of war under the influence of decentralisation, the issue of decentralisation of powers to provide administrative services at the level of local self-government bodies is becoming particularly relevant, in particular through the instruments of delegation, transfer of powers and budget revenues from state bodies to local self-government bodies.

It has been noted that the legal institution of administrative services is a system of relatively separate and interrelated legal provisions which regulate relations arising in the course of exercising subjective rights of an individual or a legal entity (at their request) in the course of public authority activities of an administrative body. Administrative services as part of public are provided by executive authorities and local self-government bodies. Their provision is related to the exercise of power.

On the basis of the analysis of scholars' scientific positions, the terms "public service", "administrative and legal instrument", "administrative service" have been studied. The factors affecting the speed of providing quality basic administrative services under the influence

of decentralisation in the context of war have been identified, and the general prospects for the development of the administrative service delivery system have been determined, in particular: regulation of payment for administrative services, deregulation and administrative simplification to reduce the number of administrative services and simplify the procedures for providing specific services. The importance of information exchange between electronic registers, the possibility of using electronic services throughout the country, and optimising the distribution of powers between different levels of public administration has been emphasised.

Key words: *administrative and legal instrument, public services, administrative services, public service theory, decentralisation.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Гусаров С. М., Марчук М. І. Вплив децентралізації на швидкість надання адміністративних послуг в умовах війни. *Право і безпека*. 2023. № 1 (88). С. 202–212. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.18>.

Citation (APA): Gusarov, S. M., & Marchuk, M. I. (2023). The impact of decentralization on the speed of provision of administrative services in wartime conditions. *Law and Safety*, 1(88), 202–212. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.18>.

UDC 323.22(81):94(81)“2013”

DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.19>

OSWALDO PEREIRA DE LIMA JUNIOR,

*Doctor of Juridical Science (S.J.D.), Professor of Law,
Federal University of Rio Grande do Norte (UFRN),
Law Department at the Seridó Higher Education Center (CERES);*

 <https://orcid.org/0000-0002-0019-1391>,
e-mail: oswaldo.lima@ufrn.br, oswaldolimajr@gmail.com;

EDNA RAQUEL DOS SANTOS HOGEMANN,

*Doctor of Juridical Science (S.J.D.), Professor of Law,
Federal University of the State of Rio de Janeiro (Brazil),
Center for Legal and Political Sciences,
Department of Legal, Political and Administration Sciences;*

 <https://orcid.org/0000-0003-3276-4526>,
e-mail: edna.r.hogemann@unirio.br;

LUANA CRISTINA DA SILVA LIMA DANTAS,

*Masters in Law,
Federal University of the State of Rio de Janeiro (UNIRIO);*

 <https://orcid.org/0000-0003-4867-5616>,
e-mail: luanacristina287@gmail.com

**BRAZILIAN DEMOCRACY UNDER ATTACK: THE POPULIST EXTREME RIGHT,
THE ECONOMIC CRISES AND THE 2013 PROTESTS IN BRAZIL**

The present study aims to understand the role of the economic crises of capitalism, hate speech and populism in the rise of the extreme right in Brazil especially in the 2018 presidential election. For that, a theoretical-descriptive analysis of the causes of these factors was made according to the thesis of historical institutionalism, making use of the hypothetical-deductive method to better understand the crisis of democracy in Brazil and in the world. Finally, an understanding of these peculiar situations is proposed as a pathway to dissolve these tensions so that the population can free itself from these anti-democratic ties and seek the reconstruction of a more participatory, ethical and more democratic Brazil.

Key words: *hate speech, information society, public policies, political polarization, Brazilian democratic rupture.*

Original article

INTRODUCTION. This article examines the attacks on Brazilian democracy in recent years, with a particular focus on the global economic crisis of 2008, the Brazilian protests of 2013 and some of the reasons behind them. It begins with the assumption that the rise to power of the extreme right-wing government in Brazil did not happen suddenly or by coincidence, but was the result of general public discontent over issues such as corruption, the economic crisis and doubts about political representation. This situation became the object of rapid analysis and concern of the extreme right in Brazil, which began to “sell” itself as a populist alternative and “outside the *mainstream* of politics”.

To achieve this objective, an analysis was carried out from the perspective of historical institutionalism, aimed at understanding how the institutional organisations of a political community structure and influence people’s behaviour; in

this compass, economic crises and the emergence of the information society, which have strongly and directly connected people to each other, have proved to be crucial instruments in the institutional changes that have allowed the dangerous rise of the far right in the country. Marx’s understanding of the cyclical and systemic crises of capitalism was used to understand the effects of the 2008 global subprime mortgage *crisis* on Brazilian society, which created a fertile environment for the 2013 protests and what Castells calls the *rupture* of trust between the rulers and the ruled: a crisis of political legitimacy. This environment allowed the far right to gain strength in the national debate through hate speech and populism, and thus to win the 2018 elections, providing the time for the largest and most institutionalised attack on Brazilian democracy.

PURPOSE AND OBJECTIVES OF THE RESEARCH. This article deals with the weakening

of Brazilian democracy and the rise of the extreme right to political power in view of the crises of capitalism and the protests in 2013. The cyclical economic crises inherent in capitalism interfere with democratic institutions and people's ideas, creating an environment conducive to the emergence of populist leaders who, imbued with divisive and hateful rhetoric (hate speech), take advantage of the situation to come to power democratically. Although the victory was democratic, it resulted in an assault on democratic institutions, public policies and minorities, leading to authoritarian government projects that are illegitimate under the Federal Constitution. The shattered Brazilian political environment, reflected in the 2013 protests, demonstrated the process of democratic crisis, which manifested itself in a disgust with the political mainstream and the acceptance of reactionary and extreme right-wing ideas.

METHODOLOGY. The article presents itself as a theoretical study that uses bibliographic research in the online press and publications as a method, which materialises as an epistemological fragment of the study, a theoretical framework and a problematisation of how the crisis of capitalism affected the 2013 protests in Brazil and how this allowed the far right to seize power, albeit democratically, using populism and hate speech to divide the population and thus create narratives that support their own ideas. The hypothetical and deductive method was used to understand the hypothesis and problematisation described above.

RESULTS AND DISCUSSION

1. Understanding the Brazilian reality: the crisis of capitalism and its influence on the Brazilian scenario

Brazil enters 2023 in shock, not only at the end of four years of sustained attacks on Brazilian democracy¹, but also because, even with a new

government in place, with a clear democratic bias, it still witnessed coups and violence on 8 January, orchestrated by leaders who sought to cause institutional instability to the point of considering military intervention to prevent the installation of a new government. In an interview with the newspaper "Folha de São Paulo", Jorge Chaloub (2022), researcher at the Federal University of Rio de Janeiro (UFRJ), categorically stated the link between former president Jair Bolsonaro (2019–2022, Liberal Party) and the global Extreme Right, with the adoption of a posture that makes use of conspiracy theories, encouragement, affection and approach to military logic and aesthetics and, above all, the inability to accept defeat.

In addition to these characteristics, it is important to note that extreme right movements are also connected to populism. Populism in Brazil rests on markedly unstable foundations, as it has already been used both to designate the left and the political right, as well as showing itself sometimes as a positive adjective and sometimes as a negative one. In this sense, it was common to hear that President Lula (2003–2010, 2023–, Workers' Party) is a populist and that former President Bolsonaro is also a populist. In fact, the 2018 presidential public debate was marked by the use of the term "*populism*", however, among the many wrong associations that were made about this term, there is one extremely wrong that equates the listed rulers in equivalence. Although there are traces of populist discourse in both, they are totally different patterns of political-populist behavior, especially when the appreciation and respect for the country's democratic institutions is highlighted: "*In fact, it is difficult to compare Bolsonaro with any other democratically elected head of state in our history. Even before reaching the Presidency, his political career was already marked by explicit defenses of torture, sterilization of the poor and population control, by threats to close Congress and embargo the Judiciary, and by the propagation of the greatest homophobic, racist and misogynistic atrocities. Once in power, Bolsonaro repeatedly incited his militancy against parliamentarians and judges, was completely lenient, not to say conniving, with the spread of a deadly virus and isolated the country from the rest of the world [...]*" (Barros, Lago, 2022, pp. 14–15).

In Brazil, it is appropriate to state that populism manifests itself in degrees, that is, one should not make the analysis in terms of all or nothing, but in what degree the action of a certain politician

¹ It is noteworthy that, according to Lopes, Meyer and Linhares (2020), the Bolsonaro government is, from the beginning, characterized by accusations of manipulation and concealment of data: "The little appreciation for transparency, correct and properly collected information for the formulation of public policies and the corollary of social control of their implementation warned experts even before the pandemic [...]. Its information management contributed to erode Brazilian democracy and placed the country in the epicenter of academic debates about a third wave of democratic reversion, taking as a reference the classic distinction of the early 1990s [...]. This slow and gradual erosion, masquerading as legality, affects - in different pro-

portions and forms – both young and consolidated democracies, and is generally conducted by elected leaders".

conforms to a populist discourse or not. Barros and Lago (2022) state that there are three striking features of populism: a) the first is a discourse that opposes the “people” to the “elites”; b) the second is its own aesthetics, populism is transgressive and irreverent, appealing to a markedly popular culture; c) third, it has the power to change institutions.

In Brazil, the perception of crises and popular discontent led the extreme right to imprison public debate on issues that involve typical agendas of populist and hate speech, hijacking the agenda in favor of social polarization, persecution of minorities, racism – in its structural, institutional and recreational aspects (Almeida, 2020) – and other themes that were used to literally divide and conquer *Tupiniquim*¹ society. The populism of the Brazilian extreme right pays attention then to the three characteristics mentioned above: a) it calls itself a representative of reactionary conservatism, proposing the return of a repressive military government, aligned with capitalism and with guidelines of conservative customs – the so-called “patriots” or “good citizens” –, opposing to the maximum degree the other people who do not embark on the same ideas and are treated as left-wing and, therefore, enemies; b) it is popular, a right-wing movement that seeks to show itself through public figures that exalt ignorance, contempt for science, rudeness of character, humiliation of opponents, misogyny, racism, homophobia and many others negative characters that express themselves mainly in hate speech; c) using popular support and winning elected office, this populist extreme right-wing movement seeks to deconstruct public policies that had been in place for decades, causing institutions to be profoundly altered in their functioning and scope.

The democratic destruction that follows is silent and systematic, testing Brazilian democracy in its weak points, such as the assault against Law 12.527/2011 – Access to Information Law, an undeniable republican achievement in favor of transparency and collective auditability of government acts. In fact, the Bolsonaro government, taking advantage of the sanitary and public health crisis, edited the Provisional Measure 928 limiting access to information from public agencies during the State of Health Emergency declared due to the Covid-19 pandemic. In this sense, it suffers from serious material unconstitutionality: *“Article 6 of Law 13979/2020 provided for the suspension of*

deadlines for answering requests for access to information in bodies whose employees were in quarantine or telecommuting and that depended on personal access by those in charge of answering after the end of the state of public calamity and ruled out the acceptance of appeals against denials of answers. With a manifestly anti-democratic character, Provisional Measure 928 suffers from material unconstitutionality. It restricts, in an unreasonable, arbitrary, and unnecessary way, the fundamental right to information and transparency, creates obstacles to the political participation of citizens, making it difficult to control governmental acts at a time that requires visibility. It points to a past in which there was a culture of opacity in the management of information of public interest, embedded in an authoritarian culture that permeates Brazilian history, especially in the context that preceded 1988 [...]” (Lopes, Meyer, Linhares, 2020, pp. 99–100).

Friedrich (2022) similarly warned of continuous attacks on e-voting in Brazil during the 2022 elections, when then-President Bolsonaro insisted on spreading fake news about fraud in the electronic electoral process, without providing any evidence. The use of this type of narrative, which was also observed in the 2016 and 2020 elections of Donald Trump, is materialising as a global trend that involves the manipulation of the truth through electoral disinformation methods that aim, in extreme cases where weakened democratic institutions allow it, to overturn election results: *“This is not the first time Bolsonaro has resorted to election-denial techniques: federal police in Brazil determined that he had a “direct and relevant” role in spreading disinformation about electoral processes in the 2018 general elections, in which he ultimately won the presidency. But with polls indicating that he is more likely to face defeat this year, Bolsonaro is poised to test the resilience of Brazil’s democratic institutions in new and alarming ways”* (Friedrich, 2022).

But the whole story of these radical changes in Brazilian politics, which at first takes the reader to the year 2018 and the rise of the extreme right in Brazil, does not reveal the whole truth behind these results. But the whole story of these radical changes in Brazilian politics, which initially takes the reader to 2018 and the rise of the far right in Brazil, does not reveal the whole truth behind these results. Brazil, as common sense dictates, has not become a country with radical, racist and fascist connotations year after year. It is a process that stems from the very political instability resulting from the transition from a military dictatorship to a democratic government (1964–1985) without a critical look at the past – with a

¹ The vernacular “tupiniquim” is commonly used in Brazil to refer to Brazilian society itself through the expression of its traditional peoples, in this case, the Tupiniquim indigenous people.

view to understanding mistakes, repairing damage and punishing excesses – having been done.

Soares, Simões and Romero (2020) explain that the social strain that drives countries like Brazil into the arms of the extreme right stems from the well-known cyclical crises of capitalism, which are established as ways of responding to the exponential increase in contradictions forged by capital itself. Using the words of Karl Marx (2013, p. 130), there is the idea that the capitalist system should cyclically enter periods of crisis and, above all, large and systemic crises, as societies become more economically dependent and interconnected: *“The movement of capitalist society, full of contradictions, reveals itself to the practical bourgeois, in a more forceful way, in the vicissitudes of the periodic cycle that modern industry makes up and in its culmination: the general crisis”*.

The methodological inflection point used to understand institutional changes in Brazilian politics is the use of the so-called *Historical Institutionalism*. Sanders (2006) explains that, after the institutional crises that followed World War II, political science began to be guided by analyzes borrowed from economics that center on the figure of people (and groups) as rational agents who make rational choices, hence it be called the *Rational Choice model*. In general terms, this way of understanding social and political interactions focuses on the fact that individuals have their preferences and, to achieve them, they make use of utilitarian strategies that aim to maximize them. However, Institutional Rationalism was not able to satisfactorily explain the recognized maladaptation of institutions to social and economic realities over the years, especially after long periods of stability. A proof of this can be found in the 1960s and 1970s, in the social and economic field, in which crises of customs and of the capitalist economy itself are documented, challenging the prevailing institutional model (Welfare State). This collapse gives rise to the rediscovery of the determinacy, in a State, of public institutions and their relative autonomy in relation to civil society: *“... the perception that public institutions were more than “black boxes” processing demands from Society by turning them into policies”* (Sanders, 2006, p. 42).

The historical institutional perspective is, therefore, more concerned with structural aspects that involve the constitution, maintenance, and adaptation of institutions than with the particular and individual integrations that make up the microcosm of study of the Rational Choice method. In this sense, the understanding of institutional structures must be operated in terms of objectives that are hidden under personal motiva-

tions, which makes the approach less selfish and more focused on a public dimension. In addition, when thinking about composite goals about collective action, results and persistence, one also comes to the perception that, in order to achieve them, it is necessary to equally reflect on ideas, which are a diametrically opposed category to individual preferences or awareness of the rules, because certainly *“Ideas are relational, and often embody normative a priori”* (Sanders, 2006, p. 42). But, the most important thing when thinking about ideas and not about personal preferences is the awareness that those have greater adherence to mobilize collective efforts by social groups that want to create or change a public institution. From this perspective, and for the study here in progress, an *institution* represents a construct developed for the purpose of controlling subsequent human actions. Then, for the historical approach, the institution must be evaluated as this normative construction that is historically strengthened, which implies that the investigator needs to “look at the past”, a concept that is well reproduced in the notion of *path dependence*: *“... the consequence or decision is formed in a specific and systematic way by the historical path that precedes it”* (Piaia, Cervi, 2018, p. 74).

Understanding Brazil today, its political polarization and the rise of the extreme right to power in 2018 requires looking to the past and, especially, to the economic crises that paved the way for these disastrous institutional results to occur.

Soares, Simões and Romero (2020) explain that the economic oil crisis of 1973 directly affected the popular justification of the Social Welfare State, creating an antagonistic movement that took shape mainly in the 1980s and that re-dimensioned the discussion of the collectivity in reference to democracy, human rights, and projects of social emancipation. Austerity policies and state reorganization in relation to the global capitalist system spread throughout the world's economies causing an undeniable setback in economic, social and cultural rights. Added to this conjuncture, as a factor influencing institutional change, was the financial crisis of 2008 in the USA and, likewise, the already installed security crisis – especially intensified after the terrorist attacks of September 11, 2001 –, gradually importing restriction of civil and political rights and giving rise to a tense political environment that is naturally predisposed to the strengthening of extreme right-wing ideas, especially the rhetoric of hate.

The design of this last systemic crisis of capitalism originates in the US but given the globalized

world political-economic organization¹, it soon spreads to other democracies throughout the globe, both in Europe and in Latin America. The most direct consequence of the crisis is distrust in current political institutions and the search for new spaces for manifestation and construction of lost or denied social and economic expectations. There is a *breaking* point in prevailing institutions. Liberal democracies began to be questioned regarding the participation of large portions of the population in their benefits and, in a context in which progressive ideas had leveraged some minority rights (blacks, women, homosexuals, the LBTQIA+ population etc.), the great “loser” turned out to be the ever-dominant “white man”: “*Suddenly, white men realized that nobody talked about their identity. And more, that the other ones identities were defined as contesting the supposedly dominant identity: the patriarchal identity of the white man*” (Castells, 2018, p. 51). This leads to a counteroffensive that translates into the easy co-option of a large part of the population to extremist ideals, especially dictated by populist, nationalist, fascist and racist tones.

It is important to highlight once again, that the *subprime crisis* of 2008 began in the central US economy and spread throughout the world, also reaching peripheral economies such as Brazil. This is because it began with the crisis of bank borrowers who were classified as *subprime* that is, they did not have guarantees, proof of income or even a favorable credit history to guarantee loans linked to the purchase of real estate. When making such loans, financial institutions made use of mortgage contracts in which the guarantee was embodied in the mortgaged property itself. These contracts were also securitized and traded in the financial market. At first, bank fees were low and US consumers were able to maintain their compliance, however, given that they were supposed to rise after a certain period, such an increase caused the default of many borrowers – without

guarantees that the credit would be recovered – leading to, in a chain effect, the loss of value of securitization bonds as well. Its vertiginous fall initiates a movement away from risk and sequentially the established negative environment, which is known to guide investor decisions, begins the fall of other securities as well, also contaminating other economies throughout the planet (Lima, Deus, 2013).

In Brazil, although the government and the stability of a scenario of strong economic growth have lessened the effects of this crisis, two direct effects could be felt in the economy: the shortage of international credit and the rapid devaluation of the Brazilian currency, the Real. Due to the first negative effect, the Brazilian government severely restricted credit in the economy, making business activity must recalculate its production and investment plans, bringing about an immediate economic slowdown. The devaluation of the Real, in turn, caused considerable damage to sectors linked to exports, destabilizing the Brazilian economy (Lima, Deus, 2013).

In terms of analyzing measures that could be adopted to contain the crisis, it is possible to list seven outstanding adjustments that could be used to contain its effects (Lima, Deus, 2013): a) expansion of liquidity in the market; b) restructuring of the financial sector (bankruptcies, judicial reorganizations, mergers etc.); c) total or partial nationalization of financial agents; d) government guarantee of loans, deposits and financial investments; e) use of expansionary monetary and fiscal macroeconomic policies (reduction of interest rates and expansion of public spending); f) exchange currency control; g) measures aimed at mitigating the social impact of the recession (welfare policies in general). Brazil adopted its approach in all measures, but it is possible to highlight more actions aimed at: a) expanding liquidity in the market, e) expansionist monetary and fiscal macroeconomic policies and f) exchange currency control.

We have now reached an important turning point. By emphasizing government action to help agents who directly move a capital economy and who thus, quickly suffer the effects of a global jolt like that of 2008, the Brazilian government left aside the possibility of investing more generously in the seventh measure listed, the one aimed at mitigating the social impact of the recession. This is especially true when considering the years following the acute phase of the crisis, which culminated in a government that would face the increase in hate speech and political polarization and which, in the end, would end bitterly in an ill-fitting and clearly coup-like (Souza, 2022)

¹ As pointed out by Lima and Deus (2013), one can identify three phases of what is called *financial globalization*: the first, from 1960 to 1979, characterized by being an indirect and limited process in which the international financial market coexists with other systems closed and already regulated monetary and financial markets; the second covers the period from 1980 to 1985 and stands out for being the time when the US implemented policies of deregulation and financial liberalization; the third, broader one, begins in 1986 and is characterized by the generalization of arbitration, opening and deregulation of stock exchanges.

impeachment of then-President Dilma Rousseff¹ (2011–2016, Workers' Party). This situation, compounded by corruption scandals, the demand for more democracy and the fulfillment of the democratic promises of the Brazilian Federal Constitution of 1988, instilled social forces, now brought together by emerging social networks, to take to the Brazilian streets in 2013 in protest. It is these protests that give the strength and essence of the political radicalization that already exists since the crisis of capitalism in 2008, and that would culminate in the victory of the extreme right in the presidential elections of 2018.

2. The rise of the extreme right in Brazil: the democratic crisis, political polarization and hate speech in Brazil

Castells provides a clear and disturbing outline of the complex times in which we live, and in which multiple crises are flourishing around the world. Right at the opening of his work *Rupture*, he is dramatically prophetic: "Evil winds blow on the blue planet. Our lives falter in the maelstrom of multiple crises". When dealing with crises, he reports the existence of a global economic crisis, which culminates in precarious work and low wages; a security crisis, with fanatical terrorism, which spreads fear and admits, in the name of public security, the restriction/loss of important fundamental/human rights; an environmental crisis, with the constant degradation of the environment and the shaping of a future that is increasingly hostile to life; a peace crisis, with the return of wars in the detriment of diplomacy as a

means of conflict resolution; a crisis of equality, with increasing violence against women, who still seek space for material equality in a world created and dominated by men; an epistemological crisis of truth, with a *communication galaxy* governed by *lies* now known as post-truth; a privacy crisis, with the end of privacy and the insertion of humanity in an era of surveillance and economy of personal data, objectifying people; a cultural crisis, outlined and controlled by the notion of entertainment, which seeks to stimulate the most despicable instincts of human beings and constitutes itself under the commercialization of what is worst in humanity (Castells, 2018).

All these specters of crisis could be seen throughout the constitution of the Brazilian social and political debate, especially after the already reported protests of 2013. But there is yet another crisis which for Castells (2018), is even deeper, more decisive, and which makes it impossible to adequately address all these listed instabilities: the democratic crisis, tinged by the loss – *rupture* – of trust between rulers and ruled: "Distrust in institutions, almost everywhere in the world, delegitimizes political representation and, therefore, leaves us orphans from a shelter that projects us in the name of the common interest". Vieira (2018) highlights two conflicts in Brazil that were decisive, as they marked this democratic crisis: a) the growing tension in the so-called Brazilian coalition presidentialism, which deteriorated from 2005 onwards, and the system of control and enforcement of the law (Judiciary, in particular), which became more autonomous, creating a clash between the political and legal classes; b) dissatisfaction with the distributive nature of certain public policies, in which there is tension between what is spent on rights related to citizenship and social inclusion and what is spent on maintaining the privileges and interests of specific classes.

In Brazil, the 2008 crisis of capitalism and the measures taken by the government to contain its pernicious effects – prioritizing safeguarding the economic actors – seem to have contributed to the worsening of the political legitimacy crisis that the country faces to some extent since re-democratization. People especially the classes that lost power the most, or that least participated in the social and developmental promises arising from the Federal Constitution of 1988, became less and less patient with the changes that happened and that did not happen. Centered on a liberal-representative model, with a markedly formalist stamp, the Brazilian democratic model is content to obey the procedural links of legitimacy of this representativeness, leaving aside – or postponing as much as possible – the possibility

¹ Souza describes moralism and the quest for maintaining economic elites in power as the main reasons for the 2016 coup. In Brazil there is an elite owner of capital and power that insists on maintaining, directly or indirectly, its institutional power over other social classes: "The policies of the Workers' Party (PT) governments of social assistance, income transfer, social and racial quotas, and encouragement of university study have meant perhaps the greatest effort of social inclusion of the marginalized class in our country" (Souza, 2022, p. 102). For the author, this possibility of continuity of income distribution and reduction of social inequalities led to the reaction of the rich Brazilian elite, creating an environment in which moralism around improbable questions about corruption and taking advantage of the 2013 demonstrations plummeted the popularity of President Dilma and enabled her loss of strength with the Brazilian Parliament, allowing, in the end, an impeachment process based on unbelievable fiscal accounting issues. In other words, an accounting excuse was used to execute a cunning political removal of the then president of Brazil.

of participation or rather of real inclusion of minorities historically excluded from the political decision-making process from the acquisition of citizenship and rights and the concrete insertion in the benefits of a Democratic State: *“The important thing is to bear in mind that the hegemonic model of liberal-representative democracy, being centered on the exercise of voting, guarantees a very delicate bond between citizens and power, often resembling a “blank check” given to the political class and revised periodically, every four to eight years”* (Devos, Walker, Porciúncula, 2021, p. 119).

Although it is not appropriate to generalize given the complexity of the Brazilian political crisis, for the purposes of the present investigation it is quite correct to state that the growing immobility of *Tupiniquim* democracy in the matter of promoting effective popular participation was one of the causes – in addition to corruption, of the use of social media to propagate lies, of hate speech etc. – which leveraged the June 2013 protests. The lack of participation and political immobility gradually generated distrust among the people in relation to the political class (the result of the legitimacy crisis of liberal-representative democracy), a condition that it can be summarized in the slogan used by the people at the protest: “it doesn’t represent me”.

In this situation, in which several factors produce a feeling of abandonment and mistrust in relation to liberal democracy, these feelings are assimilated by segments of the extreme right which take advantage of general discontent to seduce parts of society with their ultraconservative, xenophobic, homophobic and racist ideas. The polarization between conventional politics and ultra-rightist ideas colored elections around the world, especially after the 2008 crisis, and can be easily seen in the rivalries between Donald Trump and Hillary Clinton, Emmanuel Macron and Marine Le Pen, Angela Merkel and the AfD far-right party and, in Brazil, by the election of Jair Bolsonaro (Soares, Simões, Romero, 2020).

Together with this political crisis therefore, a promising environment for hate speeches is established, especially those that take advantage of the loss of cultural identity due to globalization. The crisis grows because there is no political intention to insert everyone in a world that is economically, socially and culturally guided by new technologies and other ways of commodifying everyday life, especially by transforming personal data into economic assets. Castells (2018, p. 19), astutely points out that excluded from economics and politics individuals tend to take refuge *“... in an identity of their own that cannot be dissolved by the vertigo of global flows”*. Their identities then converge on dangerous crutches: the nation – and

nationalism; the territory – and xenophobia; the personal god – and to religious intolerance; the prejudice – and the resulting racism.

Social and progressive changes proved insufficient for some and caused a sense of loss in others. Public policies based on material equality and on the inclusion of minorities aimed in the Lula and Dilma Governments at composing the classes most alien to democratic progress with the benefits that were completely denied to them before, but this also caused an opposite effect of revolt in the country’s middle and upper classes: “It can be seen that, in 2013, the demonstrations that took place throughout Brazil gave rise to the so-called *new right*. [...] an extremist right... that makes any dialogue or promotion of human rights unfeasible, because it is linked to an agenda, purely, of customs” (Soares, Simões, Romero, 2020, p. 217).

In view of this a division was increasingly established in political discourse, a dichotomous classification that guided by hate, dominated by new media and quickly apprehended by the extreme right became toned among “good citizens”: patriots, conservatives, Christians, liberals etc.; and the others, no matter what they are: the enemies of the country, the communists, the left, in short, those who do not conform to the new hegemonic discourse.

Chetty and Alathur (2018, p. 110) conceptualize *hate speech* as any speech that attacks an individual or a group with the intent to hurt, harm or disrespect because of their identity as a person. There is a clear connection between hate speech and prejudiced practices such as racism and Islamophobia, for example (Lima Jr., Hogemann, 2023). The European Court of Human Rights points out a very expressive definition of what can be considered hate speech: *“... covering all forms of expression which spread, incite, promote or justify racial hatred, xenophobia, anti-Semitism or other forms of hatred based on intolerance, including: intolerance by aggressive nationalism and ethnocentrism, discrimination and hostility against minorities, migrants and people of immigrant origin”*.

In this sense, hate speech must also be understood within the limits of its relationship with the Right to Freedom of Expression, which is a Human Right expressly enshrined in the Brazilian Constitution and, therefore, made a Fundamental Right in Article 5, IX: “the expression of intellectual, artistic, scientific and communication activity is free, regardless of censorship or license”. However, the use of freedom of expression cannot be an instrument for attack and violence against other individuals due to race, ethnicity, gender, as this would be against the very democratic nature of the State, incurring a serious threat to the

rights of these people and groups. It would also incur in the so-called *paradox of tolerance* described by Popper (2018), given that an unlimited tolerance in the name of freedom of expression would entail the certain disappearance of tolerance itself and, consequently, of freedom of expression.

In Brazil, in addition to the already mentioned succession of economic crises and the rupture resulting from a serious democratic crisis – materialized in the distrust of people about the *mainstream* of politics, the politicians by profession –, hate speech was without a doubt the mortar that conferred robustness to the movement of ascension to the extreme right. And in this, the role of a character Olavo de Carvalho¹ was essential for the replacement of critical debate of ideas by cursing, by the posture of war and destruction of those who are “on the other side”. Even today, the national debate around controversial issues, such as crime and public security policies, for example, is soon absorbed by the hate speech that rises against blacks, homosexuals, transsexuals, transgenders, immigrants and all sorts of figures that are on the agenda listed as enemies of the homeland.

Rocha (2021) explains that the Brazilian extreme right materialized in the then Bolsonaro government imposed a cultural war that made (and still makes) intense use of the rhetoric of hate in the way taught by Olavo de Carvalho since the 1990s to create an environment of social chaos, paralysis of important public policies and the so-called *ideological illiteracy*: “...the denial of reality and contempt for science...”. In addition, the author alerts to what he calls a *generational rift* (2021) that imposed a new situation: the unexpected emergence of a right-wing youth, capable of making good use of social networks and capable of organizing popular street movements. The growth of this discursive logic replaces what is a fact with what is a personal belief, creating a so-

cial environment in which people do not accept being contradicted, do not delve deeper into the investigation and understanding of the facts, creating a status of belief in these figures that propagate the rhetoric of hate.

Although not extinguished in these propositions, these were some of the conditions that led the extreme right to power in Brazil. Hate speech and fake news still has its strength and presence in the Brazilian public debate, especially now as it is primarily done without intermediaries through social networks and fast and direct communication over the internet.

Brazil imposed however and under the effort of millions of people, an important defeat to the extreme right and to the anti-democratic discourse. But there is still much to be done to disrupt a model of democratic subversion such as the one we see today. As Friedrich explains “*Democracy’s resilience depends on the ability of its various, decentralized components to rally to the defense of any single institution that comes under attack. To turn back an antidemocratic assault on Brazil’s elections, the judiciary, civil society, the media, and tech companies must commit to working together to ensure that Brazilian voters have access to reliable information and are protected from online harms – including disinformation, intimidation, and incitement – that could have grave consequences for their political rights and physical security*”. So, only freedom of expression, polite debate about ideals, ethics and respect can provide some way in this direction.

CONCLUSIONS. Like most of the nations of the Global South and North, Brazil is also experiencing a serious institutional crisis today. Although the worst has passed and the condition of true international pariah has remained with the past government, there is still a long way to go for the trail of destruction over Democracy to be erased.

The present study reveals how the systemic crises of Capitalism alter public institutions – also modifying relevant public policies – making the population submit themselves to cycles of losses, reflections and not infrequently of revolt. These uprisings, when led by populist and anti-democratic ideas and people, are directed against the State institutions themselves creating an environment conducive to the emergence of hateful rhetoric that instead of quelling social and economic problems focuses on maintaining the people in a constant state of excitement, looking for fictitious culprits: enemies to be fought with the use of verbal violence (hate speech) and, sometimes, even physical violence (hate crimes, terrorism). In short, historical institutionalism was a major tool for the perception of a great influence

¹A short biography can be found at www.ebiografia.com: “Olavo de Carvalho (1947–2022) was a Brazilian writer and journalist. He was considered a controversialist and one of the few representatives of conservative thinking in Brazil. He was an influencer of supporters of Jair Bolsonaro. Olavo de Carvalho wrote and edited the online newspaper *Mídia sem Máscara*. His criticism focuses on the fight against communism, the Brazilian intellectual milieu, left-wing groups and the so-called New World Order”. (2023, March) Ebiografia. https://www.ebiografia.com/olavo_de_carvalho/#:~:text=Olavo%20de%20Carvalho%20%281947-2022%29%20foi%20um%20escritor%20e,Brasil.%20Foi%20influenciador%20of%20supporters%20of%20Jair%20Bolsonaro.

of the economic, social, and political conjunctures of the past (path dependence), responsible for the creation of a social ethos of institutional acceptance of a capitalist elite that remains in power at any cost, and that does not admit any type of public policy tending to alleviate the effects of Brazil's historic social inequality, can be seen in the conduct of the 2013 protests that triggered all the democratic problems faced years later with the election of the extreme right in 2018.

In addition to taking the focus away from the real problems – the crises of capitalism, the inadequacy of public policies, the lack of material equality and social inclusion, among many others – hate speech takes advantage of the bad and animosity environment to leverage the populist homily of the Far Right, eager to seek out culprits, to curb behavior, to discriminate etc. Also it was noticed the appearance of a whole generation of individuals who became familiar with the thinking of the Right, which since 2003 had been assuming a never before seen role of opposition in Brazil. The polarization of politics and the rhetoric of hate on the other hand, contributed to the dichotomous division that disregards intermediate positions (such as the center-right and the center-left ones), with the democratic right being practically engulfed by the extreme right, identified with the reactionary, with aesthetics and military culture, with speeches against science and many times with racism, homophobia, misogyny etc., acting in disfavor and placing several minorities in the condition of enemies of the homeland. The identity of this Brazilian extreme right with thinkers with pedantic and messianic discourses, such as Olavo de Carvalho, and with supporting religious movements, made the aversion to science even more acute and created a plethora of followers who are not so concerned with *what it is*, but with what *they believe* it to be, thus showing the aura of *belief* that surrounds part of Brazilian society even today, supporters of this still very strong extreme right.

The solution to a crisis such as the one described in Brazil must, finally, observe the various problems highlighted and then seek the best possible solutions. On the one hand, there are the democratic institutions that have been severely hamstrung over the last four years and yet have remained intact in defense of the rule of law and the 1988 Federal Constitution. One of these institutions is the Judiciary itself, materialized in the example of the Brazilian Supreme Court, the Federal Supreme Court, object of constant attacks by hate speech

and fake news and, in the extreme, through direct violence of the invasion and depredation of January 8, 2023. The constant strengthening of these institutions is necessary for them to remain firm in times when democracy is being stressed. A clear example of this is the maintenance of job stability for public servants, people who are responsible for supervising the actions of citizens and politicians; they are public agents who must have their conviction and personal will guided by impersonality and by the law, never by the passing will of the rulers.

On the other hand, there is still the serious problem of citizens who appear to live in a parallel reality, absorbed by bubbles of false information and the half-truths that the internet and social media spread so much. Here we have a clear case of the need for improvement in education for freedom and citizenship. This means that people need to understand the social and moral values of living in a democracy, as well as becoming aware of the horrors that autocratic regimes – which preached racism, sexism, homophobia, etc. – have imposed on humanity stripped of its rights. The State needs to strengthen educational public policies aimed at clarifying democratic values, the importance of truth and facts, the need for free and critical thinking and the formation of a citizen spirit in Brazilian people. Without this there will be no strength in the institutions that permanently protect them from the anti-democratic assaults of the most varied groups, among which, the extreme right.

Hate speech and fake news must be made further clarified to the citizens through governmental advertising campaigns and public policies that aim to elucidate people about those matters, giving them digital education so that they can understand the value of truth in a free and rational debate, understanding that living in society is always seeking agreement through civilized debate and not through lies and violence (physical and verbal). For this, it is too necessary that there be better regulation and more inspection over the individuals and groups that disseminate and finance fake news and hate speech, also understanding the need for schools, colleges, and other social agents of values dissemination, such as the press, to elucidate the important debate between freedom of speech and hate speech. Social actions must be rethought by governments, the press, NGOs (Non-Governmental Organizations) and other public and private agents who can adopt active postures in the fight against these evils and in the engagement of citizens in more democratic and cordial actions.

REFERENCES

1. Almeida, S. (2020). *Structural racism*. Jandaíra Press.
2. Barros, T., & Lago, M. (2022). *What do we talk about when we talk about populism?* Companhia das Letras Press.
3. Castells, M. (2018). *Rupture: the crisis of liberal democracy*. Zahar Press.

4. Chaloub, J. (2022). *Post-defeat bolsonarism emits classic signals from the global extreme right, says professor*. Folha de São Paulo. <https://www1.folha.uol.com.br/poder/2022/11/bolsonarismo-pos-derrota-emite-sinais-classicos-da-extrema-right-global-diz-professor.shtml>.
5. Chetty, N., & Alathur, S. (2018). Hate speech review in the context of online social networks. *Aggression and Violent Behavior, 30*, 108-118. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2018.05.003>.
6. Devos, B. A., Walker, M. P., & Porciúncula, P. A. (2021). "It does not represent me": a look at June 2013 and the crisis of the hegemonic democratic conception. *Law, State and Society, 59*, 110-144.
7. Friedrich, P. (2022, September 22). *Brazil's democracy confronts the looming threat of election denial*. Freedom House. <https://freedomhouse.org/article/brazils-democracy-confronts-looming-threat-election-denial>.
8. Lima Jr., O. P., & Hogemann, E. R. (2023). The limit of the influence of public policies on religious movements: in question the use of the Islamic veil. In F. S. Veiga, D. Lopes, J. P. Xavier (Eds.), *Luso-Brazilian law studies*. Iberoamerican Institute of Legal Studies and Association of European Studies of Coimbra.
9. Lima, T. D., & Deus, L. N. (2013). The 2008 crisis and its effects on the Brazilian economy. *Journal of Economics, 17*(32), 52-65.
10. Lopes, M. T. T., Meyer, E. P. N., & Linhares, E. A. (2020). Pandemic and erosion of constitutional democracy: an analysis of attacks on transparency in Brazil. *Public Law Journal, 17*(96), 93-122. <https://doi.org/10.11117/rdp.v17i96.4544>.
11. Marx, K. (2013). Afterword to the second edition. *Capital: book 1*. Boitempo Press.
12. Piaia, T. C., & Cervi, J. R. (2018). The path's influence dependence in the construction process of sustainable development policies in Brazil. *Libertas Magazine, 3*(2), 71-92.
13. Popper, K. (2018). *The open society and its enemies*. Editions 70.
14. Rocha, J. C. C. (2021). *Culture war and the rhetoric of hate: chronicles of a post-political Brazil*. Caminhos Press.
15. Sanders, E. (2006). Historical institutionalism. In R. Rhodes, S. A. Binder, B. A. Rockman (Eds.), *The oxford handbook of political institutions*. Oxford University Press.
16. Soares, A. G., Simões, C. L. R., & Romero, T. G. (2020). Economic crises, the rise of the extreme right and the relativization of human rights. *Revista Cadernos de Campo, 28*, 193-223.
17. Souza, J. (2022). *The legacy of the coup*. Civilização Brasileira Press.
18. Vieira, O. V. (2018). *The battle of powers: from democratic transition to constitutional malaise*. Companhia das Letras Press.

Received the editorial office: 24 February 2023

Accepted for publication: 17 March 2023

ОСВАЛЬДО ПЕРЕЙРА ДЕ ЛИМА МЛАДШИЙ,

доктор юридических наук, профессор права,
Федеральный университет Риу-Гранди-ду-Норти (Бразилия),
юридический факультет Центра высшего образования Серидо;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0019-1391>,
e-mail: oswaldo.lima@ufrn.br, oswaldolimajr@gmail.com;

ЭДНА РАКЕЛЬ ДОС САНТОС ХОГЕМАНН,

доктор юридических наук, профессор права,
Федеральный университет штата Рио-де-Жанейро (Бразилия),
Центр правовых и политических наук,
кафедра правовых, политических и административных наук;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3276-4526>,
e-mail: edna.r.hogemann@unirio.br;

ЛУАНА КРИСТИНА ДА СИЛВА ЛИМА ДАНТАС,

магистр права,
Федеральный университет штата Рио-де-Жанейро (Бразилия);
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4867-5616>,
e-mail: luanacristina287@gmail.com

БРАЗИЛЬСКАЯ ДЕМОКРАТИЯ ПОД УДАРОМ: ПОПУЛИСТСКИЕ УЛЬТРАПРАВЫЕ, ЭКОНОМИЧЕСКИЙ КРИЗИС И ПРОТЕСТЫ 2013 ГОДА В БРАЗИЛИИ

Целью этого исследования является понимание роли экономического кризиса капитализма, языка вражды и популизма в росте ультраправых в Бразилии, особенно во время президентских выборов 2018 года. Для этого был проведен теоретико-описательный анализ причин этих факторов в соответствии с тезисом исторического институционализма с использованием гипотетико-дедуктивного метода для лучшего понимания кризиса

демократии в Бразилии и мире. В итоге понимание этих особых ситуаций предложено как путь к решению напряженности, чтобы население могло освободиться от этих антидемократических связей и стремиться к восстановлению более активной, нравственной и более демократической Бразилии.

Ключевые слова: язык розни, інформаційне общество, государственная политика, политическая поляризация, бразильский демократический разрыв.

ОСВАЛЬДО ПЕРЕЙРА ДЕ ЛИМА МОЛОДШИЙ,

доктор юридичних наук, професор права,
Федеральний університет Піу-Гранді-ду-Норті (Бразилія),
юридичний факультет Центру вищої освіти Серідо;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0019-1391>,
e-mail: oswaldo.lima@ufrn.br, oswaldolimajr@gmail.com;

ЕДНА РАКЕЛЬ ДОС САНТОС ХОГЕМАНН,

доктор юридичних наук, професор права,
Федеральний університет штату Піо-де-Жанейро (Бразилія),
Центр правових і політичних наук,
кафедра правових, політичних та адміністративних наук;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3276-4526>,
e-mail: edna.r.hogemann@unirio.br;

ЛУАНА КРИСТИНА ДА СІЛВА ЛИМА ДАНТАС,

магістр права,
Федеральний університет штату Піо-де-Жанейро (Бразилія);
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4867-5616>,
e-mail: luanacristina287@gmail.com

БРАЗИЛЬСЬКА ДЕМОКРАТІЯ ПІД УДАРОМ: ПОПУЛІСТСЬКІ УЛЬТРАПРАВИ, ЕКОНОМІЧНА КРИЗА ТА ПРОТЕСТИ 2013 РОКУ В БРАЗИЛІЇ

Метою дослідження є зрозуміти зростання ультраправих у Бразилії впродовж останніх чотирьох років, зокрема під час президентських виборів 2018 року. Було використано теорію історичного інституціоналізму, описану Сандерсом, щоб зрозуміти, що це не раптова зміна у бразильській політиці, а наслідок дій у минулому (залежність від шляху), пов'язаних із кризами капіталізму, кризою субстандартного іпотечного кредитування 2008 року, напруженістю у відносинах між судовою, законодавчою та виконавчою гілками влади, кризою демократії та ультраправим популізмом, координованим мовою ненависті в соціальних мережах. Це актуально, оскільки цей авторитарний поворот у Бразилії був абсолютно безпрецедентним, оскільки відбувся не за допомогою сили чи танків на вулицях, а за допомогою демократичних інструментів, демонструючи, що крайні антидемократичні праві використовують інші інструменти для здобуття політичної влади, вводячи в оману, переконуючи, поляризуючи та усуваючи будь-яку можливість ширих і раціональних дебатів. Таким чином, у статті продемонстровано, що сценарій кризи капіталу і невиконання демократичних обіцянок Федеральної конституції 1988 року послабили бразильські демократичні інститути до такої міри, що створили покоління людей, незадоволених самою демократією і схильних до прийняття політичних стандартів, пов'язаних із крайніми правими і авторитаризмом, а також те, що бразильський народ спокушений мовою ворожнечі, яка є головним інструментом знищення демократичних дебатів у країні. Як засіб припинення цієї битви наративів у статті запропоновано зміцнення демократичних інститутів, регулювання соціальних мереж із необхідністю стримування мови ворожнечі, роз'яснення населенню через освіту і побудову демократичних та етичних шляхів, які можуть привести до прямої участі народу в політиці.

Ключові слова: мова ворожнечі, інформаційне суспільство, державна політика, політична поляризація, бразильський демократичний розрив.

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Lima Junior O. P., Hogemann E. R., Lima Dantas L. C. S. Brazilian democracy under attack: the populist extreme right, the economic crises and the 2013 protests in Brazil. *Law and Safety*. 2023. No. 1 (88). Pp. 213–223. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.19>.

Citation (APA): Lima Junior, O. P., Hogemann, E. R., & Lima Dantas, L. C. S. (2023). Brazilian democracy under attack: the populist extreme right, the economic crises and the 2013 protests in Brazil. *Law and Safety*, 1(88), 213–223. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.19>.

УДК 340.12:351.741](477)

DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.20>

СТАНІСЛАВ ГЕННАДІЙОВИЧ ПЕВКО,

доктор філософії,

Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін;

 <https://orcid.org/0000-0002-1488-9715>,

e-mail: Stanislav.advocate@gmail.com

КВІНТЕСЕНЦІЯ ПРОТЕКЦІЇ ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ ПРАЦІВНИКА НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ

Досліджено правову квінтесенцію протекції особистих немайнових прав працівників Національної поліції України, а саме категорії прав, що регламентують повагу до честі та гідності працівника поліції як представника органу влади. Протекція честі та гідності поліцейських як ключові терміни і об'єкти правової охорони є основною метою дослідження. Проаналізовано чинне законодавство України у сфері захисту особистих немайнових прав і судову практику. Констатовано відсутність конкретного правового захисту честі та гідності працівників поліції та порядку протекції особистих немайнових прав працівників через їхній особливий правовий статус.

Ключові слова: протекція, честь, гідність, правовий захист, поліцейський.

Оригінальна стаття

ВСТУП. У сучасному світі правильність дій органів влади іноді ставиться під сумнів, тому що суспільство має все більше можливостей для доступу до інформації про результати діяльності владних структур. У правових державах панують основні ідеї діяльності органів влади, які ґрунтуються на правових принципах, таких як верховенство права, законність, публічність тощо. На підставі принципу публічності будь-який громадянин має право на доступ до інформації про діяльність органів влади. Однак цей принцип має не тільки позитивні наслідки, такі як обізнаність населення про діяльність і ефективність реалізації завдань та функцій, що покладені на відповідні органи влади, а й негативні, наприклад обізнаність громадян про можливі випадки недосконалої діяльності владних органів, що знижує авторитет держави.

На кожний орган влади покладено певні функції та завдання. Виконуючи владні повноваження, відповідний уповноважений орган діє згідно із законодавством України, однак ефективно втілення правових норм у життя залежить не тільки від досконалої норм права, компетенції представників органів влади тощо, існують також фактори з боку суспільства, що впливають на ефективність функціонування права. Одним із таких факторів є повага суспільства до органів влади. Враховуючи систему державних органів виконавчої влади, центральні органи влади реалізують політику держави у відповідних напрямках діяльності, що направлена на певні сфери пра-

вовідносин. Органом, що забезпечує захист державою прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина, є Національна поліція України.

Як і на будь-який орган влади, на Національну поліцію України покладено обов'язок виконання таких завдань: забезпечення публічного порядку та публічної безпеки, захист прав і свобод людини та громадянина, припинення вчинення правопорушень, виявлення причин учинення правопорушень, порятунок життя та здоров'я осіб, захист майна тощо. Отже, зважаючи на напрями діяльності, можна стверджувати, що Національна поліція України як орган державної влади створений з метою забезпечення існування конституційно закріпленої міри можливої поведінки людини, запобігання порушенням її права на життя та здоров'я, честь і гідність, що є найвищою соціальною цінністю в державі. Однак ефективність діяльності поліції не обмежується лише догмами закону, що регламентує дотримання нормативів, моніторинг за виконанням яких покладається на керівництво поліції та інші органи влади. Україна є демократичною, правовою, соціальною державою, тобто влада формується народом шляхом делегування права на управління суспільством органам влади. Беззаперечним є те, що народ при делегуванні частини прав щодо управління державою органам влади висловлює своє ставлення до них і на довірчих засадах покладає на відповідних осіб правомочність керувати суспільством. Навіть у Законі України «Про Національну

поліцію» визначено, що рівень ефективності діяльності поліції визначається ступенем довіри населення.

Здійснюючи владні повноваження, представники поліції стикаються із ситуаціями, коли можуть порушуватися не тільки їхні майнові, а й немайнові права. Працівники поліції хоча і є службовими особами, але їм гарантовані, як і кожному громадянину, природні, соціальні та економічні права.

Права людини – це певні можливості людини, які необхідні для її існування та розвитку в конкретних історичних умовах, об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку всього людства і мають бути загальними та рівними для всіх людей (Кравчук, 2002). Враховуючи наведене, повага до честі та гідності як конституційне право особи також має місце в діяльності працівників Національної поліції України. Під час виконання службових обов'язків представники правоохоронного органу стикаються з випадками порушення цього права як щодо громадян, так і щодо себе. Питання порядку захисту особистих немайнових прав громадян врегульовані нормами Цивільного кодексу України та інших законодавчих актів, але постає проблема захисту честі та гідності саме працівників Національної поліції України.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Метою статті є визначення правового порядку захисту честі та гідності працівників Національної поліції України. *Завданнями* дослідження є визначення понять «честь» і «гідність» як невідчужуваних особистих немайнових прав, їхнього місця в системі прав, а також дефініції правового захисту честі та гідності працівників поліції як особливих суб'єктів правовідносин.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. З метою повного, об'єктивного, всебічного, узагальнюючого дослідження окресленої проблеми була використана низка методів наукового пізнання. За допомогою методу порівняння, який полягає в пізнавальній операції, що лежить в основі суджень про подібність або відмінність об'єктів, вивчено порядок можливого правового захисту честі та гідності громадян і службових осіб. Використання гіпотетико-дедуктивного методу, сутність якого зводиться до створення системи дедуктивно пов'язаних гіпотез, з яких зрештою виводяться твердження про емпіричні факти, дозволило встановити відсутність норм щодо захисту честі та гідності саме працівників поліції шляхом дослідження доктринальних та законодавчих положень. За допомогою методу аналізу (поділ об'єкта на складові з метою їх самостійно-

го вивчення) питання протекції честі та гідності працівників поліції було класифіковано на основні складові. Тобто було проаналізовано порядок захисту особистих немайнових прав громадян, правовий статус поліцейських та наявність можливості захисту особистих немайнових прав працівників поліції. З використанням методу дедукції (перехід у процесі пізнання від загального до одиничного (конкретного), виведення одиничного із загального, процес логічного висновку, тобто переходу тими чи іншими правилами логіки від деяких пропозицій до їх наслідків) було визначено наявність правового захисту честі та гідності приватної особи та прогалину правового регулювання захисту честі та гідності поліцейського. За допомогою системного підходу було розглянуто проблему протекції честі та гідності поліцейського через загальний порядок захисту особистих немайнових прав осіб.

Зазначені методи були застосовані з метою окреслення шляхів захисту честі та гідності працівників Національної поліції України та їх правового регулювання. На підтвердження зроблених висновків наведено судову практику, що дало можливість комплексно визначити позицію законодавця з дослідженого питання та висвітлити порядок застосування правових норм, пов'язаних із випадками порушення права на честь і гідність особи. Це зі свого боку підтверджує проблему, яка існує в державі щодо захисту особистих немайнових прав працівників поліції.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. Виконуючи завдання держави із захисту прав і свобод людини та громадянина, підтримання громадського порядку та громадської безпеки, припинення вчинення правопорушень, виявлення причин їх учинення та запобігання їм, працівники Національної поліції України ризикують своїми особистими немайновими та майновими правами. Злочинність і правопорушення, що викликають почуття незахищеності, є основними причинами індивідуальних та сукупних (економічних і соціальних) втрат. Державна політика спрямована на боротьбу із цими проблемами, оскільки вони помітно впливають на добробут людей. Державні ресурси, які виділяються поліції, є ключовим інструментом боротьби зі злочинною діяльністю та впливу на сприйняття громадянами ризику злочинності. Організація поліцейських сил неоднакова в різних країнах. Проте однією з найпоширеніших організаційних форм є поліцейський патруль, робота якого враховує як пряме забезпечення правопорядку, так і взаємодію з громадянами,

щоб стимулювати участь суспільства в роботі поліції та зменшити почуття незахищеності в окремих осіб (Montolio, Planells-Struse, 2015).

Безумовно, однією з вищих цінностей у державі є життя та здоров'я, честь і гідність людини та громадянина. Працівник поліції, виконуючи покладені на нього повноваження, ризикує не тільки своїм життям і здоров'ям, а ще й правом на повагу до честі та гідності. Питання честі та гідності як об'єктів правової охорони не визначено в законодавстві, однак учені мають свої погляди щодо цього.

Як зазначають науковці, на жаль, законодавство не містить чіткого визначення честі і гідності, оскільки вони є морально-етичними категоріями й водночас особистими немайновими правами, яким закон надає значення самостійних об'єктів судового захисту. Ці категорії можна розглядати з різних позицій: як філософський феномен у вигляді соціальної оцінки й окремо як правовий феномен у вигляді об'єкта права, а також розкривати їх сутність окремо; в аспекті конституційного права як найвищу соціальну цінність й окремо; в аспекті цивільного прав як особисте немайнове благо (Лов'як, Титко, 2013).

Гене́за вчення про людську гідність традиційно пов'язується з розвитком ідей про права людини, вона стала підґрунтям для природного права та базисом для загальних прав людини, тому що тлумачилась як прояв духовного начала людини, тобто прояв її природи (Штаченко, 2018).

Існує чимало наукових підходів до розуміння поняття та сутності людської гідності: людська гідність розглядається як одна з багатьох свобод людини; гідність є позитивним правом; право людини на гідність розуміють як засадниче щодо інших її прав, оскільки воно реалізується через одночасне застосування разом з іншими правами і свободами громадян; право на людську гідність розглядається як абсолютне, тобто таке, що охороняється від усіх інших суб'єктів права, які у зв'язку із цим співіснують у певному правовому режимі (Розвадовський, 2018).

У юридичному словнику подається таке визначення: честь і гідність громадян – це особисті, невід'ємні від особи немайнові блага, що охороняються як цивільним, так і кримінальним правом. Враховується, що честь – це певна соціальна оцінка громадянина, об'єктивне ставлення до нього, яке утворює його моральну і ділову репутацію.

Гідність – усвідомлення особистих своїх якостей, здібностей, світогляду і суспільного значення (Гіжевський та ін., 2003).

Як зазначають науковці, честь – це комплексне морально-етичне і соціальне поняття, пов'язане з оцінкою таких якостей індивіда, як вірність, справедливість, правдивість, благородство. Гідність – це повага та самоповага людської особистості, морально-етична категорія. Гідність людини – це та цінність, якої вона набуває і яку зберігає в суспільстві (Лов'як, Титко, 2013).

Людська гідність – це позитивна самооцінка конкретної людини. Право на повагу до гідності особи надає їй можливість усвідомлювати і відчувати свою цінність як людини, мати позитивну моральну оцінку щодо себе, повністю уникати катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує її гідність, поводження, принизливого покарання, вільно погоджуватися на медичні, наукові чи інші досліді (Підгородинський, 2009).

Колишня суддя Касаційного адміністративного суду, науковиця І. В. Саприкіна (2006) вважає, що честь – це особисте немайнове благо, яке по суті є позитивною соціальною інформацією про особу, що ґрунтується на уявленнях про добро і зло, усталених у суспільстві, і усвідомлюється самою особою.

В епоху античності людську гідність пов'язували із правосуб'єктністю людини. Людська гідність мала дві складові: гідність члена співтовариства і гідність громадянина (Гришук, 2007).

Гідність – це моральна риса, яка відображає унікальну природу людини. З моменту народження кожної людини її гідність є однаковою, рівною з гідністю всіх інших людей. Усвідомлення цього кожною людиною призводить до формування у неї почуття власної гідності (Рабінович, 1997).

Папа Римський Бенедикт XVI свого часу заявив, що гідність людини є центром прав людини, і ці права мають своїм джерелом вищий вимір природного права, яке міститься в серцях людей і якому має підкорятися право писане. Це поняття аналогічно відображено в католицькому катехізисі, який вчить, що людина була створена за образом Божим, і це є основним джерелом для її гідності. Наприклад, Томас Пейн красномовно посилався на «природну гідність людини» для захисту індивідуальних прав, хоча такий спосіб захисту не був прописаний у законі. Тому не дивно, що основний упорядник Загальної декларації прав людини, яким був Томас Пейн, так щиро покладався на концепцію людської гідності у своїй філософії та політичній думці, розмістивши її в основі Декларації. Таким чином, захист людської гідності всіх людей був піднятий над усіма іншими міркуваннями, а захист

природних прав людини став похідним від гідності людини (Glensy, 2011).

Законодавча невизначеність стосовно квітесенції понять «честь» і «гідність» також підтверджується на підставі Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» від 27 лютого 2009 р. № 1. Відповідно до п. 4 Постанови чинне законодавство не містить визначення понять гідності, честі чи ділової репутації, оскільки вони є морально-етичними категоріями й одночасно особистими немайновими правами, яким закон надає значення самостійних об'єктів судового захисту.

Зокрема, у Постанові зазначається, що під гідністю слід розуміти визнання цінності кожної фізичної особи як унікальної біопсихосоціальної цінності, з честю пов'язується позитивна соціальна оцінка особи в очах оточуючих, яка ґрунтується на відповідності її діянь (поведінки) загальноприйнятим уявленням про добро і зло, а під діловою репутацією фізичної особи розуміється набута особою суспільна оцінка її ділових і професійних якостей при виконанні нею трудових, службових, громадських чи інших обов'язків. Під діловою репутацією юридичної особи, у тому числі підприємницьких товариств, фізичних осіб – підприємців, адвокатів, нотаріусів та інших осіб, розуміється оцінка їх підприємницької, громадської, професійної чи іншої діяльності, яку здійснює така особа як учасник суспільних відносин¹.

Отже, існує багато думок учених щодо визначення ключових особистих немайнових прав будь-якої особи. Так, гідність можна визначити як таке відчуття внутрішнього характеру, що його має сама особа. Честью визначалось уявлення суспільства про особу. Саме при посяганні на гарантоване Конституцією України право на повагу до гідності та на найвищі соціальні цінності честь і гідність завдається шкода не тільки особі, а й авторитету держави, тому що одним із напрямів створення держави є встановлення та гарантування дотримання прав, свобод і законних інтересів осіб, а також публічного інтересу.

¹ Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи : Постанова Пленуму Верховного суду України від 27.02.2009 № 1 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_001700-09 (дата звернення: 27.12.2022).

Однак якщо ці права існують, тоді необхідно визначити механізм їх захисту. Залежно від виду прав є різний обсяг правового забезпечення захисту відповідного права. Задля визначення гарантій захисту права на честь і гідність необхідно проаналізувати його місце в диференціації прав.

Права і свободи людини та громадянина залежно від спрямованості потреб особи щодо сфери суспільних відносин поділяються на фізичні, особисті, політичні, економічні, гуманітарні та права на соціальний захист.

До фізичних прав і свобод людини належать право на життя, свободу та особисту недоторканність, безпечне для життя і здоров'я довкілля, охорону здоров'я та медичну допомогу, достатній життєвий рівень свій і своєї сім'ї.

До категорії особистісних прав і свобод включають право на вільний розвиток своєї особистості, повагу гідності, свободу думки і слова, світогляду і віросповідання, свободу пересування і вибору місця проживання.

Політичними правами та свободами людини і громадянина слід вважати права на громадянство, свободу об'єднань у політичні партії, право збиратися мирно без зброї і проводити мітинги, походи і демонстрації, брати участь в управлінні державними справами, у референдумах, право вільно обирати і бути обраними до органів державної влади і органів місцевого самоврядування, право на рівний доступ до державної служби.

Як економічні права розглядають право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, права на працю, підприємницьку діяльність, заробітну плату, страйк.

Гуманітарні права і свободи людини – це її права на освіту, на користування досягненнями культури і мистецтва, свободу творчості, авторські права.

До соціальних прав Конституція України відносить право на соціальне забезпечення, пенсії та інші види соціальних виплат і допомоги, право на житло (Цвік та ін., 2009).

Отже, право на честь і гідність належить до одного з видів загальнолюдських прав особи, що підлягають правовому захисту. У разі посягання чи порушення права на честь і гідність працівника поліції потерпають його соціальні права як особи. Права на честь і гідність визначено найвищими соціальними цінностями в Україні, вони є невід'ємними. Тому захищаючи особисті немайнові та майнові права осіб, необхідно, щоб і сам працівник поліції мав реальний механізм захисту свого права на честь і гідність не як звичайний громадянин, а як уповноважена особа, тому що

питання поваги до працівників органів влади відображає повагу до самої держави як суспільного явища.

Питання про честь і гідність працівників органів та підрозділів поліції – це насамперед питання про права людини, про їх реальне забезпечення. Одним з основних нормативно-правових актів щодо захисту особистих немайнових прав працівників органів та підрозділів поліції є постанова Пленуму Верховного Суду України «Про застосування судами законодавства, що передбачає відповідальність за посягання на життя, здоров'я, гідність та власність суддів і працівників правоохоронних органів», яка регулює на законодавчому рівні процес притягнення до відповідальності за порушення права на повагу до честі, гідності та ділової репутації правоохоронців (Дзера та ін., 2008). Зазначена Постанова містить посилання на ст. 189-1 Кримінального кодексу України, яка регламентує порушення права на повагу до честі та гідності працівника правоохоронних органів як кримінально каране діяння, але нині ця стаття виключена.

Чинне законодавство України визначає честь і гідність об'єктом правового регулювання, саме ці поняття зазначені у статтях 3, 21 та 28 Конституції України. Отже, вони перебувають під правовою охороною, тому повинні мати відповідний механізм захисту щодо всіх категорій осіб незалежно від їх статусу.

При посяганні на честь і гідність працівника поліції постає питання захисту не тільки особистих немайнових прав посадової особи, а й інтересів держави та публічного інтересу. Це питання є вкрай актуальним через те, що наслідками порушення цього права є завдання психологічної, моральної шкоди поліцейському та підрив авторитету працівника поліції і всього органу Національної поліції України як органу влади в суспільстві, що виявляється у зневажливому ставленні до нього. Це питання було досліджено в ракурсі поліцейської психології, яка спрямована на те, щоб допомогти працівникам правоохоронних органів та агентам виконувати свої функції і завдання з оптимальною ефективністю, безпекою й дотриманням законів та етики (Corey, Nonig, 2010), тому що наслідком негативного впливу на психологію поліцейського є зниження його культури.

Поліцейська культура – це набір цінностей, які формують те, як поліцейські сприймають своє робоче середовище та діють у ньому. Цей світогляд створюється реальними та передбачуваними небезпеками, пов'язаними з роботою поліції, і характеризується неабиякою

груповою інтроверсією та цинізмом стосовно осіб та груп, що не пов'язані з поліцією. Отже, за допомогою відбору офіцерів, навчання та досвіду роботи створюється і зміцнюється менталітет «ми проти них», який виявляється в цинічному ставленні до громадськості та мовчазному прийнятті неправомірних дій, метафорично відомому як «синя стіна мовчання» (Nhan, 2014). Тому необхідно визначити спосіб охорони права на честь і гідність працівника органу поліції.

Аналізуючи способи охорони регламентованих законом прав, можна виокремити такі, як кримінально-правовий захист, адміністративно-правовий захист, цивільно-правовий захист, господарсько-правовий захист. Ця класифікація є умовною. У кримінальному праві серед учених немає єдиної думки щодо інституту та видів кримінально-правових регламентацій посягання на честь і гідність.

Так, науковці відносять відповідні діяння до злочинів проти волі особи, які передбачені статтями 147, 148, 149 та 151 Кримінального кодексу України (далі – КК України). Діяння, передбачене ст. 150 КК України, не обґрунтовуючи, однак, своєї позиції, Є. Л. Стрельцов (2009) відносить до злочинів проти честі та гідності особи. В. І. Борисов та В. А. Козак (2009), виходячи зі специфіки безпосередніх об'єктів злочинів, передбачених розділом III Особливої частини КК України, виокремлюють такі групи злочинів проти волі, честі та гідності особи: незаконне позбавлення волі або викрадення людини, захоплення заручників, підміна дитини та незаконне поміщення у психіатричний заклад (статті 146–148, 151 КК України); торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини, експлуатація дітей та використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (статті 149, 150, 150-1 КК України).

Аналізуючи розділ III Особливої частини КК України, що об'єднує в єдиний інститут складу злочинів проти волі, честі та гідності особи, можна зробити висновок, що законодавець об'єднав ці три об'єкти кримінального правового посягання як єдине ціле. Так, окремо посягання на честь та/чи гідність особи не регламентується, а в кожному складі злочину передбачається тією чи іншою мірою посягання на свободу особи.

Питання порушення права на повагу до честі та гідності врегульовано адміністративним правом України. У статті 148-3 Кодексу України про адміністративні правопорушення передбачено відповідальність за використання засобів зв'язку з метою, що суперечить інтересам держави, з метою порушення громадського

порядку та посягання на честь і гідність громадян¹.

Відповідно до положень матеріального цивільного права честь, гідність тощо охороняються законом. Крім того, цивільним законодавством передбачена можливість будь-якої особи звернутися за захистом порушених, не визнаних чи оспорюваних майнових та особистих немайнових прав.

Отже, виходячи з нормативно-правового регулювання захисту честі та гідності як особистих немайнових прав, що забезпечують соціальне буття особи, законодавець регламентує єдиний порядок захисту права на повагу до честі та гідності для громадян, не визначаючи окремий порядок захисту щодо працівників поліції.

У Верховній Раді України зареєстровано проєкт Закону «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо захисту честі та гідності працівників Національної поліції України, членів громадських формувань з охорони громадського порядку і державного кордону та військовослужбовців» від 8 лютого 2021 р. № 5050. Зокрема, цим проєктом пропонується внести зміни до ст. 185 Кодексу України про адміністративні правопорушення, де встановити, що злісна непокора законному розпорядженню, вимозі працівника Національної поліції України при виконанні ним службових обов'язків, а також умисні, публічні дії, які ображають честь та гідність працівника Національної поліції України під час виконання ним службових обов'язків і виражені в непристойній формі, осквернення поліцейського однострою тягне за собою накладення штрафу від 8 до 15 неоподаткованих мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від 40 до 60 годин, або виправні роботи на строк від 1 до 2 місяців з відрахуванням 20 % заробітку, або адміністративний арешт на строк до 15 діб.

Вчинення таких саме дій щодо члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця у зв'язку з їх участю в охороні громадського порядку тягне за собою накладення штрафу від 8 до 15 неоподаткованих мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від 40 до 60 годин, або виправні роботи на строк від 1 до 2 місяців з відра-

хуванням 20 % заробітку, або адміністративний арешт на строк до 15 діб².

Однак станом на зараз унесення доповнення до законодавчого припису не відбулося. Крім того, тривав збір підписів у петиції, яка пропонувала внести відповідні зміни до ст. 185 Кодексу України про адміністративні правопорушення, а саме: «Злісна непокора законному розпорядженню або вимозі поліцейського при виконанні ним службових обов'язків, нецензурна лайка в бік поліцейського, дії, що порушують громадський порядок, вчинення дій, а саме непристойні жести в бік поліцейського, осквернення поліцейського однострою. Тягне за собою накладення штрафу від восьми до п'ятнадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від сорока до шістдесяти годин, або виправні роботи на строк від одного до двох місяців з відрахуванням двадцяти процентів заробітку, або адміністративний арешт на строк до п'ятнадцяти діб»³.

Проте все це лише законотворчі ініціативи.

Аналізуючи практику суду, встановлено можливість захисту особистих немайнових прав, а саме честі та гідності у порядку цивільного судочинства, що передбачає можливість відшкодувати шкоду лише фізичній особі приватного права. Працівник поліції під час виконання своїх службових повноважень, несення служби не розглядається законодавцем як фізична особа приватного права у правовідносинах, пов'язаних із порушенням його честі та гідності. На це є відповідні правові підстави. Так, суд визначає, що враховуючи наявність у працівника Національної поліції владних повноважень, використовуючи які він має право та зобов'язаний припинити правопорушення, що може в диспозиції містити посягання на честь і гідність, здійснення діяльності працівника поліції від імені держави, а також особливий характер державного забезпечення та вимоги щодо служби в Національній поліції України, працівник поліції не має права на захист своєї честі та гідності як державний службовець у

² За образу честі й гідності поліцейського – до 15 діб арешту // LexInform : сайт. 12.02.2021. URL: <https://lexinform.com.ua/zakonodavstvo/zabrazu-chesti-j-gidnosti-politsejskogo-do-15-dib-areshtu/> (дата звернення: 27.12.2022).

³ Ст. 185-14 КУПАП «Злісна непокора поліцейському, образа честі та гідності працівника Національної поліції України» // Електронні петиції до Кабінету Міністрів України : сайт. URL: <https://petition.kmu.gov.ua/kmu/Petition/View/3422> (дата звернення: 27.12.2022).

¹ Кодекс України адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-X // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення: 27.12.2022).

порядку цивільного судочинства. Це твердження викладено у рішенні Апеляційного суду Харківської області від 18 вересня 2017 р., справа № 645/482/17.

У лютому 2017 р. ОСОБА_1 звернувся до суду з позовом, у якому просив стягнути з ОСОБА_2 в рахунок відшкодування моральної шкоди 107 000 грн, а також судові витрати. Посилався на те, що 31 грудня 2016 р. під час виконання ним службових обов'язків у складі екіпажу патрульної поліції разом з іншим інспектором патрульної поліції Управління патрульної поліції м. Харкова Головного управління Національної поліції (далі – ГУНП) у Харківській області ОСОБА_3, під час з'ясування ОСОБА_3 обставин щодо порушення Правил дорожнього руху водієм автомобіля Honda Accent реєстраційний номер НОМЕР_2 ОСОБА_4 на місце пригоди прибув запрошений цим водієм для захисту своїх інтересів відповідач ОСОБА_2. При спілкуванні з позивачем ОСОБА_2 ображав останнього, принижував його честь, гідність, погрожував йому фізичною розправою, принижував його репутацію перед підлеглими. При цьому відповідач здійснював відеозапис цього «спілкування» на відеозаписувальній пристрій. Також позивач зазначив, що відповідач на сайті в мережі Інтернет «youtube.com» на «своєму» каналі під назвою «ІНФОРМАЦІЯ_1» (електронна адреса: ІНФОРМАЦІЯ_2) розмістив, тобто оприлюднив необмеженому колу осіб (станом на 19:29 3 лютого 2017 р. 82 801 перегляд), відео, на якому він ображає, принижує честь, гідність і ділову репутацію позивача, погрожує останньому, кричить на позивача, вказує, що тому треба робити, виконуючи свої обов'язки (відео додається до позову на електронному носії інформації). Також таке саме відео ОСОБА_2 розмістив і на своїй особистій сторінці у соціальній мережі «ВКонтакте» (електронна адреса: ІНФОРМАЦІЯ_3, де станом на 14:25 3 лютого 2017 р. 942 перегляди), яке до теперішнього часу перебуває у вільному доступі для всіх користувачів мережі Інтернет (скріншот зі сторінки Відповідача, на якій є фото Позивача та образливі коментарі у бік Позивача, доданий до позову). Також позивачем надана стенограма образливих та інших слів.

Обґрунтовуючи моральну шкоду, ОСОБА_1 послався на те, що внаслідок неправомірних дій Відповідача стосовно Позивача – нецензурної лайки, образ та погроз фізичної розправи, які були висловлені на місці пригоди у присутності підлеглих позивача, поширення відеозапису цих подій в мережі Інтернет серед широкого кола осіб, Позивач був ображений та

принижений, відчуває душевний та психологічний дискомфорт. Позивач також змушений був виправдовуватися перед підлеглими, у тому числі з приводу неможливості «утихомирити» відповідача під час тих подій, він втрачає авторитет серед підлеглих, що погіршило його ділову репутацію в колективі та суспільному житті, пояснювати свою поведінку друзям, родичам, знайомим.

Посилаючись на статті 3, 28, 55 Конституції України, статті 16, 23, 270, 1167 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), приписи постанов Пленуму Верховного Суду «Про судову практику у справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» від 31 березня 1995 р. № 7 та «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» від 27 лютого 2009 р. № 1, Позивач просив задовольнити його вимоги.

Відповідач позов не визнав через його необґрунтованість і безпідставність.

Рішенням Фрунзенського районного суду м. Харкова від 1 червня 2017 р. в задоволенні позову відмовлено.

Не погоджуючись із таким рішенням, ОСОБА_1 в апеляційній скарзі просить його скасувати та ухвалити нове, яким задовольнити позовні вимоги в повному обсязі.

Колегія суддів, вислухавши суддю-доповідача, пояснення учасників судового засідання, дослідивши матеріали справи та перевіrivши доводи апеляційної скарги у передбачених ст. 303 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) межах, вважає, що апеляційна скарга не підлягає задоволенню з таких підстав.

Відмовляючи в задоволенні позову, суд першої інстанції виходив із того, що висловлені Відповідачем зауваження щодо непрофесійних дій Позивача за своїм змістом є допустимою в розумінні ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. критикою публічної особи, якою є Позивач у ролі поліцейського при виконанні службових обов'язків, а образливі висловлювання та погрози фізичною розправою з боку Відповідача на адресу Позивача можуть бути підставою для адміністративної відповідальності.

При цьому суд обґрунтовано відхилив заперечення Позивача та його представника стосовно того, що під час спілкування з Відповідачем позивач не перебував при виконанні службових обов'язків. Наведені з цього приводу Позивачем доводи про приватний характер спілкування між сторонами на місці затримання автомобіля належними і допустимими

доказами не доведені та спростовується тим фактом, що спілкування Позивача з Відповідачем відбувалося під час виконання позивачем службових обов'язків інспектора поліції у складі екіпажу патрульних поліцейських, а також результатами огляду відео, з якого вбачається, що Відповідач у справі неодноразово звертався до Позивача, називаючи останнього як «інспектор», вимагав у нього представитися та показати службове посвідчення, що ОСОБА_1 і зробив, пред'явив ОСОБА_9 посвідчення поліцейського.

Той факт, що процесуальні питання про складення протоколу про адміністративне правопорушення вирішував не Позивач, а інший інспектор поліції, не спростовує публічний характер правовідносин між Позивачем як працівником правоохоронного органу та Відповідачем.

Так, відповідно до ст. 59 Закону України «Про Національну поліцію» служба в поліції є державною службою особливого характеру, яка є професійною діяльністю поліцейських з виконання покладених на поліцію повноважень. Стаття 35 Закону України «Про Національну поліцію» надає поліцейському право зупинити транспортні засоби у разі, якщо водій порушив Правила дорожнього руху. А відповідно до ст. 36 вказаного Закону України поліцейський уповноважений вимагати від особи (осіб) залишити визначене місце на певний строк або заборонити чи обмежити особам доступ до визначеної території або об'єктів, якщо це необхідно для забезпечення публічної безпеки і порядку, охорони життя і здоров'я людей, для збереження та фіксації слідів правопорушення.

Колегія суддів погоджується з висновками суду першої інстанції про наявність у Позивача, з урахуванням наявних у нього законних владних повноважень, реальної можливості застосувати владні повноваження інспектора поліції для припинення образливих висловлювань та погроз на свою адресу з боку ОСОБА_1 в ситуації, яка склалася під час вирішення питання про притягнення особи до адміністративної відповідальності за порушення Правил дорожнього руху. Відповідно до положень Закону України «Про Національну поліцію» Позивач діяв як уповноважена державою на виконання забезпечення порядку та законності особа, тому в нього були передбачені законом можливості вимагати від Відповідача припинити його дії, які виражалися в неповазі до поліцейських та їх зневазі, у погрозах фізичної розправи, висловлених у публічному місці брутальною лайкою, що об'єктивно переш-

коджало виконанню поліцейськими своїх службових обов'язків, та вимагати покинути місце пригоди. А в разі непокори законним вимогам поліцейського вжити належних заходів реагування, у тому числі скласти адміністративний протокол на винну особу на підставі статей 173, 185 Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Крім того, Позивач у своїх позовних вимогах визнавав, що дії Відповідача є проявом неповаги до держави та можуть суттєво погіршити стан законності, пригноблюючи працівників правоохоронних та інших органів та відволікаючи їх від виконання прямих обов'язків. Позивач у позовних вимогах зазначає, що Відповідач свідомо провокує працівників поліції і не приховує цього, він робить все для того, щоб вивести поліцейських із рівноваги і спровокувати їх на незаконні дії.

Тому колегія суддів погоджується з тим, що з приводу висловлених Відповідачем на адресу Позивача образ, приниження та нецензурної лайки виникли не приватноправові, а публічні правовідносини, внаслідок чого страждає ділова репутація правоохоронного органу, що його під час виникнення спірних правовідносин представляв Позивач.

Оскільки Позивач у цьому випадку перебував на службі як поліцейський, то всі висловлені на його адресу з боку Відповідача образи охоплюються особливостями проходження служби в цьому правоохоронному органі та професійними вимогами до поліцейського бути спроможним професійно і ефективно діяти в умовах психологічного та фізичного тиску та протидії з боку правопорушників, маючи для цього відповідні психологічні якості. Отримані ОСОБА_1 внаслідок такої професійної діяльності душевні страждання та переживання є особливостями професії поліцейського, про що він не міг не знати, вступаючи до лав Національної поліції. Загальновідомою обставиною є той факт, що поліцейський під час виконання службових обов'язків наражається на небезпеку отримати душевні травми, тому Позивач повинен був у межах специфіки своєї професії бути психологічно готовим до таких конфліктів та образ.

При цьому правовий статус поліцейського передбачає обов'язок держави компенсувати такий професійний ризик за рахунок відповідного фінансового та соціального забезпечення, що передбачено положеннями статей 62, 94–97, 102 Закону України «Про Національну поліцію», а не шляхом вирішення спорів працівника поліції з порушником у порядку цивільного судочинства.

Оскільки отримані Позивачем під час виконання службових обов'язків інспектора поліції образи та погрози з боку Відповідача не вийшли за межі звичайного професійного ризику в діяльності поліцейського, до чого Позивач повинен бути готовий, обґрунтовано розраховуючи на відповідну державну матеріальну компенсацію від таких особливостей проходження служби, слід визнати недоведений факт завдання йому моральної шкоди в розумінні статей 23, 1167 ЦК України.

Тому колегія суддів погоджується з наведеними із цього приводу висновками суду першої інстанції про те, що публічна особа повинна бути готова до критики, межа якої, якщо порівняти з пересічною особою, є ширшою.

Таким чином, оскільки суд першої інстанції ухвалив рішення з додержанням норм матеріального і процесуального права, то відповідно до ст. 308 ЦПК України апеляційний суд відхиляє апеляційну скаргу і залишає рішення без змін¹.

Тобто суд не визнає порушення права на повагу до честі та гідності працівника поліції, що обумовлюється державними гарантіями його діяльності, а також через відсутність законодавчого визнання та механізму захисту порушеного права. Отже, питання поваги до честі та гідності працівників Національної поліції є вагомим та потребує правового врегулювання.

ВИСНОВКИ. Розглянувши питання квінтесенції протекції честі та гідності працівника поліції, можна дійти таких висновків.

Сьогодні в Україні на законодавчому рівні не конкретизоване поняття «честь і гідність» та не регламентоване правове регулювання протекції честі та гідності працівника поліції. Науковці честь визначають як бачення особи суспільством, а гідність як особисте сприйняття особою себе в суспільстві, своєї особистості. Право на честь і гідність належить до одного з виду загальнолюдських прав особи. У Постанові Пленуму Верховного Суду України

«Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» від 27 лютого 2009 р. № 1 визначена лише криміналізація посягання на честь і гідність працівника поліції, яка вже виключена з переліку кримінально каранних діянь. Також аналіз положень кримінального й адміністративного законодавства доводить, що зараз відсутня правова охорона права на честь і гідність працівника поліції через відсутність нормативного визначення цього діяння як караного. Як законодавча ініціатива існував лише законопроект щодо вдосконалення правової регламентації порядку захисту цих особистих немайнових прав працівників поліції. Це підтверджує нагальність та актуальність цієї теми в суспільстві та державі, а також потребу в наукових дослідженнях. З огляду на це був розроблений законопроект щодо внесення змін до чинного Кодексу України про адміністративні правопорушення, який передбачає встановлення в диспозиції ст. 185 як суспільно шкідливого діяння нецензурної лайки в бік працівників поліції. Однак дотепер офіційно визнаного правила поведінки, що регламентує відповідне діяння щодо працівника поліції як протиправного, немає. Також було встановлено, що працівник поліції не має права на захист свого порушеного права на повагу до честі та гідності як службова особа в порядку цивільного судочинства.

Виходячи з вищезазначеного, в Україні не існує спеціалізованих норм щодо захисту честі та гідності працівника поліції, тому необхідно запровадити законодавчі зміни в чинні правові акти шляхом створення окремої статті у Кримінальному кодексі України або Кодексі України про адміністративні правопорушення, яка б регламентувала порушення права на повагу до честі та гідності працівника поліції як каране діяння, або розробити окремий порядок судового захисту честі та гідності працівника поліції.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Гришук О. В. Людська гідність у праві: філософські проблеми : монографія. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2007. 428 с.
2. Загальна теорія держави і права : підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. Харків : Право, 2009. 584 с.
3. Кравчук М. В. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права : навч. посіб. 3-тє вид., змін. і допов. Тернопіль : Карт-бланш, 2002. 247с.

¹ Ухвала Апеляційного суду Харківської області від 18.09.2017 : справа № 645/482/17, провадження № 22-ц/790/4335/17 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/69077339> (дата звернення: 27.12.2022).

4. Лов'як О. О., Титко А. В. Окремі аспекти діяльності ОВС України щодо захисту права людини на безпечний інформаційний простір // Проблемні питання стану дотримання захисту прав людини в Україні : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 5 груд. 2013 р.) / МВС України, МОН України, Нац. акад. внутр. справ та ін. Київ : НАВС, 2013. С. 189–190.
5. Мельник М. І., Клименко В. А. Кримінальне право України. Особлива частина : підручник. Київ : Атіка, 2009. 408 с.
6. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2 т. / за ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. Київ : Юрінком Інтер, 2008. Т. 1. 832 с.
7. Підгородинський В. М. Поняття честі та гідності особи. *Вісник прокуратури*. 2009. № 10. С. 88–94.
8. Популярна юридична енциклопедія / кол. авт.: В. К. Гіжевський, В. В. Головченко та ін. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 528 с.
9. Рабінович П. М. Право людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень). Харків : Право, 1997. 64 с.
10. Розвадовський В. І. Людська гідність як конституційна цінність та принцип правової держави // Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави : зб. тез наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 19–20 жовт. 2018 р.) / Конституційний суд України, Хмельницьк. ун-т управління та права та ін. Хмельницький : Хмельницьк. ун-т управління та права, 2018. С. 259–266.
11. Саприкіна І. В. Захист честі, гідності, ділової репутації фізичної особи за законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2006. 23 с.
12. Сташис В. В., Тацій В. Я. Кримінальне право України. Особлива частина : підручник. Харків : Право, 2010. 608 с.
13. Стрельцов Є. Л. Кримінальне право України. Особлива частина : підручник. Харків : Одиссей, 2009. 544 с.
14. Штаченко М. О. Гідність людини як джерело стандартів конституційних прав // Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави : зб. тез наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 19–20 жовт. 2018 р.) / Конституційний суд України, Хмельницьк. ун-т управління та права та ін. Хмельницький : Хмельницьк. ун-т управління та права, 2018. С. 369–372.
15. Corey D., Honig A. *Police Psychology* // Wiley Online Library : сайт. 30.01.2010. DOI: <https://doi.org/10.1002/9780470479216.corpsy0692>.
16. Glensy R. D. The Right to Dignity. *Columbia Human Rights Law Review*. 2011. № 43. Pp. 65–142.
17. Montolio D., Planells-Struse S. *Police Patrol* // Wiley Online Library : сайт. 28.12.2015. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/9781118519639.wbecpx195> (дата звернення: 27.12.2022).
18. Nhan J. *Police Culture* // Wiley Online Library : сайт. 22.01.2014. DOI: <https://doi.org/10.1002/9781118517383.wbeccj371>.

Надійшла до редакції: 02.01.2023

Прийнята до опублікування: 07.02.2023

REFERENCES

1. Corey, D., & Honig, A. (2010, January 30). *Police Psychology*. Wiley Online Library. <https://doi.org/10.1002/9780470479216.corpsy0692>.
2. Dzera, O. V., Kuznetsova, N. S., & Luts, V. V. (Eds.). (2008). *Scientific and practical commentary on the Civil Code of Ukraine* (Vol. 1). Yurinkom Inter.
3. Glensy, R. D. (2011). The Right to Dignity. *Columbia Human Rights Law Review*, 43, 65-142.
4. Hizhevskiy, V. K., Holovchenko, V. S. et al. (2003). *Popular legal encyclopedia*. Yurinkom Inter.
5. Hryshchuk, O. V. (2007). *Human dignity in law: philosophical problems*. Lviv State University of Internal Affairs.
6. Kravchuk, M. V. (2002). *Theory of state and law. Problems of the theory of state and law*. Carte blanche.
7. Loviak, O. O., & Tytko, A. V. (2013, December 5). *Some aspects of the activities of the police of Ukraine on the protection of the human right to a secure information space* [Conference presentation abstract]. All-Ukrainian Scientific and Practical Conference "Problematic issues of the state of observance of human rights protection in Ukraine", Kyiv, Ukraine.
8. Melnyk, M. I., & Klymenko, V. A. (2009). *Criminal law of Ukraine. A special part*. Attica.
9. Montolio, D., & Planells-Struse, S. (2015, December 28). *Police Patrol*. Wiley Online Library. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/9781118519639.wbecpx195>.
10. Nhan, J. (2014, January 22). *Police Culture*. Wiley Online Library. <https://doi.org/10.1002/9781118517383.wbeccj371>.
11. Pidhorodynskiy, V. M. (2009). The concept of honor and dignity of a person. *Bulletin of the Prosecutor's Office*, 10, 88-94.

12. Rabinovych, P. M. (1997). *The right of a person and a citizen in the Constitution of Ukraine (to the interpretation of the original constitutional provisions)*. Right.
13. Rozvadovskyi, V. I. (2018, October 19-20). *Human dignity as a constitutional value and principle of the rule of law* [Conference presentation abstract]. Scientific and Practical Conference “Human dignity and human rights as the basis of the constitutional system of the state”, Khmelnytskyi, Ukraine.
14. Saprykina, I. V. (2006). *Protection of honor, dignity, business reputation of an individual under the laws of Ukraine* [Candidate thesis, Taras Shevchenko Kyiv National University].
15. Shtachenko, M. O. (2018, October 19-20). *Human dignity as a source of constitutional rights standards* [Conference presentation abstract]. Scientific and Practical Conference “Human dignity and human rights as the basis of the constitutional system of the state”, Khmelnytskyi, Ukraine.
16. Stashys, V. V., & Tatsii, V. Ya. (2010). *Criminal law of Ukraine. A Special part*. Right.
17. Streltsov, Ye. L. (2009). *Criminal law of Ukraine. A Special part*. Odysseus.
18. Tsvik, M. V., Petryshyn, O. V., Avramenko, L. V. et al. (2009). *General theory of state and law*. Right.

Received the editorial office: 2 January 2023

Accepted for publication: 7 February 2023

СТАНИСЛАВ ГЕННАДИЕВИЧ ПЕВКО,

доктор философии,

Харьковский национальный университет внутренних дел,

кафедра фундаментальных и юридических дисциплин;

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1488-9715>,

e-mail: Stanislav.advocate@gmail.com

КВИНТЭССЕНЦИЯ ПРОТЕКЦИИ ЧЕСТИ И ДОСТОИНСТВА РАБОТНИКА НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИЦИИ

Исследована правовая квинтэссенция протекции личных неимущественных прав работников Национальной полиции Украины, а именно категории прав, регламентирующих уважение к чести и достоинству работника полиции как представителя органа власти. Протекция чести и достоинства полицейских как ключевые термины и объекты правовой охраны является основной целью исследования. Проанализировано действующее законодательство Украины в сфере защиты личных неимущественных прав и судебная практика. Констатировано отсутствие конкретной правовой защиты чести и достоинства работников полиции и порядка протекции личных неимущественных прав работников из-за их особого правового статуса.

Ключевые слова: протекция, честь, достоинство, правовая защита, полицейский.

STANISLAV HENNADIIOVYCH PEVKO,

Ph.D.,

Kharkiv National University of Internal Affairs,

Department of Fundamental and Legal Disciplines;

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1488-9715>,

e-mail: Stanislav.advocate@gmail.com

THE QUINTESSENCE OF PROTECTING THE HONOR AND DIGNITY OF A NATIONAL POLICE OFFICER

The article examines a topical issue related to the protection of the police officers' honor and dignity. It has been comprehensively analyzed the objects of legal protection, namely the concepts of “honor” and “dignity”, in order to determine what exactly is being infringed upon. In addition, the article examines the legal act that previously regulated the issue of liability for violation of the honor and dignity of police officers, but today the relevant provision, which was previously contained in the Criminal Code of Ukraine, has been excluded.

In order to confirm the absence of legislative consolidation of liability for violation of the right to honor and dignity of a police officer, the author has studied two legal acts, namely the Criminal Code of Ukraine and the Code of Ukraine on Administrative Offenses. As a result of the analysis, neither elements of a crime nor elements of an administrative offense have been identified that would establish liability for violation of the right to honor and dignity of a police officer. However, it has been stated that such an act is an offense and cannot be avoided. This is a significant gap in the law. The latest confirmation of the absence of liability is a court decision. The court highlighted that police officers have appropriate guarantees of their activities from

the state and support, so such actions, which are manifested in violation of the right to respect for the honor and dignity of a police officer, do not violate their rights, but are aimed at the interests of the state. It has also been established that there was a legislative initiative to recognize the violation of the right to honor and dignity of a police officer as an offense and to make appropriate amendments to the Code of Ukraine on Administrative Offenses, but it did not come into force. Therefore, it has been proposed to develop a separate mechanism for judicial protection of the right to respect for the honor and dignity of a police officer or to recognize such an act as socially dangerous or socially harmful with appropriate amendments to legislative acts.

Key words: *protection, honor, dignity, police officer, powers.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Певко С. Г. Квінтесенція протекції честі та гідності працівника Національної поліції. *Право і безпека*. 2023. № 1 (88). С. 224–235. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.20>.

Citation (APA): Pevko, S. H. (2023). The quintessence of protecting the honor and dignity of a National Police officer. *Law and Safety*, 1(88), 224–235. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.20>.

ДО УВАГИ АВТОРІВ НАУКОВОГО ЖУРНАЛУ «ПРАВО І БЕЗПЕКА»

Сторінка редакції

Запрошення до співпраці

Шановні автори та читачі нашого журналу!

Прагнучи подальшого вдосконалення нашої спільної з Вами діяльності, ми продовжуємо вести окремий розділ журналу, де роз'яснюємо окремі аспекти щодо порядку подання матеріалів для публікації та висвітлюємо зміни, що відбуваються в редакційній політиці видання. Тим самим ми сподіваємося на досягнення більшого порозуміння з Вами, що сприятиме покращенню якості публікацій за результатами Ваших досліджень і водночас просуванню журналу у світовому інформаційному просторі.

Звертаємо Вашу увагу, що було змінено вимоги до оформлення та подання статей. Нові вимоги наведено нижче, також з ними можна ознайомитися на сайті видання в розділі «Для авторів» (<http://pb.univd.edu.ua/index.php/PB/information/authors>).

ПОРЯДОК ПОДАННЯ МАТЕРІАЛІВ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В НАУКОВОМУ ЖУРНАЛІ «ПРАВО І БЕЗПЕКА»

1. Мови публікацій

Публікації подаються українською, російською або англійською мовами, але певні елементи подаються кількома мовами.

2. Способи подання матеріалів

Автор (або один з авторів, якщо публікацію підготовлено кількома авторами) може подати матеріали в електронному вигляді на сайті видання через платформу OJS (за посиланням).

3. Оформлення статті

3.1. Основні технічні вимоги:

- формат основного документа – лише DOC або DOCX;
- обсяг основного тексту – від 4000 до 6000 тис. слів;
- шрифт – Times New Roman 14 кегля (всі елементи);
- міжрядковий інтервал – 1,5;
- поля документа: ліворуч – 25 мм, решта – 20 мм; відступ перед та після абзацу – 0;
- абзацний відступ – 1.25
- переноси не використовуються;
- необхідно чітко диференціювати тире (-) та дефіс (-);
- забороняється ущільнення або розрідження інтервалів між літерами;
- забороняється відбивати абзаци табуляціями або багаторазовими пробілами;
- між словами використовується один пробіл (забороняється розріджувати слова декількома пробілами);
- використовуються лапки формату «»;
- між ініціалами та прізвищем ставиться нерозривний пробіл (Ctrl + Shift + пробіл);
- вимоги щодо подання формул, рисунків, таблиць можуть бути визначені окремо в процесі подання матеріалів.

3.2. Вимоги щодо структури статті та її елементів:

- обов'язковими елементами статті є: шифр УДК (визначають фахівці бібліотек), відомості про авторів, назва, анотація з ключовими словами, основний текст, списки посилань;
- обов'язкові елементи мають бути розміщені за відповідним зразком;
- переклад елементів статті на англійську мову (з англійської, якщо статтю підготовлено англійською мовою), крім відомостей про авторів, здійснюють або перевіряють фахівці редакції;

– у відомостях про авторів зазначають електронну пошту як мінімум для одного з авторів, якого визначають інші автори як контактну особу, а в разі подання одноосібної статті автор зазначає свою електронну пошту; такі відомості підлягають опублікуванню.

Зверніть увагу! *Редколегія приймає до розгляду оригінальні й оглядові статті і рецензії.*

Оригінальна стаття – це рукопис, в якому представлено результати завершеного дослідження з конкретно обраної проблематики. У висновках такої статті має бути чітко зазначено особистий вклад автора(ів) у вирішення порушеної проблеми.

Оглядова стаття – це рукопис, в якому аналізуються, систематизуються та інтегруються результати проведених досліджень у певній галузі з конкретної теми з метою демонстрації існуючих досягнень і визначення подальших тенденцій розвитку в цій галузі знань.

Оглядова стаття має містити не менше 25 посилань.

Також у журналі можуть бути опубліковані рецензії на монографії, підручники, навчальні посібники та інші видання з проблем права і безпеки.

3.3. Вимоги щодо назви

Назва статті має відповідати її змісту, складатися не більше, ніж з 10 слів, не повинна містити аббревіатур, крім (за потреби) загальноприйнятих.

Технічні вимоги: шрифт Times New Roman, 14 пунктів, вирівнювання по центру, прописними літерами, напівжирним шрифтом.

3.4. Вимоги щодо відомостей про авторів

Відомостями про авторів є:

- ім'я, по батькові, прізвище (повністю);
- науковий ступінь, вчене звання (за наявності);
- місце роботи (організація повністю), назва підрозділу (кафедра, лабораторія, відділ і тощо);

посаду не зазначають;

- ORCID (зареєструвати);
- e-mail автора як контактної особи.

Ці елементи повторюють для кожного автора (як вони повинні бути вказані в публікації).

Технічні вимоги: вирівнювання по ліву сторону, прописними літерами, шрифт напівжирний, Times New Roman.

3.5. Вимоги, що стосуються анотації

У цілому анотація має бути описовою, включати в себе мету роботи, характеристику проблематики статті, її результати та висновки, зроблені за результатами проведеного дослідження.

Викладення матеріалу в анотації має бути стислим і точним, інформативним, змістовним, структурованим. У тексті слід уживати синтаксичні конструкції, притаманні мові наукових і технічних документів, уникати складних граматичних конструкцій, застосовувати стандартизовану термінологію. Необхідно дотримуватися єдності термінології в межах анотації.

Скорочення та умовні позначення, крім загальноновживаних у наукових і технічних текстах, застосовують у виняткових випадках або дають їх визначення при першому вживанні.

Розрізняють звичайну анотацію (включає в себе інформацію про основні ідеї та висновки дослідження) і розширену (повинна бути розгорнутою інформацією про зміст і результати дослідження, враховуючи перелік методів, які були використані під час написання статті).

У випадку, коли анотації підготовлено із грубими порушеннями встановлених вимог, публікацію результатів дослідження може бути затримано редколегією до усунення автором допущених порушень, про що йому повідомляється в письмовій чи усній формі негайно після їх виявлення.

Мови та обсяги анотацій. Мовою публікації подають звичайну анотацію (обсяг від 80 до 100 слів). Таку саму анотацію подають російською мовою, якщо мовою публікації є українська або англійська, або українською мовою, якщо мовою публікації є російська. Розширена анотація подається в кінці статті мовою публікації для подальшого її перекладу фахівцями редакції англійською (якщо мовою публікації є українська чи російська) або українською (якщо мовою публікації є англійська) мовами. Обсяг розширеної анотації має становити 250–300 слів (без урахування транслітерації прізвища, ініціалів автора, перекладу назви дослідження та ключових слів).

Текст анотації повинен бути написаний шрифтом Times New Roman, 14 кегель, інтервал – 1,5.

Структура анотацій. Анотація в загальному вигляді повинна мати таку структуру: прізвище, ініціали автора (авторів через кому), назва дослідження, текст анотації, ключові слова.

Прізвище й ініціали автора наводять у тій формі, як їх указано відповідною мовою в паспорті. За відсутності в паспорті англомовного написання використовують правила транслітерації, наведені в таблиці транслітерації українського та російського алфавітів латиницею тут.

Ключові слова. Наприкінці кожної анотації наводяться ключові слова відповідною мовою. Ключовим словом називається слово або стійке словосполучення, яке з точки зору інформаційного пошуку несе смислове навантаження та описує тему статті. Сукупність ключових слів повинна відображати основний зміст наукової праці; вони мають бути конкретними у своїй предметній галузі, змістовними й унікальними. Кількість ключових слів становить від 5 до 8. Ключові слова подають у називному відмінку, друкують у рядок через кому. Необхідно уникати скорочень (допускаються тільки загальноприйняті аббревіатури), оскільки ключові слова будуть використовуватися для індексації. Ключові слова повинні бути написані шрифтом Times New Roman, 14 кегль, через кому.

4. Структура основного тексту

Незалежно від виду статті вона має містити обов'язкові структурні елементи. За бажанням (необхідності) у статті може міститися літературний огляд.

Технічні вимоги до структурних елементів: шрифт Times New Roman, напівжирний, 14 кегль, усі літери прописні.

ВСТУП. У вступі описується актуальність дослідження, постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями, обґрунтовується новизна дослідження через ступінь опрацьованості проблеми на основі аналізу використаної літератури з обов'язковим розглядом останніх публікацій, в яких започатковано або продовжено вирішення проблеми, з виокремленням не вирішених раніше частин.

У вступі має бути представлена конкретна досліджувана проблема, якій присвячено статтю. Автор(и) повинні розуміти, що гарний вступ має узагальнювати відповідні аргументи, дані та факти, щоб дати читачеві чітке уявлення про актуальність і важливість для наукової спільноти досліджуваного питання. У цьому розділі також пояснюється передісторія або причини, які спонукають автора(ів) дослідити обрану тему. Вступ не повинен перевищувати 20 % основного тексту статті.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Автор(и) мають чітко сформулювати мету статті, з урахуванням якої необхідно чітко визначити завдання, що будуть вирішуватися у статті. Метою дослідження не може бути дослідження саме по собі, має бути вказано на досягнення певного наукового результату, який буде отримано у процесі дослідження.

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ (розділ не є обов'язковим і включається до статті за бажанням автора). У цьому розділі наводяться та коротко описуються наукові праці, в яких досліджувалися проблемні питання, порушені у статті (із вказівкою на конкретні аспекти, що в них розглядалися). З урахуванням цього необхідно визначити невирішені проблеми та зазначити, які саме з них будуть досліджуватися у статті.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Цей розділ повинен бути написаний чітко та стисло, оскільки він надає інформацію щодо методів, інструментів і матеріалів, що використовувалися у процесі дослідження. Виклад матеріалу має бути послідовним, з обґрунтуванням вибору конкретного методу та його сприяння в досягненні поставленої мети і визначених завдань. Такий опис дозволяє читачеві оцінити доцільність використаних методів, а також достовірність отриманих результатів. Автор(и) повинні не просто навести перелік використаних методів, а описати, з якою метою їх було застосовано. У разі використання емпіричних матеріалів (нормативно-правових актів, судових рішень, результатів узагальненої судової практики) також доцільно їх описати.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. У цій частині викладаються теоретичні дані, обґрунтовуються нові підходи в осмисленні матеріалу та нове вирішення проблеми, що є вагомим зрушенням, порівняно з попередніми дослідженнями.

Цей розділ є основною та найважливішою частиною статті, оскільки призначений для інтерпретації результатів роботи відповідно до поставлених мети і завдань, а не просто для пояснення порушеної проблематики.

У цьому розділі автору(ам) необхідно пояснити важливі моменти своїх результатів, щоб існувала відповідність до обговорення. Аналіз досліджуваної проблематики має бути чітким і всебічним. Власні твердження доцільно посилювати за допомогою статистичних даних, судової практики, що додатково підтверджуватиме використання широкого спектра методів збору аналітичної інформації. Якщо отримані результати містять форму таблиць, графіків, словесні описи або їх комбінацію, то вони не повинні бути занадто довгими і занадто великими.

Дискусія повинна бути збагачена посиланнями на результати попередніх досліджень, які були опубліковані в науковій літературі.

Результати дослідження та дискусія повинні складати не менше 60 % від усього рукопису.

ВИСНОВКИ. Висновки мають бути органічно пов'язаними з назвою, метою і завданнями дослідження. У цьому розділі потрібно всебічно узагальнити викладений матеріал, особливо з точки зору критичної оцінки основних результатів дослідження. Висновки – це не просто повторне викладення даних чи фактів, а узагальнення ключових моментів порушеної проблематики та наведення відповідних шляхів її вирішення. Також у висновках доцільно навести перспективи подальших розвідок із дослідженої проблематики.

5. Оформлення посилань

Під час написання статті обов'язковими є посилання на використані джерела. Такі посилання мають відповідати політиці протидії плагіату й оформлюватися відповідно до стилю **APA**.

Законодавство та нормативні документи потрібно наводити у виносках унизу сторінки, вони не включаються до загального списку бібліографічних посилань. Знаки виносок позначаються цифрами та є однотипними в межах однієї роботи. Цифри вказуються біля слова вгорі, без відступу між словом і знаком.

Посилання у статті надаються в дужках, наприклад: для одного автора – (Кузьмович, 2017); для двох авторів – (Кузьмович, Попович, 2017); для трьох авторів – (Кузьмович, Попович, Александрович, 2017). Якщо більше трьох авторів, то вказується лише перший автор, наприклад (Кузьмович та ін., 2017).

Якщо в тексті статті зазначається автор(и), то посилання оформлюється таким чином: *Як зазначає Є. О. Кузьмович (2017), норма права – це ...* або *У 2017 році відомий правник Є. О. Кузьмович зазначав, що норма права – це ...*

Якщо згадане в рукописі посилання є прямою цитатою або конкретним фактом, необхідно вказати номер сторінки, наприклад: *У науковій літературі норма права визначається як ... (Кузьмович, 2017, с. 6)* або *Як зазначає Є. О. Кузьмович (2017, с. 6), норма права – це ...*

Рекомендується використовувати більше непрямі цитати, ніж прямі.

Усі посилання, зроблені в рукописі, повинні бути зазначені у списку бібліографічних посилань і розміщені в алфавітному порядку. Список бібліографічних посилань оформлюється відповідно до ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання».

Якщо стаття, на яку є посилання, має цифровий ідентифікатор DOI (<http://doi.org/index.html>), його обов'язково потрібно вказувати.

Якщо стаття написана українською або російською мовами, додатково додається *References*, який подається англійською мовою (відповідно до 6 видання стилю APA). При оформленні *References* автору(ам) необхідно звертатися до першоджерела, що забезпечить надання коректного бібліографічного опису відповідного джерела.

Оформити бібліографічний опис відповідно до стилю APA можна на сайтах автоматичного формування посилань: <http://www.citationmachine.net/apa/cite-a-book>; <http://www.bibme.org/apa/book-citation/manual>.

Отже, автор(и) повинен подати 2 списки: за національним стандартом («Список бібліографічних посилань»), який буде розміщено у друкованому версії видання, та за міжнародним стандартом («**References**»), який буде розміщено на сайті журналу, що має міжнародну реєстрацію як самостійне серійне видання. До міжнародних баз даних списки посилань подаються редакцією у формі, яка ними вимагається, зазвичай за міжнародним стандартом.

Правильний опис використаних джерел у списках бібліографічних посилань є запорукою того, що цитована праця буде врахована під час оцінювання наукової діяльності її автора(ів), організації, країни. Ми також хочемо, щоб за правильними цитуваннями можна було визначити не лише внесок конкретного автора в наукову діяльність, а й науковий рівень нашого журналу, його авторитетність тощо.

Редагування *С. С. Тарасової, Н. Й. Михайличенко*
Внесення правок *С. С. Тарасової, Н. Й. Михайличенко*
Комп'ютерне верстання *А. О. Зозулі*
Переклад анотацій англійською *О. О. Статівки*
Дизайн обкладинки *Н. М. Круглик, І. В. Зозулі, П. О. Білоуса, І. Є. Єсіної*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 23376-13216 ПР від 24.05.2018.

Підписано до друку 28.03.2023. Формат 60x84/8.
Ум. друк. арк. 28. Тираж 50 прим. Зам. № 2023- .

Адреса редакції, видавця та виготовлювача:
Харківський національний університет внутрішніх справ
просп. Льва Ландау, 27, Харків, 61080;
тел. (057) 73-98-168, факс (057) 73-98-181;
адреса електронної пошти: pb.hnuvs@ukr.net; сайт: <http://pb.univd.edu.ua>.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від 22.01.2008.